
This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

<https://books.google.com>

A

992,666

1913

ՍՍՐՈՒԽԱՆ

Հայկական Խորհուրդ
Երևան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆ

եհ

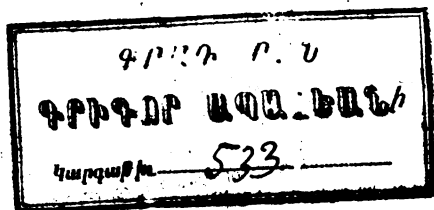
ԱԶԳԱՅԻՆ

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԹԻՒՐԲԻԱՅՈՒՄ

(1860—1910)

Ա. ՀԱՏՈՐ

ԹԻՖԼԻՍ

Էլեմենտար սպորտի «Հայտնա», Մուգէյսկի պեր. № 8
1912

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

6040

8111

1211

1211

**Այս Ա. հատորն արտատպուած է
«ԱՐՕՐ» ամսագրից:**

GEF
 1225
 1225
 1225

Յ Ա Ն Կ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ Ա-Ե

ՄԱՍՆ Ա.

Դուլիս Առաջին էջ 5—12

Ամիրաներն և էսնաֆը.—Իսկիլասարի ճեմարանը.—
 «Միակամ» ընկերութիւնը.—Ժողովրդական իշխանավա-
 րութիւն.—Երկու դասակարգի մերձեցումը.—Ընտրողա-
 կան սկզբունքը.—Ազգային կանոնադրութիւն.—Հոգեոր
 և գերագոյն ժողովիւր.—Պաղատարական երիտասար-
 դութիւն.—Ուսումնական խորհուրդը:

Դուլիս Երկրորդ էջ 12—16

1856-ի Պարիզի դաշնագիրն և Թիւրքիայի բարենորո-
 գումները (Թանգիմաթ).—Հայ «Սահմանադրական ժո-
 դովը».—Պահպանողականների հակառակութիւնը.—Ազ-
 գային Սահմանադրութեան սկզբնաւորումը:

Դուլիս Երրորդ էջ 17—28

Բնադատութիւն Ազգային Սահմանադրութեան.—Առա-
 ջին Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը: Առաջին Քա-
 ղաքական Ժողովը.—Առաջին ազգային բիւջէն.—Առա-
 ջին կնճառա հարցը.—Սահմանադրութեան վերաքննու-
 թիւնն և հաստատութիւնը կառավարութիւնից.—1860-ի
 և 1863-ի Սահմանադրութիւնների տարբերութիւնը:

Դուլիս չորրորդ էջ 28—35

Նոր Ազգային վարչութիւնը.—Դարձեալ Երուսաղէմի
 վանքը.—Դաւառները հանդէպ Սահմանադրութեան.—
 Ազգային տուրքը.—Գործերի անգոհացուցիչ վիճակը:

Դուլիս հինգերորդ էջ 36—43

Կաթողիկոսական երեք հարց Ազգային Ժողովում, Գո-
 լոթէնիէի քննադատութիւնը.—Գոլոթէնիէն և Ազգ. Սահ-

մանադրութիւնը.—Կաթողիկոսական Յանձնաժողովն և իւր տեղեկագիրը.—Ներսէս եպ. Վարժապետեան՝ կաթող. պատգամաւր.—Սիսի և Աղթամարի աթոռները թափուր:

Գլուխ վեցերորդ էջ 43—52

Ազգ. Սահմանադրութեան դադարեցումը.—Նոր պետական հարուածի պատճառները.—Ընդհ. Ժողովի quorum-ի հարցը.—«Դարշ խառնարան».—Նշանակուած Պատն Ժողով.—Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը.—Վարժապետեան—Նար-Բէյ միջադէպը.—Օտեանի ճտըր.—Պրիմեանի պատրիարք ընտրուիլն և առաջին գործերը:

Գլուխ եօթներորդ էջ 53—58

Պրիմեանի պատրիարքութեան raison d'être.—Գաւառական հարստահարութիւնները.—Յանձնաժողովի տեղեկագիրը.—Գանգատի գլխաւոր առիթները.—Առաջարկուած բարեկարգութեան միջոցները.—Տեղեկագրի արգիւնքը:

Գլուխ ութերորդ էջ 58—69

Մրեափորիանական ընտրութիւններ.—«Քառակուսի անիւր».—Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը.—Պրիմեանի հայեացքները.—Անկանոն Ժողովներ.—Նոր ընտրութիւն.—Մատթէոս վ. Իգմիրեան.—Հրահանգներ.—Սահմանադրութիւնը գաւառներում.—Հակառակութիւնը Պրիմեանի և ազգ. վարչութեան մէջ.—Ժողովրդական յուզումներ.—Պրիմեանի հրաժարագիրը.—Վարժապետեան՝ աեղապահ:

Գլուխ իններորդ էջ 69—76

Ներսէսի պատրիարքութիւնն և հրաժարականները.—Սահմանադրութեան սրբազրուած կէտերն և նրա ընդհանուր վերաքննութեան խնդիրը.—Թուսինեանի Ներքին Կանոնադրութիւնը.—Ազգային տուրքը.—Աղթամարի կաթողիկոսը.—Ներսէս և հարստահարութիւնների հարցը.—Քրիստոնեաների շարժումն և Թիւրքիայի քաղաքական կացութիւնը:

Գլուխ տասներորդ էջ 76—86

1839-ի հրովարտակը, նրա նպատակն և հետեանքը.—Իսլամն և բարենորոգումները.—Քրիստոնեաների հաւասարութեան տեսական իրաւունքը.—1845-ի Ֆէրմա-

նը.—Բանակցութիւններ Գարեգի կօնգրէից յառաջ.—
Եւրոպացիների սխալը.—1856-ի խաթթը հիւսիսայունն և
նրա արգիւնքը.—Եւրոպական միջամտութիւնը.—Ռու-
սաստանի պահանջումներն ի նպաստ սլաւոնների.—Վիլա-
յէթների օրէնքը.—Հաւասարութեան բացակայութիւնը:

Դուլս ասանմէկերորդ էջ 86—103

Արդիւ Ազիգի յետադիմական ընթացքը.—Փրանսիայի
և Ռուսիայի տարբեր քաղաքականութիւնները.—Ռու-
սական ձգտումը.—Փրանսիայի ծրագիրն ընդհանուր
բարենորոգումների մասին.—Պետական խորհուրդ.—Գր.
Աղաթոն.—Լիբանան.—Ջէյթուն.—Նոր յետադիմութիւն.
—Համապատկերութիւն.—Համիսլամութիւն.—Դեսպանա-
խորհուրդ (Conférence).—Նոր սուլթաններ:

Դուլս ասաներկուերորդ էջ 103—113

Սրիտասարդ թիւրք կուսակցութեան ծագումն և ձրգ-
տումները.—«Մանեղական հայրենասէրներ».—Միդհաա
փաշա.—Գր. Օտեան.—Սուլթան Մուրադ.—Եւրոպայի
պահանջները.—Սուլթան Արդիւ Համիդ.—Օսմանեան
Սահմանադրութեան ծրագրումն և հրատարակումը:

Դուլս ասաներեքերորդ էջ 114—137

Նոր ազգ. վարչութիւն.—Սերբիական պատերազմ.—Ներ-
սէս պատրիարքի հաւատարմական շրջաբերականն և
թողած ապաւորութիւնը.—Նոր բռնութիւններ գաւառ-
ներում.—Ժողովրդական յուզում և ցոյց Բ. Դրան առջև.
—Հարստահարութիւնների հարցն Ազգ. Ժողովում.—
Հարստահարութիւնների մասին նոր ընդարձակ տեղե-
կագիր.—Լրագրական գործունէութիւն տեղական և եւ-
րոպական մամուլի մէջ.—Ազգ. վարչութեան ընթացքը
Բ. Դրան թելադրութեան համաձայն.—Ընդհանուր զրթ-
գոնութիւն գեսպանախորհրդի մասնակի ծրագրից.—
Ներսէս պատրիարքի տեսակցութիւնն անգլիական գես-
պանի հետ.—Ազգ. վարչութեան առաջարկութիւնն և
Ազգային Ժողովի որոշումները.—Միդհաա փաշան հայոց
պատրիարքաբանում:

Դուլս ասանչորսերորդ էջ 137—151

Ռուսահայոց հայեացքը.—«Մշակի», «Մեղուի» և «Փոր-
ձի» տարբեր կարծիքները.—Կ. Պօլսի հայոց վերաբեր-

մունքը Ռուսաստանին.—Յուզում մի սուտ լրի պատ-
ճառով.—Հայկական գաւառների վերաբերմունքը Ռու-
սաստանին.—Ռուսական քաղաքականութիւնը Թիւր-
քաց Հայաստանում.—Անգլիական դեսպանի և հիւպա-
տոս Տէյլլըրի գեկուցումները հայոց մասին.—Գր. Արծ-
րունու նպատակն և ջանքերը.—Թիֆլիսի հայոց ու-
ղերձն Ալէքսանդր Բ. կայսեր:

Գլուխ օսանհինգերորդ էջ 152—173

Դեսպանախորհրդի գումարումն և անյաջող վախճանը.
—Օսմանեան մեծ խորհրդակցական Ազգային Ժողովը.
—Երկու միջադէպ.—Դեսպանների հեռանալը.—Հայերի
ուղերձն անգլիական դեսպանին.—Տպաւորութիւնը դա-
ւաւներում.—Գրիգոր Օտեանի բանակցութիւնները Լօն-
դոնում, Օսմանեան Սահմանադրութիւնը միջազգային
կապակցութեամբ ապահովելու մասին.—Միգրատ փա-
շայի հրաժարականն և աքսորը.—Համիդական ըէժիմի
առաջին արտայայտութիւնը.—Արդիւ Համիդի կասկա-
ծոտութիւնը.—Վահան էֆէնդու պաշտօնը Լօնդոնում.
—Բարձրաստիճան հայ պաշտօնեաները:

Գլուխ օսանվեցերորդ էջ 177—194

Օսմանեան սահմանադրութեան ներքին արժէքը.—Հայ
երեսփոխանները.—Թիւրքիայի ներքին կացութիւնը.—
Կուսակցութիւններ և նրանց նպատակը.—Լօնդօնի պրո-
տոկօլն (protocole) և պատերազմի յայտարարութիւնը.
—Հայ կրօնապետների դիմումն անգլիական դեսպանին
ընդդէմ Ռուսաստանի.—Օսմանեան խորհրդարանը.—
Հայ երեսփոխանների ճառերը Ռուսաստանի դէմ.—Հայ-
կական խնդիրը օսմանեան խորհրդարանում.—Խորհր-
դարանի արձակումը:

Գլուխ օսանօթերորդ էջ 194—210

Վանի հրդեհն և ըննութեան արդիւնքը.—Մարկոս Ա-
ղաբէկեան և Մկրտիչ Աղաթօն.—Գաւառացի հայերի
վիճակը պատերազմի ժամանակ.—Ջարդ և բռնութիւն-
ներ.—Բողոքներ.—Սուլթան Համիդի և Ներսէս պատ-
րիարքի սիրալիր տեսակցութիւնը.—Շքանշաններ պատ-
րիարքին և առաջնորդներին.—Հայ փախստականները
Կովկասում.—Գաղթականութեան հոսանքը.—Ռուսահա-
յոց օգնութիւնը գաղթականներին:

Գլուխ աստուծոսերորդ էջ 210—228

Քրիստոնեաների զինուորագրութեան խնդիրը. — Բ. Դրան յայտարարութիւնն և ձեռնարկը 1855-ին.—Քրիստոնեաների մերժումը.—Ռուսական առաջարկութիւնը 1867-ին.—Բ. Դրան պատասխանը.—Թիւրք կառավարութեան ձեռնարկներն 1877-ին, պատերազմի ժամանակ.—Հայերի և յոյների ընդգլխութիւնը.—Ներսէս պատրիարքի վարմունքը.—Ազգային Ընդհանուր և Եկեղեցական Համագումար ժողովների նիստերն և որոշումներն այս առթիւ.—Խնդրի փակումը:

Գլուխ աստիճններորդ էջ 228—241

Ազգային Ժողովի նիստերում ատենապետի փակման ճառն և պատրիարքի բացման ճառը.—Միջադէպ պատրիարքի և ատենապետի միջև.—Քաղաքական Ժողովի հրաժարականն և նորի ընտրութիւնը.—Ազգային Վարչութեան և Երեսփոխանական Ժողովի դիւանները 1877-ի վերջը.—Ներսէս պատրիարք և Հայկական Խնդրի նախերգանքը:

Գլուխ ԲԱՆՆԵՐՈՐԴ էջ 241—254

Ազգային Մասնադրութեան ծագումն և նրա նախընթաց չըջանը.—Հանգուցեալ գործիչներ Նիկ. Գալեան, Յակոբ Կրճիկեան և Նահ. Ռուսինեան.—«Ղաթթիոյ օջախ» կուսակցութիւնն և նրա գործունէութիւնը.—Մի քանի դիտողութիւններ Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովի մասին.—«Ազգ.Մասնադրութեան» թրքերէն բնագիրը:

ՄԱՍՆ Բ.

Գլուխ առաջին էջ 257—279

Ռուսական յաղթութիւնն և Կ. Գօլթի հայերի ձգտումը դէպի Ռուսաստան.—Հայկական մասնաւոր ժողով 1877 հոկտ. 21-ին.—Հայոց pia desideria-ն.—Ներսէս պատրիարքի պահպանողականութիւնը.—Նաւ քաղաքականութեան պահանջ.—Խրիմեան Վարժապետանի դէմ.—Եպիսկոպոսների գաղտնի խորհուրդը.—Վարժապետանի՝ նոր քաղաքականութեան յարելը.—Թիւրք կառավարութիւնն՝ ակամայ պատճառ քաղաքական Հայկական Խնդրի ծագման.—Զինադադարի պայմանները.—Հայոց յուսաբեկութիւնն և ձեռք առած եռանդուն միջոցները.—Հայ

պատուիրականների տեսակցութիւնն Ազրիանուպոլսում մեծ իշխանի և Իգնատիեվի հետ.—Կ. Պօլսի հայերի ընդհանուր ոգևորութիւնն և մեծ յոյսերը.—Յիլիկիւա.—Հայ եպիսկոպոսների աղերսագիրներն Ալէքսանդր Բ. կայսեր և իշխան Գօրչակովին.—Իգմիրլեանի դերը Հայկական խնդրում:

Գլուխ երկրորդ էջ 280—298

Հայ պատուիրակները գործունէութիւնն Ազրիանուպոլսում.—Իգնատիեվի համակրական վերաբերմունքը.—Հայաստանի ինքնավարութեան մասին հայոց իդէալը, նախնական յօդուածն և թիւրք լիազօրների ընդդիմութիւնը.—Անգլիայի հակառակութիւնը.—Քաղաքական բարդութիւնները երկիւղը.—Մեծ իշխանի Սանտէֆանօ տեղափոխուելը.—Խորէն եպ. Նար-Բէյի գործունէութիւնը.—Սան-Ստէֆանօյի դաշնագիրն և նրա տրամադրութիւնները հայոց մասին.—Ներսէս պատրիարքն և դաշնագրի թողած տպաւորութիւնը հայերի վրայ.—Ինքնավարութեան անյաջողութեան պատճառները.—Քրիստական տեսութիւն 16-դ յօդուածի մասին.—Արգայի դքսի քննադատութիւնը:

Գլուխ երրորդ էջ 299—321

Իգնատիեվի յարաբերութիւնները Գէորգ Դ. կաթողիկոսի հետ.—Ռուսական հիւպատոսարաններ Հայաստանում.—Իշխ. Գօրչակով.—Պօլսէնիէի առթիւ թղթակցութիւններ.—Գէորգի երկիւղը Սիսի աթոռից.—Գէորգ Դ. և Խրիմեան պատրիարք.—Իգնատիեվի միջամտութիւնն և թղթակցութիւնը Գէորգի հետ.—Իգնատիեվի ծրագիրները Կ. Պօլսում.—Խորէն Նար-Բէյ.—Պէրայի գերեզմանատան հարցն և Իգնատիեվի միջամտութիւնը.—Քաղաքականութեան փոփոխումը:

Գլուխ չորրորդ էջ 321—337

Իգմիրլեան էջմիածնում.—Գէորգ կաթողիկոսի և Մանկունի եպիսկոպոսի վերաբերմունքը.—Սէրվիլէնի նամակը.—Նար-Բէյը Պետերբուրգում.—Հայաստանի ինքնավարութեան ծրագիրը.—Ալէքսանդր Բ. կայսրն և Նար-Բէյ.—Ռուսահայերն և ռուս լրագիրները Հայկական խնդրի մասին:

Գլուխ հինգերորդ էջ 337—349

Օսմանեան Խորհրդարանի երկրորդ շրջանը.—Հայ ե-
րեսփոխաններն և նրանց քննադատական ճառերը.—
Պիստ քննադատութիւն և յարձակում կառավարութեան
դէմ.—Խորհրդարանի փակումն և փակման պատճառնե-
րը.—Ազգիւ Համիդի վերաբերմունքը. նրա ծայրայեղ
կասկածոտութիւնը:

Գլուխ վեցերորդ էջ 349—364

Տեղեկագիր Հայաստանի ինքնավարութեան մասին.—
Դիմումներ Բ. Դրան և եւրոպական տէրութիւններին.—
Նկեղեցականների և աշխարհականների դիրքը Հայկա-
կան Խնդրում.—Հայոց քաղաքական հայեացքներն և
տարբեր ուղղութիւնները.—Ռուսաստաններ, անգլիաէր-
ներ և թրքաստաններ.—Հայ-կաթոլիկները.—Ընդհանուր
ազգային համերաշխ գործունէութիւնը.—Ներսէսի այ-
ցելութիւնը մեծ իշխանին Սան-Ստէֆանօյում.—Հայ-
կական պատուիրակութիւն ուղարկելու որոշումը:

Գլուխ եօթներորդ էջ 364—373

Հայ պատուիրակութիւն.—Որիմեան Հայրիկ և Մինաս
Զերազ.—Նրանց մեկնումը Կ. Պօլսից.—Պատուիրակու-
թեան գործունէութիւնը Հոսմում և Պարիզում:

Գլուխ ութերորդ էջ 373—400

Մանչէստրի և Լոնդօնի հայ գաղութների գործունէու-
թիւնը յօգուտ Հայկական Դատի.—Ջէյմս Բրայս.—Որի-
մեանը Լոնդօնում և Մանչէստրում.—Ներսէսի կոնդակն
և ծրագրական նամակը.—Անգլիական կառավարութեան
հայեացքը.—Որիմեանի տեսակցութիւնները Լոնդօնում
քաղաքական շրջանների հետ.—Դեսպանների և քաղաքա-
գէտների կարծիքը.—Սալիզբրիի ճառը լօրդերի ժողովում
և Որիմեանի պատասխանը.—Հայաստանի վիճակը.—
Յոյսն և ոգևորութիւնը գաւառներում և Կ. Պօլսում.—
Ներսէս պատրիարքի ճառն Ազգային ժողովում:

Գլուխ իններորդ էջ 401—414

Անգլիական քաղաքականութիւնը Թիւրքիայի նկատ-
մամբ.—Սան-Ստէֆանօյի դաշնագրի վերաբերեալ Անգ-
լիայի և Ռուսաստանի բանակցութիւնները.—Անգլ. կա-
ռավարութեան հայեացքը Փոքր-Ասիայի մասին.—Կիւ-
րոսի դաշնադրութիւնը.—Հայոց նոր ինքնավար:

Գլուխ օտաներորդ էջ 415—448

Հայ պատուիրակներն և թրքահայ պաշտօնեաները Բերլինում.—Պատուիրակութեան տեսակցութիւնը Բիւլի և Ուադինգտոնի հետ.—Հայկական խնդրի պաշտօնական թղթերը.—Ա) Խնդրագիրը, Բ) Ծրագիր Կազմակերպական Կանոնադրի Օսմանեան Հայաստանի, Գ) Վիճակագիր Օսմանեան Հայաստանի և Ընդհանուր Ցուցակ, Դ) Վիճակագրական ծանօթութիւն Օսմանեան Հայաստանի բազմամարդութեան վրայ.—Նուպար փաշայի կազմած բարենորոգումների ծրագիրը.—Հայկական խնդրի կօնգրէսի օրակարգը մանելը.—Քննական ակնարկներ պօլսական և Նուպարի ծրագրերի մասին:

Գլուխ օտանկերորդ էջ 446—480

Թիւրք կառավարութիւնն և Բերլինի հայ պատուիրակութիւնը.—Բ. Իրան ձեռք առած «բարենորոգչական» միջոցները.—Օսմանեան լիազօրների ընդդիմութիւնը Բերլինում.—Հայ պատուիրակները գերմ. կայսրուհու և Թագաժառանգի մօտ.—Հայոց ուղերձը Վիլհելմ Ա. կայսրին.—Հայ պատուիրակների տեսակցութիւնն և յարաբերութիւնները կօնգրէսի ուսս, Ֆրանս., անգլիական և այլ անգամների հետ.—Անգլիական քաղաքականութիւնն և Հայկական Հարցը.—Ռուսական քաղաքականութիւնը.—Կօնգրէսի նիստերը Հայկական Հարցի մասին.—Ոչ թէ ինքնավարութիւն, այլ միայն տեղական բարենորոգումներ.—Առաջարկուած զանազան բանաձևերը Սալիզբերիի, Շուվալովի, օսմանեան լիազօրների և հայ պատուիրակների կողմից.—Ինքնավարութեան առնչողութեան պատճառները.—Բիւսմարկի դիրքը.—61-րդ յօդուածը.—62-րդ յօդուածը.—Հայ պատուիրակների բողոքն և Բերլինից մեկնումը.—Կոմս-Լօրէս-Մէլլերովի կարծիքը:

ՅԱՆԵԼՈՒԱԾ 1—108

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Անցեալ դարի վերջին բառորդից սկսած, դեռ
ևս մինչև հիմայ ոչ մի ընդհանուր հարց այնքան
չէ գրաւած հայ ժողովրդի ուշն ու միտքն, որ-
քան Թրքական Հայաստանի վարչական, հասա-
րակական և տնտեսական անտանելի վիճակի բա-
րեփոխման խնդիրը: Տասնեակ տարիներ մեր
ժողովուրդը լարել է իր բովանդակ ոյժն և յանձն
է առել ամեն կերպ բարոյական և նիւթական
գոհողութիւն՝ այս նպատակի համար: Միևնոյն
ժամանակ՝ ոչ մի յոյս այնչափ դառն կերպով
ի դերև չէ ելել, ոչ մի գոհողութիւն այնչափ
դժբախտ արդիւնքի չէ յանգել և ոչ մի ձգտում
այնչափ անյաջող վախճան չէ ունեցել, որչափ
այն հարցն, որ յայտնի է իբրև «Հայկական
Խնդիր», և որի պատճառով ամբողջ մի ժողո-
վուրդ՝ Պատմութեան մէջ նմանը չտեսնուած
սոսկալի հալածանքի և սարսափների է ենթար-
կուել:

Թրքական Հայաստանի ազատագրութեան
խնդիրը թէև ի մօտոյ վերաբերում է օսմանեան
հայերին, բայց այս շարժման մէջ սկզբից ի վեր
այնքան բազմաթիւ ոչ-Թրքահպատակ և մանա-
ւանդ ոռոսահպատակ հայեր են մասնակցած, որ

նրա ազդեցութիւնն և հետեանքը մեծ չափերով
զգալի է եղած նաև Թիւրքիայի սահմաններից
դուրս ապրող հայութեան համար:

Ձեռնարկելով գրել յատկապէս Հայկական
Խնդրի պատմութիւնը՝ մենք անհրաժեշտօրէն
պիտի զբաղէինք մի կարևոր ազգային հաստա-
տութիւնով, որի շուրջն է դառնում օսմանեան
հայոց ամբողջ աղգային, եկեղեցական և հասա-
րակական կեանքն և որն անընդհատ ազդուել է
Հայկական Խնդրից, ինչպէս և փոխադարձաբար
ազդած է նրա վրայ: Այս հաստատութիւնն
«Ազգային Սահմանադրութիւնն» է, որով վարել
են Թրքահայերն ահա կէս դարից ի վեր իրանց
բոլոր ներքին ազգային կրօնական գործերը: Ազ-
գային Սահմանադրութիւնն որչափ ազգային,
նոյնչափ և օսմանեան պետական օրէնք է: Այս
իրաւակարգի միջոցով 1850-ական թուականի
գործիչները ձեռք էին բերել ցեղական կամ այս-
պէս ասենք «անձնական» (personnel) հայկական
ինքնավարութիւն. իսկ նրանց յաջորդները կամ
70-ական թուականի գործիչներն՝ արծարծելով
Հայկական Խնդիրն՝ աշխատում էին ստանալ
տեղական կամ «հողային» (territorial) ինքնա-
վարութիւն: Հետեաբար, Հայկական Խնդրի պատ-
մութիւնը Թերի կերպով պիտի ներկայանար, եթէ
միևնոյն ժամանակ զուգընթացաբար չուսումնա-
սիրուէր և չնկարագրուէր նաև Ազգային Սահմա-
նադրութիւնը: Մէկը ծնունդ է տուած միւսին և
երկուսն այնպէս շաղկապուած են, որ ազդում

են միմեանց վրայ և իրար փոխադարձաբար լրացնում: Յատկապէս Ազգային Սահմանադրութեան նկատմամբ անցողակի կերպով յիշենք այստեղ, որ այս օրէնքն անձուկ կերպով վերաբերում էր միայն լուսաւորչական հայոց: Հայ ազգի միւս՝ փոքրագոյն հատուածները, կաթոլիկ և բողոքական հասարակութիւնները, չեն մասնակցում նրա մէջ, այլ ունեն իրանց ուրոյն ներքին կազմակերպութիւնները, թէև աւելի սահմանափակ իրաւունքներով:

Ազգային Սահմանադրութեան պատմութեան մէջ մենք ընդարձակ տեղ ենք տուել Ազգային Երեսփոխանական Ընդհանուր Ժողովին, իբրև գլխաւոր, օրէնսդրական մարմնի: Իսկ Ազգային Վարչութեան գործունէութիւնից մենք յիշատակել ենք մասնաւորապէս այն, որ աղերս ունէր մեր Պատմութեան բուն նպատակին կամ որն ի մօտոյ շօշափում էր առանձնապէս ռուսահայոց ազգային-կրօնական շահերն, ինչպէս են օրինակի համար կաթողիկոսական ընտրութիւնները:

Ահա հայ կեանքի վերջին յիսնամեայ շրջանի այս մասն է, որ մենք ներկայացնում ենք մեր ընթերցողներին: Երկար տարիների քննութեան և ուսումնասիրութեան արդիւնք է այս Պատմութիւնը: Մենք աշխատել ենք կատարեալ անկողմնապահութեամբ դիտել և պատմել բոլոր անցքերն և երևոյթները: Այս պատճառով էլ մենք երկար տարիների ընթացքում հաւաքել ենք և ուսումնասիրել այն բոլոր նիւթերն և աղբիւր-

ները, թէ պաշտօնական և թէ մասնաւոր, թէ տպուած և թէ ձեռագիր, թէ հայերէն և թէ օտար լեզուներով (թրքերէն, ռուսերէն, անգլիերէն, ֆրանսերէն և այլն), որոնք առնչութիւն ունէին մեր առաջադրած նպատակին կամ որոնք կարող էին լուսաբանել մեզ. հետաքրքրող այս կամ այն երևոյթը: Առանձնապէս օգտուել ենք անգլիական դիւանագիտական այն բոլոր Կապոյտ Գրքերից (Blue Books), որոնք 1876 - 1910-ի ընթացքում հրատարակուած են Թիւրքիայի մասին, ընդհանրապէս: Միւսոյն ժամանակ՝ յիշեալ շրջանի դէպքերին անձամբ մասնակցող բազմաթիւ անձեր սիրալոյսով կերպով մեզ բերանացի և գրաւոր նկարագրութիւն և բացատրութիւն են տուած, որոնց բոլորին այստեղ յայտնում ենք մեր ամենաջերմ շնորհակալութիւնը:

Անհրաժեշտ ենք համարում շեշտել այստեղ մի հանգամանք ևս: Որովհետեւ մեր նկարագրած (կամ նկարագրելիք) դէպքերի հեղինակներից կամ վկաններից ոմանք — մանաւանդ այնպիսիներն, որոնք գործել են կեզծ անուան տակ—դեռ ևս կենդանի են, ուստի մենք ստիպուած էինք որոշ զգուշաւորութիւն պահպանել նրանց նկատմամբ:

Յաւակնութիւն չունենք անշուշտ մեր այս Պատմութիւնն անթերի համարելու: Կան հարկաւ դեռ այնպիսի աղբիւրներ—մանաւանդ պաշտօնական շրջանների կամ գաղտնի կազմակերպութիւնների գործունէութեան վերաբերեալ—որոնք մատչելի չեն եղած մեզ և որոնք գուցէ նոր

լոյս սփռէին այս կամ այն երևոյթի վրայ: Բայց մենք կարծում ենք, թէ մեր այս աշխատութիւնն իր պակասաւոր կողմերով հանդերձ բաւականաչափ կը լուսաբանէ Հայաստանի և ընդհանրապէս Թիւրքիայի հայոց կեանքի վերջին յիսնամեայ արկածալից շրջանը: Թէ որքան ենք յաջողած մեր ձեռնարկութեան մէջ, թողնում ենք այդ՝ անաչառ ընթերցողի դատողութեան:

Ա. ՄԱՍՆ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Ձմիթաններն և էսնաֆը: Իսկիւտարի ճեմարանը: «Միակամ» ընկերութիւնը: Ժողովրդական իշխանավարութիւն: Նրկու դասակարգի մերձեցումը: Ընտրողական սկզբունքը: Ազգային կանոնադրութիւն: Հոգեւոր և գերագոյն ժողովներ: Գաղափարական երիտասարդութիւն: Ուսումնական խորհուրդը:

ԺԹ. դարի առաջին կէսին Կ. Պօլսի հայերի ազգային, հասարակական և մասամբ նաեւ կրօնական գործերի վրայ իշխում էր ամիրայական դասակարգը, որ բաղկացած էր սեղանաւորներից, մեծ վաճառականներից և պետական պաշտօնեաներից: Սրանք էին որոշում ոչ միայն ժողովրդի, այլ նոյնիսկ պատրիարքների ճակատագիրը: Իսկ ժողովուրդը ամիրաների հլու կամակատարն էր և միշտ խղիւարհում էր նրանց անձնական հեղինակութեան և տնտեսական ոյժի առաջ:

Բայց 30-ական թուականներին իրերի այս դրութեան մէջ սկսում է իրոփոխութիւն նկատուել. խլրտում է ֆազում մփնաւանդ եսնաֆ (արհեստաւոր) դասակարգի մէջ, որը, շնորհիւ իր միջի մի քանի գիտակից և համարձակ ոգու տէր անհատների, խուլ բողոքներ է բարձրացնում ամիրայական իշխանավարութեան դէմ: Այս դժգոհութիւնը միայն յարմար առիթի էր սպասում ուժեղ կերպով երևան գալու համար:

Եւ վերջապէս ներկայացաւ այդ առիթը: 1838-ին Կ. Պօլսում, պետական առաջին միջնակարգ դպրոցի (Գալաթասէրայի) բացումից 6 օր յետոյ, հայերը բա-

ցին իրանց ազգային դպրոցն Իւսկիւտար, ասիական
թաղում, ձեւարան անունով: «Իւսկիւտարի ճեմարանը»
հիմնուել էր գլխաւորաբար ամիրանների ջանքով, որոնք
խոստացել էին որոշ դրամական օժանդակութիւն: Բայց
եկամտի գլխաւոր ազդիւրն Երուսաղէմի վանքիցն էր,
որ այդ թաղում ունէր իր սեփական կալուածք: «Ճե-
մարանը» կարճ ժամանակում մեծ համակրանք գտաւ
ժողովրդի մէջ և առաջին լուրջ խթանը դարձաւ նրա
գիտակցութեան: Ամիրանները, զգալով այս նոր հոսան-
քի ամբողջ վտանգը՝ զղջացին, հրաժարուեցին իրանց
խոստացած նպաստից, համոզեցին Երուսաղէմի պատ-
րիարքին ևս մերժել վանքի պայմանադրած նիւթական
օժանդակութիւնը, յորդորեցին իրանց ծանօթներին
չուղարկել այնտեղ իրանց որդոց. մի խօսքով, ամեն
ջանք գործ գրին, որ դպրոցը հասոյթի աղբիւրներից
զրկուի և փակուի: Այդ ժամանակ ժողովրդի առաջ
անհրաժեշտ պահանջ դրուեց իր սեփական թոյլ միջոց-
ներով պահպանել նրա գոյութիւնը: Այս նպատակով
կազմուեց մի յանձնաժողով, որ ստանձնեց ոչ միայն
ճեմարանի պահպանութեան համար սահմանուած տուր-
քը, այլ և ընդհանրապէս ազգային տուրքի հաւաքումը:
Բայց տուրքի գանձումը բնականաբար իր հետ պիտի
բերէր նաև ձգտում ծախքի վրայ հսկելու, որ նշանա-
կում էր՝ ազգային գործերի կառավարութեան մէջ մաս-
նակցութիւն: Այդպէս էլ եղաւ: Յանձնաժողովը ներ-
կայացրեց այս պահանջը: Եւ որովհետեւ ամիրանների
հեղինակութիւնը դեռ մեծապէս զգալի էր, մանաւանդ
իրանց շրջանում, ուստի յանձնաժողովը դժուարացաւ
գործերը վարել առանց նրանց գործակցութեան և
նրանցից ևս հրաւիրեց 6 անգամ: Սակայն խրոխտ ա-
միրաններն իրանց արժանապատուութեանը հակառակ
համարեցին Էսնաֆի հետ անդամակից լինելը: Նրանց
մերժման մէջ հաւանօրէն չարախնդութեան զգացմունք
ևս կար, որ էր ցոյց տալ, թէ ժողովրդական տարրը

անկարող էր ազգային գործերը կառավարել: Էնաֆը չվհատուեց նրանց այս մեկուսացումից: Ընդհակառակն՝ այս հանգամանքը պատճառ հանդիսացաւ, որ առաջին անգամ Կ. Պօլսում հիմնուեց մի քնկերութիւն, Միակամ անունով, որի նպատակն էր ընդհանրապէս ուսման տարածումն և մասնաւորապէս ճեմարանին նիւթական նպաստ հասցնելը: Այս կազմուեց մի տեսակ ազգային վարչութիւն, 24 անդամից բաղկացած, բացառապէս ժողովրդի միջից, որ իւր ձեռքն առաւ պատրիարքարանի գործերի ղեկավարութիւնը: Ամիրաները լուռ հանդիսատեսի դեր էին կատարում սկզբում, բայց յետոյ սկսեցին մեքենայութիւններ նիւթել և ծածկաբար արգելքներ յարուցանել: Դժբախտաբար նրանք յաջողութիւն ունեցան. կարելի չեղաւ ճեմարանի նիւթականը հոգալ, և նա հարկադրուեց իր դռները փակել: Այս անյաջողութիւնը նոր յուզում առաջացրեց էնաֆի մէջ, որ ամիրաների դէմ նոյն-իսկ սուլթանին զանգատ ներկայացրեց: Բայց ամիրաների ազդեցութիւնը շատ մեծ էր դեռ, և կառավարութիւնը բանտարկեց զանգատաւորների պարագլուխներին: Այս բանտարկութիւնն աւելի ևս յուզեց ժողովրդին, որ այս անգամ իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց նոյն-իսկ կառավարութեան դէմ: Մի գինեպանի (Իսկէնտէր) առաջնորդութեամբ ահագին ամբոխը ցոյց կազմակերպեց՝. Դրան առաջ, որ զիջեց և հրամայեց արձակել բանտարկուածներին:

Ամիրաներն այնու ամենայնիւ շարունակում էին արհամարհել ժողովրդական շարժումն և դիմադրել նրան: Երբ երկու դասակարգի մէջ հակառակութեան ոգին ծայրայեղութեան հասաւ, այն ժամանակ միայն՝ թէ՛ կառավարութիւնը և թէ՛ պատրիարքարանը համոզուեցին, որ ամիրայական իշխանավարութեան վերադարձն անհնար էր այլ ևս և անհրաժեշտ էր գոհացում տալ ժողովրդական պահանջին: Սկսուեցին միջամտու-

թիւներ և խորհրդակցութիւններ, որոնց արդիւնքն այն եղաւ, որ 1841 թ. դեկտ. 12-ին կայսերական հրովարտակով հաստատուեց 27 հոգուց մի նոր ազգային վարչութիւն, որի անդամները բացառապէս ժողովրդից էին, մեծ մասամբ արհեստաւորներ: Միևնոյն ժամանակ ամիրաներին էլ կառավարութեան կողմից արգելուեց անուհետև միջամտել ազգային գործերին:

Այսպէս հիմն է դրվում ժողովրդական իշխանավարութեան ոչ միայն Կ. Պօլսի հայերի, այլ և ամբողջ Թիւրքիայի հայերի մէջ: Սակայն ձեռք բերուած յաջողութիւնն երկար չէ տևում. ժողովականների անփորձութիւնը մի կողմից, նիւթական միջոցների բացակայութիւնը միւս կողմից դժուարացնում են վարչական մեքենայի կանոնաւոր ընթացքը. գործերը սկսում են կաղել, և 27-ի վարչութիւնը գլխիկոր իր տեղը զիջում է ամիրաներին: Ամիրաների այս յաղթութիւնն ևս կարճատև եղաւ: Ամբողջ վարչական մեքենան այնպէս էր փչացել, երկու հազարաւ ըմբռններն այնպէս էին միմեանց փոխադարձաբար խանդարում, որ ոչ մի գործ առաջ չէր գնում: Իսկ պատրիարքներն այս միջոցին կամ հրաժարվում էին և կամ զահեղեց լինում ու կարճ ժամանակ պաշտօնավարելով՝ միմեանց յաջորդում: Երբ յուզումն և խռովութիւնն այսպէս անվերջ շարունակվում էր. Մատթէոս պատրիարքն իրաւախոհի դեր ստանձնելով՝ երկու կողմից մի քանի խոհեմ և բանիմաց անձերի օգնութեամբ հաշտութեան կամուրջը կանգնեց: Թէ ամիրաներն և թէ էսնաֆը համոզուեցին այս երկարամեայ պայքարներից և ամուլ գործունէութիւնից, որ առանձին առանձին, առանց մէկը միւսի աջակցութեան, անկարելի էր ազգային գործերը վարել: Փոխադարձ զիջումով նրանք ձեռք ձեռքի տուին և որոշեցին գործել համերաշխութեամբ: Կազմուեց մի «Ազգային Ժողով», որին անդամ էին 16 ամիրա և 14 էսնաֆ: Եւ այսպէս երկարամեայ ուռիսները, հայ պլու-

սոկրատիան (plutocratie) և արհեստաւորը՝ իրաւունքի հաւասարութեան հիման վրայ՝ իշխանութիւնը բաժանեցին միմեանց մէջ: Այս մերձեցումը անազին դեր կատարեց Կ. Պօլսի հայերի կեանքում: Ամիրաները նոյն-իսկ իրանց համար անդգալի կերպով և երկրի քաղաքական հանգամանքների էլ փոխուելովը՝ խառնուեցին ժողովրդի հետ, կապուեցին նրա հետ. ամիրայութիւնը կորցրեց իր գոյութեան իրաւունքը, իբրև առանձին դատակարգ: Այդ գոռոզ ամիրանների նոր սերունդը մերձաւոր ապագայում մեծ դեր պիտի խաղար ժողովրդի հասարակական կեանքում, բայց այլ ևս ոչ իբր ամիրա, այլ իբր ժողովրդի մի անհատ, իբր անձնականապէս կրթուած, զօրեղ և արժանաւոր անձն: Ժողովուրդը մեծապէս շահուեց այս ձեւումից, որովհետև փոխանակ ներքին պայքարի մէջ սպառուել իր նորահաս բարոյական և կրթական ոյժերը՝ նա հաւաքական ուժով նուիրուեց իր ընդհանրութեան կենսական, հասարակական շահերին:

Անշուշտ, այս արդիւնքն անմիջապէս ձեռք չբերուեց, բայց այդ մերձեցումն այլ ևս անխախտ պիտի մնար, չնայելով մասնակի դժգոհութիւններին: Դրա ապացոյցը շատ շուտով երևաց: Մատթէոս պատրիարքը, որ ահնածում էր միայն ամիրայական ազդեցութիւնից, երբ նկատեց այս ազդեցութեան թուլանալը՝ զկանց կարևորութիւն չտալ նոր Ազգային Ժողովներին և միահեծան իշխանութեան ձգտումներով օրորուել: Նա գործում էր ինքնագլուխ. այլ ևս պէտք չէր զգում խորհրդակցելու ամիրանների կամ նրանց անդամակից ժողովականների հետ: Եւ երբ Ազգային Ժողովը որևէ վարչական կարգադրութիւն էր անում՝ նա հակառակում էր: Օրինակի համար, երբ Ազգ. Ժողովը որոշում էր արձակել կամ տեղափոխել այս կամ այն զաւառական առաջնորդին՝ Մատթէոս պատրիարքն ընդդիմանում էր այդ որոշման, եթէ ինքն անձնականապէս

տարբեր կարծիք ունէր այդ մասին: Եւ նա առաջ էր մղում այն պատճառաբանութիւնը, թէ աշխարհականները իրաւունք չունէին խառնուելու հոգևորականներին և հոգևոր գործերի մէջ, որոնք կախուած էին միմիայն իրանից, և թէ աշխարհական ժողովականները պարզապէս նրա խորհրդականներն էին միայն տնտեսական և կրթական գործերի մէջ: Ամիրա և արհեստաւոր, միացած յանձին Ազգային ժողովի՝ մերժեցին պատրիարքի այս ինքնիշխանական յաւակնութիւնը: Երկու նախկին ոսոխներն ընդհանուր հիմն էին գտել միութեան, որ այնուհետև անարգել շարունակուեց: Նրանք, և գլխաւորապէս ամիրաները, ազգային գործերի կառավարութեան համար նոր ծրագիր մշակեցին, որ հիմնուած էր ժողովրդի ընտրողական սկզբունքի վրայ: Այս ծրագրով թէ հոգևոր և թէ բաղադրական գործերը յանձնվում էին ժողովրդից ընտրուած ներկայացուցչական միմարմնի: Կառավարութիւնը ոչ մի ընդդիմութիւն ցոյց չտուեց: 1847-ին վաւերացուեց այս նոր «Ազգային Կանոնադրութիւնը», որի հիման վրայ պատրիարքարանի գործերի ղեկը անցնում էր երկու ընտրուած «ազգային ժողովներին» ձեռքը: «Հոգևոր ժողովը» պիտի բաղկանար 14 եկեղեցականներից և պիտի զբաղուէր յատկապէս կրօնական գործերով, իսկ «Գերագոյն ժողովը» քաղաքական գործերի վրայ պիտի հսկէր. նա աւելի բաղմամարդ էր սահմանվում. 20 աշխարհական էին լինելու նրա անդամները, ընտրուած Կ. Պօլսի ժողովրդից՝ անխտիր:—Ըստ կանոնադրութեան տեղի ունեցան ընտրութիւնները, և նոյն տարին, մայիսի 20-ին, նորընտիր ժողովները կայացրին իրանց առաջին նիստը:

Ժողովրդական ընտրողական սկզբունքի այս յաղթանակը միայն Էսնաֆ (արհեստաւոր, գործակատար, բեռնակիր և այլն), դասակարգի տոկունութեան և գիտակցութեան արդիւնք չէր: Այն միջոցին Կ. Պօլսի հայութեան մէջ արդէն սկսել էին գործել մի խումբ գա-

դափարական երիտասարդներ, որոնք իրանց ուսումնս և կրթութիւնն առել էին Կ. Պօլսում—կարճատե Իւսկիւտարի ճեմարանում, Գալաթա-սէրայի պետական լիսէյում (lycée), Մխիթարեանների՝ Պարիզի և Վենետիկի վարժարաններում և հ. Գաբրիէլ վ. Այվազովսկու՝ Պարիզի «Արեւելեան դպրոցում»։ Դրանք էին, որ 1846-ին հիմնեցին Կ. Պօլսում յայտնի «Համադգեաց ընկերութիւնը», որին անդամակցում էին լուսաւորչական և կաթողիկ հայեր, և որ հանդիսանում էր առաջին փորձը համադգային համերաշխ գործունէութեան, առանց դաւանութեան խտրութեան։—Հայոց մտաւորական զարգացման մէջ աննշան դեր չեն խաղացել նաեւ բողոքական անգլիկացի միսիօնարները, որոնց աջակցութեամբ 1846-ին հաստատուեց Կ. Պօլսում հայ-աւետարանական եկեղեցին, և սա անշուշտ աւելի արդիւնաւոր կը լինէր այս ասպարէզում՝ եթէ հալածանք չը սկսուէր հայ-բողոքականութեան դէմ այն ժամանակ, երբ նոյնպիսի հալածանքն ընդդէմ հայ-կաթողիկոսութեան գրեթէ դադարել էր կամ գոնէ մեղմացել։—Վերոյիշեալ և այլ եւրոպական, յատկապէս ֆրանսիական դպրոցներից նորաւարտ այս երիտասարդութիւնը, որ ոգևորուած էր 1848-ի ֆրանսական յեղափոխութեան ազատական գաղափարներով, այնուհետեւ իրան նուիրեց աղգային դաստիարակութեան նուիրական գործին։ Հոգևոր և Գերագոյն ժողովների հաւանութեամբ նրանք հիմնեցին 1853 թ. հոկտեմբերի 21-ին առաջին «Ուսումնական Խորհուրդը», որին անդամներ հանդիսացան ապագայում «Աղգային Սահմանադրութեան» խմբագրողներն և հիմնադիրները, ինչպէս են դոկտոր Նահապետ Ռուսինեան, Նիկողոս Պալեան, Գրիգոր Օտեան, դօկտ. Սէրվիլէն (Սերովբէ Վիլէնեան), Պարապետ Իւթիւճեան և այլն։—Սրանք էին, որ ձեռնարկեցին կազմել մի ընդհանուր դպրոցական կանոնադրութիւն, ծրագրեցին դպրոցներ բանալ, և միևնոյն ժամանակ

գործում էին եռանդով նաև մատաղ հայ հրապարակադրական առաջնորդում: Իրերի դրուսթիւնը շարունակուեց այսպէս մինչև 1856 թ. արեւելեան պատերազմի վերջը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

1856-ի Պարիզի դաշնադիրն և Թիւրքիայի բարենորոգումները (Թանգիմաթ): Հայ Վսահմանադրական ժողովը: Պահպանողականների հակառակութիւնը: Ազգային Սահմանադրութեան սկզբը նաւորումը:

Երբ Թիւրքիան՝ Ռուսաստանի դէմ մղած պատերազմում, երեք եւրոպական պետութիւնների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և փոքրիկ Սարդինիայի զինուորական, իսկ Աւստրիայի բարոյական աջակցութեան շնորհիւ՝ պարտութիւնից ազատուեց, սուլթան Աբդուլ Մէջիդ՝ իր դաշնակիցների յորդորով կամ աւելի ճիշտը՝ նրանց ճնշման տակ, Փարիզի կօնգրէսի (congrès) բացման նախորդ օրը, 1855 թ. փետրվարի 18-ին, հրատարակեց Օսմանեան «Թուգիմաթը» (բարենորոգումների հրովարտակ), մի նշանաւոր «Պաթթը Հիւմայուն» *), որով բացի ընդհանուր երկրի համար քաղմաթիւ բարենորոգութիւններ խոստանալուց, նա առանձին արտօնութիւններ էր շնորհում իր քրիստոնեայ հպատակներին: Փարիզի դաշնադրի (1856 թ. մարտ 30) 9-րդ յօդուածը, յիշելով ա դ հրովարտակը՝ շեշտում է յատկապէս, որ նա պէտք է իբր հիմն ծառայէ Թիւրք կառավարութեան և սուլթանի քրիստոնեայ հպատակների փոխա-

*) Պաթթ (արաբ.) նշանակում է բառացի իմաստով ձեռագիր: Երբ խօսքը սուլթանի ձեռագրի մասին է՝ սովորաբար աւելացնում են «շէրիֆ» (նուիրական) կամ «հիւմայուն» (արքունի) բառերը: «Պաթթը շէրիֆ» կամ «Պաթթը հիւմայուն» — նշանակում է արքունի հրովարտակ:

դարձ յարաբերութիւնների: — Որովհետև օսմանեան հպատակ հայերի և միւս քրիստոնեաների համար այդ Թանգքմարը շատ մեծ կարեւորութիւն է ունեցել իբրև մի կռուան, որի վրայ յենուելով՝ եւրոպական պետութիւններն անընդհատ ճնշում են գործ դրել Թիւրքիայի վրայ ի նպաստ նրա քրիստոնեայ բնակիչների, և այդ է եղել պաշտօնական հիմնաքարը Հայոց Ազգային Սահմանադրութեան, և առհասարակ պատրիարքարանների առանձնաշնորհումների՝ ուստի աւելորդ չենք համարում փոքր ինչ կանգ առնել այստեղ նրա վրայ:

Փարիզի դաշնագրի 9-րդ յօդուածն ասում էր.

«Ն. Մեծութիւն Սուլթանը՝ իր հպատակներէ բարեկեցութեան մասին ունեցած մշտական հոգացողութեամբը՝ յատուկ ֆէրման շնորհեց, որով բարւոքում է առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան նրանց բոլորի վիճակը և դրանով նա նուիրագործեց իր վեհանձն դիտաւորութիւնները Թիւրքիայի քրիստոնեայ ժողովրդի նկատմամբ: Միևնոյն ժամանակ ցանկալով մի նոր ապացոյց ևս տալ իր այս զգացումներին՝ նա հաղորդեց դաշնագիրն ստորագրող պետութիւններին վերոյիշեալ ֆէրմանը (հրովարտակ), որը սուլթանի արքայական կամքի ինքնաբուռն արտայայտութիւնն է: Պետութիւնները ճանաչում են այս յայտարարութեան կարեւոր նշանակութիւնը: Ինքն ըստ ինքեան ենթադրվում է, որ այս հանգամանքը բնաւ իրաւունք չէ տալիս յիշեալ պետութիւններին՝ ոչ միասին և ոչ առանձին՝ խառնուել ոչ սուլթանի և իր հպատակների փոխադարձ յարաբերութիւնների և ոչ էլ նրա կայսրութեան ներքին գործերի մէջ»:

Փարիզի այս դաշնագրով Թիւրքիան առաջին անգամ սրաշտօնապէս ընդունվում էր քաղաքակիրթ մեծ պետութիւնների շարքը, որի փոխարէն նրանից պահանջուել էր՝ բարեկարգել իր երկիրը և հաւասարութիւն շնորհել իր բոլոր հպատակներին քնխտիր:

Ներուպական այն պատմագիրները, որոնք ուսումնասիրել են Թիւրքիայի բարենորոգումների հարցը՝ վկայում են, որ այս Թանզիմաթի խմբագրութեան մէջ մեծ դեր են խաղացել Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Աւստրիայի դեսպանները, և գտնում են, որ շատ անխորհուրդ քաղաքականութիւն և մեծ սխալ էր պետութիւնների կողմից նախ՝ Թոյլ տալ, որ Թիւրք կառավարութիւնն ինքն իր կամքով ներմուծէ և գործադրէ 1856-ի Ֆէրմանով խոստացած բարենորոգումները. այս սխալը նրանք շատ շուտ հասկացան, երբ տեսան, որ բարենորոգումները մնում էին միշտ թղթի վրայ, իբրև մեռած տառ. երկրորդ՝ մտցնել 9-րդ յօդուածի այդ վերջին պարբերութիւնը, որի վրայ էր հիմնվում Թիւրք կառավարութիւնը՝ մերժելու համար ներուպական դահլիճների միջամտութեան իրաւունքը Թիւրքիայի ներքին գործերում, թէև պետութիւնները այլապէս էին մեկնում այս միջամտութեան հարցը։ Իսկ բուն Ֆէրմանի (Թանզիմաթի), մէջ քրիստոնեաներին վերաբերեալ տրամադրութիւնները հետեւեալներն էին.

«Այն բոլոր առանձնաշնորհումներն և կրօնական արտօնութիւնները, որոնք մեր նախնիքներից ի վաղուց անտի շնորհուել են պետութեան մէջ բնակվող և իմ պաշտպանութիւնը վայելող բոլոր քրիստոնեայ և այլ ոչ—մահմեդական հասարակութիւններին՝ վաւերացուած են մեզանից և պիտի պահպանուին։—

«Իւրաքանչիւր քրիստոնեայ կամ ոչ—մահմեդական հասարակութիւն պարտաւորվում է մի որոշ ժամանակի ընթացքում իր միջից ընտրուած յանձնաժողովի միջոցով, Բ.—Դրան հսկողութեան տակ և իմ բարձր բարեհաճութեամբ, քննել իր ունեցած առանձնաշնորհումներն և արտօնութիւնները, սահմանել ժամանակի և քաղաքակրթութեան պահանջած բարենորոգումներն և հաղորդել Բ. Դրան»։

Փարիզի դաշնագրի և Թանզիմաթի այս տրամադ-

ըութիւններէց ամենից վաղ օգտուեցին հայերը, որոնք արդէն մինչև այդ ժամանակ մտել էին սահմանադրական վարչութեան ճանապարհը իրանց ներքին ազգային, հասարակական և կրօնական գործերի կարգաւորման համար, թէև սահմանադրութիւնը բառը դեռ չէր գործածուել: Սուլթան Մէջիդի առաջին հրովարտակից (1854 օգոստ. 26) անմիջապէս յետոյ, Գերագոյն ժողովը կազմեց մի առանձին մարմին, և առաջին անգամ «Սահմանադրական յանձնաժողով» անունը տալով ներան՝ յանձնարարեց կազմել մի նոր «Ազգային կանոնադրութիւն»՝ փոխուած՝ ըստ պահանջման նոր հանգամանքների: Այս յանձնաժողովը բազկացած էր 9 հոգևորական և 12 աշխարհական անձերից: Ուսումնական խորհրդի անդամների մեծ մասը մասնակցում էր այս ժողովին և նրա մէջ ղլխաւոր գործող ոգին էր հանդիսանում: Յանձնաժողովն իր վործն աւարտեց 1857-ի փետրվարին: Մի բազմամարդ ընդհանուր ժողովում, որին հրաւիրված էին մասնակցելու, բացի Հոգևոր և Գերագոյն ժողովներից, նաև բազմաթիւ եկեղեցական և աշխարհական երևելիներ, նոր կազմուած կանոնադրութիւնը հաւանութիւն գտնելով՝ հաստատուեց և որոշուեց գործադրել: Կանոնադրութիւնը կազմուած էր լայն, ժողովրդական ոգով և յառաջադիմական ձգտումներով, որ որոշ խմբի համար չափազանց անհաճոյ էր, և սա չուշացաւ իր խիստ դժգոհութիւնը յայտնելու: Հաստատումից հազիւ մի քանի ամիս էր անցել, երբ ամիրաների և կղերականների մի խումբ յայտնի կերպով հակառակութիւն յարուց նոր կանոնադրութեան դէմ: Այս խմբի պարագլուխներն իբր թէ կրօնի և ազգային աւանդութիւնների հակառակ կանոններ էին գտել նրա մէջ: Իրանց ընդդիմութիւնը բա նք այնքան յառաջ տարին, որ յայտեցան թիւրք կառավարութեան ձեռքով խափանել տալ նրա գործադրութիւնը: Բայց սկսուած քարեփոխման շարժումը,

սահմանադրական հոսանքը՝ հեշտ. չէր կառնուել: Բժիշկ Աէրվիչէնի ջանքերով 1859-ին մի նոր յանձնաժողով վերստին ձեռք առաւ խնդիրը: Այս անգամ յանձնաժողովի մէջ գերակշռում էր աշխարհական տարրը. հանդէս եկան դարձեալ նրանք, որոնք այնքան մեծ զարկ էին տուել սահմանադրական գաղափարի տարածման, այսինքն. Գրիգոր Օտեան, Ղօկտօր Ռուսինեան, Կարապետ Իւթիւնեան և այլն: Խմբագրիչ նոր յանձնաժողովը դեկտեմբերի սկիզբին ներկայացրեց իր կազմած ու բարեփոխուած նոր կանոնադրութիւնը ընդհանուր ժողովին: Բայց այս անգամ էլ պատրիարքը (Գէորգ) հանդիսացաւ նրա անողոք թշնամին, որ վերև յիշուած պահարանողականների խմբի վրայ յիշուելով՝ արգելքներ էր յարուցանում, չէր ուզում վաւերացնել տալ և գաղտնապէս աշխատում էր, եթէ կարելի է, իսպառ ջնջել նոր կանոնադրութիւնը: Սահմանադրական խումբը, Մէրվիչէնի առաջնորդութեամբ, յուզվում է և բողոքում պատրիարքի ու սահմանադրութեան այլ հակառակորդների կամայականութեան և մեքենայութիւնների դէմ: Այս նոր պայքարը հնի և նորի մէջ, բարեբախտաբար, երկար չտևեց: Սահմանադրական խումբը նոյնպէս ունէր այս անգամ իր արդեցիկ համախոհները, որոնց շնորհիւ շուտով հարցը լուծուեց նրա օգտին: Եւ որովհետև նրանք համոզուեցին, թէ ներկայ պատրիարքի օրով յայտնի չկայ յաջողելու՝ ուստի տապալեցին Գէորգին 1860 թ. ապրիլին, նրա տեղ նստեցրին Սարգիսեղովի Գոյումենեանին, և ահա այդ ժամանակ վերջապէս ընդհանուր ժողովից հաստատուեց և պատրիարքից փաւերացուեց նոր կանոնադրութիւնը, որը ղօկտ. Ռուսինեան մկրտեց «Ազգային սահմանադրութիւն» փառաւոր տիտղոսով: Նա միանց գործադրուել 1860 թ. մայիսի 24-ից:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԳ

Քննադատութիւն Ազգային Սահմանադրութեան: Առաջին Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը: Առաջին Քաղաքական Ժողովը: Առաջին ազգային բիւջէն: Առաջին կնճառ հարցը: Սահմանադրութեան վերաքննութիւնն և հաստատութիւնը կառավարութիւնից: 1860 և 1863-ի Սահմանադրութիւնների տարբերութիւնը:

Ի՞նչ արժանաւորութիւններ և թերութիւններ ունէր 1860-ի Ազգ. Սահմանադրութիւնը: Այս մասին մի ընտիր քննադատութիւն ունի բազմահմուտ միջազգային իրաւագէտ Րօլէն-Ժարմէն իր մի նշանաւոր գրութեամբ, որի վերնագիրն է «Հայաստանը, հայերը և դաշնադրութիւնները» *):

«Նախ կանգ առնենք,—ասում է յարգելի հեղինակը,—այս կանոնադրութեան անուան վրայ: Նա կրում է՝ սահմանադրութիւն մեծադորդ կոչումը, ուր որ իսկապէս աւելի յարմար և իր բովանդակութեան աւելի համապատասխան կը լինէր անուանել պարզապէս «Կանոնադրութիւն հայ համայնքի», որի նպատակն ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ կազմակերպումն կիսով չափ աշխարհական և կիսով չափ կրօնական մի հասարակութեան, որի իրաւունքները դադարում են ճիշտ այնտեղ, որտեղ սկսում են մի իսկական պետութեան իրաւունքները: Ես հակուած եմ կարծելու, թէ այս խաբուսիկ և բարձրագոյ անունը պարզ սխալմունքի արդիւնք չէ: Թիւրք կառավարութիւնը, ընդունելով այս

*) Rolin-Jacquemyns, L' Arménie, les Arméniens et les traités, Paris 1877, որի անգլիերէն թարգմանութիւնն երեայ Լօնդօնում 1891-ին, իսկ ռուսերէնը Մոսկվայում 1896-ին:

Rolin Jacquemyns գրել է նաև Le droit international et la question d'Orient. Dand. 1876: Բացի դրանից արեւելեան խնդրի մասին ունի լուրջ ուսումնասիրութիւններ՝ «Revue de droit international et de legislation comparée» հանդէսում:

տանձնագրութիւնը՝ հաւատարիմ է մնացել իր սխտէմին, որ է փառաւոր էտիքէտներ (etiquette) *) զնեւ ղտտարկ տուփերի վրայ: Միւս կողմից հաւանական է, որ այս «ազգային սահմանադրութիւնը» յօրինող պօլսեցի հայերն ամենեւին ընդդէմ չէին այն պատրանքին, որ տալիս էր «սահմանադրութիւն» բառի բուն իմաստը: Այս կարծիքն իմ մէջ հաստատվում է մանաւանդ նրանով, որ այս կանոնադրութեան մէջ խօսքն և գործը միմեանց կատարելապէս հակասում են: Ըստ երեւոյթին այս 150 յօդուածները ներկայացնում են մի շէնք, որ կառուցուած է մեր ժամանակակից դէժօկրատական սահմանադրութիւնների (constitution) ոճով. այնտեղ կայ գեղեցիկ յառաջարան հիմնական, ղեկավարող սկզբունքներով, կան կինտրօնական և գուլառական վարչութիւն, ազգային ներկայացուցիչների ժողովներ, թաղական և գաւառական ներկայացուցիչների տեղական ժողովներ և ազգային խորհուրդներ, որոնք պարտաւոր են հսկիլ ժողովրդի կրթութեան, վարչութեան, ֆինանսների և արդարադատութեան վրայ. կան կարգադրութիւններ, որոնցով կանոնաւորվում են՝ ընտրութեան և ընտրելիութեան իրաւունքը, ընտրելու ձևը, ժողովների կարգապահութիւնն և մինչև-իսկ սահմանադրութեան վերաքննութեան եղանակը. այնտեղ կայ ամեն ինչ, բացի մի յօդուածից, որի վրայ հայը կարողանար հիմնուիլ՝ արգելելու համար, որ քիւրդը չխլէ նրա ոչխարները, բէյը չանպատուէ նրա աղջկան և չաւերէ նրա կալուածը, որ հարկահաւաքը երկու և երեք անգամ չպահանջէ նրանից միւսնոյն հարկը,—մի խօսքով ամեն ինչ կայ, բացի մի այնպի-

*) Ես աւելի նպատակայարմար եմ համարում գործածել այս՝ էտիքէտ, բէժիմ, սխտէմ և այլն եւրոպական բառերը, քան նրանց բունազբօսիկ հայերէն թարգմանութիւնները: Այս բառերն արդէն քաղաքացիութիւն են ստացել մեզ լեզուի մէջ և աւելի հասկանալի են:

աի կարգադրութիւնից, որ նրան, հային, իբրև երաշխաւորութիւն ծառայէր ընդդէմ թիւրք կառավարութեան կամայականութեան և ստիպէր սրան գործունէութիւն ցոյց տալու: Այս սահմանադրութեան մէջ ոչ մի տեղ չկայ լուրջ երաշխաւորութիւն հայ ազգի ոչ հաւաքական և ոչ էլ նրա մասնաւոր անհատների անձնական իրաւունքների մասին... Չէ կարելի չխոստովանել, որ Ազգային սահմանադրութեան վարչական բարդ կազմութեան բոլոր գործողութիւնները վերջի վերջոյ կախում ունէին միշտ և մի միայն Բ. Դրան բարի կամքից, որ հասարակական ոյժի միակ տէրն էր: Միւս կողմից անկարելի է, որ այսչափ մեծ թուով ժողովների և խորհուրդների (և դիւանների) մէջ թիւրիմացութիւններ և ընդհարումներ չծագէին, որոնք աւելի պիտի թուլացնէին ազգային գործը բան թէ զօրացնէին:

«Բայց պէտք է արդեօք եզրակացնել մեր ասածներից, որ այս կազմակերպութիւնը, որի գլխաւոր գծերը նշանակեցինք այստեղ, անօգուտ էր: Ես հեռու եմ այս բանը հաստատելուց: Ընդհակառակը, կարծում եմ, որ թէ ներքին տիրապետողների և թէ եւրոպական հասարակաց կարծիքի առաջ՝ հայերի համար շատ կարեւոր էր ունենալ այսպիսի մի օրգան, որչափ էլ նա թերութիւններ ունենար: Եւ եթէ բուն Հայաստանում ապրող հայերը փոքր թուով են ներկայացուած Ընդհ. Ժողովում՝ նրանց գանգատները այնու ամենայիւ արձագանք կը գտնեն իրանց Կ. Պօլսի եղբայրների և պատրիարքի սրտերում: Այսպէս էլ եղաւ, շնորհիւ Սահմանադրութեան ըստ երևոյթին աննշան և անորոշ մի յօդուածի, որտեղ ասուած է՝

«§ 8. Ազգային վարչութեան՝ Ազգին հետ, Արաբատեան Մայր Աթոռին հետ, Բարձրագոյն Դրան հետ ունեցած յարաբերութիւնները սա սկզբանց վրայ հիմնեալ պիտի ըլլան.

«Ազգին և ազգայնոց հետ միշտ հայրաբար վարուել»
«Արարատեան Մայր Աթոռին հետ՝ աւանդապահ
մնալ միշտ նոյն յարաբերութեանց, որոնցմով նախ-
նեացմէ անտի կապուած են իրարու հետ Ազգն ու
Աթոռը».

«Բ. Դրան հետ՝ քե Ազգին եւ քե ազգայնոց կրօ-
նական ու քաղաքական իրաւունքները պահպանելու
համար տերութեան պաշտպանութիւնը խնդրել եւ Ազգին
հպատակութիւնը հաւատարիմ պահել առ տերութիւնը»:

«Սոյն յարաբերութեանց միջնորդ՝ պատրիարքն
է *)»:

Ընդգծեալ կարգադրութիւնները թէև մասնան-
շում են հայ ազգի համեստ և կախեալ դրութիւնը,
բայց գոնէ զանգատուելու իրաւունք են տալիս նրան.
Իսկ հարստահարողներն առհասարակ այդպիսի իրա-
ւունք ճանաչող չեն: Այդ իրաւունքի անմիջական
հետեանքն այն է լինում, որ հարստահարուածների
(ազգային) պաշտօնական ներկայացուցիչները քննու-
թիւն են բաց անում տրուած դանգաւանքի մասին»:

Ռօլէն Ժաւմէնի այս ամփոփ անսութիւնը լրիւ
պատկերացնում է մեր առջև 1860-ի սահմանադրու-
թիւնը իր բոլոր առաւելութիւններով և թերութիւն-
ներով: Բայց ինչ որ էլ լինի նա՝ Թիւրքիայի հայոց
ազգային, հասարակական, կրօնական և նոյն-իսկ քա-
ղաքական կեանքը 1860-ից յետոյ ամբողջապէս պտտ-
վում էր այս սահմանադրութեան շուրջը: Նրանց բոլոր
աչքի ընկնող գործիչները՝ ոչ միայն ազգային, այլ և
պետականները՝ մասնակցել են սահմանադրական գոր-
ծունէութեան՝ զանազան ասպարէզներում:

Այս սահմանադրութեան հիման վրայ առաջին ան-
գամ Ազգային ընդհանուր ժողով գումարուեց Կ. Պօլ-

*) «Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց» Կ. Պօլիս, 1860 տպ-
Միւհէնտիսեան, էջ 9—10.

առւմ 1860 թ. օգոստոսի 25-ին: Ժողովին մասնակցում էին 120 ընտրուած երեսփոխաններ և 60 «անդամակից»: Անդամակից կոչվում էին նրանք, որոնք իրանց վարած ազգային, պետական, կրթական, հոգևոր և լրագրապետական պաշտօններով իրաւունք ունէին մասնակցելու առանց ընտրութեան, ինչպէս էին բոլոր եպիսկոպոսները, բարձրաստիճան պետական հայ պաշտօնեաները, ազգային մատենագիրները, աւագ ուսուցիչները, լրագիրները խմբագրապետները և այլն¹⁾:

Այս առաջին նիստի օրակարգն էր. —

1, Ազգ. Սահմանադրութիւնը ստորագրել.

2, Կազմել Ընդհ. Ժողովի ղեկանը.

3, Ընտրել Կրօնական և Քաղաքական ժողովները և

4, Առժամանակեայ Քաղաքական Ժողովի գործունէութեան հաշիւն ստանալ²⁾:

Ընդհանուր Ժողովի առաջին ատենապետ³⁾ ընտրուեց սահմանադրութեան հիմնադիրներից մէկը՝ բժիշկ Սերովբէ Վիչէնեան, որ աւելի յայտնի է իւր Մերվիթէն համառօտ անունով, և ատենադպիր՝ Մկրտիչ Աղաթօն, որ ապա Քաղաքական ժողովի անդամ ընտրուելով՝ նրան փոխարինեց Կարապետ Իւթիւճեան: Իսկ առաջին քաղաքական ժողովի անդամներ ընտրուեցին

1, Գէորգ Նրամեան,

2, Ալիւոն-Տիւրբի,

3, Յակոբիկ Նորատունկեան

4, Յովհ. Տատեան

¹⁾ 9-րդ յօդ. 1860-ի Ազգ. Սահմ.

²⁾ Ատենադրութիւնը Ազգ. Ժողովոց 1860—1870, Կ. Գօլիս 1890.

³⁾ Ազգ. ժողովն ունի 3 ատենապետ, Ա. Բ. և Գ, որոնք ընտրվում են ընդհ. ժողովից: Ունի նաեւ նախագահ, որ ժամանակի պատրիարքն է կամ նրա բացակայութեան ժամանակ՝ տեղապահը:

- 5, Վարդերես Մխաբեան
- 6, Մինաս Մինասեան
- 7, Միրիճան Փափազեան
- 8, Պօղոս Օտեան
- 9, Յովհան. Այվատեան
- 10, Գրիգ. Մարկոսեան
- 11, Սիմոնիկ Նորատունկեան
- 12, Մանուէլ Նէվրուզեան
- 13, Եաղուպ Եաղուպեան
- 14, Սահակ Ապրօ
- 15, Յովհ. Մուպահեանեան
- 16, Մկրտիչ Աղաթօն
- 17, Յարութիւն Մարութանեան
- 18, Ասապա Համբարձումեան
- 19, Յովհ. Մարտիրոսեան և
- 20, Մկրտիչ Ֆրէնկեան. —

բոլորն էլ այն ժամանակի առաջնակարգ անձերը՝ զանազան դասակարգերից։ Այս առաջին սահմանադրական քաղաքական ժողովին ատենապետ է ընտրվում Գրիգոր Մարկոսեան և ատենադպիր՝ Մկրտիչ Աղաթօն։

Նորընտիր քաղաքական ժողովի առաջին գործն է լինում կազմել և ընդհ. ժողովին ներկայացնել 1861-ի բիւջէն—«Ազգային ընդհանուր ելեմտից հաշուեցոյցը»։ Այս բիւջէի համաձայն մուտք էր սպասվում 902,000 զուրուշ (մօտ 90,000 ռուբլի) իսկ ելք՝ 1,236,000 զուրուշ (մօտ 120,000 ռբլ.), ուրեմն առաջին տարուայ բիւջէն նախորոշվում էր մօտ 33,000 ռուբլի (334,000 զր.) բացով։

Հետաքրքրական է անշուշտ գիտենալ, թէ ինչ բանի վրայ էին ծախսուելու պատրիարքարանի հաւաքած ազգային տուրքերն և այլ պատահական եկամուտները։

Ելքի բաժնի յօդուածներն էին.

Հիւանդանոց *)	772,000	դր.
Պատրիարքարան	240,000	»
Կարօտեալ դպրոցաց	54.000	»
Տնանկ աղքատաց	70,000	»
Պատահական	100,000	»

1.226,000 դր.

բացի դրանից «Ազգային պարտք» կար, որի գումարը հասնում էր 872,686 դուրուշի (մօտ 85000 ռուբլի):

Ազգ. Ժողովն երկարօրէն զբաղվում է այս բիւլջէի հարցով և միջոցներ է գտնում թէ 1861-ի բացը ծածկելու և թէ պարտքը հանգցնելու: Այս առիթով կատարուած հաշիւներից երևում է, որ 1860-ին Կ. Պօլսում բնակում էին 85,000 հայ, որոնցից 70,000-ը բնիկ պօլսեցի կամ Կ. Պօլսում հաստատուած, իսկ 15,000-ը՝ գաւառացի պանդուխտ:

Մեծ էր ոգևորութիւնը թէ Ազգ. Ժողովի և թէ Ժողովրդի: Բայց Սահմանադրութեան առաջին իսկ տարեշրջանը ցոյց տուեց, որ բազմաթիւ խռչնդոտներ կային 1860-ի սահմանադրութեամբ ղեկավարուելու: Դեռ ևս մի տարի չէր անցել, երբ Երուսաղէմի վանքի պատճառով հակառակութիւն ծագեց Ազգ. Ժողովի և նրա նախագահի՝ Սարգիս պատրիարքի մէջ: Ազգ. երեսփոխանների մեծ մասը, պարագլուխ ունենալով ատենապետ Սէրվիչէնին, որ անձամբ գնացել էր Երուսաղէմ և տեսել այնտեղ տիրող կարգերը, կամ աւելի ճիշտ՝ անկարգութիւնները՝ պահանջում էր, որ Երուսաղէմի պատրիարքն էլ, սահմանադրութեան համաձայն՝ ազգ. երեսփոխաններից ընտրուի և ոչ թէ Ե-

*) Ս. Փրկչեան հիւանդանոցը հիմնել է Յարութիւն ամիրա Պէզճեան որ աւելի յայտնի է Ղազէզ Արթին անունով, նշանաւոր բարերար (ծն. 1771 ապր. 10, վախճան. 1834 յունվր. 3): 1860-ից յետոյ Ազգ. հիւանդանոցը շարունակ յառաջադիմել է. Կ. Պօլսի հայերի ամենից աւելի փայփայած ազգ. հիմնադրութիւնն է. նրա տարեկան ծախքը հասնում է մօտ 150,000 ռուբլու:

րուսաղէմի վանքի Միաբանութիւնից, ինչպէս ցանկանում էին պատրիարքն և իր կուսակիցները:—Վէճը շատ բուռն կերպարանք ընդունեց: Սարգիս պատրիարքը մերժեց այս մասին Ազգ. ժողովի որոշումները (1861 յուլիս 12) և նրա դէմ՝ միմիայն հոգևորականներից բաղկացած համագումար ժողով հրաւիրեց և սկսեց խառնակութիւն սերմանել ժողովրդի մէջ: Նա մինչև իսկ մտածեց *coup d'état* անել Սահմանադրութեան դէմ, բայց չյաջողեցաւ: Յաղթութիւնը մնաց սահմանադրականների կողմը, որոնք Կահնկէց արին պատրիարքին: Այն ժամանակ կառավարութիւնը միջամտեց, դադարեցրեց Ազգ. ժողովի նիստերը և որոշեց քննութեան առնել Սահմանադրութիւնը, որ մինչև այն ժամանակ գործադրվում էր առանց կառավարութեան հաստատութեան:

1862 թ. փետրվ. 14-ին Բ. Դուռը պատր. տեղապահ Ստ. արք. Մաղաքեանին գրած պաշտօնագրով պահանջեց, որ Ազգ. Ընդհ. ժողովն իր միջից ընտրէ 7 հոգուց բաղկացած մի մասնաժողով, որ կառավարութեան կողմից նշանակուած յանձնաժողովի հետ, որի անդամները դարձեալ հայ էին, և մի բարձրաստիճան թիւրք պաշտօնատարի ներկայութեամբ, վերաքննէ Ազգ. Սահմանադրութիւնը: Ազգ. ժողովը կատարեց պահանջուած Մասնաժողովի ընտրութիւնը, և այդ երկու ժողովները, անյապաղ գումարուելով, համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում, մինչև 1862 թ. ապրիլ ամիսը, վերջացրին իրանց գործն և ներկայացրին իրանց կազմած ծրագիրը: Այս անգամ էլ կառավարութիւնն երկար ժամանակ անուշադրութեան մատնելով գործը՝ չէր ուզում հաստատել. հարկ եղաւ ազդեցիկ հայերի միջամտութիւնը, և վերջապէս 1863 թ. մարտ 17-ին Բ. Դուռը պատրիարքարան ուղարկեց սուլթանից հաստատուած վերաքննուած Ազգային Սահմանադրու-

թիւնն ի գործադրութիւն իբրեւ պետական օրէնք *)։—

1860-ի Սահմանադրութիւնն իր վերաքննութիւնից յետոյ էլ պահել է նոյն ոգին, այս տարբերութեամբ, որ նորը՝ 1863-ինը, աւելի ամփոփ է և աւելի գործնական կարգադրութիւններ է բովանդակում։ Յիշենք կատարուած կարևոր փոփոխութիւնները։

1860-ի նախնական Սահմանադրութիւնը բաղկացած էր 150 յօդուածներից, որոնք վերաքննեալում ամփոփուեցին 99 յօդուածներում։

1860-ի 9-րդ յօդուածն ասում էր. «Ազգ. Ընդհ. Ժողովը կը բաղկանայ 220 ազգային երեսփոխանների, որոնցմէ 160-ը Պօլսի թաղերուն եկեղեցեաց կողմէն ընտրեալ և 60-ը՝ առաջնորդանիստ դաւառներուն կողմէն ընտրեալ։ Ընդհանուր ժողովին մէջ ազգային երեսփոխանաց անդամակից են, —

Նախ՝ ազգային կենտրոնական վարչութեան անդամները, կրօնական ու քաղաքական ժողովներուն և չորս Տեսուչ խորհուրդներուն անդամներն ու թաղական խորհուրդներուն ատենապետները։ Այս կարգի անդամոց թիւը իբր 100 է։

Երկրորդ՝ Ազգին կամ Տէրութեան ծալութեանը մէջ գլխաւոր պաշտօնով մը պատուաւ անձինք, ինչպէս Պօլսի գտնվող եպիսկոպոսները, Պօլսոյ եկեղեցեաց քարոզիչ վարդապետներն ու աւագերէցիները, ազգային մատենագիրներ, վկայեալ բժիշկներ, գլխաւոր դասատուներ, լրագրապետներ, արքունի ժողովոց անդամներ, Բ.-Դրան պաշտօնեաներ և այլն»։

Այս տարօրինակ «սնդամակցութիւնը» գէթ փոքր

*) 1860-ի Ազգ. Սահմանադրութիւնն ամբողջովին թարգմանուած է ֆրանսերէն և հրատարակուած Պարիզի «Revue de l'Orient, de l'Algérie et des colonies» ամսագրում 1861-ին։ Իսկ Լինչ իր նշանաւոր Armenia երկհատոր աշխատութեան մէջ հրատարակած է 1863-ի վերաքննած Սահմանադրութեան անգլիերէն թարգմանութիւնը. Armenia F. B. Lynch, vol. II London 1901.

ինչ սահմանափակելու համար աւելացվում է. «Իբր սկզբունք՝ այս երկու կարգի անդամոց բովանդակ թիւը երբէք չպիտի հաւասարի երեսփոխանաց թուին»։ Հետեւեալ յօդուածում էլ ասուած է. «Ընդհանուր ժողովը ամենաշատը 400-էն աւելի անդամ չպիտի ունենայ»...

Վերաքննածը՝ Կ. Պօլսին դարձեալ մեծ առաւելութիւն տալով հանդերձ՝ բոլորովին դուրս է հանում անդամակիցներին և որոշում է ընդհ. ժողովի անդամների թիւը ոչ ա՛ն շատը՝ 400՝ այլ ընդամենը 140 հոգի, բոլորն էլ ընտրուած։

Այս 140 երեսփոխաններից՝

40-ը գաւառներից, գաւառական Ընդհ. ժողովներից ընտրուած.

80-ը՝ Կ. Պօլսի թաղերից և

20-ը հոգևորական, Կ. Պօլսի բոլոր ներկայ հեղեցականներից ընտրուած։

Ըստ 1860-ի § 12՝ ընդհանուր ժողով կը գումարուէի նախ կանոնաւորապէս՝ ամեն տարի մարտ ամսին... և արտաքոյ կարգի՝ այնպիսի ծանր խնդիրներու համար, զորոնք Ազդային ժողովները Ընդհանուր Մոգովով որոշել հարկաւոր դատեն»։

Վերաքննածում Ընդհանուր ժողովների գումարման թուականն այսպէս է որոշվում. սովորականը պիտի գումարուի 2 տարին մի անգամ և պիտի տևէ 2 ամիս, իսկ արտաքոյ կարգի Ընդհ. ժողովի համար ամեն անգամ պէտք է նախօրօք Բ.-Դրան յայտնել և և առանց նրա հաւանութեան չժողովուելի։ Չնայելով այս սահմանափակման՝ Բ.-Դուռը առանձին դժուարութիւններ չէր յարուցանում ընդհանուր ժողովների գրեթէ անընդհատ գումարուելուն, բացի մի երկու դէպքերից, որոնց մասին առանձնապէս կը խօսենք։ Այսպէս տեսց մինչև 1882 թուականը։

Պատրիարքի անձի համար էլ վերաքննածն որո-

շում էր, հակառակ 1860-ի սահմանադրութեան, ուր այս կէտը ազատ էր թողնուած, որ պատրիարքը կառավարութեան վստահութեանը արժանի լինելուց զատ՝ պէտք է օսմանեան հպատակ լինի, գոնէ իր հօրից սկսած, և ոչ պակաս քան 35 տարեկան: (§ 1): Պատրիարքի վրայ կարելի է գանգատուել և նրան պաշտօնանք անել, եթէ նա Սահմանադրութեան կանոններին հակառակ ընթացք բռնէ (§§ 5 և 6): Առհասարակ պատրիարքի իշխանութիւնը շատ է սահմանափակուած՝ համեմատելով 1860-ի Սահմ. հետ:

Գաւառների կրօնական ու քաղաքական ժողովների համար հինն ասում էր, թէ «ըստ տեղւոյն 7-էն մինչև 12 անդամներէ կը բաղկանան» (§ 80): Իսկ վերաքննաժողով այս կէտն ազատ է թողնուած, որպէսզի ապագայում մի անգամ ընդ միշտ որոշուի, ամեն մի գաւառի բնակիչների թուի համաձայն: Սահմանադրութիւնը գաւառական ժողովների համար էլ (ինչպէսարել էր Ազգ. Ընդհ. Ժողովի համար) անփոփոխ անդամակից էր որոշել «Ազգին կամ տեղական իշխանութեան ծառայութեանցը մէջ գլխաւոր պաշտօնով պատուեալ անձինք» (§ 75): Վերաքննաձեռն իրաւամբ դուրս է թողել այս «անդամակիցներին», և որոշում, է որ անդամների ընտրութիւնը պիտի կատարուի կենտրոնական վարչութեան համար սահմանուած եղանակով:

Վերջապէս Սահմանադրութեան վերաքննութեան համար՝ հինն ասում էր մեծադպրդ կերպով, թէ «Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը՝ Ազգին համար անընդունելի է, երբ հիմնական սկզբանց տրամադրութեանցը համաձայն չըլլայ, այն սկզբանց՝ որոնցով ապահովեալ են Ազգին իրաւունքները, իրաւունք, որոնց վրայ Ազգն անգամ ջուրի իշխանութեան տնօրէնութիւն, զի միանգամայն պարտիք են» (§ 150): Վերաքննածը՝ պահելով հանդերձ այն պարբերութիւնը, թէ «Ազգային Սահմանադրութեան հիմնական սկզբունք-

ներն անփոփոխելի են», աւելացնում է, թէ երբ հարկ լինի փոխել մի քանի կէտեր՝ այս փոփոխութիւնները պէտք է վաւերացուին Ազգ. Ընդհ. Ժողովի կողմից և ներկայացուին սուլթանի հաստատութեան:

Այս վերաքննած Սահմանադրութիւնը 1863 թ. մարտ 20-ին Ազգ. Ընդհ. Ժողովն ընդունեց և միաձայն որոշեց, որ «Ազգին կողմէն շնորհակալութեան ուղերձ մը գրուի և ղրկուի առ Բ. Դուռն», որ անմիջապէս կատարվում է, և ապա ընտրեց 10 հոգուց բաղկացած «Սահմանադրական գործադիր ժողով», որին հրահանգ տուեց ընտրական գործողութեանց համար պէտք եղածը գործադրել ¹⁾: Այս որոշումից յետոյ Ազգային Ընդհ. Ժողովը ցրուեց: Նա ունեցել էր 12 նիստ: Այնուհետև գործադրութեան մտաւ վերաքննած Սահմանադրութիւնը, որ մի քանի փոփոխութիւններով շարունակվում է մինչև այժմ ²⁾:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

Նոր Ազգային վարչութիւնը: Դարձեալ Երուսաղէմի վանքը: Գաւառները հանդէպ Սահմանադրութեան: Ազգային տուրքը: Դործերի անգոհացուցիչ վիճակը:

1863 սեպտեմբերի 20-ին կայացաւ Ընդհանուր Ժողովի Ա. նիստը՝ նոր Սահմանադրութեան հիման վրայ. մասնակցում էին 80 երեսփոխան, բոլորն էլ Գ. Պօլսից: Ատենապետ ընտրուեց Սէրվիշէն և ատենադպիր՝ Գր. Օտեան, որ երեսփոխանների մէջ տարիքով ամենից փոքրն էր. երկուսն էլ Սահմանադրութեան հիմնադիրներ և միևնույն ժամանակ ամենատեղեւնի:

¹⁾ Ատենադրութիւնը Ազգ. Ընդհ. Ժողովոյ 1860—1870, էջ 86.

²⁾ Ազգ. Սահմանադրութեան ամբողջական բնագիրը՝ իբրև լրացուցիչ մասն կը արուի աշխատութեանս վերջում:

դուն գործողներ: Հետեւեալ նիստերում Ընդհ. Ժողովն ընտրեց իր դիւանի մնացած անդամներին և նոր Ազգային վարչութիւն, որ բաղկացած էր հետեւեալ անձերից.

Ա. Կրօնական Ժողով

1. Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան, որ դարձաւ ատենապետ

2. Յովհ. Վ. Կապուտիկեան

3. Կարապետ Վ. Սերոբեան (պատր. փոխ.)

4. Մեսրոպ Վ. Սիւքիասեան

5. Աբրահամ Վ. Սամաթեան

6. Տ. Գէորգ քհն. Արծրունի,

7. » Յովհ. » Հինքեարպէյնտեան

8 » Արիստ. » Մամբրէեան, որ եղաւ պատե-
նադպիր.

9. Տ. Յովհ. քհն. Փափազեան, որ ընտրուեց
փոխ-ատենապետ.

10. Տ. Յարութիւն քհն. Ղալաթիոյ

11. » Գաբրիէլ քհն. Պէրայի

12. » Սահակ » Միջագիւղի

13. « Յարութ. » Բէօյիւք-դէրէյի

14. » Փիլպպ. » Սամաթիոյ.

Բ. Ընդհանրական Ժողով

1. Երամեան Գէորգ

2. Տատեան Յովհ.

3. Մինասեան Մինաս

4. Ասլանեան Ստեփան, որ ընտրուեց ատենապետ

5. Միսաքեան Վարդերես

5. Նորատունկեան Յակոբիկ

7. Աշնանեան Պօղոս

8. Պէյլէրեան Յակոբ
9. Պրունսուզեան Յակոբ
10. Սարուխանեան Յարութիւն
11. Տատեան Ներսէս
12. Պէհզատ Ումէտ
13. Ալեանաքեան Խաչիկ
14. Աղաթօն Գրիգոր,
15. Սիւրէնեան Յովհ.
16. Կրճիկեան Անդրանիկ, ատենագրայիր
17. Քօլօլեան Աւետիս
18. Ֆրէնկեան Յակոբ
19. Միւհէնտիսեան Մարտիրոս
20. Փափազեան Գէորգ:

Բայց բաղաքական ժողովի այս կազմն իր սահմանադրական երկամեայ շրջանի ամբողջ տևողութեան ժամանակ նոյնը չմնաց և փոփոխութեան հնթարկուեց՝ անդամներից ոմանց հրտաբերելովը, որոնց փոխարէն ուրիշներն ընտրուեցին:

Ընդհանուր ժողովն այնուհետև հոկտեմբերի 12-ի նիստում ձեռնարկեց պատրիարքի ընտրութեան, որովհետև ամբողջ 2 տարի միայն տեղապահն էր կառավարում: Ըստ Սահմանադրութեան պատրիարքի ընտրութիւնն այսպէս է կատարվում: Տեղապահը Կրօնական ժողովին ներկայացնում է Թիւրքիայում գտնվող հայ եպիսկոպոսների ընդհանուր ցանկը: Կրօնական ժողովն էլ իր կողմից եկեղեցական համագումար է հրաւիրում, ուր պատրաստվում է պատրիարքացուների ցուցակը գաղտնի քուէարկութեամբ. այս ցուցակից Քաղաքական ժողովն ընտրում է 5 եպիսկոպոս, իբրև յարմարագոյն թեկնածու: Բոլոր ցուցակները ներկայացվում են Ընդհ. ժողովին, որ իրաւունք ունի Քաղաքական ժողովի ցուցակից դուրս մնացած եպիսկոպոսներին էլ քուէ տալ, բայց եկեղեց. Համագումարի ցուցակից դուրս ոչ ոքին կարող չէ ընտրել: Այս ձևով ընտրու-

թիւն է կատարվում և պատրիարք է ընտրվում ու հաստատվում Զմիւռնիայի Առաջնորդ Պօղոս արքեպ. Թագթագեանը:

Ինչպէս յայտնի է, Երուսաղէմի հարցի առիթով էր, որ 1860-ի Սահմանադրութիւնը փոփոխութեան ենթարկուեց: Երուսաղէմի վանքին վիճակուել է միշտ՝ այս կամ այն ձևով կռուածադէկի դեր կատարել Կ. Պօլսի ազգային իշխանութեան, նրա զանազան ճիւղերի և հայ հասարակութեան մէջ: Վերջին 50 տարուայ ընթացքում շատ քիչ Ընդհ. Ժողով է եղել—էլ չենք ասում Ազգ. Վարչութիւն,—որ քանի-քանի անգամ դբադած չլինի այդ հարցով: 1863-ի Սահմանադրութիւնը կազմողները յատկապէս Երուսաղէմի համար՝ «Գ. Պատրիարք Սրբոյ Երուսաղէմի» գլխի մէջ 7 նոր յօդուածներով (§ 17—23) որոշ օրէնք էին սահմանել, ճշտելով և շեշտելով Ազգ. Վարչութեան հեղինակութիւնը Երուսաղէմի պատրիարքական իշխանութեան վրայ: Այս նոր դրութեան վրայ հիմնուած՝ Ընդհ. Ժողովն աշխատում է լուծում տալ Երուսաղէմի վանքի անկարգութիւններին: Երկար վիճաբանութիւններից յետոյ, հազիւ 1865-ին, վերջանում է Երուսաղէմի վանքի կանոնագիրը: 1864-ին Ազգ. Ժողովի մէջ կատարուել էր նոր պատրիարքի (Եսայի) ընտրութիւնը Երուսաղէմի համար: Ազգ. Վարչութիւնը հրաւիրում է նրան Կ. Պօլս և մեծ ջանքերից յետոյ՝ նրան համոզում է ուխտ անել հնազանդուելու այս նոր կանոնադրութեան, որ քննուել էր նրա ներկայութեամբ, և Երուսաղէմի հարցն առժամանակ փակվում է դրանով:

Վերև յիշեցինք, որ Ազգ. Ընդհ. Ժողովում բազմում էին միայն Կ. Պօլսում ընտրուած երեսփոխաններն, որոնք այնուամենայնիւ իրանց համարում էին ամբողջ Թիւրքիայի հայութեան ներկայացուցիչ: Ոչ մի իրական միջոցի չէր ձեռնարկվում Սահմանադրութիւնը գործադրելու համար նաև գաւառներում: Այս

հանգամանքը մտածութեան առարկայ էր դարձել: Վաղուց սկսել էին տրտունջ յայտնել այդ մասին թէ Կ. Պօլսի «պանդուխտները», որոնց սակայն պարտաւորեցնում էին ազգային տուրք վճարել, և թէ բուն Հայաստանի նահանգները Պատրիարքը յորդոր էր կարգում, որ օր յառաջ իրագործուի Սահմանադրութիւնը գաւառներում և երեսփոխանական ընտրութիւններ նշանակուին Ընդհ. Ժողովի համար, բայց գործը շատ դանդաղ էր տարվում: Դեռ հրկար տարիներ գաւառացիներն իրանց ներկայացուցիչները պիտի չունենային: Կ. Պօլսի Ընդհ. Ժողովում նոյն իսկ այն թուական չնչին մասնակցութեամբ, որ Սահմանադրութիւնը տալիս էր նրանց: Կ. Պօլսը իր 70,000 հայ հաստատուն բնակիչներով (ըստ 1860-ի հաշուի) ընտրում էր 100 երեսփոխան (80 աշխարհական և 20 եկեղեցական), իսկ բոլոր գաւառները միասին՝ միայն 40: Սահմանադրութիւնն ինքնին ընդունում էր ապակենտրոնացման սխառեմը, քանի որ իրաւունք էր տալիս տմեն մի գաւառի ունեւալ իր երեսփոխանական գաւառական ժողովը և յատուկ ազգային վարչութիւնները կենտրոնի դրութեան համաձայն: Բայց այս ապակենտրոնացումը հիմնվում էր զուտ տեղական գործերի համար: Երբ հարկաւոր էր ընդհանուր, բոլոր գաւառներին վերաբերեալ, որ է կարևոր որոշում կայացնել՝ այդտեղ Կ. Պօլսը պիտի կատարէր առաջին և տիրող դերը՝ շնորհիւ իր երեսփոխանների թուի ճնշող մեծամասնութեան՝ Ազգ. Ընդհ. Ժողովում, որից կախուած էր ամեն խնդրի վերջնական սահմանումը: Գաւառները դեռ այս կէտերի վրայ բողոքի ձայն իսկ չէին կարող հանել, որովհետև Ազգ. Վարչութեան կողմից ուղարկուած և «Սահմանադրութեան գործադիր» տիտղոսը կրող եկեղեցականները գտնում էին, որ նոյն-իսկ տեղական սահմանադրական ժողովների համար գաւառացի ժողովուրդը դեռ պատրաստ

չէր: Մինչև Խրիմեանի պատրիարքութեան բարձրա-
նալը՝ գաւառներին առհասարակ շատ քիչ ուշադրու-
թիւն էր նուիրուած Ազգ. Կենտ. Վարչութեան կողմից:
Ընդհ. Ժողովի այս առաջին սահմանադրական
շրջանում (1863—1866) առանձին հետաքրքրութիւն է
ներկայացնում «ազգային տօնքի» հարցը: Ըստ Սահ-
մանադրութեան՝ ամեն հայ պարտաւորուած էր ըստ
իր կարողութեան որոշ տարեկան հարկ տալ պատ-
րիարքարանի ծախքերի հոգացման համար: Տուրքի
տարեկան ընդհ. գումարն երկամիայ շրջանի համար
պէտք է որոշէր Քաղաքական Ժողովը և ներկայացնէր
Ընդհ. Ժողովի հաստատութեան: Այս տուրքը նախ
(1861-ին) 4 կարգի էր բաժանուել, հարկատուների
կարողութեան համեմատ.

ա. կարգ 20—25 դրուշ *) տարեկան,
բ. » 50—60 » »
գ. » 100—120 » »
դ. » 120-էն վեր ըստ չափու կարողութեան
և «ազգասիրութեան»:

Ընդհանուր պահանջուած գումարն էր տարեկան
400,000 դրուշ, որ պիտի բաժանուէր բոլորի վրայ,
ի նկատ առնելով իւրաքանչիւրի կարողութիւնը: Բայց
1863-ի Սահմանադրութիւնից յետոյ հարկ տեսնուեց
փոփոխել ազգային տուրքի բաժանման այս ձևը: Նոր
Քաղաքական Ժողովը մի յատուկ Յանձնաժողով ընտ-
րեց իր կազմից դուրս և նրան յանձնեց բաշխումի մի
նոր ձև մշակել: Յանձնաժողովն էլ իր հաշիւը կազմե-
լիս հիմնուեց վերջին երեսփոխանական ընտրութիւն-
ների տուած արդիւնքի վրայ: Ամբողջ Կ. Պօլսում
միայն 3000 հայ էր գտնուել տարեկան 75 դրուշից ոչ
պակաս ազգային տուրք տալու կարող, որոնք և ըստ

*) Մէկ դրուշը կամ եւրոպ. բառով՝ պիտասրը հաւասար է
մօտաւորապէս ռուսական 9 կոպէկին:

Սահմանադրութեան (§ 65) մասնակցել էին իբրև ընտրող և ընտրելի (երեսփոխանութեան): Առաջարկվում էր այժմ՝ ազգային տուրքը բաժանել ոչ թէ 4 կարգի, այլ 10 կարգի, աւելի դիւրացնելու համար նրա բաշխումն և հաւաքումը: Այս ծրագրով ամենից բարձր (ժ. երոյդ) կարգը պիտի վճարէր 500 դրուշ, իսկ ամենից ցածը (ա. կարգ) միայն 5 դրուշ: Տարեկան պահանջվում էր դարձեալ 400,000 դրուշ: Հետաքրքրական է, որ տուրքի ընդհ. քանակութիւնը որոշել էր Քաղաքական ժողովը և Ընդհ. ժողովը նրա ներկայացրած բիւջէն հաստատում է առանց մանրամասնօրէն քննելու: Երբ Ընդհ. ժողովում տաղանդաւոր երեսփոխան Գրիգ. Օտեան պահանջում է, որ «Ազգային պետքերը նախ քննուին, որոշուին և տուրքն անոր հետեւելով որոշուի», նրան պատասխանում են, թէ «Ազգին պետքերը քննելու համար կայ Տնտեսական Խորհուրդ» և բաւական են համարում այդ: Չեն քննում ելեմուտքի հաշուի մանրամասնութիւնները՝ խնդիրը կարճ կապելու համար, բայց աննշան, շատ անգամ լոկ ձեական, խնդիրների համար աւելորդ տեղ ժամերով վիճում են:

Թէ ի՞նչպէս էին առհասարակ ազգային գործերը յառաջ գնում այս շրջանում, շատ լաւ պարկերացած է պատրիարքի՝ 1865 հոկտ. 22-ին Ընդհ. ժողովին ուղղած հետեւեալ խրատականում. «Գնատրոնական վարչութիւնը ոչ միայն մայրաքաղաքիս ազգային գործոց, այլ և գաւառական գործոց տեսչութիւնը պէտք է վարէ, սակայն ցայսօր մեծ բան մը ըրած չէ և Քաղաքական ժողովները հետզհետէ կը հրաժարին: Շատ բան մեր վրայ առած ենք և բան մը ըրած չունինք: Ռւստի պատրիարքութիւնն ալ պարապ, ժողովականութիւնն ալ պարապ է, եթէ գործերը այս ցաւալի կերպով շարունակուին... Հասարակութեան մէջ շատ տաքածայն խօսքեր կը պատին. հս միայնակ պատասխանատու կը ներկայանամ... Ես որչափ որ պատաս-

փառնատու եմ, դուք ալ նոյնչափ էք և ձեզմով է իմ պատասխանատվութիւնս *): Իրօք ժողովրդի մէջ տըրտունջներ կային գործերի դանդաղ և անկարգ ընթացքի դէմ և շատերը բարձրաձայն գանգատվում և պատճառը վերագրում էին Սահմանադրութեան, որ շնորհիւ իր բարդ կազմակերպութեան և խիստ ձևականութեան՝ ամեն մի գործ ձգձգում էր երկարօրէն: Որոշ ճշմարտութիւն կար այս գանգատների մէջ, բայց մի և նոյն ժամանակ փոքր դեր չէր խաղում և մի այլ կարևոր հանգամանք: Ընդհ. Ժողովին Ազգային Վարչութեան անդամներ ընտրելիս՝ ոչ մի որոշ տեսակէտով չէր առաջնորդվում ընտրելիների նկատմամբ. ընտրվում էին շատ անգամ այնպիսի անձեր, որոնք ուղղութեամբ և համոզմունքով ոչ միայն համերաշխ չէին, այլ միմեանց օտար և գաղափարներով էլ հակառակ: Այս պարագան յայտնապէս ջլատում էր մանաւանդ Քաղաքական Ժողովի գործունէութիւնը, որի վրայ էր ծանրանում հասարակական գործերի ղեկավարութիւնը, հետևաբար և պատասխանատվութիւնը: Փոխանակ համերաշխ գործակցութեան՝ Քաղաք. Ժողովի անդամներն անընդհատ անհաճոյ ընդհարումներ էին ունենում կամ պատրիարքի, կամ Ընդհ. Ժողովի հետ և կամ միմեանց մէջ, և շատերը, իրանց օրինական երկամեայ պաշտօնավարութեան ժամանակը չլրացրած, թողնում, հեռանում էին, որով Ընդհ. Ժողովը շարունակ զբաղուած էր լինում կամ հրաժարուածներին խնդրելով, որ յետ վերցնեն իրանց հրաժարականներն և կամ նոր ընտրութիւններ էր կատարում լրացնելու համար Քաղաքական Ժողովի կազմը: Եւ ոչ մի էական միջոց գործ չէր դրվում այդ դրութիւնը բարւոքելու համար:

*) Ասեհնադր. Ազգ. Ընդհ. Ժողովոյ 1860—1870, էջ 253.

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Կաթողիկոսական երեք հարց Ազգային ժողովում: Պօլօթէնիէի *) քննադատութիւնը, Պօլօթէնիէն և Ազգ. Մանամարութիւնը՝ Կաթողիկոսական Յանձնաժողովն և իր տեղեկագիրը: Ներսէս եպ֊
Վարժապետեան՝ կաթող. պատգամաւոր: Սիսի և Աղթամարի ա֊
թոռները թափուր:

1863—1866-ի շրջանում Ազգային Վարչութիւնը րջօր էն զբաղվում է կաթողիկոսական հարցով, այն էլ ոչ թէ մի, այլ միանգամայն 3 կաթողիկոսի: Օրա֊
կարգի մէջ կային արդէն Սիսի և Աղթամարի կաթո֊
ղիկոսների հարցը, երբ վախճանվում է էջմիածնում Մատթէոս Ա. Կաթողիկոսը:—Պատմենք համառօտ նախ
առաջին 2 Աթոռների պատճառով ծագած վէճը:

Սիսի կաթողիկոս Կիրակոս Աջապահեանի մահից֊
յետոյ ոմն Նիկողոս եպիսկոպոս, ինչպէս ասուած է
Ազգ. ժողովի արձանագրութեան մէջ, «առանց Ազգին
հաւանութեանը և որոշմանը սպասելու, արժանաւորու֊
թիւն չունենալով, գիշեր ատեն, ինքզինքը օծել տուէր
է գողնի գող» և առել է Կիրակոս Գ. անունը: — Իսկ
Աղթամարի «ինքնակոչ» խաչատուր Կաթողիկոսը՝ դեռ
եւս Պետրոս Կաթողիկոս Պիւլպիւեանի կենդանութեան
ժամանակ «ինքզինքը Կաթողիկոս օծել տուած է»: Այս
բաւական չէր: Պետրոս Կաթողիկոսը բնական մահով
չէր վախճանուել. նա սպանուել էր քիւրդերի ձեռքով
և խաչատուր Կաթողիկոսը բացարձակ կերպով մեղա֊

*) Положение „о управленіи духовныхъ дѣлъ хрис֊
тіанъ Армяно-Григоріанскаго исповѣданія“. (Сводъ Зако֊
новъ, Т XI часть I, книга третья. (Դրոսթիւն՝ հայ֊լուսաւոր֊
չական դաւանութեան քրիստոնեաների հոգեւոր գործոց կառա֊
վարութեան մասին: Ռուս֊օրինագրքի XI հատոր, մասն I,
գիրք III):

դրվում էր իբրև այդ սպանութեան մեղսակից: Ազգ-
ժողովն, ի նկատի առնելով այս հանգամանքները, ու-
րոշում է երկու կաթողիկոսներին էլ ապօրինի համա-
րել և նրանց տեղ նորերին ընտրել: Այս պործեքը զբա-
ղեցնում էին ոչ միայն Ազգային Վարչութիւնը, այլ
և Թիւրք Վառավարութիւնը: Բայց դեռ զրանց լու-
ծումը չտրուած, հարկաւոր է լինում զբաղուել անհա-
մեմատ աւելի կարևոր կաթողիկոսական խնդրով: Էջ-
միածնի Սինօդից առաջարկութիւն էր ստացուել, որ
Պօլօթէնիէի հիման վրայ Թիւրքիայի թեմերը պէտք
է յատուկ պատգամաւորներ ուղարկեն Էջմիածին Ամե-
նայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեանն անձամբ մաս-
նակցելու:

Ընդ. Ազգ. Ժողովը, մանաւանդ իր՝ դեկտեմբերի
(1865) նիստերում, բուն պայքար է մղում այս առի-
թով Պօլօթէնիէի դէմ ըստ էութեան:—Եկեղեցական
երեսփոխաններից, իբրև ձեռնհաս անձեր, երկար բա-
ցատրութիւններ են տալիս Ներսէս Կալիսկ. Վարժա-
պետեան և Խորէն վարդապետ Գալֆայեան (Նար-Բէյ-
Լուսինեան): Վարժապետեանն այն միջոցին արդէն
սկսել էր հուշակ հանել. նա, ինչպէս տեսանք, դեռ
չաւտ երիտասարդ, 1861-ին ընտրուել էր Կրօնական
Ժողովի անդամ և հետեւեալ տարին Սիսի Կաթողիկո-
սից եպիսկոպոս օծուելով՝ վերադարձել էր Կ. Պօլիս:
Իսկ Գալֆայեանը մի քանի տարի առաջ միայն հրա-
ժարուել էր կաթողիկոսութիւնից և 1860-ին վերջնակա-
նապէս հաստատուել Թիւրքիայի մայրաքաղաքում: Այս
երկուսը՝ ազգային եկեղեցական երեսփոխանների մէջ
եթէ ոչ ամենից լուրջ, գոնէ ամենից պերճախօսներն
էին: Էջմիածնից եկած հրաւերները մեծ գծուարու-
թիւն էին յարուցանում, որովհետև ոուսական օրէնքով
(Պօլօթէնիէ) պահանջվում էր, որ ամեն մի թեմ իր
յատուկ պատգամաւորների (1 հոգ. և 1 աշխ.) միջոցով
մասնակցէ ընտրութեան, իսկ Թիւրքիայի հայոց ազ-

գային օրէնքով Ազգային Ընդհանուր Ժողովն էր միայն, որ պիտի մասնակցէր կաթողիկոսի ընտրութեան յանուն բովանդակ Թիւրքիայի հայերի (§ 60): Ինչպէս պէտք էր հաշտեցնել այս՝ երկու միմեանց հակառակ կանգնած դրութիւնները: Երկար վիճաբանութիւններէն տեղի ունենում Ազգային Ժողովում և այնտեղից դուրս, լրագրութեան մէջ: Ներսէս Վարժապետեան ոգևորուած ճառեր է խօսում ընդդէմ Պօլօթէնիէի և միւսնոյն ժամանակ յուղում է ընդհանրական կաթողիկոսութեան հարցը: «Նշանաւոր ժամանակի մը մէջ կը գտնուինք,—ասում է նա,—3 կաթողիկոս ունինք ընտրելու. ասիկա չարիք մ'է. սակայն այս չարիքէն օգուտ մը քաղելու է, այն օգուտը, որ տարիներէ ի վեր կըսպասուի: Կաթողիկոսական խնդիրը կենաց և մահու խնդիր է Ազգին համար: Էջմիածնական Աթոռ պէտք է իւր անկախութեան վերածել, հզօր ճանկէ մը ազատել և անոր ընդհանուր իրաւասութիւնները ապահովել, որպէսզի ըլլայ մէկ ազատ և ընդհանուր կաթողիկոս, մինչդեռ այսօր Էջմիածնի Ընդհ. Կաթողիկոսէն զատ՝ ունինք ուրիշ երկու կաթողիկոսական աթոռներ, որոնք առաջնոյն իրաւասութիւնը չի ճանչնալովն ազգային կրօնական միութիւնը վտանգի մէջ ձգած են. հետեապէս պէտք է այս վերջին աթոռներուն յարաբերութիւններն ալ այնպիսի վիճակի մը մէջ մտցնել, որ ազգը միմիայն մէկ ընդհանրական Կաթողիկոս ունենայ ազատ և ինքնիշխան»:^{*)} Իսկ Գալֆայեանը, որ յաճախ ընդդիմախօս է եղած Վարժապետեանին և այս հարցում նրա հակառակորդը, գտնում էր, որ «Ազգ. Ընդհանուր Ժողովը միմիայն ընտրութեան մասնակցելու իրաւունք ունի և ոչ թէ Հայաստանեայց Կաթողիկոսութեան վերաբերեալ օրէնքները քննելու» և ազգային պատմութիւնից օրինակներ է բերում, թէ

*) Առ. Ազգ. Ժող. 1860—1870 էջ 283.

«Ժամանակին հայոց թագաւորը 3 ընտրելի ցուցնելու արտօնութիւն կուտար և անոնցմէ մէկն ինք կորոշէր...: Ուրեմն մեր թագաւորները կաթողիկոսական ընտրութեանց մէջ միշտ ազգեցութիւն ունին եղեր և Ռուսիոյ տէրութիւնն ալ այս օրինակին կը հետևի, որ մեր հին պատմութեան հետևութիւնն է»։ և նա առաջարկում է նախ կաթողիկոս ընտրել և ապա «պիտի միջոցաւ պէտք եղած բարեկարգութիւնը (Պօլօժէնիէի վերաքննութիւնը) Ռուսիոյ կայսերմէն խնդրել»։

Զնայելով, որ Գալֆայեանի առաջարկութիւնն աւելի գործնական և ժօտ ապագայում իրագործելի էր, երեսփոխանների՝ մեծ մասը հակվում է Վարժապետեանի կողմը և չէ կամենում, որ առ այժմ Պօլօժէնիէի պահանջած եղանակով կաթողիկոսական ընտրութիւն կատարուի։ Որոշվում է հարցը քննել իր ամբողջութեամբ և կազմվում է յանձնաժողով, որ ընախ պիտի նկարագրէ կաթողիկոսութեան վիճակը և ապա իր ծրագիրը պիտի պատրաստէ։ Ազթամարի և Սիսի աթոռների էջմիածնի աթոռի հետ յարաբերութեան խնդիրն էլ յանձնվում է նոյն յանձնաժողովի քննութեան։ Յանձնաժողովին անդամ են ընտրվում 4 հկեղեցական, որոնցից մէկը Վարժապետեան, և 4 սշխարհական երեսփոխան։ Գալֆայեան չէ ընտրվում իբրև հակառակ կարծիքի տէր։

Յանձնաժողովին պաշտօն է տրվում պատճառաբանել եզրակացութիւններ բերել հետևեալ հարցերի մասին.—

Ա. Կաթողիկոսական վիճակի քննութիւն.

Բ. Կաթողիկոսական ընտրութեան օրէնք և

Գ. Տաճկաստանի հայոց այս ընտրութեան մասնակցելու եղանակը։

Ուղիղ 5 ամիս վերջը, այն է 1866 թ. մայիսի 27-ին, Յանձնաժողովը, որի նախագահն էր Վարժապետեան, մի ընդարձակ տեղեկագիր բերեց, որտեղ

մանրամասնաբար վերլուծելով Պօլօժնիէի կանոնները և համեմատելով ազգային աւանդութիւնների և սովորութիւնների հետ վերոյիշեալ 3 ծրագրային հարցերի նկատմամբ՝ հետեւեալ եզրակացութիւններն է անում:

Ա. «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան արդի վիճակը հեռացած է նախկին՝ այսինքն բուն Հայաստանեայց Կաթողիկոսական վիճակէն՝ իրաւասութեան, հայրապետական անկախութեան և եկեղեցեաց տեսչութեան նկատմամբ... Հայոց Ընդհանրական Հայրապետն ամենայն հայոց Կաթողիկոսութեան անունը միայն կը կրէ»:

Բ. «Կաթողիկոսական Աթոռին արդի վիճակն և Կաթողիկոսի ընտրութեան արդի սահմանադրութիւնը հիմնական ուղղութեան կը կարօտի և պէտք է ամենայն ինչ մեր եկեղեցւոյ նախնական օրինացն և աւանդութեան վերածել»:

Գ. Յանձնաժողովը ստիպւած է լինում խոստովանել, որ «Կաթողիկոսական ընտրութեան մասին ընդհանուր և որոշ օրէնք մը չկայ, որուն համեմատ կարենան վարուիլ զանազան երկիրներու մէջ դանդաղ ազգայինք», ուստի առաջարկում է, որ Թիւրքիայի հայերը հետեւեալ եղանակով մասնակցեն: Կ. Պօլսի եկեղեցականներն իրանց համագումարում կազմեն արժանաւոր ընտրելիների մի ցուցակ, որ կը ներկայացուի Ազգային Ընդհ. Ժողովին և սա էլ «անոր (ցուցակի) մէջէն էւ միայն անոր մէջէն» գաղտնի քուէարկութեամբ 3 ընտրելի կորոշէ: Եւ որովհետեւ Թիւրքիայում, Սիսի և Աղթամարի Կաթողիկոսական թեմերն էլ մէջը հաշուելով, 65 առաջնորդութիւն կայ, ուստի «Ընդհանուր Ժողովոյ կողմէն ընտրուած երեք ընտրելեաց ամեն մէկը 130 քուէի արժէք կունենայ»: Այնուհետեւ Ազգ. Ժողովն 2 պատգամաւոր պէտք է ընտրէ՝ մէկը եկեղեցական, միւսը աշխարհական, որոնք կըզնան

էջմիածին և այնտեղ կատարուելիք քուէարկութեան ժամանակ՝ «իւրաքանչիւր պատգամաւոր իրեն յանձնուած 65 ձայնի արժէքով քուէնին կուտան միայն այն բարձրաստիճան եկեղեցականին, որ Տաճկաստանի Ընդհանուր Ժողովին մէջ քուէից բացարձակ առաւելութիւնն ստացած է»:

Այս եզրակացութիւնները ընդունւում են Ազգային Ժողովից, որ 3 կաթողիկոսների էլ ընտրութեան նախապատրաստութիւնները ըստ տեղեկագրի կատարելու պաշտօնը յանձնում է միեւնոյն Յանձնաժողովին *):

Այս որոշման համաձայն Ազգ. Ժողովը կատարեց էջմիածնի համար կաթողիկոսական ընտրելիների պաշտնի քուէարկութիւն, որտեղ ամենից շատ քուէ ստացաւ Կ. Պօլսի նախկին պատրիարք Գէորգ արք. Քէլէստէճեան, որ և ապա ընտրուեց կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Գէորգ Դ. անունով: Ազգային Ժողովի հոգևորական հրեսփոխանն էր՝ 65 ձայնի արժէք ունեցող քուէով՝ նոյնինքն Յանձնաժողովի նախագահը Ներսէս եպ. Վարժապետեան:—

*) Այս Յանձնաժողովի Ազգ. Ընդհ. Ժողովին ներկայացրած Տեղեկագրում Պօլսէնիէի յօդուածները մի առ մի ենթարկուած են խիստ ըննադատութեան: Անկողմնապահ ընթերցողի համար այդ տեղեկագիրը պարունակում է նաև այնպիսի մի քանի կէտեր, որոնց հետ դժուար է համաձայնել: Վերցնենք, օրինակի համար, հետևալները: Նախ՝ Յանձնաժողովն անշուշտ որոշ դիտումով ուսանալատակ հայերի թիւը չափազանց քչացրել, հասցրել է բոլոր հայերի $\frac{1}{8}$ -ականին: Երկրորդ՝ եթէ համեմատութեան դնենք մի կողմից Պօլսէնիէի և միւս կողմից Ազգ. Սահմանադրութեան տրամադրութիւնները կաթողիկոսական ընտրութեան եղանակի մասին, չենք կարող չեզրակացնել, որ Պօլսէնիէն աւելի է հանդիսանում ժողովրդական իրաւունքի պաշտպան, քան թէ Ազգ. Սահմ., որովհետեւ երբ առաջինը անձամբ մասնակցութեան է հրաւիրում ամեն կողմի (Ռուսաստանի, Թիւրքիայի, Պարսկաստանի և այլն) հայերի հոգևոր և աշխարհական ընտրուել ներկայացուցիչներին, Ազգ. Սահմանադրութիւնը ընտրութեան իրաւունքը վերապահում է իսկապէս միայն Կ. Պօլսի հայերին: Պատգամաւոր-

Շատ աւելի դժուարութեամբ պիտի վերջանային Սիսի և Աղթամարի կաթողիկոսական հարցերը: Երբ Ազգային Վարչութիւնն՝ իր կատարած քննութիւններով պարզեց, որ այս երկու կաթողիկոսներն էլ թէ անձնականապէս անարժան են և թէ ապօրինի կերպով են ձեռք բերել կաթողիկոսական իշխանութիւնը, անմիջապէս վիճահային եկեղեցական ժողովը գումարուելով՝ որոշեց անվաւեր ճանաչել նրանց պաշտօնավարութիւնն և իր կողմից նոր ընտրելիներ առաջարկեց թէ մէկ և թէ միւս Աթոռի համար: Աղթամարի համար ի միջի այլոց ընտրելի էր նշանակուել Մկրտիչ վարդապետ Խրիմեան, իսկ Սիսի համար Նրեսէս եպ. Վարժապետեան: Ընդհանուր ժողովն իր 27 Յուլիս 1866 թ. նիստում ընդունեց եկեղեցական ժողովի յիշեալ որոշումն ինքնակոչ 2 կաթողիկոսի մասին և որոշեց Սիսի և Աղթամարի Աթոռները թափուր հրատարակել: Չնայելով այս վճռին՝ ժողովրդի մէջ լուրեր էին տարածվում, թէ անվաւեր կաթողիկոսներն այնու ամենայնիւ պիտի հաստատուին, և բողոքագիրներ են մատուցվում Ընդ. ժողովին: Միւս կողմից ինքը Նիկողոսը, Սիսից Կ. Պօլիս գալով և ապա ուրիշներն էլ Աղթամարից, նոյնպէս բողոքեցին եկեղեց. համագումարի վերոյիշեալ

ներ ուղարկում է էջմիածին միայն Ազգ. Ընդհ. ժողովը. բայց գիտենք, որ այս «Ընդհանուր» ժողովը, որ իր պատգամաւորների միջոցով 130 ձայնի (Սիս և Աղթամարն էլ մէջը) վճռական դիմեց է վերապահել է իրան, բաղկացած է իրօք համարեա միայն Կ. Պօլսի հայերից: Բացի դրանից նոյն ինքն Ընդհանուր ժողովն էլ իբրեւ կաթողիկոսական թեկնածու կարող էր տալ իր ձայնն այն եպիսկոպոսին, որ մտել էր կանխապէս Կ. Պօլսի հայ հոգեւորականների պատրաստած ընտրելիների կամ թեկնածուների ցուցակը: Դեռ չենք խօսում այն ոչ նուազ ուշագրաւ կէտի մասին, որ ուսանայի մի քանի հարիւր հազար ժողովուրդ ունեցող ընդարձակ թեմերն և Թիւրքիայի բազմաթիւ փոքրիկ հազիւ տասնեակ հազարների հասնող—թեմերը նոյն ընտրողական իրաւունքն են վայելում հաւասար աստիճանով:

վճռի դէմ, մանաւանդ որ նոյն իսկ պատրիարքը՝ ապօրէն համարելով այդ վճիռը՝ չէր գործադրել, չնայելով որ Ազգ. Ժողովը հաստատել էր արդէն: Խնդիրը նորից ծեծվում է Ազգ. Ժողովում, որ ուրիշ հիւսիսով չէ գտնուում, բայց եթէ մի նոր Յանձնաժողով ընտրել (4 աշխարհ. և 4 եկեղեց. անդամներէ), որին հրահանւոյ է տալիս որոշել:

Ա. Ազգամարայ և Կիլիկիոյ Կաթողիկոսաց ընտրութեան եղանակը:

Բ. Երեք Կաթողիկոսական Աթոռոց թէ՛ իրարու հետ և թէ՛ Կ. Պօլսոյ Կենտր. վարչութեան հետ ունենալիք յարաբերութեանց սահմանները:

Չափազանց կարևոր խնդիրներ էին այս երկուսն էլ թէ՛ ազգային հեղինակութեան անվթար պահպանման տեսակէտից և թէ՛ յիշեալ երկու թեմերի եկեղեցական գործերի բարւոքման համար: Բայց գործը մասնավոր է անուշադրութեան: Յանձնաժողովի անդամներէց ոմանք հրաժարվում են, միւսները գործ չեն կատարում և դքանով վերջանում է խնդիրը: Իսկ նոյն միջոցին թէ Սիսում և թէ Ազգամարում խառնակութիւնները շարունակվում են Կաթողիկոսական Աթոռների շուրջը:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Ազգ. Սահմանադրութեան զազարեցումը, նոր պետական հարուածի պատճառները: Ընդհ. Ժողովի quorum-ի հալացը: «Գարշ խառնարան»: Նշանակուած Խառն Ժողով: Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը: Վարժապետեան—Նարբէյ միջադէպը: Օտեանի ճառը: Խրիմեանի պատրիարք ընտրութիւն և առաջին գործերը:

Ազգային իշխանութիւնների վարած գործերը հետզհետէ այնքան անկարգ վիճակի էին հասել, որ 1866-ին կառավարութիւնը մի նոր պետական հարուա-

ծով Ազգ. Սահմանադրութիւնը դադարած հրատարակեց: Ազգ. Ընդհանուր Ժողովն իր զանազան Մասնա-ժողովների, Խորհուրդների և Յանձնաձողովների բարդ կազմութեամբ դանդաղաշարժ մեքենայի գիրք էր ստացել, որի անհրաժեշտ բարեկարգման համար հեղինակութեան տէր երեսփոխաններն այլևայլ առաջարկութիւններ էին անում: Սո. Ասլանեան առաջարկել էր վարչութիւնը կազմել «համամիտ» անդամներից: Ընդհ. Ժողովը նախ ընդունեց սկզբունքով, յետոյ պակասութիւններ գտաւ ընտրելիների ցանկում և թողեց հարցը հին վիճակում, այն է՝ իւրաքանչիւր երեսփոխանի հայեցողութեանը յանձնեց Վարչութեան այնպիսի անդամներ ընտրել, որ միմեանց «համամիտ» լինին: Իսկ Գրիգոր Աղաթոն առաջարկում էր Սահմանադրութիւնը վերաքննել և ազգային գործերը կառավարել վարձուած (վճարով) պաշտօնեաների ձեռքով: Այն միջոցին ամենից ազդեցիկ երեսփոխանը Սէրվիլէնն էր. չատերի աչքն ուղղուած էր նրա վրայ՝ այն վստահութեամբ, թէ նա միայն կարող էր փոթորկից իրերուող ազգային նաւակը ղեկավարել, և նրանք բաղձանք յայտնեցին, որ Սէրվիլէնը յանձն առնէ Ազգ. վարչութիւն կամ աւելի ճիշտը՝ Քաղաքական Ժողով կազմել իր ատենապետութեան ներքոյ և որ իր 19 միւս ընկերներին ինքն ընտրէ՝ ուզած անձերից: Բայց այս էլ չյաջողուեց: Քաղաքական Ժողովը կազմուեց տարբեր ուղղութեան յարող անձերից, ուստի և Սէրվիլէնը հրաժարուեց և ինքն էլ իր կողմից ոյժ տուեց նրանց, որոնք Սահմանադրութեան վերաքննութիւնն էին պահանջում: Ընդհ. Ժողովը մերժեց վերաքննութեան հարցը՝ հիմնաւոր կերպով պատճառ բերելով, թէ Սահմանադրութեան պահանջած ժամանակամիջոցը դեռ չէր հասել *): Իրերի այս վիճակում մի մեծ վէճ էլ

*) Ազգ. Սահմանադրութիւնը կարող էր փոփոխութեան ենթարկուել միայն հաստատումից 5 տարի յետոյ (§ 99):

ծագեց Կրօնական և Քաղաքական Ժողովների մէջ մի մասնիչ քահանայի գործի առիթով և երբ Պօղոս պատրիարքը յայտնի կերպով Կրօնական Ժողովի կողմն անցաւ ընդդէմ Քաղաքականի, ժողովրդի և երեսփոխանների մէջ մեծ դժգոհութիւն յառաջացաւ այս պատճառով։ Պատրիարքն էլ հրաժարական ներկայացրեց Բ. Դրան՝ յայտնելով թէ ինքն այս տեսակ Սահմանադրութեամբ ոչ ազգ կարող է կառավարել, ոչ էլ պատրիարքութիւն անել։

Արտաքին գործերի մինիստրը, որից կախում ունէին այն ժամանակ քրիստոնեայ պատրիարքութիւնները, հարկ համարեց, հրաժարականի պատճառները քննելով, տեղեկանալ հայոց աղգային սահմանադրական գործերի կացութեան, և քննութիւնից երևաց, որ բացի վերոգրեալ առիթներից կար նաև որոշ օրինադանցութիւն, որ կայանում էր հետևեալում։

Ըստ օրինի՝ Ընդհանուր Ժողովի անդամների թիւը 140 լինելով, կանոնաւոր նիստ կազմելու համար հարկաւոր էր գոնէ կէսից մէկ աւելի, այսինքն 71 երեսփոխանի ներկայութիւնը, իսկ վերջին ժամանակները 50 և նոյն իսկ աւելի պակաս թուով անդամների ներկայութեամբ նիստեր էին տեղի ունեցել և որոշումներ կայացել։ Նոյն իսկ այնպիսի կարևոր վճիռ, ինչպէս էր էջմիածնի կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակցելու համար 130 ձայնի իրաւունքով պատգամաւոր ընտրելը, Ազգ. Ժողովը միայն 57 երեսփոխանի ներկայութեամբ էր արձակել։ Անկարելի էր լինում պահանջուած օրինական թիւը (71) հաւաքել՝ կանոնաւորապէս նիստը բանալու համար ¹⁾, ուստի ուրիշ միջոց չգտնելով՝ որոշել էին «աւելի նուազ թուով նիստ կազմել», այսինքն 51 հոգով, այն հիման վրայ, թէ

¹⁾ Ազգ. Սահմ. 59-րդ յօդուածն ասում է. «Ընդհ. Ժողովը նիստ չկրնար ընել՝ մինչև որ անգամոց մեծագոյն մասը՝ այսինքն գոնէ եօթնասունումէկ (71) հոգի ներկայ չըլլայ»։

գաւառական 40 երեսփոխանները դեռ չեն ընտրուել, հետևաբար Կ. Պօլսեցի երեսփոխանների (100) կէսից 1 աւելին բաւական էր նիստն օրինաւոր դարձնելու համար: Ընդհ. Ժողովն ինքն էլ զգում էր այս տեսակէտի առաձգական լինելը, ուստի երբ ծանրակշիռ մի հարց էր վճռվում, աշխատում էր նրան օրինականութեան ձև տալ բացակայ երեսփոխաններից նամակով քուէ խնդրելով, որպէսզի օրէնքով պահանջած 71 թիւը գոյանայ կամ պահպանուի... Այսպէս՝ Ընդհանուր Ժողովի՝ 1866 յուլիսի 22-ի նիստում, որի օրակարգն էր «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Ընտրութիւն», ներկայ էին միայն 58 հոգի, որոնցից անձամբ քուէ տուին միայն 55 հոգի: Իսկ այն 77 քուէների գումարից, որ տրուած էր կաթողիկոսական ընտրելիներին ¹⁾, 22 քուէն պատկանում էր բացականերին, որոնք նամակով էին ուղարկել իրանց քուէները:—Հարկաւոր է լինում, որ թիւը մինիստրը նկատողութիւն անէ, թէ 71 անդամից պակաս թուով նիստ կազմելն և որոշում կայացնելն ապօրինի է ²⁾:

Այն միջոցներում Ընդհ. Ժողովի նիստերն և առհասարակ պատրիարքարանն անկարգութեան այնպիսի ցաւալի տեսարան էին ներկայացնում, որ նոյն իսկ ջերմ սահմանադրական և հայրենասէր պատմագիրներ առանց վրդովմունքի չեն կարողանում յիշել, թէ «այնքան յոգնութիւններով ու քրտինքով ձեռք անցուած Սահմանադրութիւն մը, իր սուրբ նպատակէն շեղելով, վէճերու և կիրքերու «զարդ խառնարան» մը կըլլար ³⁾»:

Այսպիսի հանգամանքներում, երբ կառավարու-

¹⁾ Քուէների մեծամասնութիւնը, ինչպէս յայտնի է, շահեց Գէորգ արք. նախկին պատրիարք. որ յետոյ Ա. Թեկնածու ընտրուեց էջմիածնում: (Գէորգ Դ):

²⁾ Ատեհազր. Ազգ. Ժող. 1860—1870, էջ 355:

³⁾ Դոկտ. Վ. Յ. Թ. Հանդէս Ամսօրեայ 1903, էջ 301:

թիւնը պատրիարքի հրաժարականը ստացաւ, կտրուկ միջոցի գիմելով՝ անմիջապէս՝ Դադարեցրեց Սահմանադրութիւնը՝ պահանջելով, որ նա վերաքննուի. լուծեց Քաղաքական և Կրօնական ժողովները, արգելեց Ընդհ. Ժողով գումարել նոր ընտրութիւն կատարելու համար և Ընդհ. Ժողովին իրաւունք տուեց միայն անկախ մեացած կաթողիկոսական հարցերով զբաղուել: Միևնայն ժամանակ պատրիարքը հաստատուեց իր պաշտօնում, իսկ Խառն Ժողովի (կամ Ազգ. Վարչութեան) անդամներին կառավարութիւնն ինքը նշանակեց, բժիշկ Սէրվիլէնի ատենապետութեամբ, որից կարելի է եզրակացնել, որ պետական այս կարգադրութիւններն առանց Սէրվիլէնի հետ խորհրդակցութեան և նրա գիտութեան չէին... Ամենից կարևոր գործը Սահմանադրութեան վերաքննութեան խնդիրն էր, որի համար էլ կառավարութիւնն իր կողմից նշանակեց մի յատուկ Յանձնաժողով, 11 հոգուց բաղկացած, որի մէջ մտան Ներս. Վարժապետեան, Սէրվիլէն, Տատեան, Աղաթօն և այլն, բոլորն էլ Սահմանադրութեան վերաքննութեան կուսակիցներ:

Ամբողջ 2 տարի տևեց այս վիճակը, մինչև որ բժիշկ Սէրվիլէն և Գր. Օտեան 1868 թ. մարտին, շնորհիւ իրանց մօտ յարաբերութիւններին Բ. Դրան հետ, յաջողեցան իրաւունք ստանալ Սահմանադրութիւնը գործադրելու ըստ առաջնոյն, մինչև վերաքննութեան վերջանալն և հաստատուիլը: Կառավարութիւնը դարձեալ Ազգ. Ընդհ. Ժողովին յանձնեց վերոյիշեալ Յանձնաժողովի կազմած Սահմանադրութեան նոր ծրագիրը քննել, որի համար էլ, կառավարութեան պատուէրի համաձայն, Ազգ. Ժողովը 1868 թ. ապրիլի 12-ի նիստում 7 հոգուց բաղկացած մի Մասնաժողով ընտրեց: Չնայելով այս նպաստաւոր պարագային, Պօղոս պատրիարքի և Սէրվիլէնի դէմ զժգոհութիւնը շարունակվում էր, ուստի երկուսն էլ հարկադրուեցին հե-

ռանալ իրանց պաշտօններից: Խառն ժողովի ատենապետ նշանակուեց Գր. Օտեան, իսկ պատրիարքական տեղապահ՝ Արիստակէս եպիսկոպոս, որ 6 ամիս յետոյ հարկադրուած էր հրաժարուել: Բ. Դուռը հրամանագրեց արտաքոյ կարգի Աղգ. Ընդհ. ժողով գումարել: Շատ հետաքրքրական է այս մասին տեղի ունեցած վարժապետեան—Նար Բէյ միջադէպը: Այն ժամանակ «Արծիւ վասպուրականի» հիմնադիրն արդէն հռչակ էր հանել և ժողովըրդի մէջ եռանդով արծարծվում էր նրա թեկնածութիւնը, բայց երեսփոխանների մեծամասնութիւնն իր քուէն տուեց Իգնատ. եպ. Գազմաճեանին. իսկ Խրիմեան այնուամենայնիւ ստացել էր քուէների $\frac{1}{3}$ -ը: Գազմաճեան՝ իր ընտրութիւնից հազիւ 12 օր անցած՝ վախճանուեց և հարկ եղաւ նոր ընտրութիւն կատարել: Այս անգամ՝ շատերի աչքը Ներսէս վարժապետեանի վրայ էր, որին Կ. Պօլսի հոգևորականների եկեղեցական համագումարն ընտրելիների ցուցակից դուրս էր թողել, որովհետև Կ. Պօլսի պատրիարքական գահը բարձրանում էին միայն այն եպիսկոպոսները, որոնք էջմիածնում էին օծուել, իսկ վարժապետեանն օծուել էր Սիսի կաթողիկոսից: Աղգ. ժողովը, որ ի սրտէ ուզում էր իր եռանդուն և պերճախօս անդամին պատրիարք տեսնել, «Ծանուցագիր» է ուղղում Եկեղեցական Համագումարին, որ Ներսէսի անունն ևս աւելացուի ցուցակում: Բայց հոգևորականներն այնողդողդէ հն մնում իրանց նախկին որոշման վրայ և պատասխանում են թէ՛ Վերսփոխանական Ժողովոյն առաջարկութիւնը թէ՛ Մայր Աթոռոյ նուիրական և դարաւոր իրաւանցը և թէ՛ Սահմանադրութեան ոգոյն համեմատ չէ» և իրանց կողմից չուզելով վիճել՝ պարտք են համարում դիմել այս մասին էջմիածին, կաթողիկոսի դատաստանին:—Համագումարի այս որոշման ստորագրել են 8 եպիսկոպոս, 12 վարդապետ և 12 քահանայ. նախագահն էր Խորէն Նար-

Բէյ, որ ղեկավարում էր Վարժապետեանի հակառակորդներին խումբը: Ազգ. Ժողովում բուռն վիճարանութիւն է տեղի ունենում այս առիթով Նար-Բէյի և ()-տեանի մէջ (Վարժապետեանի ջերմ կղաւակից). պարզվում է, որ 8 եպիսկոպոսներն իրանց կողմից այս մասին մասնաւոր հետազոտել են խփել էջմիածին՝ ի պաշտպանութիւն իրանց որոշման ընդդէմ Ներսէսի ընտրելիութեան: Եպիսկոպոսները, տեսնելով Ազգային Ժողովի մէջ ծագած յուզումն և Ներսէսի բազմաթիւ կղաւակիցների բուռն յարձակումներն իրանց դէմ, աշխատում են արդարաւալ և ամբողջ մեղքը դնել Նար-Բէյի վրին, ասելով թէ «հեռագիրը գաղղիներէն էր և մենք գաղղիներէն չենք գիտեր... գրողը Խորէն սրբազանն է, պէտք է որ պատասխանէ»։ Իսկ Նար-Բէյ բացատրում է, թէ «սրբազան եղբայրներս, ամեն մէկ բառին նշանակութիւնն իմանալով, ինձի հետ համաձայնութեամբ ստորագրեցին»։ Ազգային Ժողովն որոշում է մի բողոքի հեռագիր ուղարկել էջմիածին 8 եպիսկոպոսների մասնաւոր հետազոտի դէմ և դրանով փակում է միջադէպը: Բայց հարկաւոր էր վերջապէս պատրիարք ընտրել: Վարժապետեան՝ իր անուան շուրջը կատարուած այս ինտրիգները (intrigue) և հակառակութիւնը տեսնելով, մամուլի միջոցով յայտնում է, թէ ինքը Սահմանադրութեան պահանջած 35 տարեկան հասակը չունենալով՝ չէ ուզում ընդունել պատրիարքական պաշտօնը: Այն ժամանակ Օտեան դարձեալ բարձրացնում է իր ձայնը: «Ա՛լ ժամ է լռեցնել կիրքերը, — ասում է նա Ազգ. Ժողովում, — և պատրիարքի ընտրութեամբ զբաղիլ: Բոլոր Ազգը անհամբեր անոր կը սպասէ: Ազգը կուզէ, որ պարզ, անխարդախ և զբաղէտ եպիսկոպոս մը պատրիարք ըլլայ, բայց անիկայ չպիտի կրնայ ըլլալ (Ներսէս), որովհետեւ ինքն ալ չընդունիր... Ես կառաջարկեմ ուրիշ մէկը, որ արդէն շատերուն սրտին համաձայն է, որ Ազգին ալ սիրելին է և որ ճշմարիտ

հայու զաւակ և ոչ նուազ փառք մ' է մեր եկեղիցւոյն: — Խրիմեանք: Հազիւ թէ նա վերջացրել էր իր խօսքը՝ ամբողջ ժողովը, ներկայ. գտնվող ժողովրդի հետ միասին, միաբերան աղաղակում հն «կեցցէ Խրիմեան, կեցցէ Օտեան»: Նար-Բէյ, մասամբ գոհ լինելով, որ Վարժապետեանի թեկնածութիւնը վերցվում էր ասպարէզից, ինքն ևս ձայնակցում է՝ «կեցցէ Խրիմեան սրբազանի պատրիարքութիւնը», և ժողովուրդը նորից ծափահարում է:

Ահա այսպէս՝ բոլորովին անսպասելի կերպով Հայրիկը դառնում է պատրիարք, որովհետև Ազգ. ժողովը մի և նոյն նիստում անմիջապէս դիմում է քուէարկութեան և ձայների սառուար մեծամասնութեամբ կատարում է նրա ընտրութիւնը (1869 օգոստ. 28): Խրիմեան մի տարի առաջ (1868) էլ միաձնում Գէորգ Դ. կաթողիկոսից եպիսկոպոս էր օծուել և նոր էր վերադարձել Տարօն, երբ լուր հասաւ իրան իր ընտրութեան մասին և իսկոյն մեկնեց դէպի Կ. Պօլիս:

Երբ նորընտիր պատրիարքը ներկայանում է Ազգ. ժողովին (1869 նոյեմբ. 12) իր երդման ուխտը կատարելու, հարց է յարուցանում, թէ «ի՞նչ է պատճառը, որ Սահմանադրութիւնն ուխտի բեռը միայն պատրիարքի կոնակը դրած է և երեսփոխանք ազատ են անկից», և պահանջում է, որ երեսփոխաններն էլ երդուին իր հետ՝ Սահմանադրութեան վրայ: Վերջապէս համոզում են նրան, թէ ըստ Սահմանադրութեան միայն պատրիարքն է պարտական ուխտել և երբ ժողովի ատենապետը հարցնում է նրան, թէ պատրաստի՞լ է արդեօք իր ուխտի ձևը, Խրիմեանը պատասխանում է. «Ես ուխտ պատրաստելու պէտք չունիմ, քարոզներս անգամ անգիր կերպով կուտամ... Ես արդէն այդ ուխտ ըրեր եմ Հայաստանի մէջ, Մշոյ դաշտին մէջ, իմ մերկ ու բոկոտն զաւակացս սուջև, իմ հարստահարեալ ժողովրդեանս քով» և կատարում է իր

ուխտը՝ հաւատարմութիւն երգուելով նախ՝ «Հայաստանեայց ս. Եկեղեցւոյ դաւանութեան, աւանդութեանց և սրբազան կանոնաց», երկրորդ՝ «Ազգային Սահմանադրութեան ոգոյն և սկզբանցը» և երրորդ՝ «Օսմանեան բարեխնամ տէրութեան, որուն մեր ազգը դարաւոր հաւատարիմ գտնուած է և որուն շահը նոյն է մեր ազգին շահուն հետ»։ Այս ուխտից յետոյ նա դառնում է դէպի եկեղեցում խմբուած ահագին ժողովուրդն և հարցնում է, թէ գո՞հ են իր ուխտից և ժողովուրդը պատասխանում է «կեցցէ Որիմեան» կոչելով և ծափահարելով։

Գրիգոր Օտեան, այս անկեղծ հայրենասէրն և միանգամայն հմուտ քաղաքագէտը, որ ջերմ պաշտպան էր Որիմեանի և Վարժապետեանի, երբ յաջողեց ձեռք բերել թիւրք կառավարութիւնից Սահմանադրութեան վերականգնումն և պատրիարք ընտրել տալ իր համակրած անձին, իբրև հրաժարեալ ազգային վարչութեան ատենապետ, մի սքանչելի ճառ է խօսում Ազգ. ժողովի նիստում (9 դեկտ. 1869), ազգային գործերի մատակարարութեան մասին և գործնական յորդորներ է կարգում երեսփոխաններին։ Ակնարկելով վերջին խռովութիւնները՝ նա ասում է. «Յուզմունքը կենդանութեան ուշան է, բայց աննպատակ յուզմունքն ամուլ ձիգերով կըսպառէ ազգին ոյժը. երևակայեալ վտանգի մը դէմ խիզախելով, շատ անգամ իրական վտանգին դէմ անպատրաստ կը գտնուի մարդ։ Ինչ ալ ըլլան պատճառները, որ ամեն տեսակ վարջութեան համար անվստահութեան զգացումը արթնցուցած են հասարակութեան մտքին մէջ, պէտք է գիտնայ հասարակութիւնը, թէ առանց վստահութեան գործ տեսներն անկարելի է»։ Խօսելով ժողովրդի տրտունջների և պահանջների մասին, նա ասում է. «Ուզելու է, այլ ոչ իբրև մանուկ մը, որ չիտէ որոշել պատեհութիւնն ու ժամանակը, որ միայն սփռուող հանել ու աղաղակել

գիտէ, այլ իբրև կատարեալ մարդ ուզելու է»:

Ժողովրդի պահանջների թւում, որոնց ակնարկում էր Օտեան, կար մի շատ օրինաւոր կէտ: Ներկայ Ընդհ. Ժողովի երեսփոխանների թիւը շատ էր պակասել, ոմանց հրաժարուով և բացակայութեամբ և ոմանց մահուամբ: Գաւառների համար որոշուած 40 երեսփոխանները գեռ մինչև այն ժամանակ չէին ընտրուած: Շատ պարզ էր, որ Ազգ. Ժողովն իր օրինաւոր ամբողջական կազմը չունէր. այդ պատճառով էլ այն բոլոր վարչական մարմինները, — մանաւանդ Քաղաքական Ժողովն, որ կարևորագոյնն էր, — որոնք ընտրվում էին, անմիջապէս հրաժական էին տալիս՝ իրանց ընտրութիւնը ներկայ կիսկատար Ընդհ. Ժողովից ապօրինի համարելով: Այս հարցը վաղուց տրտունջի և ընդհանուր դժգոհութեան պատճառ էր դարձել թէ հասարակութեան և թէ մամուլի մէջ և յանուն ժողովրդի հանրագրութիւն էլ ներկայացուել էր Ընդհ. Ժողովին՝ բողոքելով այս կացութեան գէմ և յայտնելով, որ այսպիսի հանգամանքներում ընտրուած Կրօնական և Քաղաքական Ժողովներն օրինաւոր իշխանութիւն չէին ներկայացնում: Միևնոյն ժամանակ անտարբերութիւնը հասել էր այն աստիճանի, որ նոյն իսկ վաղուց ընտրուած և Կ. Պօլսում գտնվող երեսփոխանները չէին կատարում իրանց «ազգասիրական պարտականութիւնը» և չէին յաճախում Ընդհ. Ժողովի նիստերը:

Ազգային Ընդհ. Ժողովը չէր կարող չընդունել հասարակութեան բողոքի արդարացի լինելը, բայց նա էլ սպասում էր, որ բացակայ երեսփոխանները վերջապէս թողնեն իրանց անհոգութիւնը, բարեհաճեն Ժողովի գալ, որ օրինաւոր մեծամասնութիւն գոյանայ, ըստ այնմ որոշելու համար Ընդհ. Ժողովի վերակազմութիւնը:

Այս կնճռոտ զրութիւնից մի կերպ դուրս գալու համար Ազգ. Ժողովը միակ ելքն այն է գտնում, որ

ամեն հոգ և պատասխանատուութիւն թողնում է Խրիմեանի վրայ, որի գործերը, շնորհիւ իր ժողովրդականութեան, նուազ քննադատութեան առիթ պիտի դառնային: —Եւ այսպէս Ընդհ. ժողովն որոշում է, որ Խրիմեան պատրիարքն իր հայեցողութեամբ հրաւիրէ իր յարմար դատած անձերից մի Քաղաքական ժողով «մինչև ի վերահաստատութիւն վերաքննեալ Սահմանադրու. թեան»: Պատրիարքի անձնական հայեցողութեանն են յանձնում նաև թէ գաւառական երեսփոխանների և թէ մի «գործադիր յանձնաժողովի» միջոցով Կ. Պօլսի պակաս ֆնացած երեսփոխանների ընտրութեան գործը:

ԳԼՈՒԽ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

Խրիմեանի պատրիարքութեան *raison d'être*: Գաւառական հարստահարութիւնները: Յանձնաժողովի տեղեկագիրը: Գանգատի գլխաւոր առիթները: Առաջարկուած բարեկարգութեան միջոցները: Տեղեկագրի լարդիւնքը:

Խրիմեանի պատրիարքութեան առաջին գործն եղաւ՝ լուրջ հայեացք դարձնել վերջապէս Կ. Պօլսից դուրս, Հայաստանի գաւառների վիճակի վրայ, նոր պատրիարքը խորապէս զգում էր, թէ անհրաժեշտ էր անմիջական դարման տանել թշուառ ժողովրդից հասած բազմաթիւ գանգատներին, իր կրած հարստահարութիւնների առիթով: Եւ նա ուժգին կերպով ձեռք առաւ այս հարցը:

Խրիմեանի ընտրութիւնն էլ արդէն գլխաւորաբար այդ նպատակով էր կատարուած և համարեա թէ ուրիշ *raison d'être* չունէր: «Հարկ է խոստովանիլ,—ասում է նա Ընդհ. ժողովում 1870 յոյնմբերի 27-ին, —թէ ես հանճարեղ չէի, քաղաքագէտ չէի, ժամանակին պահանջած մարդը չէի... Ի՞նչ էր պատճառ, որ

Ազգն ընտրեց զիս: Զգիտելով ուրիշ պատճառներ, զորս Երեսփոխանական Ընդհ. Ժողովը կրնար ունենայ, սամիայն գտայ, որ ի վաղուց անտի թշուառներու հետ ապրեբ էի, սիրտս կարեկից էր անոնց, ուրեմն Ազգը զայս կը պահանջէր յինէն: Խոնարհելով Ազգի ընտրութեան առաջ, եկայ ստանձնեցի այս ծանր լուծը: Մայր. եկեղեցւոյ բեմին վրայէն ժողովրդեան խումն բազմութեան խոստացայ, որ պատրիարքութեանս մէջ ազգին թշուառութիւնը պիտի ներկայացնեմ բարեխնամ Տէրութեան և դարման խնդրեմ» *):

Ժողովրդական հանրագիրներն ոյժ էին տալիս Խորմեանի այս յայտարարութիւններին, որոնց հիման վրայ Ընդ. Ժողովը վերոյիշեալ նիստում մի Յանձնա-ժողով կազմեց «գաւառացի ազգայնոց կրած հարստահարութիւնների պատճառները քննելու և դարմանը խորհելու համար»: Այս Յանձնաժողովն, որ բաղկացած էր՝ Վարժապետեանի նախագահութեամբ՝ 4 եկեղեցականից և 5 աշխարհականից, 1870 ղեկու. 14-ին սկսեց գործել և 10 ամիս աշխատելուց յետոյ, 1871 հոկտեմբ. 8-ին բերեց իր տեղեկագիրն, որ մի կարեւոր և ընդարձակ յիշատակարան է գաւառացի հայ ժողովրդի կացութեան մասին:

Տեղեկագրի Ա. մասում մանրամասնօրէն յառաջ են բերուած հետեւեալ կէտերն իբրև գլխաւոր առիթ ժողովրդի գանգատների.

1. Արքունի տուրքերի հաւաքման մէջ գործ դրուած անկանոնութիւնները,

2. Կառավարութեան պաշտօնեաների կատարած զեղծումները,

3. Դատարաններում քրիստոնեաների (կամ ոչ —մահմեդականների) վկայութեան չընդունուիլը և

4. Մասնաւոր, անհատական հարստահարութիւնների բազմաթիւ դէպքեր:

*) Ատեհագր. Ազգ. Ընդհ. Ժող. 1870, էջ 176.

Քրքրելով պատրիարքարանի դիւանական թղթերը՝ Յանձնաժողովը մի առ մի յիշում է, թէ որ վիւայէթում այս 4 դասի վերաբերեալ որչափ զեղծումներ և լռութիւններ են կատարուել, որոնց համար պատրիարքներն ամեն անգամ քաքրիքներ *) են ուղղել Բ. Դրան, Տեղեկագիրը միևնոյն ժամանակ յիշատակում է, թէ կառավարութիւնն ինչ ընթացք է տուել՝ այս դիմումներին: Կառավարութիւնը նոյն թաքրիքի համեմատ բացատրութիւն էր պահանջում տեղական իշխանութիւններից (խթիւամ), և ահա թէ ինչ էր լինում դրա արդիւնքն ըստ Յանձնաժողովի. «Այս թաքրիքներու ազդեցութիւնն իսթիւամի եղանակաւ տկարացած է, ինչպէս կը հաստատեն գաւառներէն եկած տեղեկագրերը. զի Բ. Դրան հրամանագիրը կերթայ վալիին, անկէ ալ միւթէսարըֆին (նահանգապետին) և գայմագամին (գաւառապետ), ուր որ պատահեր է եղելութիւնը. և ի պատասխան՝ տեղեկագրով մը կը ստուք, կամ ուրիշ կերպարանքի կը փոխուի, կամ թէ որ ծանր իրողութիւն մ' է, խիստ թեթեւացած կը դառնայ ի Պօլիս: Դժբախտաբար հայն ալ կը ստէ զայն՝ 1, կամ առ ակնկալութեան, ինչպէս կընեն գաւառական իշխանութեանց մէջ գտնվող աղաները, 2, կամ առ երկիւղի՝ ինչպէս կընէ ժողովուրդը, վասն զի ռվ կրնայ իր ստացուածքը, պատիւը, մինչև իսկ կեանքը վտանգի մէջ դնել, 3, կամ կեղծ կնիքներու շնորհիւ, որ բազմաթիւ են գաւառաց մէջ և 4, կամ խարէութեամբ, խնդիրն այլայլելով և ժողովրդէն ալ կնիք առնելով:»

Եւ այս կերպով պատրիարքարանի բոլոր դիմումները մեռած էին ապարդիւն՝ կենտրոնական կառավարութիւնը շարունակում էր իր անտարբերութիւնն և մեղսակցութիւնը, գաւառական պաշտօնեաներն՝ ի-

*) Պատրիարքի՝ կառավարութեան ներկայացրած պաշտօնական գրաւոր դիմումները թաքրիք են կոչվում:

րոնց անկարգութիւններն և զեղծումները, քիւրդն և չէրֆէսն՝ իրանց բռնութիւններն, իսկ հայն՝ իր լացն ու գանգատը... Եւ տարիները բոլորում են իրանց շրջանը միշտ նոյն դրութեամբ:

Յանձնաժողովը չէր բաւականացել յիշատակելով հարստահարութիւնների շարքը, պատճառներն և դիմումների հետեանքը. իբրև տեղեկագրի Բ. մաս՝ նա միշարք խելացի միջոցներ է առաջարկում երկրի բարւոքման համար: Այս միջոցներից առանձնապէս ուշադրութեան արժանի են հետևեալները.—

1. «Զինուորական տուրքի փոխարէն մարդ՝ այսինքն զինուոր տալ, բարեկարգութեանց հրովարտակին համեմատ: Այսպիսի խնդիր մը ինքնին հարկէ, որ ներկայացնենք և ցուցնենք, թէ մենք ալ պատուոյ և քաղաքացիութեան զգացումն ունինք և Հայրենեաց ու Տէրութեան համար արիւն թափելէ չենք խորշիր մեր մահմետական հայրենակցաց հետ»:

2. «Տուրքերը Տէրութիւնն ինք հաւաքէ ուղղակի և ոչ թէ միւլթեզիմի (հարկահաւաք) միջոցով»:

3. «Կալուածոց վրայ փոխատուութեան սնդուկներ հաստատուին (Credit foncier)»:

4. «Գաւառական կառավարութիւններէ անկախ լիազօր քննիչներ ուղարկուին, որոնք ամեն կարգի մարդոց հետ բանակցելու և գաւառին իրական վիճակը քննելու կարող ըլլան»:

5. «Դիւստուրը (քաղաքացիական օրինագիրք) թարգմանուի պաւառացոց համար»:

6. «Կալուածական, առևտրական և ոճրագործական դատերը քննել նիզամի (քաղաքացիական) դատարաններում և ոչ թէ շէրիի (կրօնական). և 7 «քիւրդներն և ուրիշ լեռնցի» ցեղեր, որոնց վրայ աւելացան վերջին տարիներս չէրֆէզները, սչ միայն հայոց, այլ և ուրիշ ազգաց ալ, մանաւանդ կառավարութեան պանձին ալ մեծապէս ֆուսսակար են: Ասոնք գէնք կը կրեն, կա-

աւարուութեան ոչ տուրք կուտան, ոչ ղինուոր, և ապստամբ են. մինչդեռ միւս ժողովուրդներն անդէն են և կառավարութեան տուրք ու զինուոր կուտան, աւելի տուրք մ' ալ այդ ապստամբներուն տալու պարտաւորութեամբ: Պառավարութեան կիյնայ կամ քիւրդերուն և այլոց ձեռքէն զէնքն առնուլ և կամ միւս ժողովրդոց ալ զէնք տալ. այն ատեն երկիրը այս աղէտէն կազատի, վրանաբնակ գազանները գիւղաբնակ մարդեր կըլլան»:

Բացի դրանից Յանձնաժողովը հարկաւոր է համարում յատկապէս Ազգ. Վարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել այնպիսի միջոցների վրայ ևս, որոնք այս վերջինից էին կախուած, այն է՝ Սահմանադրութիւնն անմիջապէս գործադրել տալ գաւառներում և ուսումն ու դաստիարակութիւնը տարածել այնտեղ մեծ չափերով:

Երբ այս նշանաւոր տեղեկագիրը կարգացուեց, Ջրիմեան ի պաշտօնէ ասաց. «Կեանքիս մեծ մասը մեր խեղճ ժողովրդեան մէջ անցուցած եմ... ուստի զիտել կուտամ ժողովոյն, որ ամենևին չափազանցութիւն չկայ տեղեկագրին մէջ և Յանձնաժողովը խնամով հաւաքած է ինչ որ ամենակարևոր էր»: Երեսփոխաններից ոմանք էլ վկայում են, թէ «գաղտնի մնացած բարոյական ցաւեր կան (կանանց պատուի վերաբերեալ), որ տեղեկագրէն դուրս մնացած են»:

Ընդհ. ժողովն երկար վիճաբանութիւններից յետոյ ընդունում է Տեղեկագիրն սկզբունքով, բայց ոմանք անյարմար են գտնում ճիշտ այդ ձևով ներկայացնելը կառավարութեան, ուստի որոշում են յանձնել Քաղաքական ժողովին, որ նա մշակէ յատկապէս Բ. Դրան մատուցանելու համար մի այլ տեղեկագիր: Ուղիղ 4 ամիս է հարկաւոր լինում, որ Քաղաքական ժողովն այս յանձնարարութիւնը կատարէ: Նրա բերածը համեմատաբար աւելի միղմ ձևով էր կազմուած և բար-

ւորման միջոցների մէջ էլ զգալի փոփոխութիւն էր մտցնում: Ի միջի այլոց զինուորագրութեան հարցը բոլորովին դուրս էր հանուած տեղեկագրից: Ազգային ժողովն ընդունում է այս տեղեկագիրը (1872 փետրվար 18-ի նիստում) և Ազգ. Վարչութիւնը տանում, ներկայացնում է Սադրազամին:

Ի՞նչ է լինում արդիւնքը:

Կառավարութիւնն իր կողմից մի Յանձնաժողով կազմեց՝ կէսը թիւրք և կէսը հայ անդամներից բաղկացած. այս վերջիններին ընտրեց ինքը՝ պատրիարքը: Յանձնաժողովն իրօք բարեխղճօրէն գործելով՝ բազմաթիւ զեղծումներ երևան հանեց և հաստատեց պատրիարքարանի ներկայացրած տեղեկագրի մէջ յիշուած բազմաթիւ փաստերը: Մնում էր ուրեմն, որ կառավարութիւնը պատժէ յանցաւորներին և կատարէ հայոց պահանջած արդարութիւնը, իսկ ապագայի համար էլ ձեռք առնէ տեղեկագրի առաջարկած միջոցները... Համարեա թէ այդպէս էլ խոստացաւ կառավարութիւնը՝ այն է ուղարկել զաւառները մի ուրիշ լիազօր Յանձնաժողով՝ այս նպատակով: Բայց խոստանալը թիւրք կառավարութեան համար կատարել չէր նշանակում. խոստումը մնաց խոստում և ամեն ինչ մնաց հին կարգով, մինչև որ 1876-ին հարկ եղաւ մի նոր դիմումով յիշեցնել կառավարութեան՝ իր հանդիսաւորապէս տուած և երբէք չգործադրած խոստումները:

ԳԼՈՒԽ ԱԻԹՆՐՈՐԴ

Երեսփոխանական ընտրութիւններ: «Քառակուսի անիւր»: Սահմանադրութեան վերաբնութիւնը: Խրիմեանի հայեացքները: Անկաշոն ժողովներ: Նոր ընտրութիւն: Մատթէոս Վ. Իզմիրլեան: Հրահանգներ: Սահմանադրութիւնը զաւառներում: Հակառակութիւնը Խրիմեանի և Ազգ. վարչութեան մէջ: Ժողովրդական յուզումներ: Խրիմեանի հրաժարագիրը: Վարժապետեան՝ տեղապահ:

Վերջապէս 1870-ին կարելի էր հղած Ազգային

Ընդհ. Ժողովի նոր անդամների ընտրութիւն կատարել, այն էլ դարձեալ միմիայն Կ. Պօլսում, և նոր տարեշրջանը 1871 օգոստոսի 21-ին բացուեց 71 երեսփոխանի, ուրեմն Սահմանադրութեան պահանջած մեծամասնութեան ներկայութեամբ: Գրիգոր Օտեան ընտրուեց ատենապետ:

Հարստահարութիւնների տեղեկագրից զատ ամենից կարևոր խնդիրն, որով զբաղուած էին Ազգ. Վարչութիւնն և Ազգ. Ընդհ. Ժողովը, Սահմանադրութեան վերաքննութեան խնդիրն էր: Իսկապէս չէ եղել մի հարց, որ այնքան երկար ժամանակ զբաղեցրած լինի Ազգ. Ժողովն, այնքան երկար տարիներ զբաւած լինի նրա բովանդակ ուղարկութիւնն, որքան այս «վերաքննութեան» խնդիրը՝ 1861-ից սկսած, գրեթէ, անընդհատ մինչև իր դադարումն (1891) Արգիւլ Համիդի ձեռքով: Ամենքը զգում էին, թէ Սահմանադրութիւնն՝ այն ձևով, ինչպէս որ կար. Հափազանց դանդաղաշարժ մի մեքենայ էր, կամ ինչպէս սաղորագամ Ալի փաշան ճիշտ կերպով նկատել էր, նա մի «քառակուսի անիւ» էր, որ չէր կարողանում տեղից շարժուել և յառաջանալ: Այս պատճառով էլ փորձեր էին լինում թէ կառավարութեան և թէ ազգային իշխանութիւնների կողմից՝ պատշաճաւոր փոփոխութիւններ մտցնել նրա մէջ, բայց տարիների ընթացքում վիճաբանութիւններն այս հարցի շուրջը հետզհետէ ընդարձակվում էին և այնքան երկարում, որ ոչ մի վերջնական եզրակացութեան չէին կարողանում յանգել: Վերաքննութեան պահանջն ամենից ստիպողական ձևով դրեց Խրիմեան, իր պատերաքութեան օրով, նկատելով իրաւացի կերպով գաւառների կրած զրկանքն, ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնենք:

Երբ 1868-ին կառավարութեան կողմից նշանակուած Յանձնաժողովը պատրաստեց սահմանադրութեան մի նոր ծրագիր, Ազգային Ժողովը մի յատուկ

Մասնաժողովի յանձնեց նրա քննութիւնը: Իսկ այս Մասնաժողովը քննելով գտաւ, որ յիշեալ ծրագիրը «բոլորովին անգործադրելի» էր, ուստի մի տարբեր ծրագիր էլ ինքը յօրինեց և ներկայացրեց Ընդհ. Ժողովին: Այս կերպով 1870-ին 3 միմեանցից տարբեր Սահմանադրութեան օրինակ և ծրագիրներ կային հրապարակի վրայ. նախ այն, որ 1863-ին հաստատուած էր և դեռ ևս մնում էր իբրև միակ օրինաւորը ցվե-րաքննութիւն. երկրորդ՝ Բ. Դրան յանձնաժողովի կադ-մածն եւ երրորդ՝ Ընդհ. Ժողովից ընտրուած Մասնաժո-ղովի ներկայացրած օրինակը: Երկրորդ ծրագրի համա-ձայն՝ երեսփոխանների թիւը 140-ից պէտք է իջնէր 70-ի: Խորիմեան՝ այսքանն էլ շատ գտնելով, առաջար-կում էր միայն 50 երեսփոխան ունենալ, որոնց 20-ը Կ. Պօլսից, 20-ը գաւառներից և 10 էլ եկեղեցական-ներից ընտրելով: Իսկ երրորդ ծրագրով, Ընդհ. Ժո-ղովը պիտի բաղկանար 100 անդամից, որոնց 20-ը հո-գեւորական՝ եկեղեցական ժողովի կողմից ընտրուած և 80-ն աշխարհական՝ կէսը Կ. Պօլսից և կէսը գաւառնե-րից: Իսկ Քաղաքական և Կրօնական ժողովները պիտի ունենային միայն 12-ական անդամ:

1870 օգոստոսի 27-ին սկսվում է այս ծրագիր-նրի քննութիւնը *), թէ ինչպէս էր վերաքննութիւնն յառաջ գնում, այդ երևում է նրանից, որ Սահմանադ-

*) Հետաքրքրական է մի երեսփոխանի (Իփեքճեան) առա-ջարկութիւնն այս քննութիւնների ժամանակ: Թաղական մատա-կարարութեան վրայ խօսելով, նա առաջարկում է Սահմանադրու-թեան տրամադրած ձևն, այն է թէ «թաղերը կը ներկայանան իւրաքանչիւրն իր եկեղեցւոյ ժողովուրդէն ընտրեալ թաղական ժողովով մը» խօսքերը փոխել և մտցնել հետեւեալ Նոր իմաստը. «Իւրաքանչիւրն իր հայազգի ժողովուրդէն ընտրեալ թաղական ժողովով մը»: Առաջարկութեան հեղինակն այն հիմքն էր յառաջ բերում, որ «ամեն հայ անխտիր, թէ հոռմէական ըլլայ, թէ բո-ղոքական, մեր ազգային իրաւանց հաղորդ գտնուի»: (Ատ. Ազգ. ժողով. 1870 էջ 242): Առաջարկութիւնը չէ անցնում:

ըութիւն 36-րդ յօդուածի փոփոխութեան համար, այն է որոշելու համար, թէ Քաղաքական Ժողովը դարձեալ 20 հոգուց բաղկանայ թէ պէտք է պակսեցնել թիւը, երեսփոխանները վիճում են ամբողջ 5 նիստ և վերջապէս կանգ են առնում 14-ի վրայ: Նկատելով այս դանդաղութիւնը՝ 17 երեսփոխան ղեկտեմբերի սկիզբը մի յայտարարութիւն են տալիս, որ վերաքննութիւնն էլի յանձնուի մի ուրիշ, վերաքննիչ Յանձնաժողովի: Վերջապէս Խրիմեանը չէ համբերում և Ազգ. Ժողովի մէջ յայտնում է, թէ ինքն ինչ է մտածում առ հասարակ «Ազգ. Սահմանադրութեան» մասին: «Մեր Ազգ. Սահմանադրութիւնը, ասում է նա, խմբագրուել է մայրաքաղաքիս մէջ և այն անձանց հեղինակութեամբ, որոնք աւելի՛ Եւրոպան կը ճանչեն քան Հայաստանի աշխարհացոյցը... և այսպէս մեր Սահմանադրութիւնը Եւրոպիոյ գաղափարաց՝ վրայ ձուլուել է աւելի՛ քան թէ Հայաստանի: Օրէնսդիրը պարտաւոր էր քննել այն ժողովրդեան վիճակը, պիտոյքն ու բարքն, որու օրէնք սահմանելու կոչուած էր և այդ ժողովուրդը միայն Վոսփորի մէջ չէր բնակել, այլ այս անձուկ շրջանակէն անդին՝ Հայաստանի հեռաւոր գաւառներուն մէջ, և երբ տակաւին այս կերպով խմբագրուած Սահմանադրութիւն մը մայրաքաղաքիս մէջ անգամ գործարուած ատեն ղեկաւորութիւններ կը ծագին, մտածելու է թէ գաւառներու մէջ ինչ հիմ կը բռնէ և ինչ արդիւնք կունենայ» *):

Եւ մեծապէս իրաւունք ունէր Հայրիկ: Սահմանադրութիւնը հիմնուելուց ի վեր 10 տարի էր անցել, բայց նրա ամբողջ սահմանադրական գործունէութիւնը սահմանափակուել էր Կ. Պօլսի նեղ շրջանում. հազիւ 1870 հոկտեմբերին մի երկու երեսփոխան էին ընտրուել գաւառներից: Այդ չէր նշանակում, ի հարկէ, թէ

*) Ընդհ. Ժողով 1873 յունուար 28:

կապ չկար Կ. Պօլսի և գաւառների մէջ: Գաւառներից հաղորդում էին պատրիարքին իրանց տեղական պէտքերն և գանգատներն, իսկ Ազգ. վարչութիւնը՝ յանձին պատրիարքի՝ կարգադրութիւններ էր անում, շատ անգամ «Թաքրիր»-ներով դիմելով Կառավարութեան, որ երբեմն ուշադրութիւն էր դարձնում, երբեմն՝ ոչ: Բայց Սահմանադրութիւնը պահանջում էր, որ գաւառներն ևս վայելեն նոյն «իրաւունքն և պարտիքը» (Սահմանադրութեան նշանաբանը):

Սահմանադրութեան հիմնական օրէնքների այս խախտւոյ դարեշրջանին՝ Ազգային վարչութիւնը կազմող երկու ժողովներն էլ ըստ այնմ անկանոն և անյարատե կեանք են ունեցած: Կրօնական ժողովն, որ 1869 դեկտեմբերին էր ընտրուած, բաղկանում էր միայն 6 հոգուց, որոնց մէջ էր Ներսէս Վարժապետեան, և հազիւ տարի ու կէս անկարգ կերպով պաշտօնավարելուց յետոյ՝ ցրվում է և դադարեցնում իր անկանոն գոյութիւնը: Նոյն վիճակն է ունեցած նաև Քաղաքական ժողովը: Ընդհ. ժողովն՝ ինչպէս կրօնականի համար էր արել, նոյնպէս Քաղաքական ժողովի համար էլ սուրժամանակեայ կերպով միայն 6 անգամ էր ընտրել այն յուսով, թէ շուտով Սահմանադրութիւնը կը վերաքննուի, կը վերջանայ և նոր օրէնքի հաստատումից յետոյ ընտրութիւն կը կատարուի նոր սահմանուած թուով: Բայց Քաղաքական ժողովի այդ ժամանակաւոր կազմից՝ 6 հոգուց 5-ը հրաժարուելով, չէին գործում: Խրիմեան կառավարում էր մենակ, մի անգամի հետ (Ֆրէնկեան Յակոբ): Տեսնելով, որ օրինաւոր ընտրութիւն կատարելու հնար չկար, Ընդհանուր ժողովի որոշմամբ, Խրիմեան և Ֆրէնկեան իրանք են նշանակում Քաղաքական ժողովի մնացած 5 անդամին և առաջարկում Ընդհ. ժողովի հաստատութեան, որն և անմիջապէս կատարվում է: Այս տարօրինակ Քաղաքական ժողովին ատենապետ է դառնում Սահակ Ապրօ և ատենադպիր՝

Տիգրան Եռսուֆեան, որոնք կարևոր դեր են խաղացած ազգային վարչական շրջաններում: Սակայն սրանք էլ շուտով ձանձրանում են տիրող անորոշ դրութիւնից և հրաժարական են ներկայացնում: Ընդհ. Ժողովը հազիւ հազ համոզում է նրանց շարունակել իրանց պաշտօնավարութիւնն և նրանց իբրեւ օգնական տալիս է 4 նոր անդամակից: Այս էլ շատ չէ տևում և 1872-ին վերջնականապէս բոլորն էլ հրաժարվում են:

Ի նկատի առնելով ազգային վարչութեան այս երերուն վիճակը՝ վերջապէս 1872-ին Ազգ. Ընդհ. Ժողովը, առանց Սահմանադրութեան վերաքննութեան, վերջանալուն սպասելու, ընտրեց նոր Կրօնական Ժողով՝ 14 անդամից բաղկացած, ըստ օրինի, որի մէջ մտնում էր առաջին անգամ Մատթէոս վարդապետ Իզմիրլեան, որն և դառնում է Ժողովի ատենադպիրը: Իսկ Քաղաքական Ժողովն ընտրվում է նոյնպէս 14 անդամից, փոխանակ 20 ի՝ ըստ Սահմանադրութեան: Սա ևս շուտով մասնակի փոփոխութիւն է կրում: Առհասարակ Պրիմեանի պատրիարքութեան ամբողջ տևողութեան ժամանակ պատրիարքի և Քաղաքական կամ առհասարակ Պառն Ժողովի մէջ կատարեալ համաձայնութիւն գոյութիւն ունեցած չէ: Այս հանգամանքն ևս աւելի խառնակ վիճակ էր յառաջացնում այն ժամանակի ազգային վարչութեան մէջ:

Պրիմեան իր համար նպատակ էր դրել իր պատրիարքութեան ժամանակ յառաջ մղել գաւառների բարեօրոյն և Սահմանադրութեան տարածումը: Նրա անընդհատ ստիպումների շնորհիւ Ազգ. Վարչութիւնը վերջապէս 1872 սեպտեմբերին կազմեց յատուկ «Սահմանադրական հրահանգ գաւառաց համար», որտեղ բացատրուած էր, թէ ինչպէս են կազմվում գաւառական Ընդհ. Ժողովները, գաւառական վարչութեան Կրօնական և Քաղաքական Ժողովներն, ինչ է լինելու նրանց պաշտօնն, ինչպէս է ընտրվում Առաջնորդն,

ինչ է նրա պաշտօնը, պարտականութիւնն և այլն: Այս բոլորը բղխում էին Ազգ. Սահմանադրութիւնից: Բացի դրանից կազմուեցին և առանձին հրահանգներ¹, թաղական խորհուրդների համար, որ պիտի գործադրուէր թէ Կ. Պօլսոյ և թէ գաւառներում: Այս հրահանգի մէջ շտնում էր նաև թաղական դպրոցների ծրագիրը: 2, Ազգային վանքերի համար, որտեղ ասուած է, թէ իւրաքանչիւր վանք պիտի ունենայ իր միաբանութեան Ընդհ. Ժողովն և Տնօրէն Ժողովն և ուր գծուած էին վանահօր իրաւունքներն և պարտականութիւնները: Եւ 3, Հրահանգ Յարաբերութեան Առաջնորդաց և զաւառական վարչութեանց ընդ տեղական կառավարութեան: Նկատելով, որ հպատակ ազգերի, հետևաբար և հայերի, Առաջնորդները, ըստ թրք. քաղաքացիական օրէնքի (Իլսուուլ), իրանց գտնուած տեղերի պետական վարչական Ժողովներում ի պաշտօնէ անդամակից են և տեղական կառավարութեան մօտ իրանց հօտն են ներկայացնում, այս Հրահանգը մանրամասն որոշում էր և խորհուրդներ էր տալիս, թէ առաջնորդներն և նրանց ստորադրեալ եկեղեցականներն ի՞նչ ընթացք պէտք է բռնէին: *):

Այս հրահանգները կազմելուց և ուղարկելուց յետոյ, Ազգ. Վարչութիւնը Կ. Պօլսից կրկին և կրկին շրջաբերականներ ուղարկեց, որ դրանց հիման վրայ դաւառներն ևս սահմանադրական կազմակերպութիւն ընդունեն. բայց այնուամենայնիւ գործը շատ դանդաղ էր յառաջ գնում: Գաւառներից մի քանիսը միայն ձեռնհաս էին ընդունել և գործադրել այդ հրահանգներն, այն ինչ մեծ մասը բոլորովին անհոգ էր և չէր ձեռնարկում պահանջուած սահմանադրական ընտրութիւններին: Կային այնպիսի գաւառներ, որոնց նոյն-իսկ

*) Համարատուութիւն Ազգ. Կենտր. Վարչութեան 1872—1873 ամի առ Ազգ. Ընդհ. Ժողովն. Կ. Պօլս 1874:

Սոսանորդները բացասաբար էին վերաբերվում Սահմանադրութեան գաղափարին կամ իրանց ձեռով էին հասկանում այդ: Դրանցից մէկը գրում էր Կ. Պօլիս Ազգ. Վարչութեան և հարցնում—«զո՞վ ընտրեմ ժողովին ատենապետ և ժողովականները ուրկէ՞ գտնեմ»։ Սի ուրիշը գրում էր. «ընտրական գործողութիւնները կատարելու համար ոչ քուէտուփ կայ, ոչ սեղան և ոչ ալ տախտակ. զանոնք շինելու համար ի՞նչ ընեմ»։ Մի վարդապետ էլ տեղեկագրում էր, թէ «գիւղացիները կարող ալ չգիտեն, ի՞նչպէս անոնց մէջ Սահմանադրութիւն գործադրելու է», և աւելացնում էր. «Աստուած անգամ արարչագործութեան ատեն, Եդիցի լոյս ըսաւ առաջ և լոյսն ստեղծեց, հետեապէս ժողովրդեան համար ամենէն առաջ լոյսն է հարկաւոր», ուստի խընդրում էր, որ Սահմանադրութեան տեսրակից առաջ քերական ուղարկեն գաւառները...

Ահա այսպիսի տեղեկութիւնների վրայ հիմնուելով էր, որ Խրիմեան առաջարկում էր, թէ «Սահմանադրութիւնը վերաքննելու համար՝ միայն պօլսեցւոյն կարծիքը չի բաւեր. գաւառացւոց դիտողութիւններն ալ ուզել պէտք է»։ Բայց իր սիրած վերաքննութիւնը դեռ չաւարտուած (որ երբէք չկատարուեց), նրա և նոր Քաղաքական ժողովի մէջ (որի ատենապետն էր Սենեքերիմ Մանուկեան), անհամաձայնութիւնն այնքան յառաջ էր գնացել, որ 1873 յուլիս 31-ին նա ներկայացրեց իր հրաժարականը:

Խրիմեանն, ինչպէս արդէն ասինք, շատ պատճառներ ունէր դժգոհ լինելու Սահմանադրութիւնից, բայց նա անբաւական էր նաև այն դիրքից, որ յատկացվում էր պատրիարքին: Մի անգամնա Ընդհ. Ժողովում ուղղակի ասել էր, որ եթէ պատրիարքի իշխանութեան սահմանը չընդարձակեն, ինքը չէ կարող իր պաշտօնը շարունակել: Բացի դրանից նա միշտ պնդում էր, թէ քանի որ Սահմանադրութիւնը վերաքննութեան

տակ է, ինքն ունի իրաւունք ինքնագլուխ գործելու Սահմանադրութեան շրջանակից դուրս և այս հարցի շուրջը շարունակ ընդհարումներ էին տեղի ունենում նրա և Ազգային Վարչութեան անդամների մէջ, երբ ընդհարումը սուր կերպարանք առաւ թէ ինքը հրաժարական տուեց և թէ Քաղաքական ժողովը: Այս վերջինն իր հրաժարականը պատճառաբանում էր նրանով, որ Խրիմեան չանձուկ վայրկեաններու մէջ վարչութեան կը յայտարարէր, որ պատրիարքը վարչութեան որոշումները ուզէ նե կը զողծողրէ, թէ պատրիարքը պարտաւոր չէ վարչական ամեն գործ Վարչութեան իմացնել, թէ ինքն՝ (Խրիմեան) իր նախորդաց պէս չի կրնար որոշեալ չափով դրամ առնել... Իսկ Խրիմեան իր բովանդակալից ընդարձակ հրաժարականում յենվում է նրա վրայ, թէ Քաղաքական ժողովը շաբաթը մի անգամ ժողովուելով, այն էլ միայն 3 ժամ զբաղուելով, անկարող է թէ Կ. Պօլսի տեղական և թէ գաւառների գործերը տեսնել, ուստի առաջարկում էր Ազգային Վարչութիւնը երկու մասի բաժանել, Տեղական և Գաւառական, կամ թէ չէ գաւառների պիտոյքը հոգալու համար անյապաղ առանձին պաշտօնէութիւն հիմնել: Այս առաջարկութիւնը չէր ընդունուել ոչ Քաղաքական ժողովից, ոչ էլ Սահման. Վերաքննիչ Յանձնաժողովից: Միւս կողմից, ժողովրդի մի մասը, լսելով այս դէպքերը, յուզվում էր, հանրագրութիւններով պահանջում էր «Սահմանադրութեան անթերի գործադրութիւնը» ընդդէմ պատրիարքի ինքնագլուխ գործունէութեան կամ ուզածին չափ փող²ծախսելուն, բայց Խրիմեան ևս ունէր իր բազմաթիւ կուսակիցներն, որոնք նոյնպէս հանրագրութիւն ներկայացնելով Ազգային ժողովին՝ խնդրում էին, որ Հայրիկի հրաժարականը չընդունուի: Գաւառացի հայեր, որոնք Խրիմեանի և Քաղաքական ժողովի մէջ տեղի ունեցած Թիւրիմացութեան տեղեակ էին՝ իբր թէ իրանց սիրելի

պատրիարքին պաշտ պանելու համար՝ վայրենաբար, նոյն իսկ Խրիմեանի ներկայութեամբ, ծեծի են ենթարկում Քաղաքական ժողովի անդամներին։ Խրիմեանի հակառակորդների պարագլուխ էին համարվում Մատթ. վարդ. Իզմիրլեան, Քր. Ղազարոսեան և ՍտՓափաղեան երեսփոխանները։ Հայրիկի կուսակիցները պահանջում էին, որ դրանք հեռանան և այլևս ոչ մի ազգային պաշտօն չվարեն։ Ազգ. Ընդհ. ժողովը շատ անյարմար դրութեան մէջ էր գտնվում, չէր իմանում ինչ վճիռ կայացնէ. վերջապէս նա որոշում է մի քննիչ Յանձնաժողով կազմել. այս Յանձնաժողովը լսում է թէ պատրիարքի և թէ Քաղաքական ժողովի մանրամասն բացատրութիւններն և այնպիսի մանուածապատ պատճառաբանութիւններով տեղեկագիր է բերում, որից անկարելի էր յստակ կերպով ըմբռնել, թէ որ կողմն է յանցաւորը։ Միայն թէ, ի սէր խաղաղութեան, նա առաջարկում է երկու կողմի հրաժարականներն էլ ընդունել։ Բայց որովհետեւ երեսփոխանների մեծամասնութեան համակրութիւնը Խրիմեանի կողմն էր, ուստի Ազգային ժողովն էլ այսպիսի հաշտեցնող մի վճիռ է կայացնում. «Սրբ. Պատրիարքին վարչական կազմակերպութեան վերաբերող դիտողութիւնը խնդրոց կարգին (օրակարգի) մէջ անցնելէ ետեւ, առտջարկել սրբ. Պատրիարքին, որ ներկայ Սահմանադրութիւնը գործադրելու քեութեամբ իր հրաժարականը ետ առնու, այն պայմանով, որ եթէ ունենայ դժուար իրագործելի կէտեր, Ընդհանուր ժողովին բերէ զանոնք անմիջապէս վերաքննելու համար»։ Այս պայմանով Խրիմեան ետ է առնում իր հրաժարականը։ Բայց խնդիրը դրանով չի լուծվում, որովհետեւ Խրիմեան, միևնոյն ժամանակ իր հրաժարականը Բ. Դըրան ուղարկած լինելով, կառավարութիւնն արդէն շտապել ընդունել էր թէ նրա և թէ Քաղաքական ժողովի հրաժարականները և պատուիրում էր նախ նոր

Քաղաքական ժողով և ապա պատրիարքական տեղ ապան ընտրել: Արտաքին գործերի մինիստրը միևնույն ժամանակ բերանացի յայտնել էր, որ եթէ նրա պատուէրի համաձայն անմիջապէս ընտրութիւն չկատարուի, ինքը պիտի նշանակէ թէ Քաղաքական ժողով և թէ տեղապահ...: Մինիստրի այս բերանացի խիստ պատուէրը հասկանալի էր: Խրիմեան մեծ ժողովրդականութիւն էր գտել, որովհետեւ նա էր եղել առաջին պատրիարքն, որ գաւառների մասին ամենամեծ հոգածութիւն էր ցոյց տալիս. նա էր յուզում հարստահարութիւնների հարցն և անընդհատ թէ զբաւոր և թէ բերանացի բողոքներ էր ուղղում կառավարութեան, գաւառներում հայ ժողովրդի կրած բռնութիւնների մասին: Խրիմեանի պատրիարքութեան օրով էր, որ Ազգային ժողովն առաջին անգամ զբաղուեց ազգային քաղաքական խնդիրներով, եթէ կարելի է քաղաքական կոչել հարստահարութիւնների խնդիրը: Նրա ժամանակ էր, որ պատրաստուեց և Բ.-Դրան ներկայացուեց հարստահարութիւնների տեղեկագիրը, որի մասին խօսեցինք նախորդ գլխում: Թէ լրագրութիւնն և թէ ժողովուրդը ճշշում են պործ դնում երեսփոխանների վրայ, որ նրանք Բ.-Դրան պահանջած տեղապահի ընտրութիւնը չկատարեն, որպէսզի Խրիմեան շարունակէ պատրիարք մնալ: Ժողովուրդը լցուել էր Ազգային ժողովի սրահն և անագին աղմուկ էր յարուցանում, նոյն-իսկ սպառնալիք էր կարգում: Այս ճշման տակ Ազգ. ժողովի ատենապետն և իր աագ օգնականը հրաժարուեցին: Քիչ էր մնում, որ կառավարութիւնը դարձեալ դադարեցնէ Սահմանադրութիւնը: Վերջապէս հնարաւոր է լինում համոզել Հայրիկի կուսակիցներին, գլխաւորապէս գաւառացիներին, հանդարտ մնալ և Ազգ. ժողովը նոր Քաղաքական ժողով էլնտրում, որ Կրօնական ժողովի հետ միացած՝ Խառն ժողով է կազմում և ըստ Սահմանադրութեան պատ-

քիարքական տեղապահ հն ընտրում Նիկ. եպ. Աղասեանին, բայց սա շուտով հիւանդանում, մեռնում է և նոր տեղապահ ընտրվում է Ներսէս եպիսկ. Վարժապետեան:

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

Ներսէսի պատրիարքութիւնն և հրաժարականները: Սահմանադրութեան սրբազրուած կէտերն և նրա ընդհանուր վերաքննութեան խնդիրը: Ռուսինեանի Ներքին Կանոնադրութիւնը: Ազգային աուրք: Աղթամարի կաթողիկոսը: Ներսէս և հարստահարութիւնների հարցը: Քրիստոնեաների շարժումն և Թիւրքիայի քաղաքական կացութիւնը:

Վարժապետեան տեղապահի պաշտօնը յանձն էր առել միայն 21 օրուայ համար, որպէսզի իսկոյն պատքիարքի ընտրութիւնը կատարուի և երբ այս նպատակի համար 1874 թ. մարտի 22-ին Ազգ. Ժողովը գումարուեց, նա անմիջապէս իր հրաժարականը տուեց: Նրա առաջին հրաժարականն էր այս. այնուհետև այս հրաժարականի խնդիրը Վարժապետեանի համար պարզապէս տակտիք (tactique) էր. ամեն անգամ որ դժուարին կացութեան մէջ էր գտնվում՝ կամ կառավարութեան և կամ երեսփոխանների կողմից ընդդիմութեան հանդիպելով, անմիջապէս «իր տուրակէն հրաժարական մը կը հանէր և երեսփոխաններու քթին քերին կը նետէր» *): Ներսէս չեմ ժողովրդականութիւն էր վայելում Կ. Պօլսում այնպէս, ինչպէս Խրիմեան՝ գաւառներում, և այն միջոցին իրօք նրանից արժանաւորն և յարմարը չկար հարստահարութիւնների խնդիրն յառաջ տանելու համար, որով զբաղուած էր այն ժամանակ հանրութեան ուշն ու միտքը: Այս պատճառով էլ պատրիարքական ընտրութեան ժամա-

*) Յ. Պարոնեան, «Ազգային Զոյներ», տպ. Թիֆլիս 1896.

նակ Ազգ. Ժողովի ներկայ 64 երեսփոխաններից 60-ի քուէն շահեց և պատրիարք հռչակուեց:

Նորընտիր պատրիարքն ըստ օրինի պիտի երդուէր Սահմանադրութեան վրայ, բայց հր օրինակի վրայ պարտաւոր էր արդեօք կատարել իր երդումը: Նորից յուզուեց վերաքննութեան հարցը: 1863-ի վաւերացեալ օրինակը մի քանի կէտերում արդէն քննուած և փոփոխութեան էր ենթարկուած, ուստի Ազգ. Ժողովն որոշեց, որ առայժմ միայն այս կէտերը ներկայացուեն Բ. Դրան և նրանից վաւերացուելուց յետոյ նոր պատրիարքը կատարէ իր ուխտը: Վաւերացման համար առաջարկուած բարեփոխեալ կէտերը հետևեալներն էին:

Ա. Քաղաքական Ժողովի անդամները 14 հոգի պիտի լինեն փոխանակ 20-ի (§ 36):

Բ. Սահմ. Վերաքնն. Յանձնաժողովը պէտք է բաղկացած լինի 12 հոգուց փոխանակ 20-ի (§ 99):

Գ. Ազգ. Ընդհ. Ժողով կարելի է հրաւիրել նաև լրագրական յայտարարութիւններով, առանց ռոյնէ 6 օր առաջ պատրիարքարանի կողմէն յատուկ հրաւիրանաց գրեւ ուղարկելու անգամներուն» (§ 89):

Դ. Ժողովների նիստն օրինաւոր համարել՝ երբ ոչ թէ բոլոր ընտրուած անդամների կէսից մէկ աւելին ներկայ է, այլ երբ ընտրուած և ժողովականի պաշտօնն ի գործ դնող անդամների մեծամասնութիւնը ներկայ կը գտնուի: Այս կերպով գրչի մի հարուածով փոխվում էին Ազգ. Սահմ. 27-դ, 40-դ և 86-դ, բայց մանաւանդ չարաքաւտիկ 59-դ յօդուածն, որի համաձայն 71 երեսփոխանի ներկայութիւնն էր հարկաւոր Ազգ. Ժողովի նիստ կայացնելու համար և որն հազուադիւրս դէպքերում էր միայն պատահում:

Ե. Ձնջվում էր 63-դ յօդուածն, որ սահմանափակում էր եկեղեցականների ազգ. երեսփոխան ընտրուելը, ինչպէս՝ օրինակի համար՝ այն պայմանը, թէ ռոյնէ

հինգ տարի առաջ ձեռնադրուած ըլլան»:

Բ. Դուռը խնդրի ստիպողականութիւնն ի նկատի ունենալով և ենթադրելով, որ շուտով կը ներկայացուեն ի վաւերացումն նաև Սահմանադրութեան միւս վերաքննեալ մասերն, անմիջապէս՝ այն է 1874 թ. մայիսի 2-ին վաւերացրից ինքնին վերոյիշեալ կէտերն՝ այն պայմանով, որ յետոյ ամբողջ վերաքննեալ Սահմանադրութիւնը ներկայացուի սուլթանի հաստատութեան:

Ներսէս պատրիարքը նոյն տարին մայիսի 8-ին իր ուխտը կատարեց Սահմանադրութեան այն օրինակի վրայ, որտեղ սրբագրուած էին վերոգրեալ կէտերը: Ոչ այն ժամանակ, ոչ էլ այնուհետև այս ժամանակաւոր սրբագրութիւնը չներկայացուեց սուլթանի վաւերացման, բայց նա մասամբ մնաց գործադրութեան մէջ մինչև հիմայ, կառավարութեան լոկեայն հաւանութեամբը: Վերաքննութիւնը մնաց Ազգային ժողովի օրակարգի վրայ երկար և երկար տարիներ. ոչ մի խնդիր այնքան չյոգնեցրեց պատուելի երեսփոխաններին, որքան Ազգ. Սահմանադրութեան այս «վերաքննութիւնը»: Թէ ինչ արագութեամբ էր նա յառաջ գնում, երևում է նրանից, որ երբ Վերաքննութեան Յանձնաժողովն իր տեղեկագիրը բերեց, 1874 թ. նոյեմբերի 8-ին, Ազգ. ժողովը նախաձեռնութեան Դիւանի քննութեանը յանձնեց այս նոր ծրագիրն, որից յետոյ տեղի ունեցաւ երկար ամիսներ խառնիխուռն և ամուլ վիճաբանութիւն:

Ազգ. ժողովը հազիւ 1876 թ. յունուարի 30-ին քուէարկութեամբ ընդունեց առաջին յօդուածն և այդտեղ էլ կանգ առաւ:

Ներսէս պատրիարքն իր իշխանութեան առաջին տարին իսկ աշխատեց փոքր ինչ կարգ մտցնել Ազգ. ժողովի պարապմունքների մէջ: Այս նպատակով էլ նա խնդրեց Էթիշկ Ռուսինեանից մի ներքին կանոնա-

գիր կազմել Ազգ. Ժողովի համար:

Այսպիսի մի կանոնագրութեան պէտքը վաղուց էր զգացվում, որովհետև անկարգութիւններն և նոյն իսկ բծախնդրութիւններն հորեմն հասնում էին իրանց գագաթնակէտին: Ի մէջ այլոց անագին ժամանակ էր խլում նախորդ նիստերի արձանագրութիւնների ընթերցումն և հաստատութիւնը: Երեսփոխանների մէջ կային այնպիսիներն, որոնք սաստիկ բծախնդիր էին ոչ միայն իրանց արտասանած ճառերի իւրաքանչիւր բառին, այլ նոյն իսկ իրանց գործածած ոճի, լեզուի, դարձուածքների և մինչև իսկ ուղղագրութեան նկատմամբ: Մի երեսփոխան Ազգ. Ժողովի նիստում գանգատվում էր, թէ նրա խօսքերը, կրաւորական բայերում, պաշտօնական արձանագրութեան մէջ վ-ով են գրուած և ոչ թէ ռւ-ով, և բացագանչում էր. «Ես չեմ ուզեր, որ ազգին պատմութեան առջև իբրև սխալ ուղղագրութեան տէր ներկայանամ. »: Մի ուրիշն էլ, յայտնի աստուածաբան Տէրոյնց պատուելին, առիթ բաց չէր թողնում բողոքելու և պահանջելու, որ կիրակի և տօն օրեր Ազգային Ժողովը չգումարուի, որովհետև, ասում էր նա, «եկեղեցական և կրօնական պատաւորութիւններնու հակառակ է»: Եւ երբ Ազգ. Ժողովը չանսաց նրա բարեպաշտական խորհրդին, աստուածաբան երեսփոխանը խռովեց և հրաժարուեց երեսփոխանութիւնից, որպէսզի գոնէ ինքն այն օրերը սուրբ պահէ և մեղքից ազատուի...:

Ազգային Ժողովն իր 1874 թ. հոկտեմբերի 4-ի նիստում հաստատեց Ռուսիեանի կազմած ծրագիրն, որ կոչուեց «Կանոնագրութիւն Ազգային Ժողովին»: Այս կանոնագրութիւնը մեծ մասով ձևուած էր ֆրանսական խորհրդարանի ներքին կանոնագրի վրայ, տեղ-տեղ յարմարեցնելով հայկական միջավայրին: Ներսէս պատրիարք ստիպել էր անյապաղ ընդունել, որպէսզի նրա քննութիւնն էլ երկար տարիներ չտեւէ և մտադ-

բուժած նպատակը շուտով իրականանայ: Ազգային ժողովը՝ շուտով ընդունելով հանդերձ՝ պարտականութիւն էր ստանձնել, որ նրա մէջ երեցած պակասութիւնները յետոյ քննութեան ենթարկուելով «հտազհետէ սրբազրուին»: Այս վերջնական «սրբազրութիւնը» օրինական ձևով՝ նոյնպէս տեղի չունեցաւ:

Ազգային ժողովի այս շրջանի զբաղումների մէջ յիշատակութեան արժանի են նաև հետեւեալները: Նախ նա քննեց և հաստատեց տարեկան բիւջէն (1875 մայիս — 1876 մայիս), որով մուտք էր սպասվում 529,500 դրուշ, և այս առթիւ կազմեց ազգային տուրքի համար մի նոր կանոնագրութիւն: Ըստ այսմ ամեն չափահաս հայ պարտաւոր էր տուրք տալ «ազգային սնտուկին» (պատրիարքարանի): Այս ազգային տուրքը բաժանուած էր 8 աստիճանի, հարկատուի նիւթական միջոցների համեմատ. ամենաբարձր աստիճանը 500 դրուշ էր և ամենացածր կամ ամենաքիչը 25 դրուշ էր տարեկան:

Երկրորդ գործն Աղթամարի Սաչատուր կաթողիկոսի հարցն էր, որ վաղուց զբաղեցնում էր ազգ. վարչութիւնը: Երկար վիճաբանութիւններից յետոյ Ազգ. ժողովն անհնար գտաւ կաթողիկոսի վրայից բառնալ մարդասպանութեան մեղադրանքն և գործը բոլորովին թողեց կառավարութեան վրայ, որ յանձնէ նրան դատաստանի:

Վարժապետեան՝ իր պատրիարքութեան առաջին շրջանումն իսկ՝ շնորհիւ իր Եռանդուն և անկողմնապահ գործունէութեան մեծ համակրութիւն գրաւեց: Այս համակրութեան արդիւնքն էր, որ հրը 1875-ին նա վերստին հրաժարական տուեց պատճառ բերելով «անձի տկարութիւնը», Ստ. փաշա Ասլանեան՝ Ընդհ. ժողովի ատենապետն՝ երեսփոխաններին գիմելով ասաց. «Ունինք պատրիարք մը, որ իր եկեղեցական կոչման արժանի խնկելի բարեմասնութեանց հետ՝ ազգասիրական վառ հոգի մը և ժախնակիս վայելուչ ուսմամբ և գի-

տութեամբ մշակեալ միտք կը կրէ և իր հեզահամբոյժ բնաւորութեամբ ու ուղիղ և ճարտար քաղաքագիտութեամբ՝ տէրութեան, նախարարաց, ազգայնոց, օտարաց և մինչև իսկ ատեղեաց սիրտն իրեն գրաւած է: Եւ այսպիսի ընդհանուր յարգանքի ցոյցերից վերջը սովորաբար Ներսէս պատրիարք «մխիթարուած» էր զգում իրան և ետ առնում իր հրաժարականները:

Վարժապետեան իր պատրիարքութեան սկիզբն՝ հոգ տարաւ նաև պատրիարքարանի մնդուկի անձուկ վիճակին, որ այն միջոցին (ինչպէս և շարունակ՝ այնուհետև) ճնշուած էր պարտքի տակ, թէև համեմատաբար ոչ ծանր գումարի: Իր դիմումներին պատասխանեցին 2 հարուստ հայ, Աբրահամ Երամեան և Սարգիս Պալեան, որոնք յանձն առան իրանց անձնական միջոցներից հատուցանել պատրիարքարանի պարտքը՝ 2500 օսմ. լիրա:

Ինչպէս վերն ասացինք, Ներսէսի քանիցս տուած հրաժարականները միշտ մերժվում էին Ազգ. Ժողովի կողմից, որովհետև նրա ներկայութիւնը պատրիարքական աթոռի վրայ՝ ժամանակի հանգամանաց համեմատ անհրաժեշտ էր նկատվում, իրաւամբ: Ներսէս իր քաղաքականութեամբ հետևող էր Խրիմեանին, որ արծարծեց և ստիպողական պահանջ գրեց գաւառներում հայ ժողովրդի վիճակը բարեկարգել: Գաւառական հարստահարութիւնները վերջին անգամ մատուցուած աղերսագրից և տեղեկագրից յետոյ ոչ միայն չէին դադարել, այլ քրօնիկական բնաւորութիւն էին առել, իսկ Ներսէսի կրկին և կրկին դիմումները բաղխում էին Բ. Դրան պաշտօնեաների և մանաւանդ գաւառացիների վրէժ պաշտօնէութեան խորին անտարբերութեան: Ներսէս և իր խորհրդակիցները զգում էին, թէ պէտք էր որևէ նոր, աւելի ուժգին միջոցի դիմել կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար գաւառացի հայերի այս տխուր կացութեան վրայ: Այն միջոցին

նրան գործակցում էին ազգային վարչութեան երկու ժողովների ատենապետները, Սիմոն բէյ Մաքսուտ և Խորէն արքեպ. Նարբէյ Լուսինեան: Սակայն մեծ անորոշութիւն և անհամաձայնութիւն էր տիրում ձեռք առնուելիք այս նոր միջոցի էութեան մասին, որովհետեւ Թիւրքիայի քաղաքական հանգամանքներն սկսել էին արագօրէն փոխուել: Բօսնիա և Հերցէգովինա (Հէրսէք) գաւառների քրիստոնեայ բնակիչները՝ Թիւրքական անհանգուրժելի վարչական կարգերի դէմ զինեալ ընդդիմութեան էին դիմել. յառաջացած արիւնահեղութեան հետեանօք Եւրոպան պաշտօնապէս միջամտել էր և պահանջում էր ընդհանուր բարենորոգումներ յօգուտ Եւրոպական Թիւրքիայի քրիստոնեաների: Եւրոպական դիւանագիտութեան ուժեղ ճնշման տակ, վախենալով մանաւանդ որ պահանջուած բարենորոգումները, գոնէ Թիւրքերի ըմբռնումով, պիտի ծառայէին հպատակ քրիստոնեաների օգտին և ապագայում նրանց անջատման, Թիւրքիայի յառաջագէմ տարրն, որ յայտնի էր իբրև Յառաջադիմական հրիտասարդ Թիւրք կուսակցութիւն, ներքնապէս խմորվում էր և բորբոքվում ընդդէմ այս արտաքին միջամտութեան, ճիգ գործ դնելով որ բարենորոգումները տարածուեն ընդհանուր Թիւրքիայի վրայ, առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան: Այս փոխադարձ ճնշումներն և բողոքները հետզհետէ աւելի լուրջ բնաւորութիւն էին ստանում. ներքին գրգռումն սպասուածից շատ աւելի ընդարձակ չափեր էր առնում: Այսպիսի հանգամանքներում հայ ազգային վարչութիւնը ստիպողաբար պիտի վճռէր մի ծանրակշիռ հարց: Պատրիարքն և ազգ. վարչութիւնն ամբողջ իրանց յոյսը պէտք է դնէին արդեօք Թիւրք կառավարութեան և Թիւրք բարենորոգչական կուսակցութեան վրայ թէ՞ պէտք է միանային միւս քրիստոնեայ հպատակների շարժման և դիմէին յօգուտ նրանց միջամտող եւրոպական պե-

տութիւններին: Բայց նախ քան պատմելը, թէ ներսէս
և իր խորհրդատուներն ինչ դիրք և ընթացք են բռնել,
ի նկատի առնելով կացութեան լրջութիւնն և կարևո-
րութիւնը, անհրաժեշտ ենք համարում փոքր ինչ շե-
ղուել այստեղ մեր պատմութեան ընթացքից և ամփոփ
կերպով պատմել թէ Թանդիմաթի առաջին հրատարա-
կութիւնից ի վեր (1839) ինչ ջանքեր են գործ դրուել
Թիւրքիան բարեկարգելու, առանձնապէս կանգ առնե-
լով 1876—7 թ. ներքին և արտաքին քաղաքական
անցքերի վրայ այնչափ, որչափ նրանք հարկաւոր են
մեր պատմութեան՝ և առհասարակ ժամանակակից ազ-
գային զէպքերի լուսարանութեան համար:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

1839-ի հրովարտակը, նրանպատակն և հետեանքը Իսլամն և բարե-
նորոգումները: Քրիստոնեաների հաւասարութեան տեսական ի-
րաւունքը: 1845-ի ֆէրմանը: Բանակցութիւններ Պարիզի կօնգ-
րէից յառաջ: Եւրօպացիների սխալը: 1856-ի խաթիբ հիւսնայունն
և նրա արդիւնքը: Եւրօպական միջամտութիւնը: Ռուսաստանի
պահանջումներն ի նպաստ սլաւների: Էրմէնիստան: Վիլայէթների
օրէնքը: Հաւասարութեան բացակայութիւնը:

Թիւրքիայի ներքին, ընդհանուր բարեշրջումն
սկսուեց սուլթան Մահմուդ Բ.-ի ձեռքով, բայց առանձ-
նապէս քրիստոնեայ հպատակների նկատմամբ բարե-
նորոգչական ուղղութեան ձեռնարկեց նրա որդին՝ սուլ-
թան Աբդուլ Մէջիդ, որ իր սադրազամի, առաջին լու-
սամիտ թիւրք պետական անձի, Րէշիդ փաշայի յոր-
դորով, 1839-ին հրատարակեց առաջին Թանգիմաթի
(բարեկարգութիւն) հրովարտակը, Գիւլխանէի*) խաթ-
թը շէրիֆը:

*) Գիւլխանէ — վարդապետն, այն քեօջի անունն է, Կ. Պօլ-
սում, ուր կարգացուեց այս խաթթը:

Աբգիււ Մէջիդի ե իր խորհրդատուի գլխաւոր նպատակն էր դրանով մահմեդական ժողովուրդը մօտեցնել քաղաքակիրթ քրիստոնեայ ազգերին, որոնցից նա ամբողջ դարերով, թէ բարոյապէս և թէ քաղաքականապէս, հեռու էր ապրել, միմիայն իսլամական կրօնի ապաւինած:

Այս մերձեցման ձգտումն յառաջանում էր այն երկիւղից թէ՛ ոչ-հեռաւոր ապագայում քրիստոնեայ տէրութիւնները կարող էին համախմբուել և կանգնել ընդդէմ թիւրքական բարբարոսութեան, ինչպէս արդէն արիւ էին մի երկու տարի յառաջ նաւարինում, ուր եւրօպական միացեալ նաւատորմիղները ջնջել էին թիւրքական՝ թուով աւելի մեծ նաւատորմիղը: Միւսինոյն ժամանակ սուլթան Մէջիդ այդ հրովարտակով աշխատում էր գոհացում տալ Եւրօպային, մտցնելով անհրաժեշտ բարենորոգումն, որի նպատակն էր հետզհետէ, աստիճանաբար, հաւասարեցնել յաղթողների եւ յաղթուողների (մահմեդականների և հպատակ քրիստոնեաների) քաղաքական իրաւունքները: Այս հաւասարութեան սկզբունքն էր քարոզվում առաջին անգամ, երբ յայտարարվում էր, թէ այդ հրովարտակով ծրագրուած նոր պետական հաստատութիւնները «պիտի երաշխաւորեն առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան բոլոր հպատակների կեանքի, պատուի և գոյքի ապահովութիւնը»: Ձկարողանալով ձուլել իր մէջ իր 12—15 միլիոն ռայաներին, որոնց նա երբէք չէ դադարել ճնշել այս կամ այն ձևով, երբեմն աւելի՝ երբեմն պակաս, մահմեդական պետական իշխանութիւնը մտածում էր այս արտաքին բարենորոգման փորձերով շարունակել իր գոյութիւնը Եւրօպայի հողի վրայ, արեւմտեան ազգերին կից: Եթէ չլինէին այս շարեմարդման փորձերը, թիւրքիան հաւանականաբար վաղուց իր դէմ կունենար ամբողջ Եւրօպան և գոնէ Եւրօպայից նա արդէն դուրս բշուած կը լինէր:

Իսլամը, մահմեդական կրօնը, թիւրք պետութեան
 ուղղութիւն տուող միակ լծակն է եղել: Կուրան և
 քաղաքացիական օրէնք նոյն բաներն էին. ազգային
 պետական կազմակերպութիւնը մահմեդական վարդա-
 պետութեան հետ մի մարմին կազմիւով առել էր այս
 վերջինի անշարժութիւնը: Ուստի եւրօպական քաղա-
 քակրթութեան մօտենալու համար անհրաժեշտ էր այս
 մեծ արգելքը կամ բոլորովին հեռացնել կամ հարթել,
 այսինքն կամ պետութիւնն աշխարհականացնել, ինչ-
 պէս էր քրիստոնեայ հրկիւրներում, և կամ զոնէ հետզ-
 հետէ պետութիւնը ազատել կրօնական օրէնքի լուծից,
 մահմեդական վարդապետութիւններին աւելի ազատամիտ
 մեկնութիւններ տալով...: Թիւրք պետական անձինք
 այսվերջին ճանապարհն ընտրեցին, իրանց տգէտ և
 մոլեռանդ ժողովրդի դիւրագրացութիւնը խնայելու հա-
 մար, եթէ ընդունենք թէ իրանք անկեղծ էին իրանց
 այս ձգտման մէջ: Գիւլիսանէի հրովարտակն առաջին
 անգամ իրաւունքի հաւասարութիւն էր քարոզում մա-
 մեդականի և ոչ մահմեդականի միջև, որ Կուրանի
 սկզբունքներին: Ղարերից ի վեր տրուած մեկնութեան
 համաձայն՝ հակառակ էր իսլամական կրօնի ոգուն և
 աւանդութիւններին. այդ պատճառով էլ ոչ այն ժա-
 մանակ՝ ոչ էլ այնուհետև երբէք չիովին չիրագործուեց:
 Թանգիմաթը թիւրքապատակ քրիստոնեային գերու-
 թիւնից չազատեց, նրան մահմեդականի հետ հաւասա-
 րեցրեց, այլ միայն տեսականօրէն իրաւունք և հիմք
 տուեց նրան պահանջելու այդ ազատութիւնն և հաւա-
 սարութիւնը: Ուստի րայաները, գիտակցիւով իրանց
 համար ստեղծուած նոր կացութեանն, աշխատում էին
 ամեն առթից օգտուել, որպէսզի կարողանան իրակա-
 նացնել խոստացուած հաւասարութեան իրաւունքը.
 ընդհակառակն մահմեդականները բոլորովին չէին աճա-
 պարում ընդունել այս նոյն կացութիւնն և շարունա-
 կում էին փայփայել հին դրութիւնն, որի շնորհիւ

Նրանք պահպանել էին անշէջ իրանց գերիշխանութեան
զգացմունքը: Ուստի զարմանալու չէ, որ ամբողջ 6
տարի անցնելուց յետոյ, 1845-ին, սուլթան Մէջիդ
գնում է անձամբ Բ. Դուռն և այնտեղ՝ ամբողջապէս
էր ձեռքով գրած մի նոր խարթթը-շէրիֆ ևս է կար-
գում, որտեղ ասում է, թէ «չէ կարելի ուրանալ, որ
չնայելով այն ջանքերին, որ ևս գործադրել եմ իմ գա-
ղափարների իրականացման, իմ ծրագիրներէց ոչ մին
սպասուած արդիւնքը չտուեց, որի համար խորապէս
ցաւում եմ: Բարեմիտ սուլթանի այս ինքնաբերաբար
կատարած համակրելի քայլը մի փոքր մղում տուեց
բարենորոգչական գործին և մի քանի նահանգներում,
ի մէջ այլոց և Հայաստանում, հրամայուեց գործադրել
1839-ի Թանգիմաթի տրամադրութիւնները: Վարչական
մասում սկսեցին կատարուել մի քանի էական բարե-
փոխումներ: Այդ թուականից վերջ աւաղակութիւններն
և զեղծումները նախորդ շրջանի հետ համեմատելով
նուազեցին. դպրոցներ բացուեցին և երկիրը թէև
դանդաղ քայլերով, բայց վերջապէս քիչ քիչ մօտենում
էր եւրոպական քաղաքակրթութեան, որից նա այնքան
խրտչում էր ի սկզբան: Քրիստոնեաներն, որոնց մէջ
և հայերն, այլևս չէին թագնում իրանց գոյքն և կա-
րողանում էին համեմատաբար աւելի ազատ կերպով
վայելել իրանց աշխատանքի արդիւնքը: Բայց այն
գլխաւոր վախճանն, որ ի նկատի էր ունեցել Թանգի-
թը, այն է՝ մեծացումը քրիստոնեաների և մահմե-
դականների միջև, չէր կատարվում: Բայան, ոչ-մահմե-
դականը, միշտ մնում էր արհամարհուած՝ հարազատ
մահմեդականի աչքում, աստիճանով միշտ նրանից
ստոր: Քրիստոնեաներին խոստացուած հաւասարու-
թիւնը չկար, նրանց քաղաքացիական իրաւունքները
չէին ընդունուած: Այս վիճակի մէջ էին քրիստոնեա-
ներն, երբ Թիւրքիան գնում էր Պարիզի կօնգրէին
(congrès):

Առաջին Թանգիմաթից անցել էր 15 տարի: Քրիստոնեայ պետութիւններն իրանց արիւնով և դրամով պաշտպանել էին Թիւրքիան, մահմեդական տէրութիւնը, մի ուրիշ քրիստոնեայ տէրութեան ղէմ: Այս հանգամանքը նոր և աւելի մեծ պարտականութիւն էր դնում Թիւրքիայի վրայ ի նպաստ իր քրիստոնեայ հպատակներին:

Յրիմի պատերազմից յետոյ, 1855-ին, Թիւրքիայի պաշտպան տէրութիւններն՝ Աւստրիան, Անգլիան և Ֆրանսան՝ Վիեննայում բանակցութիւններ սկսեցին Ռուսաստանի հետ և փետրուարի 1-ին (ն. տ.) մի պրոտոկոլ (protocole) ստորագրեցին, որ իբրև հիմն պիտի ծառայէր խաղաղութեան դաշնագրին: Այս պրոտոկոլի 4 պայմաններից մինն էլ Օսմանեան կայսրութեան քրիստոնեայ հպատակների ազատութեան հարցն էր: Թիւրք կառավարութիւնն ամեն կերպ աշխատեց, որ ապագայ դաշնագրի մէջ այս կէտն իբրև առանձին պայման չդրուի: Նա հանդիսաւորապէս խոստանում էր պահպանել այն բոլոր առանձնաշնորհումներն, որ սուլթանական Փէրմաններով ի հնուց շնորհուած էին քրիստոնեաներին, բայց պնդում էր այն հանգամանքի վրայ, թէ արդէն Թանգիմաթով բոլոր հպատակներին անխտիր հաւասարութիւն էր շնորհուել: Երբ խաղաղութեան դաշնագրի պայմաններն էին քննվում, եւրոպական դեսպանները դարձեալ պահանջեցին, որ «խղճի ազատութեան» պայմանը մտնէ, այն է՝ որ նոյն իսկ մահմեդականն իրաւունք ունենայ ազատօրէն իր կրօնը փոխելու առանց մահուան պատժի երկիւղի: Ամենից աւելի Անգլիան էր պնդում այս կէտի վրայ: Բայց Բ. Պուրը յամառեց և ընդդիմացաւ, յայտնելով որ նոյն ինքն սուլթանն եթէ ցանկանար իսկ, չէր կարող համաձայնել այս կէտին, որովհետեւ՝ ըստ Կուրանի՝ հաւատադրութիւն միւսլիմանը մահուան պատիժ պիտի կրէր: Վերջապէս փոխադարձ համաձայնութեամբ միայն հե-

տեեալ քողարկուած պայմանը ընդունուեց. «Թիւրքիայում բոլոր դաւանութիւններն ազատ են և ոչ մի օսմանեան հպատակ իր կրօնի պատճառով հալածանքի պիտի չենթարկուի»:

Ինչքան էլ որ այսպիսի պայմանների միջոցով եւրօպական տէրութիւններն աշխատում էին իսկապէս իրաւական հաւասարութիւն մտցնել մահմեդականի և քրիստոնէի միջև, այնու ամենայնիւ Թիւրք կառավարութիւնը թէ այն ժամանակ և թէ այնուհետև այնպիսի միջոցների էր դիմում, որ մի կողմից իբր թէ ըստ Թանզիմաթի բառացի տրամադրութեան՝ բոլոր հպատակներն անուանապէս միեւնոյն իրաւունքները պիտի վայելէին, իսկ միւս կողմից էլ ոչ մի ջանք չէր ինչպէս, որ մահմեդական տարրն իր գերիշխող դիրքը պահպանէ: Ամենամեծ գիջումն, որ Բ. Դուռն այս կէտում ցոյց տուեց, այն հղաւ, որ նա ընդունեց և հաստատեց այն սկզբունքը, թէ բայաների կրօնական իրաւունքները սերտ կապ ունէին իրանց քաղաքացիական իրաւունքների հետ և դրա հիման վրայ քրիստոնեաներին շնորհուեցին բազմաթիւ առանձնաշնորհումներ՝ ներքին, վարչական կազմակերպութեան մասին, որով հաստատուեց և օսմանեան հայերի Ազգ. Սահմանադրութիւնն, ինչպէս պատմեցինք վերև, Երկրորդ Գլխում: Բայց եւրօպացիների մեծ սխալն այն եղաւ, ինչպէս իրանք էլ յետոյ խոստովանել են, որ նրանց մի մասը բոլորովին աւելորդ վստահութիւն ունեցաւ Բ. Դրան վրայ, և, փոխանակ ներքին բարենորոգումների վերաբերեալ պայմանները 1856-ի Պարիզի դաշնագրի մէջ մտցնելու, այնպէս ձեացրին՝ իբր թէ Թիւրք կառավարութիւնն ինքնաբերաբար, իր նախաձեռնութեամբ էր շնորհում այդ իրաւունքներն իր քրիստոնեալ հպատակներին: Այս բանակցութիւնների արդիւնքն էր 1856 թ. փետրվարի 6/18-ի նշանաւոր խաթթը հիւմայեունը, Պարիզի կօնգրէի նախօրեկին:

Այս հրովարտակով սուլթան Մէջիդ դարձեալ շնորհում էր իր բոլոր հպատակներին՝ ապահովութիւն կեանքի, պատուի և գոյքի. հաւասարութիւն օրէնքի առջև. անխտիր ընդունելութիւն վարչական և զինուորական պաշտօններում, կրօնի և ուսման ազատութիւն մի քանի վարչական սահմանափակումներով, դատարաններում վկայութիւնների հաւասարութիւն և այլ դէմօկրատական (democratique) բարենորոգումներ...: Այս բոլոր բարենորոգումներից պիտի օգտուէին գլխաւորաբար ժողովրդի միջին և ստորին խաւերը: Այս պատճառով էլ ամենից աւելի դժգոհ մնացին հին պահպանողական թիւրքերն և քրիստոնեաներից էլ այն տարբերն, որոնք տիրող հին կարգերի շնորհիւ անարգել շահագործում էին ժողովուրդը: Յոյների կղերն և աւագները, հայերի էլ ամիրաները չափազանց անբաւական մնացին, որովհետեւ եթէ այդ բոլոր խոստացուած բարեկարգութիւններն իրօք գործադրուէին, նրանք բոլորն էլ պիտի զրկուէին իրանց գերշխող դերից և նիւթական բազմատեսակ անձնական օգուտներից: Երբ այս Ֆէրմանը՝ հրապարակով, բազմութեան առջև կարդացուելուց յետոյ նորից դնում էին իր մետաքսեայ պահարանը, մի յոյն եպիսկոպոս բացազանչել է. «Տայ Աստուած որ այնտեղ էլ մնայ...»: Այս իղձն, իր բոլոր տգեղութեամբ հանգերձ, մարգարէական դուշակութիւն էր, որովհետեւ նա մնաց իրօք իր տեղն և նրա խոստացած մեծ-մեծ բարենորոգումներն և ազատութիւնն ու հաւասարութիւնը մնացին մեռած տառ... Երկու հայրենասէր թիւրք պետական անձ, Ալի և Ֆուադ փաշաներ, մին մեծ վէզիր (սաղրազամ) և միւսն արտաքին գործերի մինիստր, անկեղծօրէն ձգտում էին երկիրը բարեկարգել, բայց նրանց բարի դիտաւորութիւնները, նոյն իսկ սուլթանից խրախուսուած լինելով հանդերձ, շատ քիչ իրականացում էին գտնում, որովհետեւ մի կողմից պալատականներն, և հին

Թիւրքերը հակառակում էին նորամուծ օրէնքներին, միւս կողմից էլ անշուշտ հակայական ջանք էր հարկաւոր՝ դարաւոր արմատացած կարգերն արմատախիլ սնելու համար։ Այս պատճառով էլ ոչ մի բարեկարգում չէր յաջողւում և եւրօպական պիտութիւններն 1859 թ. հոկտեմբերի 5-ին մի յիշատակագիր ներկայացրին Բ. Դրան, որով «ցաւ էին յայտնում, որ Թիւրքիան չէր կարողանում ինքն իրան օգնել, չէր ձեռնարկում բարենորոգումների աստիճանաբար և հաստատօրէն իրականացման, և թէ մինչև իսկ բաւականաչափ ձգտում չկար 1856-ի Ֆէրմանը գործադրելու...»։ Այս մեղմ, հաւաքական ազդարարութիւնից յետոյ կարգն եկաւ անհատական, առանձին նկատողութիւններին։ Առաջինն եղաւ Ռուսաստանն, որ աշխատեց վերստին ձեռք բերել Թիւրքիայի քրիստոնեաների աչքում իր ունեցած ազդեցութիւնն, որ նսեմացել էր Խրիմի պատերազմի հետևանքով։ Ռուսաստանը պահանջեց տեղական կամ մասնակի բարենորոգումներ եւրօպական Թիւրքիայի սլաւ քրիստոնեաների համար, որոնք անընդհատ գանգատվում էին իրանց անտաների վիճակից Թիւրք վարչական սիստեմի տակ։ Դժբախտաբար Ռուսաստանի այս առաջարկութեան դէմ անմիջապէս ոտք ելաւ Անգլիան, նրա հինաւորց նախանձոտ ախոյեանն Արևելքում, իբր թէ ի պաշտպանութիւն Թիւրքիայի արժանապատուութեան։ Այս առաջին օտար միջամտութիւնը Թիւրքիայի քրիստոնեաների օգտին վերջացաւ նրանով, որ փոխանակ եւրօպական կամ միջազգային քննութեան, ինչպէս պահանջում էր Ռուսաստանը, միմիայն Թիւրք յանձնաժողովի ձեռքով քննութիւն կատարուեց եւրօպական Թիւրքիայի քրիստոնեաների գանգատների առթիւ։ Խնդիրը բուն իսկ այդ քննութեան ձևականութեամբ էլ վերջացաւ Թիւրք կառավարութեան համար։ Բայց սլաւները զրանով չգոհացան։ Բուլգարիա, Բօսնիա և Հերցեգովինա (կամ

Հերսէք ըստ Թիւրք.), շարունակելով հանգերձ իրանց գանգատները, կազմակերպեցին ներքին, գաղտնի յեղափոխութիւն և ամբողջ 15 տարի խուլ խլրտման վիճակում մնալուց յետոյ 1875-ին պարզեցին ապստամբութեան դրօշակը....:

Թիւրքիայի գաւառներն անուանապէս մի ուրիշ յեղաշրջում կրեցին սուլթան Մահմուդ II-ով սկսուած բարենորոգչական ձեռնարկներից: Մինչև այն ժամանակ գաւառները պաշտօնապէս կոչվում էին այն ժողովրդի անունով, որ եղիլ էր նրանց պատմական, նախնական բնակիչը: Այսպէս՝ Եւրօպ. Թիւրքիայում կային Բօսնիա (բօսնեականների բնակած երկիր), Բուլղարիստան (բուլղարների երկիր) և Ասիական Թիւրքիայում կային Արաբիստան, Լազիստան, Քիւրդիստան և Էրմէնիստան, իբրև էրմէնիների, հայերի, երկիր: Դրանք բոլորն ընդարձակ նահանգներ էին և կառավարվում էին մի ընդհանուր կառավարչի միջոցով: Այս անուանակոչումներն և վարչական ձևը տեղեցին մինչև Մահմուդ II, երբ Թիւրք կառավարութիւնը չկամեցաւ պահել այլ ևս՝ վերոյիշեալ անուններն, որոնք ամեն առթիւ յիշեցնում էին յաղթուած, հպատակ ազգերի պատմական կարևորութիւնն, և որոշեց նախ քնքել այդ պատմական անուններն և ապա բաժան բաժան անել այդ անուններով յիշուած ընդարձակ նահանգները (էեալէթ), նրանց փոխարէն ստեղծելով փոքր վիլայէթներ: Այս ձևով պատմական Էրմէնիստանը բաժանուեց 4 վիլայէթի (նահանգ)՝ Վան, Դիարբէքիր, Էրզրում և Պարփուք*): Իսկ 1856-ի խաթիթից յետոյ հրատարակուեց յատկապէս գաւառների տեղական վարչութեան վերաբերեալ՝ «վիլայէթների օրենքը»: Այս օրէնքը ձևուած էր ֆրանսա-

*) «Annexe au protocole №7 de la Conférence de Constantinople». A. Schipoff, «Les Réformes et la protection des chretiens en Turquie», Paris, 1904

Վան համանման օրէնքի վրայ: Հեղինակն, Ալի փաշան, այս օրէնքով գաւառներում մտցնում էր ապակեխորո-նացման սկզբունքը, հրաւիրելով տեղական փողովորդի մասնակցութիւնը գաւառական վարչական գործերում: Սա մի մեծ, յառաջադիմական քայլ էր, մանաւանդ նրանով որ զանազան վարչական խորհուրդներում՝ մահմեդականներն և քրիստոնեաներն իրանց ներկայացուցիչներն ունէին, իւրաքանչիւրն իր հասարակութեան կողմից ընտրուած: Սակայն նոյն իսկ այս՝ համեմատաբար ազատական ոգով կազմուած օրէնքն այնպիսի սահմանափակումներ էր բովանդակում իր մէջ, որ ամեն տեղ առաւելութիւնը տրվում էր մահմեդականին, որով հաւասարութեան սկզբունքը դարձեալ խախտվում էր: Հաւասարութեան այս խախտումն ամենից աւելի զգալի էր դառնում մանաւանդ արդարադատութեան պաշտօնէութեան մէջ, քանի որ նոր կազմուած դատարաններում նախագահներն ամեն տեղ, անվրէպ, պէտք էին մահմեդական լինել, այն էլ իւրեմաներից (մահմեդ. հոգևորական). բացառութիւն էր անվում միայն առևտրական դատարանների համար: Կային այսպիսի այլ բազմաթիւ տրամադրութիւններ ևս այս օրէնքի մէջ, որոնք մահմեդական իշխանաւորների ձեռքում ամեն տեսակ զեղծումների և կողմնապահութեան առիթ կարող էին լինել, և երկար տարիների փորձերը ցոյց են տուել, որ յիշեալ իշխանաւորները շատ յաճախ են օգտուել օրէնքի այդ տրամադրութիւններից յօգուտ անձնականապէս իրանց կամ ընդհանրապէս մահմեդական տարրի: Գլխաւոր և ուշադրութեան ամենից աւելի արժանի կէտն այն էր, որ ամեն տեղ, ամեն առթիւ շեշտվում էր մահմեդականի գերիշխանութիւնը քրիստոնեայի վրայ, չնայելով՝ թէ 1839-ի և թէ 1856-ի խաթթերի բարձրագոյն յայտարարած և կրկնած հաւասարութեան սկզբունքին...: Այսպիսի հանգամանքներում անհրաժեշտ էր պառնում

Թիւրքիան հովանաւորող և նրան ղէպի քաղաքակրթութիւն մղելով հպատակ ցեղերի հաւասարութիւնը պահանջող և ւրօպական պետութիւնների միջամտութիւնը:

ԳԼՈՒԽ ՏՍՄՆՄԷԼԵՐՈՐԴ

Արդիւ Ազիզի յետադիմական ընթացքը: Ֆրանսիայի և Ռուսիայի տարբեր քաղաքականութիւնները: Ռուսական ձգտումը: Ֆրանսիայի ծրագիրն ընդհանուր բարենորոգումների մասին: Պետական Պորտուգալիա: Գր. Ազաթոն: Լիբանան: Ջէյթուն: Նոր յետադիմութիւն: Համասլավութիւն: Համիւլամութիւն: Դեսպանախորհուրդ (Conférence): Նոր սուլթաններ:

1861-ին վախճանուեց Թանզիմաթի հիմնադիրը, բարի և իր ժողովրդից անկեղծօրէն սիրուած սուլթան Աբդիւլ Մէջիդ Ա., և նրան յաջորդեց իր եղբայրն՝ Աբդիւլ Ազիզ, որ թէպէտ իր առաջին ֆէրմանում յայտարարել էր, թէ պիտի հետևի իր եղբոր օրինակին, բայց արդէն 2 տարի վերջը նա ենթարկուել էր պահպանողականների, զլխաւորաբար մոլեռանդ իսլամայի ազդեցութեան և սկսել էր յետադիմական ընթացք բռնել. մինչև անգամ քիչ էր մնացել, որ տէրութեան ղեկը յանձնէ մի կրօնամոլ դէրվիշի ձեռքը, սադրազամ նշանակելով նրան: Այս հանգամանքը ցաւ և զայրոյթ էր պատճառում թէ առաջադէմ թիւրք կուսակցութեան և թէ Թիւրքիային անկեղծօրէն համակրող օտարներին: Թիւրքիան հովանաւորող և ւրօպական տէրութիւնները նկատել էին արդէն, թէ ինչ բարեշրջում, որ կատարուել էր 1856-ից յետոյ, կամ կատարուելու շրջանի մէջ էր, միմիայն արտաքին խիստ ճնշման, տէրութիւնների անընդհատ ազդարարութիւնների արդիւնք էր: Իսկ ինչ որ համարեա ախմայ էր գործադրւում, նա չէր կարող արմատանալ, տարածուել և մարմ-

անալ, Զնայիով դրան, եւրօպացիների մի մասն՝
այնու ամենայնիւ դեռ չէր կորցնում իր յոյսը, թէ
Թիւրքիան վերջի վերջոյ կը տապալէ իր յետագիմա-
կաններին և կը փարի բարեկարգութեան: Նրանք մինչև
իսկ վստահութիւն էին յայտնում, անշուշտ երիտասարդ
թիւրքերի խոստումների վրայ հիմնուած, թէ երբ Թան-
զիմաթի տրամադրած բարենորոգումներն անթերի
գործադրուեն, Թիւրքիայի զանազան ցիղերն իսկ կա-
րող են ձուլուել: Այս գաղափարի ներկայացուցիչն
էր մանաւանդ Ֆրանսիան, երիտասարդ թիւրքերի մեծ
մասի կրթութեան որբանը: Եւ նա մենակ իր համար
չէր պահում այս յոյսն, այլ հաղորդում էր նաև միւս
պետութիւններին: Բոլորովին հակառակ գաղափարի էր
ծառայում Ռուսաստանը: Դեռ ևս Պարիզի կօնգրէից էլ
առաջ Գօրչակով շատ որոշ կերպով յայտարարել էր,
թէ օսմանեան կայսրութեան մէջ ընդհանուր ցեղերն
եբրէք չէին կարող ձուլուել և մի ընդհանուր ազգ կազ-
մել, որովհետև «ոչ մի կողմը տրամադրութիւն չէր
ցոյց տալիս այդ նպատակին հասնելու», ուստի միակ
հիշքն էր՝ այդ ցեղերից իւրաքանչիւրի կրօնական և հա-
սարակական հաստատութիւններն երաշխաւորել, որ-
պէսզի նրանք զարգանան և դառնան «ազգային հաս-
տատութիւն»*)...: Տասներկու տարի յետոյ ուստական
կառավարութիւնը միևնոյն միտքն էր յայտնում հիմ-
ուելով վերջին տարիների բարենորոգչական փորձերի
անաջողութեան վրայ: 1867-ի մի նոր յիշատակագրում
Ռուսաստան պնդում էր, թէ արեւելեան հարցի միակ
գործնական լուծումը կը լինէր «քրիստոնեաների շա-
հերը բաժանել մահմեդականների շահերից»**)։ 1856-ի

*) Գօրչակովի յիշատակագիրը (memorandum) 1855 թ.
յունվարի 7-ի:

**) Ռուսական կառավարութիւնը 1867-ի մարտի 12/24-ին
պատասխանելով Ֆրանսիական գահին 1867-ի փետրվարի 22-ի
յիշատակագրին՝ ապացուցանում էր, թէ 1856-ի խաթիւը հիմա-

խաթթը հիւմայունի պահանջած հաւասարութեան սկըզբունքը մեռած տառ էր մնացել և, ըստ ուսական տեսակէտի, այլապէս չէր էլ կարող լինել, «քանի որ Թիւրքերը կը մնան Թիւրք, այսինքն քանի որ Կուրանը մի անշատման գիծ է սահմանում մահմեդականների և քրիստոնեաների միջև: Օրէնքի առջև հաւասարութիւնը միշտ ցնորք պիտի մնայ Թիւրքիայում, որովհետև օսմանեան հպատակ ցեղերը միեւնոյն սկըզբունքը չեն դաւանում, և այնտեղ, ուր սկըզբունքների նոյնութիւն չկայ, պարտականութիւնների նոյնութիւն էլ չէ կարող լինել»*):

Այս գաղափարի վրայ էր պնդում դարձեալ Ռուսաստանը, երբ 1867-ին եւրօպական տէրութիւնները Թիւրքիայի բարենորոգումների խնդիրը խորհրդակցութեան առարկայ շինեցին: Նա պահանջում էր գաւառական ավակներուօրոնացում և տեղական ինքնավարութիւններ, սուլթանի վերին իշխանութեան տակ, Միւս պետութիւններից Աւստրիան ի սկզբան համաձայնուեց ուսական ծրագրին և նոյնպէս գտնում էր, որ սուլթանը նոյնիսկ իր սեպհական շահերի տեսակէտով պէտք է որ իր քրիստոնեայ հպատակներին ինքնավարութիւն շնորհէր**): Աւստրիան մինչև իսկ առաջար-

յունի մեծագոյն մասը մնում է չգործադրուած և ըստ երևոյթին գործադրուելիք էլ չունի: Թիւրք կառավարութեան կեղծ ընթացքը խիստ քննադատութեան ենթարկելուց յետոյ, Գետերբուրգի դահլիճը շատ որոշ կերպով ցոյց է տալիս, թէ Թիւրքիայի գաւառական տարրերի ծովումն անկարելի է. հեռակաբար խորհուրդ է տալիս միւս եւրօպական դահլիճներին «միջոցներ ձեռք առնել քրիստոնեաների շահերը մահմեդականների շահերից բաժանելու, դիւրացնելով տարբեր ցեղերի և կրօնների զուգահեռաբար զարգացում և բարգաւաճումը սուլթանի իշխանութեան տակ և եւրօպական հաւասարակշռութեան պահանջի համաձայն»: (Schipoff, «Les Réformes en Turquie», վաւերագրերի հաւաքածոյի № 32).

*) «Dossier de la question d'Orient», 1868, Amyot, Paris.

**) Աւստր. կառավ. յիշատակագիրը 22 յունվ. 1867-ի:

Վրում էր միջազգային մի նոր խորհրդակցութիւն կազմել այս հարցը լուծելու համար, բայց դժբախտաբար իր ներքին քաղաքականութեան պարագաներից ստիպուած՝ շուտով նա իր միտքը փոխեց և ես առաւ իր առաջարկութիւնը։ Ռուսական և ֆրանսիական այս երկու տարբեր հայեցակէտների ընդհարման ժամանակ Անգլիան լաւագոյն համարեց այն միջոցին չյարել ոչ մի կողմն և ձեռնպահ մնալ։ Այստեղ հարկաւոր է բացատրել, որ Ռուսաստանն իր վերոյիշեալ ծրագիրն (տեղական ինքնավարութիւններ կազմակերպել) առաջարկելով ի նկատի ունէր Բալկանեան թերակղզու քրիստոնեաներին, սլավ ցեղերը^{*)}։ Բայց եթէ 1867-ին Եւրոպան ընդունէր այս սկզբունքն իբրեւ Թիւրքիայի քրիստոնեաների համար ընդհանուր վարչական սխտէմ, հաւանական է, որ առաջին յարմար առթիւ նոյն դրութիւնը տարածուէր նաև հայերի վրայ, ի նկատի ունենալով որ հայերն արդէն փոքր ի շատէ վարժ էին ինքնավարութեան, շնորհիւ իրանց Ազգային Սահմանադրութեան, բացի դրանից նրանք դեռ համեմատաբար հոծ բազմութիւն էին կազմում նախկին «Էթմէնխատան» (Հայաստան) ընդարձակ նահանգում, որ յետոյ բաժանուել էր Վան, Էրզրում, Դիարբէքիւր և Սարիուրթ գաւառների, ինչպէս յիշեցինք նախորդ գլխում։ Բացի դրանից՝ այն «կրօնական և հասարակական հաստատութիւններն», որոնց մասին խօսում էր ռուսական

*) Ռուսաստանն այն միջոցին մի մանրամասն ծրագիր էր առաջարկել եւրոպական դաշինքներին—1) Թիւրքիայի եւրոպական նահանգների վարչական բաժանումն ըստ ցեղական բնակչութեան, 2) նրանց վարչական կազմակերպութիւնը, 3) դատական կազմակերպութիւնը, 4) զինուորական, 5) ֆինանսական, 6) կրթական և 7) ընդհանուր կարգադրութիւններ—աւելացնելով իբրեւ եզրակացութիւն, թէ առաջարկուած միջոցների դործադրութիւնը պէտք է յանձնել միայն թիւրք կառավարութեան, այլ եւրոպական հսկողութիւն պէտք է մտցնել։ (Schipoff «Les Réformes etc.», վաւերագիր № 33)։

յիշատակագիրն, առանձնապէս և շատ աւելի զարգացած էին հայոց մէջ, քան այլ քրիստոնեայ հպատակների մէջ, որովհետեւ հայերը 1860-ից ի վեր սահմանադրական սկզբունքն էին ընդունել և գործադրում էին իրանց ներքին գործերում:

Բ. Դուռը վերին աստիճան անհանգիստ զգաց իրան Ռուսաստանի այդ առաջարկութիւնից. նա կասկածում էր, թէ իր դարաւոր թշնամու միտքն ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ թիւրքիայի անդամահատութիւնը տեղական ինքնավարութիւնների ձևի տակ, մանաւանդ երբ մի այլ ուսու դիւանագէտ որոշ կերպով ասել էր նոյն տարին Կ. Պօլսում՝ «ou autonomie ou anatomie» (կամ ինքնավարութիւն կամ անդամահատութիւն): Ռուսաստանի այս հայեցակէտն և ուղղութիւնը պատասխան էր Ֆրանսիայի 1867 թ. փետր. 22-ի յիշատակագիրն (Note sur le Hatti humayoun de 1856): Այս յիշատակագիրը բացատրում էր, թէ այդ հրովարտակի բովանդակած 35 կէտերից առաջին 16-ն արդէն գործադրուած են և միայն վերջին 19 կէտի նկատմամբ Բ. Դուռն անշարժ է մնացել, որոնց ի կատար ածման համար էլ Ֆրանսիական կառավարութիւնը մի շարք միջոցներ էր առաջարկում, ինչպէս՝ քրիստոնեաների մասնակցութիւնը պիտական այլ և այլ պաշտօններում, ընդհանուր ուսման տարածումը, զատարաններում յրիստոնեաների վկայութեան վերջնականապէս և անփն տեղ ընդունուելն և այլ բարեկարգութիւններ ներքին վարչական սիստէմի: Բայց զլիաւոր բարենորոգումը սլիտի լինէր ուսման տարածումը ժողովրդի մէջ, որի վրայ առանձնապէս մատնանշում էր Ֆրանսիան, առաջարկելով որ բոլոր դպրոցներում մահմեդական և քրիստոնեայ հաւասար իրաւունքներով և միասին ուսումնատանան: Եւ իրրեւ առաջին փորձ, 1868-ին Ֆրանսիական սիստէմով հաստատուեց Գալաթա-Սէլայի միջնակարգ վարժարանն (lycée), ուր իրօք բոլոր ցե-

ղերից ուսանողներ ընդունուեցին: Բայց բուն ժողովրդական դպրոցների նկատմամբ ֆրանս. կառավարութիւնը հաշուի չէր առել մահմեդական իւլէմայի ընդդիմութիւնն, որի ձեռքին էր գտնվում, դարերից ի վեր, մահմեդական աշակերտի կրթութիւնն իբրև իր յատուկ դործն և իր առանձնաշնորհումը: Ֆրանսիական ազդեցութեան շնորհիւ էր նոյնպէս, որ ձեռնարկուեց բարենորոգման երկրորդ մեծ քայլին, երբ սուլթան Ազիզ Պարիզի ճանապարհորդութիւնից վերադարձաւ: Այս քայլը Թիւրքիայի Պետական Խորհրդի (Շուրայը Դէվլէթ) հիմնարկութիւնն էր, որին անդամակցել կոչուեցին անխտիր թէ թիւրք և թէ քրիստոնեայ, ինչ որ վաղուց առաջարկել էին նրան երկու մեծ քաղաքագէտներն՝ Ալի և Ֆուադ փաշաները: Եւ բոլոր պատրիարքները պալատ գնացին իրանց խորին շնորհակալութիւններն յայտնելու այս առթիւ: Առաջին անգամ էր, որ Թիւրքիայում հայերը, յոյները, բուլղարներն և հրէաները կոչվում էին օրէնսդրի պաշտօն կատարելու թիւրքերի հետ հաւասար: Պետական խորհրդում ոչ մահմեդականները ¹/₃ մասն էին կազմում: Եւրօպական դեսպանները յայտնեցին իրանց գոհունակութիւնը*) բացի մէկից: Այս մէկը ուսումնական էր, որ ուղղակի ասել էր սադրազամին, թէ պէտք չէ շատ հաւատ ընծայել օտարների գովասանքներին, որովհետեւ նրանք «ի սկզբան կը հաւանեն յետոյ կը պարսաւեն» («on commence par l'approbation, on finit par le blâme»): Եւ նա մասամբ իրաւունք ունէր, որովհետեւ պետական խորհուրդը չարդարացրեց իր վրայ դրուած յոյսերը. շատ տեղերից գանդատներ լուեցին և օրէնքների լուրջ մշակման համար հարկ եղաւ դիմել եւրօպացի մասնագէտների օգնութեան, որ անշուշտ անհամեմատ աւելի նպատակայարար էր:

*) Անգլ. դեսպան լօրդ Ստէյնլիի հեռագիրն իր կառավարութեան, 1868 թ. մայիսի 18-ին:

Սուլթան Ազիզ՝ այս առաջին ձեռնարկութեան առթիւ իրան ուղղուած գովասանքներից քաջալերուած՝ 1868-ին մի ուրիշ քայլ ևս առաւ դէպի հպատակների հաւասարութիւնը։ Նա մտցրեց մինիստրական ժողովի մէջ մի հայ, որ մինչև այն ժամանակ չտեսնուած երևոյթ էր։ Հին թիւրքերի համար սա՝ անախորժ բան էր, իբրև մահմեդական վերին իշխանութեան ուղղուած մի հարուած։ Այս առաջին քրիստոնեայ և հայ մինիստրը՝ Գրիգոր Աղաթոն էր, որին յանձնուեց տնտեսական գործերի մատակարարութիւնն իբրև «հասարակաց շինութիւնների» (ուսուրը նաֆիա նազըրը, *ministre des travaux publics*), կամ երկաթուղիների, ճանապարհների, նաւահանգիստների և այլն մինիստր։ Աղաթոն, մի ուրիշ քաղաքագէտ հայի՝ Գրիգոր Օտեանի հետ միասին, վայելում էր այն ժամանակի ամենից աղիցիկ պետական անձի՝ Միդհատ փաշայի վստահութիւնն և բարեկամութիւնը։ Նոր մինիստրն ի սկզբան հռահդով և լուրջ կերպով ձեռնարկեց իր խնամքին յանձնուած գործերի կարգաւորման, բայց զժբախտաբար իր մինիստրական կեանքը շատ կարճատև եղաւ։ Նոյն տարին իսկ նա վախճանուեց, 45 տարեկան առոյգ հասակում, Պարիզում, ուր գնացել էր պետական կարևոր գործերով*)։

*) «Աղաթոն Էֆէնդի, ի մանկութենէ լուրջ և ուսումնասէր, ստացեր էր ձեզայիրլեան Մկրիչ աղայի համարումը, որ զինքը Գաղղիոյ երկրագործութեան Գրինեօնի հռչակուած վարժաւանը ղրկեց, ուսկից առաջին կարգի վկայականով դառնալով ի Կ. Պօլիս, Բէշիզ փաշա զինքը վերատեսուէչ դրաւ յԱյստէֆանօ հաստատուած երկրագործական վարժարանին, որուն փակուելէն վերջը դրամական անձկութեան պատճառաւ՝ ձեզայիրլեան Մկրտիչ աղա, որ այն ատեն ստանձնեւ էր Ասորւոց գաւառներուն մաքսերը, զԱղաթոն Էֆէնդի գանձապահ ըրաւ։ Մկրտիչ աղայի աղէտքներէն և անկմանէն վերջը, պետութիւնը, որ արդէն գնահատեր էր Աղաթոն Էֆէնդիի հաշուակալական կարողութիւնը, զինքը անդամ անուանեց Գանձուն Հաշուակալութեան ժողովքին և ապա վերա-

Ֆրանսիական ազդեցութիւնն և դրա շնորհիւ Ֆրանսիական բարենորոգումների ծրագիրը տեղեկին թիւրքիայում մինչև 1870 թ., երբ Ֆրանս-պերմանական դժբախտ պատերազմը ջախջախեց նապօլէօնեան կայսրութիւնը։ Ֆրանսիան հրկար ժամանակից ի վեր համարվում էր և իրօք էր՝ ոչ միայն առանձնապէս կաթօլիկների, այլ և ընդհանրապէս քրիստոնեաների պաշտպանը թիւրքիայում։ Նա այս դիրքով շատ անգամ է միջամտել թիւրքիայում յօգուտ ընդհանուր բարենորոգումների, ինչպէս վերև պատմեցինք։ Բայց Ֆրանսիայի՝ թիւրքահպատակ քրիստոնեաների նկատմամբ հետևած քաղաքականութիւնը լրիւ ըմբռնելու համար աւելորդ չէ յիշատակել այստեղ նրա միջամտութիւնը յօգուտ Լիբանանի և Ջէյթունի։ Երբ 1860-ին լիոնցի մահմեդական զիւրդիները ջարդ տուին քրիստոնեայ մարօնիտներին և ապա երբ նոյնպիսի ջարդ տեղի ունեցաւ նաև Դամասկոսում, Նապօլէօն Դ.՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի հաւանութեամբ՝ անմիջապէս մի ամբողջ Ֆրանսիական բանակ ուղարկեց ջարդի վայրն և ոչ միայն պատժել տուեց և պատժեց ոճրագործութեան հեղինակներին, այլ և ջարդուած քրիստոնեաների՝ կաթօլիկ մարօնիտների համար Լիբանանում ինքնավարութիւն հաստատեց, որ մինչև հիմա շարունակվում է անխախտ կիրպով, Եւրօպայի հովանաւորութեան տակ։

տեսուչ թղթատարութեանց և ձեռագրոց. և այդ մատակարարութեան մէջ մտցուած եւրոպական շատ մը կարգեր իրեն արդիւնքն են։ Այսպաշտօնով մասնակցեցաւ ի Պարիս 1865-ի համաշխարհական թղթատարական ժողովքին և Նապօլէօն Գ. լէօնի դ'օնէօրի մեծ խաչը նուիրեց իրեն...։ Մայրաքաղաքը (Վ. Պօլիս) արտասովոր շքեղ յուղարկաւորութիւն մը կատարեց իրեն. սիրելի էր ամենուն իր ընտանի զուարթ և խոհեմ քնաւորութեամբ...։ Աղաթօն էֆէնդի միայն մէկ մանչ զաւակ մը ունէր։ (Ժամանակակից Պատմութիւն, Մասն Գ., հ. Մինաս վ. Նուրիխան, Վենետիկ, 1907, էջ 317—318)։

Այս գէպքից անմիջապէս յետոյ, հայկական Լիբանանը՝ Զէյթունն ևս շարժուեց։ Մարօնիտներին շնորհուած ինքնավարութիւնից խրախուսուած, Հաջընից (Կիլիկիայում) Զէյթուն եկաւ ոմն Լեոն «իշխան»*) և զէյթունցիներին յորդորելով մի հանրագրութիւն կազմեց յանուն Նապօլէօնի և ինքն անձամբ տարաւ Պարիզ։ Այս աղերսաւորում զէյթունցիք պատմելով թիւրք վարչութեան անիրաւութիւններն, իրանց բազմաթիւ ընդհարումները թիւրքերի հետ և վերջապէս Զէյթունի և շրջակայ հայաբնակ լեռնազաւառի առանձնացած դիրքը՝ խնդրում էին Լիբանանի ազատիչ կայսրից, որ միջնորդէ սուլթանի մօտ և իրանց համար ինքնավարութիւն ձեռք բերէ մի հայ իշխանի կառավարութեան տակ։ Նապօլէօն ընդունում է աղերսագիրն և

*) Այս բախտախնդիր անձնավարութիւնն ինքն իրան յատարարում էր «Լեոն Լուսինեան, հայոց արքայազուն իշխան» և իր մասին տարածած ազգերում պարծենում էր, թէ ինքն իբրեւ թէ Նապօլէօնի բարեկամն է, և Երօպական թագաւորների ազգականն է և թէ «բանակցութիւններ է վարում Պալմէրստօնի և Նապօլէօնի հետ՝ Կիլիկիան Թիւրքիայից խլելու համար»։ (Ադ. Ներցեան, «Տաճկ. հայոց իրաւունքները», «Փորձ», 1877, № III, էջ 173)։

1862-ի Զէյթունի շարժման հեղինակ այս Լեոն «իշխանը» մեռաւ 1876-ի փետրվարին Միլանում։ Նոյն տարի սեպտեմբերին վախճանուեց այնտեղ և նրա կինը, Antonia Lozzi։ Միլանի «Secolo» թերթը նրա մահը ծանուցանելով գրում էր, թէ «իշխանուհի Լուսինեան թողել է 6 որբ երեխայ բալորովին չքաւոր և կարօտ վիճակում, որոնցից անդրանիկ տղան ընդունուել է Marchioni ապաստանարանում, 2 աղջիկները մի ուրիշ ապաստանարանում, իսկ 3 փոքրիկներին վերցրել է պահուել մի իտալացի բանուոր, Merlini անունով։ Մի Ֆրանսիացի խմբագիր էլ հաղորդելով այս լուրը՝ շատ լուրջ կերպով յորդոր էր կարդում կ. պօլսեցի հայերին հանգանակութեամբ 3—4000 օսմ. լիրա հաւաքել, «դաստիարակելու և ապագան պատրաստելու այն երեխաների, որոնց նախնիքը ձեռք (հայոց) անկախութեան վերջին ախոյեաններն են եղել»... V-te de Gaston, «Revue de Constantinople», livr. du 1-oct. 1876)

խնդիրն յանձնում է իր Կ. Պօլսի դեսպանին, որ այս մասին դիմում է Բ. Դրան։ Բայց խնդիրը մնում է ապարդիւն, քանի որ Լեոն հաւատացրել էր իր աղերսագրում, թէ «Տօրոս լեւանց մէջ բնակող հայերը 70,000 զէնք բռնելու կարող մարդ ունէին»*), որ ի հարկէ չափազանցութիւնն էր։ Թիւրք կառավարութիւնը քննեց այս գործն, ուշադրութիւն դարձրեց Զէյթունի մինչև այն ժամանակ կէս ինքնավար գրութեան և առաջին պատահ առթից օգտուելով ուզեց գրաւել Զէյթունը։ Ազիզ փաշան 40,000-ի չափ քիւրդ, թիւրքմէն և չէրքէզ անկանօն զօրքով և կամաւորներով, որոնց առաջնորդում էին 150 շէյխ և մօլլա, 1862 թ. օգոստ. 2-ին պաշարեց Զէյթունը։ Բայց արի և ազատասէր զէյթունցիք 5000 հոգի, այր, կին և տղայ, զինուած, զիրք բռնեցին և մեծ ջարդ տուին թիւրք բանակի չէրքէզական զօրամասին։ Այս անակնկալ ընդդիմութիւնից սարսափած՝ Ազիզ փաշայի անկանօն զօրքը ցիրուցան փախուստ տուեց, և զէյթունցիք իրաւացի կերպով տօնեցին իրանց յաղթանակը։ Բայց Կ. Պօլսից հրաման եկաւ Մարաշի նահանգապետին կանօնաւոր զօրքով յարձակուել և անպատճառ նուաճել Զէյթունը։ Թիւրք կանօնաւոր զօրքի բանակը շրջապատեց Զէյթունն և կտրեց ժողովրդի յարաբերութիւնն արտաքին աշխարհի հետ։ Սարսափելի էր զէյթունցիներին տնտեսական վիճակը. սպասվում էր, որ շուտով նրանք ստիպուած կը լինեն անձնատուր լինել և ահռելի ջարդ կը կրեն։ Ահա այս տագնապալից վիճակում նրանց օգնութեան հասաւ Ֆրանսիա։ Այս անգամ Նապօլէօնի սուլի գլխաւոր միջնորդը Կ. Պօլսի հայ-կաթօլիկ պատրիարքն էր**): Նապօլէօնի պահանջով սուլթանը հրամայեց դադա-

*) Զէյթունցի, «Զէյթունի անցեալն և ներկայէն». Վիեննա. 1900, էջ 104։

**) Blue Book, Turkey, № 8 (1896). էջ 212.

ընցնել Զէյթունի պաշարումն և երկու կողմերի մէջ միջնորդելով հպատակութեան պայմաններն որոշելու համար մի յանձնաժողով նշանակուեց, որի անդամներն էին մի թիւրք պաշտօնեայ և լուսաւորչական, կաթօլիկ և բողոքական հայոց տեղական հոգևոր առաջնորդները: Զէյթուն գնաց նաև Ֆրանսիական դեսպանատան թարգմանը՝ հսկելու համար բանակցութիւնների վրայ և պայմանների իրագործման: Արդիւնքն այն եղաւ, որ զէյթունցիք հպատակութիւն յայտնեցին, ճանաչեցին թիւրք իշխանութիւնն՝ ընդունելով նրանից նշանակուած գաւառապետին և իբրև տուրք էլ մի որոշ գումար տալով, որ էր տարեկան 15,000 զրուշ (մօտ 1300 ռուբլի) *):

Ֆրանսիայի 1870-ի պարտութիւնը զգալի հարուած եղաւ նաև թիւրքիայի բարենորոգումների իրագործման: Թիւրքերի հասար՝ Ֆրէնկը, Ֆրանսիացին, եւրօպական քաղաքակրթութեան հոմանիշ էր: 1870-ից յետոյ հին կամ պահպանողական թիւրքերն, որոնք կազմում էին երկրի կառավարողների ստուար մեծամասնութիւնը, կարծես ազատ շունչ քաշեցին: Նրանք ուղղակի ասում էին՝ «պրուսացիք յաղթեցին Ֆրանսիացիներին, ուրեմն պիտի ազատուենք վերջապէս այդ Ֆրէնկ եւրօպական քաղաքականութիւնից»: Թէ այն ժամանակ և թէ մանաւանդ այնուհետև՝ վեհանձն Ֆրանսիայի ազդեցութեան տկարանալն անագին յետադիմութիւն առաջ բերեց թիւրքիայում ի ֆնաս քրիստոնեաների և նոյն իսկ ի ֆնաս ընդհանուր երկրի բարեկարգութեան:

Սուլթան Ազիզի առաջին գործն եղաւ շրջապատել իրան այնպիսի թիւրք խորհրդականներով, որոնց նպատակն էր ազատուել օտար միջամտութիւնից և

*) Տես նոյն Blue Book-ում անգլ. հիւպատոս Barnham-ի տեղեկագիրը:

վերադառնալ մահմեդական տարրի գերիշխանութեան։ Նոյն իսկ Թանգիմաթի պաշտպան Ալի փաշան զժգոհ չէր հանգամանքների այս փոփոխութիւնից, այն մտքով՝ որ այսուհետև թիւրքերն իբր թէ իրանց սեփական միջոցներով, առանց հերօպական միջամտութեան, պիտի կարողանային բարեկարգել երկիրը։ Այս նոր քաղաքականութեան առաջին արդիւնքն այն եղաւ, որ թիւրք կառավարութիւնն աշխատեց՝ կրճատել քրիստոնեայ հասարակութիւնների առանձնաշնորհումները, սահմանափակել լիբանանի ինքնավարութիւնն և առհասարակ արմատախիլ անել այն կարգերն, որ օտար միջամտութիւնն և մասնաւորապէս Ֆրանսիական ազդեցութիւնն էր ներմուծել երկրին մէջ։

Թէ պետական խորհուրդն և թէ արդարութեան ատեանները զտուան ենթարկուեցին, առանց ուշադրութիւն դարձնելու խաթիբ հիւժայունների որոշումներին։ Հետզհետէ քրիստոնեայ պաշտօնեաներն արձակուեցին ոչ միայն Կ. Պօլսում, այլ նաև գաւառներում, ուր, տրուած որոշակի հրահանգի համաձայն, հալածանք սկսուեց ոչ միայն քրիստոնեայ պաշտօնեաների, այլ առհասարակ գեավուհների դէմ... Շիւրին է երեակայել, —ասում է թիւրքիան շատ լաւ ուսումնասիրած մի եւրօպացի հեղինակ,—այն խառնակութիւնն, որ առաջ հկաւ այս ընդհանուր հալածանքից, երբ մտաբերենք, թէ բարենորոգումների շրջանում՝ անցեալի մի քանի հաստատութիւններ դեռ մնում էին կանգուն՝ նորերին կից, և մէկից աւելի հիմնարկութիւններ բարեփոխման շրջանումն էին գտնվում... Ուրիշ որևէ երկրում ամենաթանր անկարգութիւններ կարող էին առաջանալ այս սոսկալի կացութիւնից, երբ նոյն իսկ կառավարութիւնն էր այս դրութեան պատճառը։ Բայց ոչ Կ. Պօլսում և ոչ էլ գաւառներում մտքերի զրգուում ցոյց տուեալ ոչ մի արտաքին յուզմունք չնկատուեց։ Մահմեդականների հլու համակերպութիւնը և քրիստոնեաների

երկչոտ հպատակութիւնն ամեն տեղ ասպարէզը բաց թողին յետադիմական շարժման համար...»*):

Ահա այս խիստ յետադիմութեան ազդեցութեան տակն էր որ գաւառներում հայոց վիճակը վատթարացաւ, և այն ժամանակ, Խրիմեանի առաջնորդութեամբ, հայ ազգային վարչութիւնը բողոքի ձևով կառավարութեանը ներկայացրեց «գաւառական հարստահարութիւնների տեղեկագիրն», որի մասին խօսեցինք եօթններորդ գլխում:

Ֆրանսիայի մեկուսացումից յետոյ, նրա նախկին զինակից Անգլիան այլ ևս չէր պնդում բարենորոգումների իրագործման վրայ. մինչև իսկ իր մասնաւոր շահերի տեսակէտից նա շատ անգամ զիջում էր Բ. Դրան առջև: Աւստրիան և Իտալիան էլ մնացին անտարբեր, որով ողւս և թիւրք կառավարութիւնները զարձեւալ եկան դէմ առ դէմ: Եւ այսպէս՝ երբ Պարիզի կօնգրէի գլխաւոր գերակատարը՝ Ֆրանսիան ստիպուեց ասպարէզից քաշուել, Ռուսաստան նորից ձեռք բերեց իր նախկին հեղինակութիւնը Բ. Դրան վրայ: Բայց այս անգամ նրա քաղաքականութեան հիմքը կազմում էր համասլավութիւնը (panslavisme), նպատակ ունենալով միայն թիւրքիայի սլավ ցեղերի շահերի պաշտպանութիւնը**): Համասլավութիւնը սերտ կերպով կապում էր ռուսական մեծ կայսրութիւնը բալկանեան փոքր սլավական ցեղերի՝ բուլղարների, սերբերի և սև-լեռնցիների (montenegriens, черногорцы) հետ, որոնք իրանց փրկութեան համար ապաւինեցին իրանց հիւսիսային մեծ ցեղակցի և կրօնակցի օգնութեան, և այս օգնութիւնը չխնայուեց նրանց:

*) «La Turquie et le Tanzimat», Ed. Engelhard, Paris, 1. II, էջ 98.

**) 1867-ին առաջարկած ծրագրում Ռուսաստան միջնորդում էր ոչ միայն Եւրօպական թիւրքիայի սլավների, այլ նաև յունական գաւառների և Միջերկրական յունական կղզիների, այն է՝ բոլոր օրթոդոքսների համար:

Ճիշտ այդ միջոցին մի նոր քաղաքականութեան
դէրձ էլ Թիւրքիան էր բարձրացրել: Թիւրք պաշտօնա-
կան շրջաններն՝ երբ Ֆրանսիայի ազդեցութեան անկ-
ման շնորհիւ իրանց ներքին գործերում աւելի անկա-
խութիւն ձեռք բերին՝ մի մեծ ծրագիր յղացան, առ-
համեմատ աւելի բարդ, աւելի լայնածաւալ և աւելի
համարձակ, քան համասլավութիւնը: Այս ծրագիրը
համիսլամութիւն (panislamisme) էր, որ ձգտում էր
սուլթանի՝ իբրև Մուհամմէդի խալիֆի (յաջորդ) գաւա-
զանի տակ՝ միացնել բոլոր մահմեդականներին, ոչ
միայն Թիւրքահայաստակ, այլ և օտար երկիրներում
բնակողներին: Այս նոր քաղաքականութեան Թիւրք
առաքեալներն այնքան էին ոգևորուել, որ օգտուելով
այն հանգամանքից, թէ Թիւրքիան Պարսիկի կօնգրէի
շնորհիւ մտել էր մեծ տէրութիւնների շարքն, սկսել
էին յոխորտալ և համիսլամութեան տարածման առջև
կանգնած բազմաթիւ արգելքները բոլորովին չտեսնել:
Նրանց աչքին աննշան արգելք էր երևում նոյն իսկ այն
ներքին բաժանումներն, որ մահմեդական կրօնն ունէր
իր մէջ*): Այս չափազանց լաւատեսութիւնը շոյում էր
մահմեդական ամբոխի կրքերն և առեւտրութիւն էր ա-
ռաջացնում դէպի օտար տարրերը**): Նոյնիսկ քա-
ղաքացիական օրէնքն, որ այն ժամանակ հրատարա-

*) Բացի ծանօթ երկու մեծ հատուածներից, այն է՝ սիննի
(Թիւրք) և շիյի (պարսիկ) դաւանութիւններից, այս երկու հա-
տուածներն իրանքիւրանց մէջ ունեն հերձուածներ: Այսպէս՝ սին-
նիները բաժանվում են համէթի (օսմանեան Թիւրքերը), շաֆի
(եգիպտացիներ), մալէքի (Ալժիրիայի, Տունիսի և Տրիպօլիսի ա-
բաբներ) և համբլէի (զանազան երկիրներում): Սրանք թէպէտ չեն
տարբերվում ըստ հիմնական վարդապետութեան, բայց զանազան-
վում են արարողութեամբ և Կուրանի «հադիսէ»-ների մեկնու-
թեամբ: Այս զանազան մահմեդական հատուածները նոյն կրօնա-
կան հակակրօնութիւնն են տածում միմեանց դէմ, ինչ որ քրիստո-
նէական դաւանութիւններն իրար մէջ:

**) Անգլիական Կապոյտ դիրք, 1877, № 16, էջ 110.

կուեց և որն ըստ Թագլիմաթի պէտք է որ անկախ լինէր իսլամական շէրիաթից*), ենթարկուեց իսլամութեան կրօնական պահանջումներին, քանի որ զուտ խառն դատարանների նախագահութիւնը յանձնուած էր կադիներին, որոնք, իբրեւ մահմեդական հոգևոր անձ, բնականաբար մնում էին շէրիաթի աղղեցութեան տակ և նոյն իսկ իրաւունք ունէին իրանց առջև բերուած դատը չքննել քաղաքացիական օրէնքով, այլ ուղարկել բուն կրօնական, շէրիի դատարաններին։ Այս յետադիմական զգալի շարժման պատճառով գաւառներում անիշխանական վիճակն հետզհետէ աւելանում էր և քրիստոնեաների բողոքի ձայնը բարձրանում։ Միւս կողմից էլ պետական գանձարանի ողորմելի վիճակն, որ արդիւնք էր սուլթան Ազիզի անհաշիւ շռայլութիւնների և պաշտօնեաների ընդարձակ չափերով կատարած զեղծումների, անտանելի էր դարձել և լուրջ կերպով մտահոգութիւն էր պատճառում եւրօպական պետութիւններին, որոնք զժբախտաբար չէին կարող որևէ համաձայնութեան զալ միմեանց մէջ՝ թէ ինչպէս պէտք էր դարմանել այս ծանր, քրօնիկական «հիւանդ մարդը»։

Եւրօպական անվրէպ միջամտութեան երկիւղիտակ՝ թիւրք պետական անձինք, մանաւանդ երիտասարդ թիւրքերը, ճնշում գործ դրին սուլթան Ազիզի վրայ, որ 1875-ի հոկտ. 2-ին մի իրադէ և դեկտեմբերի

*) Շէրիաթը (շէրի բառի յոգնակին) մահմեդական սրբազան օրէնքն է, որ հիմնուած է «Կուրան»-ի, «Սիւննա»-ի (մարգարէի խօսքերն ու գործերն աւանդող գրքեր), «իշմի-իւմմէթ»-ի (4 առաջին խալիֆների մեկնութիւններն և վճիռները) և «Կըլլատ»-ի (4 մեծ իմամների վճիռների հաւաքածոյ) վրայ։ Այս վերջին հաւաքածոյի մէջ ամենից կարևորը «Միլլէթա»-ն է, որ 8 օրէնսդրութիւն է պարունակում, այն է՝ կրօնական, քաղաքական, զինուորական, քաղաքացիական, քրէական, պատժական, առևտրական և որսորդական։ (Ubicini, «Lettres sur la Turquie», Ա. հատ., 144)։

12-ին մի ֆէրման հանեց, որոնցով կրկնվում էին այն քողոր խոստումներն, որոնք սկզբունքով արդէն մտել էին 1839-ի և 1856-ի խաթթը հիւմայունների մէջ, բայց չէին գործադրուել, հետևաբար և չէին կարող գոհացնել եւրոպական տէրութիւնները: Աւստրիական արտաքին գործերի մինիստրը, կոմս Մնդրաշի, յանուն երեք կայսրութիւնների (Աւստրիա, Գերմանիա և Ռուսաստան), 1875 դեկտ. 30-ին միւս եւրոպական տէրութիւններին ուղղած յիշատակագրում, անբաւարար և անորոշ գտնելով սուլթանի խոստումները, յատկապէս ապստամբուած գաւառները խաղաղեցնելու համար՝ տռաջարկում էր, որ սուլթանական հրովարտակներով խոստացուած բարենորոգումներից 5 կէտն, որոնց մէջ առաջին տեղն էր գրաւում «կրօնի կատարեալ և ամբողջական ազատութիւնը», անմիջապէս ի կատար ածուեն. միւսնոյն ժամանակ նա պահանջում էր, որ մի խառն յանձնաժողով՝ քրիստոնեաներից և մահմեդականներից բաղկացած՝ հսկէ այս բարենորոգումների գործադրութեան վրայ:

Թիւրքիան չընդունեց այս առաջարկութիւնը միշտ այն հիման վրայ թէ ինք մտադիր էր նոյն բարենորոգումները գործադրել ընդհանուր երկրի մէջ և ոչ միայն յօգուտ Եւրոպական Թիւրքիայի սլաւների, որոնց համար նա ամենևին կամք չունէր առանձնաշնորհալ վիճակ ստեղծել, զրկելով միւս նահանգների քրիստոնեայ և թիւրք բնակիչներին: Այս էլ պարզապէս դիւանագիտական մի խաղ էր եւրոպական և մանաւանդ Աւստրիոյ և Ռուսիոյ ճնշումից ազատուելու համար: Այս երկու պետութիւններն ամենից աւելի էին շահագրգռուած այս հարցում, մինն իբրև սահմանակից ապստամբուած գաւառների և միւսն իբրև կրօնակից և՛ ցեղակից այդ գաւառների բնակիչներ:

Եւրոպական պետութիւնները դեռ չէին որոշել

իրանց բռնակցի վերջնական դիրքն, երբ ապստամբութիւնը տարածուեց Բուլղարիայում և 1876 թ. մայիսին Ֆրանս. և գերմանակ. հիւպատոսներն սպանուեցին Սալօնիքում: Այս անգամ Գերմանիան առաջ անցաւ և Ռուսաստանի ու Աւստրիայի հետ միացած յայտնեց Թիւրիային, որ եթէ իրանց առաջարկած բարենորոգումները ծրագրելը չընդունի, իրանք բռնի միջոցների պիտի դիմեն: Այս սպառնալիքը դուր չեկաւ Անգլիայի այն ժամանակի պահպանողական կառավարութեան, և սա չմիացաւ միւսների քայլին: Եւրոպացիները անհամերաշխութիւնը նորից քաջալերեց Բ. Դուռն, որ բարենորոգումների մասին իր դատարկ խոստումներով շարունակեց օրօրել նրանց, իսկ իր անհնազանդ և զէնքի ոյժով բողոքող քրիստոնեայ հպատակներին խաղաղեցնելու համար նա դիմեց իր սովորական միջոցին... Մի սոսկալի կոտորածով արեան և կրակի մէջ խեղդեց ամբողջ Բուլղարիան...: Տպաւորութիւնը ոչ միայն Ռուսաստանի, այլ նոյն իսկ Անգլիայի վրայ սոսկալի եղաւ: Այս կոտորածը միացրեց Անգլիան միւս պետութիւնների հետ: Այժմ Անգլիան էր յանձնարարում միւսներին ընդունել այն սկզբունքն, որ դեռ 1867-ին Ռուսաստանն էր առաջարկել, ինչպէս տեսանք վերեւ, այսինքն գաւառներին շնորհել «տեղական վարչական ինքնավարութեան մի ձև, որ իրաւունք տար տեղացիներին հսկողութիւն ունենալ իրանց սեպհական գործերի վրայ և երաշխաւորութիւն ներկայացնէր վերին քմահաճոյ մի իշխանութեան դէմ»*)։ Իսկ Ֆրանսիական կառավարութիւնն էլ պաշտօնապէս յայտարարում էր, թէ «եղած բազմաթիւ փորձերը ցոյց տուին, թէ ամենաազնիւ դիտաւորութիւնները մնում են անփորձադրելի, և ամենից աւելի ստիպողական բարեփոխումները ձախորդութեան են հանդիպում շնորհիւ

*) Լօրդ Դէրբիի հեռագիրը, 1876 թ. հոկտ. 30.

մութ և անյաղթելի ընդդիմութիւնները»*)։ Ահա այս տեսակէտներով առաջնորդուած եւրօպական պետութիւնները 1876 թ. ղեկտեմբերին մի ղեսպանախորհուրդ (conférence) գումարեցին Կ. Պօլսում։ Բայց բուլղարական ջարդից մինչև այդ օրը շատ նշանաւոր փոփոխութիւններ էին պատահել թիւրքիայի վերին վարչութեան մէջ։ Թէ հին և թէ նորասարդ թիւրքերին հաւասարապէս (թէև տարբեր պատճառներով) դժգոհութիւն պատճառող սուլթան Աբդուլ Ազիզը զահընկէց էր եղել, նրան յաջորդել էր սուլթան Մուրադ Ե.։ Իշխանութիւնն անցել էր ազգային առաջադիմական թիւրքերի ձեռքն, որոնք այս վերջինին էլ, իր հիւանդութեան պատճառով, վար առնելով՝ արքայական դահի վրայ բարձրացրել էին նրա եղբօրը, Աբդուլ Համիդ Բ.-ին և եւրօպական ղեսպանախորհրդի բացման օրն իսկ մեծ դրդոցով Օսմանեան Սահմանադրութիւն էին հրատարակել։

Տեսնենք այժմ թէ ինչպէս ծագում առաւ այդ Սահմանադրութիւնն և որոնք էին նրա հեղինակները։

ԳԼՈՒԽ 8ԱՍՏԵՐԿՈՒՆԵՐՈՐԴ

Երիտասարդ թիւրք կուսակցութեան ծագումն և ձգտումները։ «Մահմեդական հայրենասէրներ»։ Միզնատ փաշա։ Գր. Օտեան։ Սուլթան Մուրադ։ Եւրօպայի պահանջները։ Սուլթան Աբդուլ Համիդ։ Օսմանեան Սահմանադրութեան ծրագրումն և հրատարակումը։

Թիւրք «Երիտասարդ թիւրք» առաջադիմական կուսակցութեան իսկական հիմնադիրը համարվում է Բէշիդ փաշան, Աբդուլ Մէջիդի խորհրդականն ու սար-

*) Յրանս արտաքին գործերի մինիստր Դըլազի հեռագիրը 1876 թ. նոյեմբ. 19-ին։

րազամը: Այս կուսակցութիւնը ծնունդ է առած եւրօպական, նոր գաղափարների ազդեցութեան տակ: Բայց երկար ժամանակ, նա՝ իբրև անդամ և համակրող՝ ունեցել է միայն բարձր դասակարգին պատկանող անձեր, որոնց համար աւելի մատչելի էր եւրօպական դաստիարակութիւնը: Բուն մահմեդական ժողովրդի մէջ եւրօպական կարգերի պահանջը շատ աննշան էր:

Բարենորոգումների կուսակից Լրիտասարդ կամ առաջադիմական թիւրքերը կարծում էին կամ գոնէ այնպէս էին ձևացնում, թէ սահմանադրական օրէնքը կամ ներկայացուցչական բէթիմը յանկարծ կարող էր բարեփոխել Թիւրքիայի այն բոլոր հիմնական թիրուծիւններն, որոնց վրայ մասնացոյց էին լինում թէ եւրօպացիք և թէ օսմանեան հպատակ քրիստոնեաները: Այս սահմանադրութեան ծրագիրը հայրենասէր «երիտասարդ թիւրքերի» համար արտաքին միջամտութեան կամ Թիւրքիայի բաժանման դէմ միակ փրկարար միջոցն էր: Այս պատճառով էլ՝ երբ յայտնի դարձաւ ուսական քաղաքականութիւնը քրիստոնեաների բնական նախնիներին ինքնավարութիւն տրուելու մասին, նրանք ուժգին կերպով բողոքեցին և նրանց պարագլուխներից մին մի յիշատակաւիր հրատարակեց, որտեղ գտնում էր, թէ «միմիայն սահմանադրական լեթիմը կարող է փրկել և զօրացնել Թիւրքիան» *):

Աղբիւլ Աղիզի իշխանութեան ժամանակ Ալի և Ֆուադ փաշաների գլխաւոր ձգտումն էր սանձ դնել սուլթանների միահեծան իշխանութեան: Նրանք դեռ վաղաժամ էին համարում Թիւրքիայի համար ժողովրդական ներկայացուցչական դրութիւնը: Նրանք աշխատում էին նախ ոյժ տալ մի կողմից ժողովրդական

*) Նախ Եէրիֆ փաշայի յիշատակագիրը, 1867 թ. փետրվ. 12-ին:

կրթութեան, քանի որ ամբողջ Թիւրքիան թաւալուծ էր ամենախորին տգիտութեան մէջ, և երկրի տնտեսական զարգացման, միւս կողմից էլ որքան կարելի էր մօտեցնել հպատակ ազգերը թիւրք տիրող ցեղին, հաստատելով նրանց հաւասարութեան սկզբունքն, աւելցնելով աշխատի միայն, որչափ հնարաւոր էր աստուած պետական (theocratique) դրութեամբ կառավարուող մահմեդական իշխանապետութեան մէջ: Բայց նոյն իսկ այս համեմատաբար դեռ համեստ, բայց գործնական նպատակի իրագործման համար էլ նրանք ընդհանուր յատակագրի չունէին, այլ մերթ այս, մերթ այն բարենորոգումները մտցնելով էր, որ յոյս ունէին հետզհետէ մօտենալ իրանց նպատակին. միևնոյն ժամանակ նրանք չափազանց զգուշաւորութիւն էին գործածում տգէտ և պահպանողական ժողովուրդն և կրօնամոլ իւլէման շատ չգրգռելու համար:

Թիւրք կառավարութիւնը նախ կարևորութիւն չէր տալիս երկտասարդ թիւրքերի շարժման յօգուտ սահմանադրութեան: Բայց երբ տեսաւ, թէ նրանք իրանց վաղափարները սկսել են զրսււր յիշատակագիրների ձևով տարածել իրանց շուրջն, իսկոյն միջոցներ ձեռք առաւ ճնշելու այս «յեղափոխականներին», որոնք մեծ մասամբ պետական պաշտօնեաներ էին, զինուորական և քաղաքացիական, ոմանց պաշտօնից զրկելով և ոմանց էլ աքսորելով *): Բայց կուսակցու-

*) Հետաքրքրական է մի այլ յիշատակագրի բովանդակութիւնը՝ գրուած մի զինուորականի՝ Պայրէզզին փաշայի ձեռքով, որ յետոյ սաղրազամութեան կոչուեց: Այդտեղ ի մէջ այլոց ասուած է. «Արքաները մեզ բոլորիս նման ենթակայ են մարդկային տկարութիւններին: Նրանք կամ ունեն ուրիշների վրայ իշխելու ընդունակութիւնն և երբ այդ կարողութիւնն ունեն, բաւականաչափ չեն զսպում իրանց կրքերն, և կամ չունեն ոչ այդ պահանջուած կարողութիւնն և ոչ էլ հարկ եղած եռանդը: Եթէ նոյն իսկ ունենան էլ այդ ընդունակութիւնն ու կարողութիւնը, այնուամենայնիւ ազգի օգնութիւնը, մինիստրովեան

թիւնը դրանով չքանդուեց: Ընդհակառակն երիտա-
սարդ թիւրքերը, տեսնելով թէ թիւրքիայում ասպա-
րէզը փակվում է իրանց համար, գործունէութեան
կենտրոնը փոխադրեցին Պարիզ, ուր իրանց համար
յատուկ գրասենեակ հիմնեցին Մուսթաֆա Ֆազլի
ղեկավարութեան տակ: Այնտեղ 1867 թ տպրիլի 30-ին
հրատարակեցին իրանց ծրագիրն, որտեղ ի մէջ այ-
լոց վստահացնում էին, թէի նկատի ունէին թիւրքա-
հպատակ քրիստոնեաների ազատութիւնը: Բայց նը-
րանց այս առաջին ղեկավարների ազատամտութեանը
չէ թէ միայն հայերն և այլ քրիստոնեաներն, այլ նոյն
իսկ թիւրքերը չէին հաւատում: Այս տնվստահութիւնն
ի զուր չէր: Նրանց նոր պաշտօնաթիւրքը, «Մուխրիթ»,
որ ի սկզբան՝ քրիստոնեաների և մահմեդականների
կատարեալ պաշտպան էր ձևանում, շատ չանցած իր
բուն գոյնը դուրս տուեց և մաքուր իսլամութիւն էր
քարոզում ընդդէմ քրիստոնէից. նա մինչև իսկ վրդով-
վում էր, թէ ինչո՞ւ համար քրիստոնեաներից դեսպան
էր նշանակվում: Բայց կուսակցութիւնն այնու ամե-
նայնիւ մնում էր միշտ բողոքողի դերում սուլթանի և
իր շրջապատողների զեղծումների դէմ և զապտնի յա-
րաբերութիւն մշակում է. Պօլսում մնացող բազմաթիւ
առաջընթացական թիւրքերի հետ: Սակայն քանի ղեռ եւ-
րոպական միջամտութիւն չկար, այս դժգոհութեան

պատասխանատուութիւնը, մի խօսքով կօնտրօլի (controle) գոյու-
թիւնը չէր կարող ի դերն հանել այն բարեքն, որ այդպիսի ար-
քան կը կամենար անել իր ժողովրդին: Ընդհակառակն՝ նա պէտք
է ուրախ լինէր, որ նրա գործերի վրայ հսկելու կոչուած անձերն
օգնում են նրան: Յիշելով սուլթան Սիւլէյման Ա.-ի հիմնած կա-
նոններն (օրէնսգիրք), խայրէղիկն փաշան այն եզրակացութեան
է գալիս թէ «իւլմայի եւ միսիստրների գերը ճիշտ այն է, ինչ որ
եւրօպական սահմանադրական երկիրներում ժողովրդական ներ-
կայացուցիչների խորհրդարանները»: («La Turquie et le Tanzimat
par Ed. Engelhardt, I, էջ 202»):

ձայները բարձրաձայն չէին հնչվում բողոքողների կողմից, իսկ կառավարութիւնը նրանց բնաւ կարեւորութիւն չէր տալիս: Բայց երբ մանաւանդ Սալօնիքի արիւնակից դէպքից *) յետոյ եւրօպական պետութիւնները սպառնական դիրք բռնեցին թիւրքիայի հանդէպ և նրանց միջամտութիւնն այլևս անհրաժեշտ դարձաւ, որի հետևանքները դժուար էր կանխաւ գուշակել, ահա այս արտաքին վտանգը մղում տուից առաջդիմական թիւրք՝ կուսակցութեան, որի պարագլուխն էր հանդիսանում Միդհատ փաշան: Այս կուսակցութեան մէջ կային պալատականներ և կառավարչական ամենաբարձր պաշտօններ վարող անձեր, որոնք և յղացան թիւրքիային սահմանադրութիւն տալու միտքն, ազատուելու համար միանգամայն թէ սուլթանի միահեծան իշխանութիւնից և թէ եւրօպական միջամտութիւնից, որ ոչ նուազ անհաճոյ էր: Համոզելու համար եւրօպացիներին թէ ամբողջ չարիքը կայանում էր տիրող վարչական ըէթիմում, վերոյիշեալ խումբը՝ «մանկական հայրենասերներ» ստորագրութիւնով մի յայտարարութիւն խմբագրեց և ուղարկեց բոլոր եւրօպական դաշիւններին: Այս կարեւոր յայտարարութեան խմբագրութեան մէջ բաժին ունէր և մի հայ, Գր. Օտեան, Միդհատ փաշայի խորհրդականն և աջակից բարեկամը: Մենք առանձնապէս կանգ ենք առնում այս յայտարարութեան վրայ, որովհետև մահմեդական հայրենասէրներն առաջին անգամ են այդպէս անկեղծ կերպով իրանց ձայնը լսելի դարձնում եւրօպական դաշիւններին: Սա մի ամբողջ գործունէութիւնն ծրար-

*) 1875 թ. մայիսին Սալօնիքում, մահմեդականութիւնը ղեկունած մի բուլղար աղջկայ պատճառով, մուկեանդ մահմեդական ամբօխը գրգռուելով սպառնաց քրիստոնեաներին ջարդ տալ, և երբ հիւպատոսները միջամտեցին, ամբօխը թիւրք իշխանութիւններէ աչքի առջև սպանից ֆրանսիական և գերմանական հիւպատոսներին:

գիր է, որն իրօք ի կատար է ածուած, ինչպէս ցոյց տուին 1876—7-ի դէպքերը: «Հայրենասէրները» պահանջում էին սահմանադրութիւն սահմանափակ իրաւունքով, քանի որ նրանք ուզում էին Ազգային ժողով՝ խորհրդակցական ձայնով միայն:

«Այն խոստումներն, որ օսմանեան այժմեան միւնիստրական դաշլիճը կանէ,—ասում էին «մամեղական հայրենասէրները»,—չպիտի գործադրուեն, որովհետեւ եւրօպական կառավարութիւններն՝ առանձնաշնորհումներ են պահանջում յօգուտ քրիստոնեաների և ի ֆուս մամեղական դասակարգի, որ նոյնչափ թշուառ է, որչափ քրիստոնեան...: Եթէ Թիւրքիան, փոխանակ բռնակալի, մի խելօք միապետ ունենար, որ յենուէր մի խորհրդակցական Ազգային ժողովի վրայ, որի անդամները լինէին երկրի բոլոր կրօնների եւ ցեղերի ներկայացուցիչները, նա կազատուէր: Ահա արեւելեան խնդրի լուծման ճիշտ եղանակն. այդ հակառակ չէ Կուրանին, որ ասում է՝ «հաւատացեալները պէտք է կառավարուեն իրանց ազգային ժողովով...»: Թող եւրօպական կառավարութիւններն իրանց Կ. Պօլսի դեսպաններին հրաման տան համաձայնութիւն կայացնել այն չափաւոր և հոսանդուն կուսակցութեան հետ, որի պարագլուխներն են այս միջոցին Միդհատ փաշան և ուրիշ շատեր, որոնք նուազ յայտնի են, բայց նրանման լուսամիտ են և քաջասիրտ, և ահա ամեն ինչ կը փոխուի...»: Այս՝ եւրօպացիների համար: Իսկ ներքին թշնամու դէմ նրանք դիմեցին ուրիշ միջոցի: Միդհատի և իր կուսակիցների դրդմամբ ոսֆրաները (կրօնական զարդների ուսանողներ) մի անաբիւն յեղափոխութիւն սարքեցին Կ. Պօլսում և աղերսագիր ներկայացնելով սուլթանին՝ ստիպողաբար պահանջեցին սադրազամի և շէյխիւլ-իսլամի անկումը: Սուլթան Ազիզ վախեցաւ և, զգալով թէ հարուածն իր կողմից էր դալիս, ստիպուած եղաւ նրանց արձակելով՝ նրանց տեղ

նշանակել նորերին, Միդհատի կուսակցութեան պատկանող անձերից: Նոր մինիստրները նկատելով որ մինչև սուլթանի անձը մէջտեղից չվերցնեն՝ ոչ մի էական բարեփոխութիւն կարելի չէր սպասել, գաղտնի դաւադրութեամբ Աբդուլ Ազիզին գահընկէց անելով նրա տեղ նստեցրին թագաժառանգ Մուրադին: Մահմեդական ամբոխն և հոգևորականութիւնն այս փոփոխութեան հետ հաշտեցնելու համար էլ նոր շէյխուլ-իսլամը մի պատշաճաւոր ֆէթվայով շուայլ և ապիկար սուլթանի գահընկէցութիւնը կրօնական տեսակէտով օրինաւոր էր համարել: Նոր սուլթանն իր առաջին ֆէրմանում բացարձակապէս բարեկարգութիւնների պահանջ էր դնում և խոստանում կատարել:

Մուրադ Ե-ի արձակած ֆէրմանից ժողովուրդը գոհ էր և ուրախ, որովհետև հաւատում էր նրա անկեղծութեան: Բայց այս անարիւն յեղափոխութիւնը առաջացնող խմբի մէջ միաբանութիւն չկար: Մեծամասնութիւնը հակառակ էր երկրի վարչութեան մէջ արմատական փոփոխութիւն մտցնելուն, այն է՝ սահմանադրութիւն հրատարակելուն, գտնելով այդ՝ դեռ վաղաժամ թիւրքերի համար, բայց Միդհատ փաշա անյողդողդ մնաց իր յայտարարած ծրագրի վրայ և յաղթանակեց: Բարենորոգումների ծրագրի քննութեան համար մի մեծ խորհուրդ կազմուեց, որտեղ Միդհատ փաշա պահանջեց այնպիսի բարենորոգում մտցնել, որ «մահմեդականներն և քրիստոնեաները հաւասար իրաւունք ունենան և սահմանադրական Ազգային Ժողովում կատարեալ ազատութեամբ և եղբայրաբար քննեն նոր օրէնքներ և այն բարեկարգութիւններն, որ պէտք են ամբողջ երկրին»: Իսկ սահմանադրութեան ծրագիրը մշակող յանձնաժողովին, որ կազմուեց սուլթան Համիդի գահակալութիւնից անմիջապէս յետոյ, անդամակցում էին 2 հայ՝ Վահան էֆէնդի Վահանեան (արդարադատութեան մինիստրի օգնական) և Միհրան

բէյ Տիւզեան (պետական խորհրդի անդամ): Բայց պահպանողական տարրերն էլ անգործ չէին մնում: Սուլթան Մուրադի հողեկան անբուժելի հիւանդութիւնը պատճառ բերելով՝ Կ. Պօլսի պատերի վրայ յայտարարութիւններ էին փակցրել, թէ «Թագաւորը խենթ է, իսկ երկիրը կառավարողները Ռիւշդի և Միդհատ փաշաներն են»: Իրերի այս վիճակում ասպարէզ իջաւ Արդիւլ Համիդ էֆէնդին, սուլթանի եղբայրն և ժառանգն, որ ծածկաբար յարաբերութեան մէջ մտաւ յիշեալ փաշաների հետ: Չկամենալով սահմանադրութեան գործը վտանգի ենթարկել և տեսնելով որ Մուրադ իրօք այլևս անկարող էր գահակալել, Միդհատ փաշա դիմեց Արդիւլ Համիդին, և, երբ սրանից գրաւոր խոստում առաւ, թէ ինքն ևս կուսակից է բարենորոգումների և անմիջապէս սահմանադրութիւն պիտի հրատարակէ, ըստ այնմ երկրի կառավարութեան զեկը թողնելով մինիստրութեան ձեռքը, Միդհատի խումբը շէյխ-իւլ-իսլամի մի նոր ֆէթվայով հիւանդ Մուրադ Ե.-ին դահրնկէց անելով օսմանեան գահը բարձրացրեց Արդիւլ Համիդին (1876 թ. օգոս. 19/31), որ յետոյ այնքան անուի աղէտներ պիտի բերէր թէ Միդհատի, թէ ամբողջ Թիւրքիայի և թէ առանձնապէս հայ ժողովրդի դիւին...: Նոր սուլթանը, շատ աւելի խորամանկ և անկախ կամքի տէր՝ քան երևակայում էին նրան բարձրացնողները, իր գահակալութեան առաջին իսկ օրերից ցոյց տուեց, թէ ինքն ամենեին մտադիր չէ հետեւել Միդհատի ցուցումներին և այս վերջինի խմբագրած ֆէրմանից դուրս հանեց այն բոլոր կէտերն, որոնք վերաբերում էին սուլթանական միահեծան իշխանութեան սահմանափակման*):

*) Միդհատ փաշայի որդին՝ Ալի Հայդար՝ իր հօր կենսագրութեան մէջ պատմում է, թէ Միդհատ փաշան ի մէջ այլոց ծրագրել էր, որ սուլթան Համիդ այդ ֆէրմանում յայտարարէ, թէ քէօլէ (ծառայ) և հալլայը (աղախին) առնել ծախելու սովորութիւնն, որ գերեզմանութեան մի ձև է, բացարձակապէս ջնջվում

Միդհատ փաշան չէր ուղղում ժամանակ կորցնել, որովհետեւ հերոսական միջամտութիւնն սպառնական երևոյթ էր ստացել: Նկատելով որ թիւրք կառավարութիւնը բացարձակօրէն մերժում էր յեղափոխական նահանգներին ինքնավարութիւն շնորհել, խոստանալով շուտով ընդհանուր բարենորոգումներ մտցնել ամբողջ երկրի մէջ, որոնց այլ ևս հաւատ ընծայող չկար, Ռուսաստանն առաջարկում էր, որ ինքն ուսական զօրքով Բուլղարիան պրաւէ, իսկ Աւստրիան իր զօրքով՝ սահմանակից Բոսնիան և Հերցեգովինան: Այս պարագաներում Միդհատ շտապեցնում էր Արդիւ Համիդին, որ նա օր առաջ հրատարակէ սահմանադրութիւնը*): Եւրօպական այս կամ այն տէրութեան զինեալ միջամտութեան երկիւղի տակ Միդհատ փաշա համաձայնել էր այն բոլոր կրճատումներին, որ սուլթան Համիդ մտցրել էր յօգուտ իր իրաւունքների պահպանման: Բայց միայն այս կողմից չէր նրա գտած ընդդիմութիւնը: Սահմանադրութեան սկզբնական խմբագրութիւնը կատարել էր Գրիգոր Օտեան, բայց նոյնիսկ Միդհատի կուսակիցները շատ կարեւոր կէտեր փոխել էին նրա մէջ: Այսպէս՝ սաղրազամ Րիշդի փաշայի պահանջմամբ դուրս էր հանուել մի շատ էական կէտ քրիստոնեաների հաւասար իրաւունքի նկատմամբ, այն է՝

է: Սուլթան Համիդ դուրս է հանել Փէրմանից այս պարբերութիւնը: («Միդհատ փաշան ըն հաեաթը սիեասիյէսի», Կահիրէ, 1322 (արբ. թուական)՝ էջ 201):

*) Միդհատ փաշա գրում էր Համիդին այսպէս՝ իր տեղեկագրում. «Սահմանադրութեան ծրագիրը յանձնաժողովն արդէն պատրաստել է... Կրկնում եմ դարձեալ, որ մեզ համար միայն երկու ելք կայ այս վիճակից: Մին այն է, որ ըստ մեր խոստման մեր ներքին բարեկարգութիւնն իրագործենք, սահմանադրութիւնը հրատարակելով եւրօպական զեապանախորհրդից առաջ, որին հաղիւ 3—4 օր է մնացել, իսկ միւսն՝ ընդունել եւրօպ. պետութիւնների առաջարկութիւնն և յուլտեանս մնալ նրանց խնամակալութեան տակ: Եթէ առաջին միջոցն անմիջապէս չգործադրենք, երկրորդն արդէն պատրաստ է...» (Ալի Հայդար, նոյն, էջ 206):

դատարաններում քրիստոնեաների վկայութեան ընդունուելը, նոյնպէս և նրանց զինուորագրութիւնը, մահմեդականներին համահաւասար ¹⁾։ Եւ սա այն մեծ պակասն է, որի դէմ շարունակ բողոքել են ի մէջ այլոց և հայերը։ Բայց «մահմեդական հայրենասէրներն» այդպէս էին պահանջել...։ Շատ ձիշտ է նկատում մի եւրոպացի ձեռնհաս հեղինակ, թէ հարազատ մահմեդականի համար հայրենասիրութիւնն իսլամական կրօնին հաւատարիմ լինելն է և ոչ թէ հայրենիքի սէրն և հասարակաց շահերին անձնուիրութիւնը ²⁾։ Այն հակասութիւնն, որ եղել է միշտ թիւրք կառավարութեան սկզբնական խոստումների և ապա յանուն իսլամի դրանցից ունեցած շեղումների մէջ, խոստովանում էին իրանք՝ երիտասարդ թիւրքերն ևս։ Մի թիւրք լրագիր գրում էր այն օրերը. «Բ. Դրան մինչև հիմայ ունեցած քաղաքականութիւնը կեղծիքի և ստի քաղաքականութիւն էր. նա շատ բան է խոստացել և ոչինչ չէ կատարել։ Բայց ստախօսը վերջապէս բռնուեց. ոչ որ չի հաւատալ, այլ ևս թղթի վրայ տրուած խոստումներին, զորք և պետք ³⁾։ Միզհատ փաշան ինքն անկեղծօրէն յարել էր սահմանադրութեան ⁴⁾, նոյնպէս և իր կուսակից երիտասարդ թիւրքերից ոմանք, որոնք բոլոր հպատակներին անխտիր հաւասարութիւն շնորհելով մտածում էին նրանցից ձուլել մի ընդհանուր օսմանեան ազգ։ Բայց այս մի քանիսը բացառութիւն համարելով, ոչ մի տարակոյս չկայ, որ 1876-ի «մահմեդական հայրենասէրների» մեծամասնութեան համար այս սահմանադրութեան շտապօք յայտարարումը պար-

¹⁾ M. Ubicini, «La Constitution ottomane», 1877.

²⁾ Ed. Engelhardt, «La Turquie et le Tanzimat», II, էջ 159.

³⁾ «Իթթիհադ», Կ. Պօլիս, 1876, նոյեմբ 1.

⁴⁾ Սըր Հէնրի Էլիօտի (նախկին անգլ. դեսպան Կ. Պօլսում) յօդուածը «Nineteenth Century» ամսագրում, Լոնդոն, փետրվար 1888, էջ 279.

դապէս եւրօպական միջամտութիւնը հեռացնելու մի փորձ էր:

Երբ վերջապէս սահմանադրութեան ծրագիրը վերջնականապէս ընդունուեց, Արդիւ Համիդ նրա խական հեղինակին՝ Միդհատ փաշային յանձնեց գործադրութիւնը, նրան սադրազամ նշանակելով: Եւ այսպէս հրատարակուեց օսմանեան սահմանադրութիւնը 1876 թ. դեկտեմբերի 11/23-ին, ճիշտ այն օրն, որ պաշտօնապէս բացվում էր եւրօպական դեսպանախորհուրդը (conférence): Արտաքին գործերի մինիստրը 2 օր յետոյ մի շրջաբերական էր ուղղում բոլոր իր դեսպաններին՝ յայտնելու համար իրողութիւնը: Միդհատ և Սալֆէթ (արտաքին գործերի մինիստր) փաշաները ծանուցանում էին այդ շրջաբերականում թէ «... մահմեդական և քրիստոնեայ ժողովուրդները միեկնոյն զգացմունքով և յոյսերով են համակուած: Այս նոր հաստատութեան շնորհիւ օսմանեան կայսրութեան մէջ այսուհետեւ ազատութիւնն, հաւասարութիւնն և արդարութիւնը պիտի թափաւորեն, որ քաղաքակրթութեան յաղթանակն է...: Սահմանադրութիւնը մի դատարկ խոստում չէ, այլ մի իրական և ճշգրիտ գործ, որ սեպհականութիւն է դառնում բոլոր օսմանցիներին և որը կարող է զաղարէ միմիայն ազգի եւ միապետի միացեալ կամքովը...»^{*}): Եւ այսպիսի գեղեցիկ բառերով, յուսալից խոստումներով և շլացնող երևոյթով հռչակուած սահմանադրութիւնն իր աւետած ազատութեան, արդարութեան և հաւասարութեան սկզբունքներով միասին կարճ ժամանակից վերջ, սուլթան Համիդի գրչի սի հարուածով, պիտի դադարէր, առանց սպասելու նաև ազգի «միացեալ կամքին»...:

^{*}) «Blue Book», Turkey, № 2 (1877), էջ 184—6, Սալֆէթ փաշայի շրջաբերականը թիւը դեսպաններին, 14/26 դեկտ. 1876.

ԳԼՈՒԽ 8 ԱՍՆՆԵՐԵՔՆԵՐՈՐԴ

Նոր ազգ. վարչութիւն: Սերբիական պատերազմ: Ներսէս պատ-
րիարքի հաւատարմական շրջաբերականն՝ և թողած տպաւորու-
թիւնը: Նոր բռնութիւններ գաւառներում: Ժողովրդական յուզում
և ցոյց Բ. Դրան առջև: Հարստահարութիւնների հարցն Ազգ. Ժո-
ղովում: Հարստահարութիւնների մասին նոր ընդարձակ տեղեկա-
գիր: Լրագրական գործունէութիւն տեղական և եւրօպական մա-
մուլի մէջ: Ազգ. վարչութեան ընթացքը Բ. Դրան թելադրու-
թեան համաձայն: Ընդհանուր դժգոհութիւն դեսպանախորհրդի
մասնակի ծրագրից: Ներսէս պատրիարքի տեսակցութիւնն անգ-
լիական դեսպանի հետ: Ազգ. վարչութեան առաջարկութիւնն անգ-
լիային Ժողովի որոշումները: Միջնատ փաշան հայոց պատ-
րիարքարանում:

1876 թ. յունիսին ազգային վարչութեան երկու
ժողովների (Կրօնական և Քաղաքական) անդամներն ի-
րանց հրկամեայ պաշտօնավարութեան սահմանադրա-
կան շրջանն աւարտելով հրաժարուեցին և նրանց փո-
խարէն ընտրուեցին բոլորովին նորերը: Քաղաքական
Ժողովի Ա. ատենապետի պաշտօնում Սիմոն բէյ Մաք-
սուտին փոխարինեց Սահակ էֆ. Ապրօ, պետական
բարձր պաշտօնեայ*): Դիւանի միւս անդամներն էին
Կարապետ Շահպազ (Բ. ատենապետ), Սեպուհ Մաք-
սուտ (Փ. ատենապետ) և Յովհ. Պոյաճեան (Ա. ատե-
նադպիր): Իսկ Կրօնական Ժողովում Ա. ատենապետու-
թիւնն անցնում է Սորէն եպ. Մխիթարեանին:

*) Ապրօ (Abro) էֆէնդին յայտնի էր նաև եւրօպական շըր-
ջաններում. 1865-ին թիւրք կառավարութեան յանձնարարութեամբ
նա գնացել էր Եւրօպա: Այն միջոցին Անգլիան երաշխաւորել էր
երկու օսմանեան արտաքին փոխառութիւն. և որովհետև պահան-
ջատէրներն սկսել էին անհանգստանալ, Ապրօ էֆէնդին էր գնացել
Լօնդօն ապահովացնելու անգլիական կառավարութիւնը, թէ
«թիւրքիւն իր բոլոր ֆինանսական պարտականութիւնները
հշտութեամբ պիտի կատարէ»: («Blue-Book», Turkey, 1856—1875,
էջ 37):

Քաղաքական ժողովում պետական պաշտօնեաների ներկայութիւնը շատ շուտով ցոյց տուեց իր ազդեցութիւնը պատրիարքական գործերի ընթացքի վրայ։ Այն միջոցին Սերբիան և Ձէրնօգօրիան՝ ոռոսական բազմաթիւ կամաւորների՝ զէնքով՝ և համապալմեան ընկերակցութեան բարոյական և դրամական աջակցութեամբ՝ խրախուսուած, իրանց բովանդակ զինուորական ոյժովն ասպարէզ էին նետուել իրանց ցեղակիցներին պաշտպանելու։ Պատերազմը Թիւրքիայի և ներանց միջև պաշտօնապէս յայտարարուած էր։ Բ. Դուռն այս առթիւ իր հրատարակած ազդի մէջ, խոստանալով որ այս կռուից անմիջապէս յետոյ՝ ծրագրուած բոլոր բարենորոգումները պիտի գործադրուեն, յորդոր էր կարդում անխտիր իր բոլոր հպատակներին օգնել պատերազմի աջողութեան։ Այս յորդորին իբրև պատասխան ներսէս պատրիարքը Քաղաքական ժողովի խորհրդով հետևեալ կոնդակն ուղղեց հայ ժողովրդեան.

«Այն օրէն ի վեր, որ հայոց ազգին ամենամեծ մասն օսմանեան հզօր տէրութեան հպատակասէր քաղցրը հովանոյն ներքոյ մտաւ, իր հինգ դարուց պատմութիւնը կը ցուցնէ թէ ինչ մեծամեծ շնորհներ իրեն պարգևած է այս հզօր տէրութիւնը։ Եթէ այսօր Թիւրքիոյ մէջ կը տեսնենք հայ ազգը, որ կը պահէ իր կրօնը, իր եկեղեցին, իր լեզուն, իր պատմութիւնն ու աւանդութիւնները և վերջապէս եթէ այսօր հայ ազգը կը զգայ իր էութիւնը, նոյն բարեխնամ տէրութեան շնորհաց արդիւնք են։ Այս ճշմարտութեան՝ ամեն հայու միտք համոզուած է, և չկայ հայ մը գրեթէ, որ ասոր դէմ խօսի առանց իր պատմութիւնը անգիտանալու և ազգին շահերը չճանչելու։

«Հայ ազգն ալ իր այս վայելած շնորհներուն փոխարէն հաւատարիմ հպատակութիւն ցուցած է արդեամբ և յարատև երախտագիտութիւն իր սրտին մէջ կրած է յորգւոց յորդիս։ Ինչ ասպարէզ, որ բացուած

է իր առջև, հոն բերած արգասաւորած է իր բոլոր մտաւորական, բարոյական և նիւթական կարողութիւնները և ապացուցած է այսու, թէ օսմանեան պետութեան ամենակարևոր տարրն է:

«Ստոյգ է թէն, որ հայ ազգը մերթ ընդ մերթ գաւառներու մէջ բարեխնամ տէրութեան կամաց հակառակ հարստահարութեանց ենթակայ եղած ալ է, հարստահարութիւնք, որոնք միայն մարմինը կը վնասեն եւ հեռի են այն տեսակ հարստահարութիւններէն, որոնք ոգին եւ մարմինը միանգամայն կը վնասեն եւ ազգին գոյութեանը կը սպառնան»), սակայն վերջին օրերս ձեռք առնուած միջոցներով, մանաւանդ վեհափառ սուլթանի զահակալութեան առթիւ հրատարակուած հրովարտակին սկզբանց յենդով, մեծ յոյս ունինք, որ այնպիսի մասնաւոր ճշման ու անկարգութեանց ալ հիմնական լարեկարգութեամբք առաջը պիտի առնուի և մեր գաւառացի ազգայինք լիովին պիտի վայելեն բարեխնամ տէրութեան մեր ազգին վրայ ունեցած մասնաւոր սիրոյ և համակրութեան արդիւնքը:

«Արդ՝ հայ ազգն, որոյ ճակատագիրն այսչափ դարերէ ի վեր նուիրագործեալ կապերով միացած է օսմանցւոյն ճակատագրին հետ, չի կրնար անտարբեր մնալ օսմանեան տէրութեան գտնուած արգի ծանրակշիռ պարագայից մէջ, այլ պարտաւոր է ինչպէս ամեն ժամանակ, նոյնպէս և առաւել ևս ներկայ ժամանակիս մէջ անկեղծ օժանդակութիւն մատուցանել: Այս օժանդակութիւնն ընելով հայրենասէր հայը՝ նոյն իսկ իր ազգային շահը պաշտպանած կըլլայ, վասնզի օսմանեան երկիրը պաշտպանել՝ Հայաստանը պաշտպանել ըսել է. նոյն իսկ հայուն կրօնը, դպրոցը, ինքքը, տունը, ընտանիքը եւ պատիւն ու կեանքը պաշտպանել ըսել է:

«Ուստի, խորհրդակցութեամբ խառն ժողովոյ Ազ-

*) Ստորագծումը մերն է:

գային Վարչութեան, նուիրական պարտք կը համարիմ այսու շրջաբերական կոնգակաւ յորդոր կարգաւ բոլոր հայ ժողովրդեան, որ ամեն ոք իր կարողութեան սահմանին մէջ հայրենեաց պաշտպանութեան համար պէտք եղած օգնութիւններն ընել փութայ՝ նախ աղօթելով հրապարակաւ յատենի եկեղեցւոյ առ ամենաբարձրեալն Աստուած, Թագաւորն Թագաւորաց, որպէս զի Հօր նախախնամութեան հզօր հոլաթեաց պաշտպանութեամբն՝ մեր օգոստոսփառ սուլթան Մուրադ Ե. կայսրն ու նորա աթոռն անսասան պահպանէ, իր նախարարաց և պաշտօնէից խոհեմութիւն և իմաստութիւն պարգևէ, և կայսերական արիագունդ բանակաց և զինուց յաջողութիւն շնորհէ։ Նոյնպէս աղօթելով այն ամեն ազգէ կամաւորելոց համար, որք հայրենասիրական եռանդով վառուած զէնք կառնուն հայրենեաց թշնամիներուն զէմ։ Երկրորդ ըստ կարողութեան իւրաքանչիւր ուրուք և ըստ յօժարութեան կամաց օգնելով թէ նիւթական, թէ անձնական ծառայութեամբ։

«Վերջապէս ամենքս ի մի բերան և մի սիրտ չինայինք մեր վեհապետին և մեր հայրենեաց պաշտպանութեան համար որեւէ զոհողութիւն և ծառայութիւն, որոնք ներկայիս և ապագային մէջ մեր ազգին համար փառք և օգուտ կը բերեն»։

Այս շրջաբերականն, որ Ներսէսի այն ժամանակի թիւրքամոլութեան կոթողն է համարվում, անմիջապէս թարգմանուեց Կ. Պօլսի բոլոր օտար լրագիրներում։ Թիւրք թերթերը մեծ գովասանքներ ուղղեցին պատրիարքի հասցէին։ Առանձնապէս գոհ մնացին թիւրք պաշտօնական վարչական շրջանները։ Իսկ հայ ժողովրդից՝ գոհ էր գլխաւորաբար Կ. Պօլսի հայոց այն մասն, որ աթուղջապէս նախ իր նիւթական շահերով և ապա իր հայեացքներով և իղձերովը գտնվում էր թիւրքական այդ շրջանների ազդեցութեան տակ։ Առանձնապէս ուշադրութեան արժանի են այս կոնգակի մէջ մեր

ստորագծած տեղերը: Կ. Գօլսի հայոց պատրիարքն՝
այս պաշտօնական կոնդակով չէր բաւականանում իր
հլու հպատակութեան պարտքը կատարելով, որի բազ-
մաթիւ ապացոյցները կան այնտեղ, այլ նա նոյն իսկ
ջանք էր գործ դնում մեղմացնել Հայաստանում կա-
տարուած հարստահարութիւններն, համեմատութեան
դնելով աւելի մեծ հարստահարութիւնների հետ: Աւելի
պարզ խօսելով՝ Ներսէս և Քաղաքական Ժողովն ի լուր
աշխարհի յայտարարում էին, թէ Թիւրքերի ձեռքով
կատարուած հարստահարութիւններն այնքան խիստ և
անտանելի չէին, քանի որ միայն մարմին էին ֆա-
սում, իսկ կար մի ուրիշ երկիր. որտեղի հայերի վրայ
կատարուած հարստահարութիւնները «թէ ոգին և թէ
մարմինը միանգամայն կը ֆնասեն և ազգի գոյութեանը
կը սպառնան», իբր թէ «միայն մարմին» ֆնասուելը
վտանգաւոր չէ «ազգի գոյութեան»...: Ներսէս Վար-
ժապետեան իր այս ակնարկները ուսական քաղաքա-
կանութեան մասին՝ ուրիշ առթիւ աւելի թշնամական
ողով է արտայայտել, ինչպէս քիչ վերջը պիտի տես-
նենք:

Թէ բուն Հայաստանի մէջ և թէ Կ. Գօլսում բնա-
կուող այն գաւառացի հայերի կողմից, որոնք անձամբ
իրանց «մարմին» վրայ կրել էին և կրում էին այդ
բռնութիւնները, բոլորովին չոգևորուեցին պատրիարքի
այս շրջաբերականով և այն «մեծ յոյսով», որ նա
ունէր «բարեխնամ տէրութեան մասնաւոր սիրոյ և
համակրութեան արդիւնքի» վրայ: Բացի դրանից՝ նը-
րանք չէին կարողանում համոզուել թէ եւրօպական
պետութիւնների այն ժամանակ «Թիւրքիոյ քրիստո-
նեաներ» ասեն և նրանց պահանջներին պաշտպանե-
կանքները՝ միայն եւրօպական նահանգների համար էր:
Այս թերին նրանք վերագրում էին այն հանգաման-
քին, թէ եւրօպական տէրութիւնները բաւականաչափ
տեղեակ չէին հայոց անմխիթար կացութեան. ուստի ի-

րանց վիճակի վրայ ևս ուշադրութիւն հրաւիրելու համար, գաւառներէից սկսեցին ընդարձակ տեղեկութիւններ հասնել մամուլին հայ ժողովրդի կրած զրկանքների մասին: Հայ, մասամբ և օտար լրագիրները բազմաթիւ թղթակցութիւններ էին տպում, ցոյց տալու համար թէ այն անտանելի վիճակն, որին դարման էին պահանջում եւրօպական նահանգների քրիստոնեաները, գոյութիւն ունէր նաեւ Փոքր Ասիայի հայաբնակ տեղերում: Այս ընդհանուր տեղեկութիւնների մէջ առանձնապէս յուզիչ էին Եօզգադից ստացուած վերջին լուրերն, որոնք հաղորդում էին, թէ ճիշտ այդ միջոցին թիւրք ընդիֆները (պահեստի զինուորներ) բազմաթիւ բռնութիւններ էին գործ դրել տեղացի հայերի վրայ: Այս թղթակցութիւնների ազդեցութեան տակ մօտ 2000 հայ մի մեծ ցոյց սարքեցին Բ. Դրան առջև: Սաղարագամը ցուցարարների պատգամաւորներին ընդունեց Միդհատ փաշայի ներկայութեամբ. նախ նրանց մխիթարեց, թէ «հարստահարութիւններ այժմ 80% աւելի նուազ են գործվում Հայաստանում, քան թէ 30 տարի առաջ»*), և ապա, ըստ վաղեմի ընդունուած սովորութեան, խոստացաւ, որ քննութիւն կը կատարէ և պատժել կը տայ յանցաւորներին, բայց պայման դրեց, որ հայ լրագիրները մինչև քննութեան աւարտումն որեւէ նոր բան չհաղորդեն հարստահարութիւնների և յատկապէս Եօզգադի դէպքի մասին**): ... Կառավարութիւնը հարկ էր դատում մարել աջ գործն, որ արդէն սկսել էր յուզուել եւրօպական թերթերում և առիթ էր տուել, որ նոյն իսկ անգլիական խորհրդարանում հարցապնդում լինի այս մասին և անգլիական արտաքին գործոց մինիստրը բացաարութիւն տայ:

Սակայն այս մասնակի ժողովրդական ցոյցով յոյս

*) «Մշակ», 1876 թ., № 38.

**) «Revue de Constantinople», 1876 թ., էջ 588.

չկար ազդել կառավարութեան վրայ, ուստի ազգային վարչութիւնն ստիպուած զգաց իրան խնդիրը բերել Ազգ. Երեսփոխ. Ժողովին, որպէսզի յանուն ընդհանուր հայ ազգի ղիմում լինի կառավարութեան, մանաւանդ որ այն ժամանակ միմեանց յաջորդող երկու սուլթաններն էլ մեծ-մեծ խոստումներ էին անում իրանց հպատակներին:

Երբ Արդիւ Ազիզ գահընկէց եղաւ և նրան փոխարինեց Մուրադ Ե., որի վրայ ի սկզբան այնքան մեծ յոյսեր էին դրուած, սա իր առաջին հրովարտակում խոստովանում էր, թէ երկրի կառավարչական ըէժիմը մեծ պակասութիւննհր ունէր, և խոստանում էր հիմնովին բարեկարգել նմին ինչ: Ազգային Երեսփ. Ժողովը պատշաճ համարեց յանուն ազգի հաւատարմութեան ուղերձով շնորհաւորել նրան: Իսկ Լըբ նրանից 3 ամիս վերջէ գահը գրաւեց Արդիւ Համիդ Բ., նոր սուլթանն իր եղբորից աւելի ազատամիտ հանդիսացաւ իր հրովարտակում, որ խմբագրել էին Միդհատ և իր կուսակիցները նրա անունից: «Մեր միակ փափազն՝ ու մտածմունքն է,—ասում էր ապագայ բռնակալն,—ազատութեան, անդորրութեան և արդարութեան բարիքը վայելել տալ մեր բոլոր հպատակներին»: Այսպիսի գեղեցիկ խոստումների ազդեցութեան տակ Ազգային Ժողովն սկսում է քննել վերստին գաւառական հարստահարութիւնների ցաւալի հարցը: Սեպտեմբերի 10-ի և 17-ի նիստերում կրկնվում է այն բողոքն, ինչ որ տեղի էր ունեցել Ուրմեանի պատրիարքութեան ժամանակ: Այս անգամ ևս երեսփոխաններն ազատ համարձակ պատկերացրին գաւառացի հայոց իսկական վիճակը: Ժողովի տրամադրութեան վրայ ազդելու համար, հարկ է լինում յիշեցնել, թէ ինչ է կատարուել նախորդ անգամ և ինչ պէտք է իրօք սպասել մտադրուած նոր միջնորդութիւնից: Այս ազգարարի դերն է ստանձնում Ստեփան Փափազեան, որ իր խօ-

աած հետեւեալ ճառում պարզ կերպով ցոյց է տալիս ժողովականների ընդհանուր տրամադրութիւնն այս հրատապ հարցի մասին:

«Ինչ արդիւնք ունեցած է 5 տարի առաջ մատուցուած տեղեկագիրը, ինչ դարման տարուած է ցարդ մեր հարստահարեալ ազգայնոց վիճակին: Փնտռել և հետազօտել կուգեմ թէ ինչպէս կըլլայ, որ կուսակալ մը, միւթէսարըֆ մը, մինչև իսկ գայմադամ մը կարող կըլլայ բարձի տակ դնել և անգործադրելի թողուլ Բ. Դրան հրամանագիրները: Ես կրնամ օրինակներով ցուցնել թէ զանազան կարևոր պարագաներու առթիւ պատրիարքարանէն դրուած թագրիրներու (զեկուցագիր) վրայ շատ անգամ ամենաազդու հրամանագիրներ ղրկուած են Բ. Դոնէն առ կուսակալութիւնս, այնպիսի հրամանագիրներ, որք պատրիարքարանի դիւանադպիրները շատ անգամ զմայլեցուցած են. բայց չգիտեմ ինչ է պատճառը, որ այդ գացած հրամանագիրներն արդիւնք մը չեն ունեցած. արդեօք այդ հրամանագրոց վերջին տողը առաջիններուն հակառակ իմաստ մը կուտայ, կամ այդ հրամանագրոց կէտերը ուրիշ ձև կամ գոյն ունին, որով բառերն իրենց նշանակութիւնը կաքենան փոխել...: Ինչո՞ւ Չարսանջախի Տէրսիմ և Օվաջըխ գիւղերուն մէջ մեր ազգայնոց պսակի հրաման տուողները քիւրդերը կըլլան. ի՞նչ է պատճառն, որ անգէն հայը տուրք տայ տէրութեան, իսկ ղինեալ քիւրդը տուրք չտայ ու կեղեքէ զհայն և անկէ տուրք առնու...: Բայց միթէ տուներնիս և ընտանիքնիս պահպանելու համար՝ եթէ կառավարութիւնը հրաման տայ՝ չէ՞ք կրնար ղինուիլ. ինչո՞ւ քիւրդ, ավշար, չեքքէզ և այլք զան համարձակ կողոպտեն, և կողոպտեալ հայը չկրնայ անոնց դիմադրել...»:

Այնու ամենայնիւ Ընդհ. Ժողովն ուրիշ ելք չէ գտնում, եթէ ոչ մի նոր, ընդարձակ տեղեկագիր կազմելով նրանում ամփոփել ժողովրդի բոլոր բոլոր կէ-

տերն և միանգամայն առաջարկել անմիջապէս գործադրելու համար՝ բարւոքման որոշ միջոցներ:

Այս նոր տեղեկագիրն աւելի ընդարձակ էր, քան 1872 թ. ապրիլի 11-ին ներկայացուածը: Նախորդ տեղեկագիրը դաւառացիների գանգատներն ամփոփում էր հետեւեալ կէտերում.

«ա. Օրէնքն ու արդարութիւնն ի գործ դնելու մասին դաւառական պաշտօնէից ընդհանրապէս անփոյթ և անտարբեր ֆաւոր և գանգատանաց ըննութեան իսթիլամի դրութեամբ կատարուելովն անոնց աւելի ևս զեղծանիւր.

«բ. Գաւառական Արքունի ժողովոց թէչքիւթիօրինօք կազմութեամբն՝ անոր անգամակցութեան շահախնդիր անձանց առանձնաշնորհութիւն դարձած լինիլը.

«գ. Գաւառացի հայուն՝ իսլամաց մօլեռանդ մասին նախատանաց և թշնամանաց ենթակայ ըլլալը.

«դ. Արքունի շինուածոց համար տարապարհակ վարիւն ու դրամական անիրաւ պահանջմանց ենթարկիլը.

«ե. Ճանապարհաց շինութեան պատճառաւ կեղեքուիլը.

«զ. Պաշտպանեալ միւլթէզիմներու ապօրէն պահանջմանց առջև՝ բերոց տասանորդը դրամով վճարելու բռնադատուիլը.

«է. Նմանապէս՝ իր ընտանեաց ուտեստին համար մշակած տան պարաիզի բերքէն տասանորդ տալու բռնադատուիլը.

«ը. Բերքէն տրուած տասանորդն ինքն անձամբ միւլթէզիմին շտեմարանը փոխադրելու բռնաբարուիլը.

«թ. Միւլթէզիմի ժամանակին չգալուն համար, բերքն անձրեին տակ թողլով փտեցնելու և յետոյ փտած բերքին վրայ ողջի արժէքով տասանորդ տալու բռնադատուիլը.

«Ժ. Միւլթէզիմն ու սորա գործակալներն իր տան մէջ հիւրընկալելով ձրիաբար կերակրելու և պատսպարելու պարտաւորիլը.

«Ժա. Եւ երբեմն ալ մինչև իսկ եզանց լուծերու վրայ տասանորդ անուամբ՝ այսչափ ցորեն տալու բռնաբարուիլն, ինչպէս տեղի ունեցած է Կարնոյ նահանգին զաւառաց մէջ.

«Ժբ. Ասոնցմէ զատ զաւառացի հայուն շահնալը կամ էօլչէք-հազզը ըսուած արգիլեալ տուրքեր վճարելու բռնադատուիլը.

«Ժգ. Զինուորական տուրքէն՝ մեռնողաց, զաղթողաց և փախստականաց մասը վճարելու հարկադրիլը.

«Ժդ. Թէմէթթիւ և էմլաքի տրոց անարգար բաշխամաթ՝ իսլամաց բեռը կրելը.

«Ժե. Տրոց վճարման պատրուակաւ անհրաժեշտ կահ կարասին ու գործիքը ծախելու և մինչև իսկ ոստիկանաց ձեռօք ծեծուելու և բանտ մտնելու խստութեանց մատնուիլը.

«Ժզ. Կիներու և անչափահաս մանկանց մահմեդական կրօնքն ընդունելու ստիպուիլը.

«Ժէ. Կիներու, հարսերու և նոյն իսկ աղջիկներու առևանգիլն ու բռնաբարուիլը.

«Ժը. Ոչ-մահմեդականաց վկայութեան չբռնուելոյն, առևանգութեանց, գողութեանց և սպանութեանց անյայտ ու անպատիժ մնալը.

«Ժթ. Զինեալ քիւրդերու, լեռնցի ցեղերու, չերքէզներու և բնիկ թիւրք տէրէպէյիներու այլ և այլ հարստահարութեանց ներքև հայ ժողովրդեան տառապիլն ու չարչաքիլը»:

Առաջ բերելով վերոյիշեալ կէտերը, 1876-ի տեղեկագիրը շարունակում է.

«Յիշեալ տեղեկագրին մատուցուած թուականէն ի վեր (1872 ապրիլ) հարստահարութեանց համար պատ-

րիարքարանէն գրուած թակրիրներն ալ կամ պաթթալ ըլլալով անպատասխանի թողուելով և կամ իսթիլամի ապարդիւն դրութեամբ յիտաձգուելով, և առ առաւելն կեդրոնական կառավարութենէն առ պաւստականս ուղղեալ հրամանագրաց անգործադրելի մնալովը՝ մոռացութեան մէջ թաղուած են, առանց դարման տանելու ժողովրդեան կրած տառապանաց:

«Իրաց այս աղէտալի և անհանդուրժելի վիճակին ամենամեծ պատճառ՝ հաւասարութեան զաղափարին իսլամ ժողովրդեան մէջ չընդհանրանալն եւ արդարութեան անխտիր ջգործադրուիլն է...»:

Տեղեկագիրն այստեղ իր մատը դրիւ էր բուն վերքի վրայ: Նոր տեղեկագրի մէջ ներփակուած են 1872-ից յետոյ հարստահարութիւնների դէպքերի մասին պատրիարքարանի կողմից Բ. Դրան գրուած բազմաթիւ թակրիրները, մի քանիսի ամբողջ պատճէններն և միւսների համառոտութիւնը, որոնք մեծ մասամբ ապարդիւն են մնացել:

Տեղեկագիրն իբրեւ դարման առաջարկում է հետեւեալ եօթն միջոցները.

«Ա.—Հողային խնդրոյն նկատմամբ թագրիր մը խմբագրած և մատուցած էինք, որ Տիվանը հիւսնայունի պաշտօնատունը յատկապէս կազմուած յանձնաժողովին և օրինաց ու արդարութեան համեմատ անոր պարունակութիւնն ընդունուած է. նորին գործադրութիւնը:

«Բ.—Վանօրէից կալուածները մահլիլէ և տուրքէ ազատ ըլլան:

«Գ.—Շահ Հիւսէյին օղլու Հիւսէյին, Գիվլան օղլու Աղիզ և Արդիւլ Ֆէթթա պէյերն և Քանդալ Աղասի և Արդիւլ Րահման և ասոնց նմաններն, որոնց հարստահարութիւնքն ու ապստամբական արարքը քանիցս հաստատուած են և ժողովուրդը շարունակ և դառնապէս կը դանգաւորի ասոնց համար, ըստ օրինի պատժել և հեռացնել:

«Դ.—Յանձնաժողով մը կազմել Բ. Դուռը, որուն մէջ գանուին նստե պատրիարքարանէս ցոյց տրուելիք անձեր, և լիազօր իշխանութեամբ Ասիա ղրկել, որ հարստահարութիւնները քննէ և բարձմանը դարման տանի:

«Ե.—Բ. Դուռը մէզահիպ միւտիրիին (կրօնական գործոց տեսուչ) նախադահութեանը տակ մնայուն խառն ժողով մը հաստատուի, որ պաշտօն ունենայ պատրիարքարանէս ներկայացեալ խնդրոյ մասին հարկ եղածը խորհիլ և գործադրութեանը համար բարձրագոյն հրաման ստանալ:

«Զ.—Այն հայը, որ տակաւին 21 տարին լրացուցած չէ, երբ կրօնափոխութեան դիմէ, այնպիսւոյն դաւանութիւնն ուղիօսքը չընտելի, ինչպէս կը տրամադրէ անչափահասներու համար գործադրութեան մէջ եղած օրէնքը:

«Է.—Քրիստոնեաները վկայութիւն տալու իրաւունքէն չզրկել:

Այս միջոցներէց ոչ մինն իսկապէս ծանր և անգործադրելի չէր թիւրք կառավարութեան համար, մանաւանդ որ ամեն ինչ թողնուած էր դարձեալ թիւրք պաշտօնեաների բարի կամքին. այնուամենայնիւ թիւրք լրագիրները թէ այս տեղեկագրի և թէ հայերի մի քանի հրապարակական բողոքի ցոյցերի առթիւ սկսեցին խիստ յօդուածներ գրել նրանց դէմ և մինչև անգամ նրանց «ապստամբ» էին հռչակում «բարեխնամ» կառավարութեան դէմ: Այնքան գրգռիչ էին այս յօդուածներն, որ ներսէս պատրիարք պաշտօնապէս բողոքեց կառավարութեան և միայն այն ժամանակ սանձ դրուեց թիւրք լրագիրների գրգռիչ յօդուածներին:

Տեղեկագիրը վերջանում էր այսպէս.

«Հայ ազգն իր տառապանաց բարձմանն ակնկալու՝ վերաողեալ միջոցները կառավարէ, վասնզի արդարութեան և հաւասարութեան շնորհն անխտիր վայե-

լելու իրաւունք ունի թէ մանկեղական և թէ ոչ-ման-
մեղական միւս հպատակ ազգաց չափ: Վասնզի հայն իր
դարաւոր հաւատարմութեան անժխտելի փորձեր է
տուած կայսերական կառավարութեան: Հայն իրեն
գծուած սահմանին մէջ ամեն կարելի ծառայութիւն
ինքնայորդոր մատուցած է միշտ օսմանեան պետու-
թեան և վերջապէս հայն իր ապագայն այս երկրին
ապագային մէջ կը փնտռէ և իր ամեն խնդրածն իրեն
և երկրին միապէս օգտակարն է, համաձայն իր օգոս-
տափառ վեհապետին բարի դիտաւորութեանց»*):

Այս տեղեկագիրը պատրաստող յանձնաժողովի
նախագահը Մատթէոս եպ. Իզմիրլեանն էր, իսկ տե-
ղեկաբերը՝ Ստ. Փափազեան:

Այս նոր տեղեկագիրն էլ նորն հետեանքը պիտի
ուենեանար, ինչ որ առաջինը: Երկար սպասեցնելուց յե-
տոյ սաղարգամը պատասխանեց հայոց յիշատակագրին՝
խոստանալով լիազօր քննիչ յանձնաժողով ուղարկել
«տեղնուտեղը քննելու գանգատներն և հարկ եղած մի-
ջոցները ձեռք առնելու»... Սովորական խօսքեր, որոնք
կառավարութեան ներկայ տագնապալից դրութեան մէջ
նուազ գործադրելի էին, քան 1872-ին, երբ առաջին
անգամ Խրիմեան յուզում էր այս խնդիրը: Մեծ յու-
զում էր տիրում այս առթիւ ժողովրդի մէջ, որին ար-
ձագանք էին տալիս հայ լրագիրները: Նկատելով քա-
ղաքական հանգամանքների առած չափազանց լրջու-
թիւնն և այն մեծ հոսանքն, որ կար առհասարակ եւ-
րօպական մամուլի մէջ ի նպաստ Թիւրքիայի քրիստո-
նեաների՝ Կ. Պօլսի ազգային գործիչները, չբաւակա-
նանալով տեղական լրագրութեան մէջ երեցած թղթակ-
ցութիւններով և խմբաւորական բաւական խիստ քննա-
դատութիւններով, սկսեցին ընդարձակ տեղեկութիւն-
ներ հաղորդել եւրօպական գլխաւոր լրագիրներին հա-

*) Ատեն. Ազգ. Ժողովոյ 1876—7, էջ 203—238.

յերի գանգատների մասին: Եւ այս՝ այնու մտնաւանդ կարեոր էր համարվում, որ ոչ միայն եւրօպական դիւանագէտներից ոմանք, այլ նոյն իսկ Կ. Պօլսում ապրող եւրօպացի հրապարակախօսները ճիշտ գաղափար չունէին գաւառացի հայ ժողովրդի ձգտումների վրայ և մեծ ջանք էին գործ դնում համոզելու թիւրք կառավարութիւնը, թէ պէտք է գոհացում տալ միայն եւրօպական նահանգների քրիստոնեաների պահանջներին, քանի որ «Փոքր Ասիայի քրիստոնեաները գոհ են իրանց կացութիւնից»*): Իսկ եւրօպական մեծ թերթերի տուած տեղեկութիւններով, որոնք երբեմն անպատշաճ, բայց յաճախ նպաստաւոր էին լինում հայերին, եւրօպական երկիրների մէջ սկսել էր հետաքրքրութիւն զարթնել հայ ժողովրդի վիճակի մասին**):

Այն միջոցին փորձ հղաւ նոյն իսկ ուղղակի եւ-

*) «Revue de Constantinople», 1876 թ., էջ 533.

**) Երբ Թիւրքիայի քրիստոնեաների կացութիւնը 1876-ին և 1877-ին ընդհանուր եւրօպական հետաքրքրութիւն շարժեց, անգլ. կառավարութիւնը խորհրդարանին ներկայացնելու համար 1877-ին հրատարակեց № 16 (1877) «Կապոյտ Գիրքն», որ բովանդակում էր անգլ. դիւանագիտական գործակալների 1868-ից մինչև 1875 թ. թիւրքահայտակ քրիստոնեաների վիճակի նկատմամբ ուղարկած տեղեկագիրներն, և ապա № 17 (1877) գիրքն, որ տւելի էին շրջանից սկսելով (1856) նոյնպէս առաջ էր բերում հիւպատոսների տեղեկագիրները: Թիւրքիայի ֆինանսական և վարչական բարենորոգումների և քրիստոնեաների պաշտպանութեան մասին: Այն գրքերում բազմաթիւ պաշտօնական վկայութիւններ կան այն զեղծումների և բռնութիւնների մասին, որոնք յիշուած են ազգ. վարչութեան մատուցած հարստահարութեանց կրկին տեղեկագրերում: № 17 (1877) գիրքն ամփոփում է ի մէջ այլոց այն հրահանգներն, որ անգլ. կառավարութիւնը 1856—1875 շրջանում ուղարկել է իր Կ. Պօլսի դեսպանին ընդհանրապէս քրիստոնեաների պաշտպանութեան և բարենորոգումների գործադրութեան մասին: Բայց առանձնապէս հայոց վերաբերեալ յիշատակութիւն չկայ դեռ այդ հրահանգներում:

բօւական դահլիճների ծանօթութիւնը հասցնել Հայաստանի կացութիւնը, մի համառօտ յիշատակագրի ձեով *):

Այս բոլոր հրատարակութիւններն, որոնք դեռ ևս անհատական ջանքերի արդիւնք էին, նպատակ ունէին հասարակաց նպաստաւոր կարծիք ստեղծել Եւրօպայում հայոց համար, որ պէսզի նրանից ազդուեն եւրօպական կառավարութիւններն և առաջիկայ դեսպանախորհրդում զբաղուեն նաև Փոքր Ասիայի հայաբնակ նահանգներով: Բիչ չէին հաւատացողները, թէ եւրօպական դեսպանախորհուրդն աջողութիւն պիտի ունենար և տեղական ինքնավարութիւն պիտի մտցնէր Եւրօպական Թիւրքիայի սլավաբնակ նահանգներում, հետեաբար պէտք էր յարմար առթից օգտուել և նոյնպիսի բարենորոգումներ պահանջել նաև Հայաստանի համար ուղղակի եւրօպական կառավարութիւններին դիմելով: Բոլորովին տարբեր հայեացքի էին հետևում ժողովրդի «մեծամեծներն», այսինքն նրանք, որոնք մեծ մասով կապ ունէին տէրութեան պաշտօնատուներին կամ բարձր աստիճանաւորների հետ (պաշտօնեայ, վաճառական, կապալառու, բժիշկ և այլն) և որոնց ազդեցութեան տակ էր դործում սովորաբար ազգային վարչութիւնը մանաւանդ ներկայ Գաղաքական Ժողովի օրով: Այս դասակարգն այն հայեացքն ունէր, որ այսպիսի մի կենսական հարցում պէտք չէր կառավարութեան քաղաքականութեան հակառակ ընթացք բռնել: Ինչ որ էլ լինի այս ուղղութեան հետևողների իսկական շարժառիթը, նա ունէր այն գործնական և արդարանալի

*) Սէթ Աբգար, հնդկաստացի հայ վաճառականը, լոյս ընծայեց Լոնդոնում Ֆրանսերէն լեզուով մի յիշատակագիր («Memoire sur la situation actuelle des arméniens et sur leur avenir, respectueusement transmis aux chancelleries des grandes puissances», Londres, 1876, 12 էջ), որի մէջ պահանջում էր, որ Եւրօպան զբաղի նաև 4 միլիօն Թիւրքահայասակ հայերի վիճակով:

կողմն, որ գեապանախորհրդի մէջ Հայաստանի խնդիրն
ևս ծրագրի մէջ մտցնելու և քննութեան առարկայ
դարձնելու համար անհրաժեշտ էր, որ շահագրգռուող
գլխաւոր տէրութիւններից մէկը կամ միւսն՝ այսինքն
կամ գեապանախորհրդի նախաձեռնող Անգլիան և կամ
Թիւրքիայի սահմանակից տէրութիւններն՝ Աւստրիան
և մանաւանդ Օուսաստանը յանձն առնէին միջնորդել
և համոզել ոչ միայն միւս եւրոպական տէրութիւն-
ներն, այլ նաև Բ. Դուռն. իսկ այս բանը ժամանակի
քաղաքական հանգամանքների համեմատ եթէ ոչ ան-
կարելի, գոնէ չափազանց դժուար իրագործելի էր:
Այդպիսի մի ուժեղ միջնորդութիւն շարժման մէջ դնի-
լու համար բաւականաչափ զօրաւոր պատճառներ չը-
կային յաշտ դիւանագիտութեան*):

Մի կէտում, սակայն, համաձայն էին ամբողջ ժողովուրդն և իր առաջնորդները: Պատրիարք, վարչու-
թիւն, մամուլ և հոգևորականութիւն (որ առանձնապէս
մեծ դեր էր խաղում), բոլորն էլ համամիտ և հաւա-
սար կերպով վրդովվում էին, մտածելով թէ գեապա-
նախորհրդի շնորհիւ բուլգարներն և բոսնիա-հէրցեգո-
վինացիք կարող էին առանձնաշնորհեալ դիրք և նոյն
իսկ ինքնավարութիւն ձեռք բերել, որից պիտի գրկուէին
իրանք, հայերն, որոնք նուազ չեն կրել Թիւրքական
բռնութիւններն և ճնշումը: Հայոց այս քացարձակ գան-
գաւոր կատարելապէս հաւանութեան էր արժանանում
Բ. Դուռն. կողմից, որ ի հարկէ տարբեր տեսակէտքով
էր շարժվում այս հարցում: Միոհնատ փաշան և իր
խումբն, որ ամենից առաջ Թիւրք ազգայնականներ
էին, յայտնապէս քաջալերում էին հայոց պատրիարքն

*) Եւրոպական Թիւրքիայի յունաբնակ գաւառների (Թէ-
սալիա և էպիրոս) ժողովրդից և կրեւադիներից աղերսագիրներ
մատուցուցին գեապանախորհրդին իրանց վիճակի բարւոքման
մասին, բայց գեապանախորհուրդը հաստատ թաց իր նախկին
ծրագրի վրայ և քուչեց նրանց անհետեանք:

և ղեկավարող շրջաններն, որոնք անկասկած գործում էին այն միջոցին նրանց գաղտնի թելադրութեամբ:

Թիւրք կառավարութեան ձեռքում մեծ զէնք էր այն հանգամանքն, որ միևնոյն երկրում բնակւող ուրիշ քրիստոնեայ ցեղեր, որոնք ոչ թուով և ոչ կրթութեամբ ետ չէին մնում բուլգարներից և բօսնիացիներից, բողոքում էին այս վերջիններին առանձնաշնորհումներ տրուելուն դէմ և պահանջում էին նոյնպիսի իրաւունք նաև իրանց համար: Եւ այսպիսի բողոքներ ուղղվում էին ոչ միայն մամուլի մէջ, ոչ միայն Բ. Դրան, այլ այս վերջինի գիտութեամբ նաև Էւրօպական դեսպաններին և յատուկ պատգամաւորներին: Բ. Դուռը շատ լաւ գիտէր, որ այս բողոքները պիտի ծառայէին միմիայն ի մնաս բուլգարների և բօսնիացիների՝ առանց որևէ իրական օգուտ բերելու բողոքող միւս քրիստոնեաներին...: Ուշադրութեան արժանի է՝ այս առթիւ Ներսէս պատրիարքի տեսակցութիւնը 1876 թ. դեկտեմբերի 6-ին (ն. տ.) մեծ-բրիտանական դեսպանի հետ: Ահա ինչպէս է նկարագրում սրբ Էլիօտ իր զեկուցագրում այս տեսակցութիւնը*):

«Հայոց պատրիարքն եկաւ երէկ ինձ մօտ:

«Նրա գալու նպատակն էր՝ յանուն այն ստուարաթիւ քրիստոնեայ հասարակութեան, որի գլուխն է ինքը, յոյս յայտնել, որ դեսպանախորհուրդը պիտի չպնդէ Բ. Դրան առաջ, թէ ապստամբուած նահանգներին տրուեն այնպիսի առանձնաշնորհումներ, որոնցից զուրկ պիտի մնան միւս նահանգներն, որոնք հանդարտ են կացել, բայց իրաւունք ունեն, որ իրանց վիճակն ևս նկատողութեան առնուի:

«Ես զգուշաւոր կերպով պատասխանեցի, թէ դեսպանախորհրդի նպատակը միայն խաղաղեցնել է այն նահանգներն, ուր ապստամբութիւնն սպառնում էր

*) «Blue Book», Turkey, № 2 (1877), էջ 34.

ընդհանուր խաղաղութեան, և, իմ կարծիքով, պիտի չզբաղուի ամբողջ օսմանեան կայսրութեան վարչութեան բարեկարգութեան հարցով:

«Պատրիարքը պատասխանեց, թէ իր ժողովուրդը շատ գրգռուած է եւ երբ եւրօպական պետութիւնների համակրութիւնը գրաւելու համար հարկաւոր էր ապստամբուել, ամենեւին դժուար չէր այդպիսի մի շարժում առաջ բերել:

«Նա բողոքեց նոյնպէս եւրօպարնակ չերքէզներին Ասիա տեղափոխելու առաջարկութեան դէմ, որ յօգուտ սլաւոնների է, բայց ի ֆնաս հայերի: Արաբիայի հեռաւոր մասերից դուրս, ուր անկարելի է քշել հիւսիսային կլիմային վարժուած մարդկանց, (Փոքր) Ասիայում չկայ մի տեղ, ուր բազմաթիւ հայեր չբնակուեն, և պատրիարքը յոյս ունի, թէ հայերը չեն յանձնուի՝ իրանց բնակավայրերից հալածուելու պատճառով դայրացած չերքէզների ձեռքը»:

Այս տեսակցութեան մէջ Ներսէս պատրիարքի պահանջը, թէ «ապստամբուած նահանգներին պէտք չէ տրուեն այնպիսի առանձնաշնորհումներ, որոնցից զուրկ պիտի մնան միւս նահանգներն», և նոյն իսկ հայերն ապստամբեցնելու սպառնական ակնարկն անկասկած ոյժ էին տալիս Բ. Դրան բաղադրականութեան, որ ճիշտ այդ պատրուակներն էր առաջ բերում սլավոնների պահանջները մերժելու համար:

Յամենայն դէպս ազգային վարչութեան հետեւելիք ընթացքի վերջնական որոշումը կախուած էր ազգի գերագոյն իշխանութիւնից, որ էր Աղգային Ընդհանուր Երեւոփոխանական Ժողովը: Այս բանը հարկաւոր էր նաեւ այն տեսակէտով, որ յանուն հայ ազգին պաշտօնական դիմում լինի թիւրք կառավարութեան, այս վերջինի հայեացքին համապատասխան ձեռով: Ըստ այնմ էլ ազգային վարչութիւնը նոյեմբերի 26-ին (1876) ամբողջ խնդիրը բերում է Ընդհանուր Ժողո-

վին և հետևեալ առաջարկութիւնն է տնում:

«Նկատելով, որ Թիւրքիոյ բարեկարգական ներկայ խնդրոյն մէջ քանի մը գաւառաց բացառիկ կերպիւ արտօնութիւն և առանձնաշնորհում տրուելու մասին դրսէ դուրս առաջարկութիւն կրլայ, առաջարկութիւն՝ որ բարեկարգութեան խնդրոյն հիմն եղող հաւասարութեան սկզբան և տէրութիւնն դարաւոր հաւատարիմ հպատակն եղող հայոց ազգին զգացման միապէս հակառակ է, հարկ դատեց Թիւրքիոյ հայոց երեսփոխանութիւնը կազմող պատկառելի ժողովոյդ կողմէ խնդրագիր մը մատուցանել Բ. Դրան յետագայ իմաստով թէ՛ ամեն կողմանէ կը լսենք, որ բարեխնամ տէրութիւնը պէտք եղած ընդհանուր բարեկարգութիւնները պիտի շնորհէ բովանդակ օսմանեան երկրին, որոյ համար ուրախ ենք, բայց միւս կողմանէ խօսքեր ալ կը պատին, որ միմիայն մէկ քանի գաւառներու բարեկարգութիւններ պիտի տրուին խտրողաբար: Սոյն համբաւը (լուրը) մեծապէս կը վիրաւորէ հայոց ազգն, որ օսմանեան պետութեան բազմադարեան հաւատարիմ հպատակն է և ընաւ օր մը չէ վշտացունցած իր վեհապետ տէրութիւնը, և որ առանել իրաւունք ունի իր հաւատարմութեանը համար տէրութեան շնորհաց մասնակից ըլլալու առանց խտրութեան»:

Այսպիսի մի առաջարկութիւն՝ այնպիսի մի Բաղադական ժողովի կողմից, որի կարևոր անդամների ներքին կապը Բ. Դրան հետ գաղտնիք չէր ազգային երեսփոխանների համար, զարմանք պատճառեց նրանց և նրանք՝ զգուշաւոր կերպով շարժել ուղելով՝ փոխանակ անմիջապէս ընդունելու՝ աւելի խոհեմութիւն համարեցին յանձնել գործը կանխապէս «Հարսմահարութեանց Յանձնաժողովի» քննութեան: Յանձնաժողովի մէջ ոմանք—որոնց մէջ էր նախագահը՝ Մատթ. եպ. Իղմիրլեան և տեղեկաբերը՝ Ստ. Փափագեան—շատ լաւ

ըմբռնելով, թէ ինչ աղբիւրից էր ծագում առաջարկութիւնն և ինչ էր նրա իսկական նպատակը, հակառակ էին այդպիսի մի աղերսագիր տալ Բ. Դրան, պատճառաբանելով թէ օսմանեան տէրութիւնն ինքն արդէն մտադիր է սահմանադրական ձև ընդունելուն: Բայց մեծամասնութիւնն այնու ամենայնիւ որոշում է ընդունել ազգ. վարչութեան առաջարկութիւնն և հետեւալ իմաստով գրաւոր զեկուցում է ներկայացնում Ազգային ժողովին.

«Մեր ազգը այս երկրին ժողովրդոց մէջ այն միակ ազգն է, որ իր ազգային ներքին գործոց վարչութեան համար սահմանադրութիւն մը ունի, որու շրջանակն որչափ և անձուկ ըլլայ, անոր բարիքը սկսած ենք վայելել, թէև անոր տրամադրութեանց գործադրութեան մէջ ակամայ թերութիւններ կը նշմարուին տակաւին: Արդ՝ երբ իրմէ անկատար ազգային կազմակերպութիւն ունեցող ուրիշ ազգերը, որոնք տակաւին ազնուապետական դրութեամբ կը կառավարուին, յարմար տեսան որևէ կերպով դիմել առ Բ. Դուռն և աղերսել, որ ըլլալիք բարենորոգմանց մէջ անմասն չմնան, մեր ազգին՝ զոր օրինաւորապէս ներկայացնող մարմինն է այս ժողովը՝ լուռ կենալը կրնար այլ և այլ մեկնութիւններու տեղի տայ, ինչպէս արդէն սկսած էր. մանաւանդ այն անհիմն զրոյցները, որ մեր ազգին հռանդն ու մտաւորական կեանքը չգիտցողները սովորաբար ին տարածել, յարմար առիթ գտած էին սա սխալ գաղափարը տալու, թէ հայը քաղաքական կենաց օտար է բոլորովին, թէ հայն իր ապագան ճակատագրին հետ կը շփոթէ և վերջապէս հայը զուրկ է այն ամեն զգացումներէ, որ զազգ ժը դէպի յառաջադիմութիւն կը մղեն...: Եթէ (հայ ազգը) լուծութիւն պահէ այս պարագային մէջ, նոյն իսկ իր ազգային կենդանութիւնը կասկածի մէջ կը թողու առաջի աշխարհի և իր արժանեաց վրայ նոյն իսկ օսմանեան կա-

աւարութեան շատ տխուր գաղափար մը կընծայէ...»։ Ազգային ժողովը դեկտեմբերի 10-ի նիստում տաք կերպով քննում էր հարցն, երբ ներս մտաւ երեսփոխան Սարգիս Աղաբէկեան և յայտնեց. «Շատ ուշ մնացինք և տնտնացինք այնպէս, ինչպէս «մանանիս յետ ընթրեաց», որովհետև վաղը արդէն օսմանեան սահմանադրութիւնը պիտի հրատարակուի»։ Այնու ամենայնիւ Աղաբէկեան ևս համաձայնվում է, որ «Ազգային ժողովը ձայն բառնայ և պահանջէ, որ ինքն ևս մասնակից լինի, եթէ ուրիշ գաւառներուն առանձին արտօնութիւններ շնորհուին», և աւելացնում է. «Ոմանք (երեսփոխաններից) կարծեցին, թէ ուրիշ ազգաց (բուլղար, բօսնիացի և այլն) թափած արիւնը իրաւունք կուտայ առանձնաշնորհումներ իրենց համար խնդրելու։ Իմ կարծիքով՝ մենք ուզելու այնքան իրաւունքներ ունինք այսօր, որ ուրիշներուն իրաւունքէն հազար անգամ աւելի է. քե՛ որ տախտակէ քնդանօք կըրցանք շինել*», այս՝ մեր ուզելու իրաւունքէն չի կրնար զրկել զմեզ։ Մենք, որ այսքան դարերէ ի վեր հաւատարմութեամբ ծառայած ենք տէրութեան և երբէք ծանր վիշտ կամ ֆլաս մը տուած չենք, ինչո՞ւ իրաւունք չունենանք տախտակէ թնդանօթ շինողին տրուելիք արտօնութիւնը մենք ալ վայելելու. թէ որ այս իմաստով ձայն պիտի հանենք, աղէկ. չէ նէ՛ բնաւ ձայն չհանենք և սպասենք»։ Երեսփոխանների մեծ մասն, որոնք, ինչպէս վերև յիշեցինք, կասկածանքով էին վերաբերվում Քաղաքական ժողովի այս առաջարկութեան, կռահելով թէ նա շարժվում է Բ. Դրան թելադրութեան համաձայն և չուզելով բացարձակ գործիք դառնալ սրա ձեռքը, միջին ճանապարհ է ընտրում և փոխանակ Քաղաքական ժողովի առաջարկութեան համաձայն՝ Բ. Դրան խնդրագիր-բողոք մատուցանելու,

*) Ակնարկութիւն բուլղարներին։

ինչպէս արեւ էին յոյները*) նոյն Բ. Դրան թելադրութեամբ, որոշում են խնդիրը յանձնել Ներսէս պատրիարքին, որ գործէ պարագաների պահանջի համաձայն: Հետեւաբար Ազգային ժողովը միաձայն քուէարկում է հետեւեալ օրակարգը.

«Ժողովը վստահ ըլլալով, թէ օսմանեան կայսերական կառավարութիւնն ինչ առանձնաշնորհութիւններ, որ պիտի տալ ուրիշ ազգաց՝ նոյնը պիտի շնորհէ նաեւ հայոց ազգին՝ անոր արդի վիճակին բարւոքմանը համար և այս կերպով որեւէ զրկանք տեղի չպիտի ունենան, որ բողոքոյ առիթ ընծայեն հայոց ազգին, այս մասին պէտք եղած միջնորդութիւնը յանձնարարելով ամենապարբ. պատրիարք հօր, կանցնի իր օրակարգին»:

Այս որոշումն այնուամենայնիւ գոհ թողեց Բ. Դուռը, մանաւանդ որ դեսպանախորհրդի անաշտոյթութիւնն սկսել էր ակներև դառնալ: Բացի դրանից օսմանեան կայսրութեան մէջ բնակուող քրիստոնեայ տարրերը տէրութեան հետ սերտ կերպով կապելու ձգտող Միդհատ փաշան, իր համակրութեան զգաց-

*) Յոյները թէև հայոց հետ համեմատելով նուազ տոթութներ ունէին գանգատուելու, բայց թիւրք կառավարութեան քաղաքականութեան հետեւելով և իրանց՝ սլաւիների դէմ զգացած ցեղական նախանձից զրգուած մի պաշտօնական (Սինօզի և Յառն ժողովի կողմից) բողոք ներկայացրին Բ. Դրան, որտեղ ազդարարում էին, թէ «միևնոյն կառավարութեան ենթարկուած ազգութիւնների մէջ պէտք չէ զանազանութիւն դնել. բարենորոգումները պէտք է որ բոլոր հպատակների վրայ տարածուեն, առանց ցեղի խտրութեան, այլապէս ապագայում կարող է խռովութիւն ծագել» («La Turquie» 3/15 դեկտեմբերի 1876): Յոյն լրագիրներն էլ ամենախիստ լեզուով բողոքում էին սլավ նահանգների առանձնաշնորհումներ արուելուն դէմ («Նեօլոգոս», 11/23 սեպտ. 1876): Այս ուղղութեամբ շարժվում էր նաև բուն Յունաստանը թէ պաշտօնական միջամտութեամբ և թէ ժողովրդական միտինգներով:

ուռնքը ցոյց տալու համար, որոշել էր անձամբ այցելել Ներսէս պատրիարքին: Օսմանեան նորահաստատ սահմանադրութեան հայրն և թիւրք կառավարութեան գլուխն՝ առաջին անգամ էր այցելում հայոց պատրիարքարանը: Նա եկաւ յունվարի 9-ին (1877), դեսպանախորհրդի վերջին նիստի հետեւեալ օրը: Այստեղ աւելորդ չենք համարում առաջ բերել այդ ազատամիտ պետական անձի և թիւրք անկեղծ հայրենասէրի խօսած ճառը հայոց պատրիարքարանում, ուր նա պարզում է իր հայիացքն հայ ժողովրդի մասին:

«Օսմանեան կայսրութեան հպատակ զանազան ազգաց պատմական կեանքը քննելու ատեննիս, կը տեսնենք, որ հայոց ազգին առ օսմանեան պետութիւնն ունեցած հպատակութիւնն ու սերտ կապակցութիւնը մասնաւորութիւն մ'է (առանձին տեղ է գրաւում), որ նոյն ազգին՝ ինքնայոժար փափազանօք օսմանեան դրօշակին ներքե հաւաքուիլ ուզելէն է յառաջ եկած: Անցեալ դարերուն մէջ հայերն իրենց միութեան կապը և քաղաքական դիրքը խզուելուն պատճառով աշխարհի զանազան և հեռաւոր տեղերը ցրուելով, այն ինչ ազգութիւննին ջնջուելու մերձեցած էր, Յովակիմ վարդապետին (պատրիարք) շնորհիւ օսմանեան պետութեան հովանւոյն տակ՝ ապաստանեցան, և ահա նոյն ժամանակէն ի վեր, որ չորս հարիւր այսքան տարի կրնէ, հայք իրենց կրօնքն ու ազգութիւնը պահպանելով՝ կատարեալ անդորրութեամբ ու հանգստութեամբ ապրեցան և փորձով ու արդեամբ ցոյց տուին այն բարեհամբոյր կենցաղակցութեան ոգին, որ քաղաքակրթութեան և մարդավարութեան վսեմ յատկութիւններէն մէկն է, և վերջին դարուս մէջ ալ ուսմամբ, բարոյականութեամբ և արհեստիւք իրենց ազգային բարքն ու սովորութիւնները շքեղազարդելու մասին ջանադիր գտնուեցան: Այսպէս՝ հայոց ազգը թէ՛ ազգային և թէ՛ մարդկային յատկութիւնները ճանչցած և սոյն յատ-

կութեանց կարեորութիւնն զգացած ըլլալով՝ մեր վեհափառ կայսեր առհասարակ իր բոլոր հաղաթանգաց համար շնորհած սահմանադրութեան համեմատ օսմանեան պետութիւնը կազմող բնական տարերաց մէջ կը գըտնուի, և իր ընդհանուր հայրենակցաց հետ ընդգրկած օսմանեան դրօշակիկն յարգն ու պատիւը պաշտպանելու գործն իր ազգային և քաղաքական բոլոր իրաւունքներուն պիտի նախադասէ, և ես իմ հայրենակցացս հետ հաւաստի եմ, որ հայոց ազգն այս մասին ամեն աշխատութիւն նուիրելէ ետ չպիտի մնայ»:

Միդհատ փաշային պատասխանում է Ներսէս աղաւորիարք, յայտնելով իր խորին շնորհակալութիւնը «ի դիմաց աշխարհիս չորս կողմը բնակող միլիօնաւոր հայոց» և յայտնում է, թէ «օսմանեան մեծ ազգն իբնէ ասիական ըլլալուն, մեր իրաւունքն է ըսել, թէ անոր ամենէն դրացի եղբայրը հայոց ազգն է», և վերջացնում է իր խօսքը կեցցէներով սուլթան Համիդի և Միդհատ փաշայի համար: Խօսում են նաև Խորէն եպ. Նարբէյ և ազգ. վարչութեան անդամները, դրուատելով Միդհատ փաշայի արժանիքն և վստանեցնելով հայ ազգի հաւատարմութեան մասին*):

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍԵՁՈՐՍԵՐՈՐԴ

Ռուսահայոց հայեացքը: «Մշակի», «Մեղուի» և «Փորձի» տարբեր կարծիքները: Կ. Պօլսի հայոց վերաբերմունքը Ռուսաստանին: Յուշում մի սուտ լրի պատճառով: Հայկական գաւառների վերաբերմունքը Ռուսաստանին: Ռուսական քաղաքականութիւնը Թիւրքաց Հայաստանում: Անդլիական դեսպանի և հիւպատոս Տէյլլըրի ղեկուցումները հայոց մասին: Գր. Արծրունու նպատակն և ջանքերը: Թիֆլիսի հայոց ուղերձն Ալեքսանդր Բ. կայսեր:

Թիւրքիայի 1876 թուականի դէպքերն իրանց վրայ հրաւիրեցին բնականաբար նաև ռուսահայերի

*) Առեւտրութիւնը Ազգ. Փաղովոյ, 1876/7:

ուշադրութիւնը: Բայց ռուսահայոց մտաւոր կենտրոնում՝ Թիֆլիսում ևս կարծիքները տարբերվում էին այն հարցի առթիւ, թէ ներկայ հանգամանքներում թիւրքահպատակ ազգակիցներն ինչ դիրք պէտք է բռնէին: Շարունակել անորոտունջ տանել իր վիճակը՝ վստահ լինելով կառավարութեան խոստումների վրայ և միմիայն նրանից յուսալով բարուքում՝ թէ՛ ձայն բարձրացնել ընդդէմ թիւրքական իշխանութեան և օտար պետութիւնների միջոցով բարենորոգումներ պահանջել, ծագեցնելով առանձին քաղաքական «հայկական խնդիր» ևս: Այս վերջին կարծիքը ջերմագին ընդգրկեց Գրիգոր Արծրունին, որ «Մշակի» մէջ (գեռ ևս շաբաթաթերթ) եռանդով սկսեց այս ուղղութեամբ յորդորներ կարգալթիւրքահայերին: «Ամօթ կը լինի հայերին, — գրում էր նա, — եթէ նրանք իրանց իրաւունքները պաշտպանելու և նոր իրաւունքներ սեփականացնելու համար ձայն չեն բարձրացնի, մինչդեռ Թիւրքիայի հպատակ այլ ազգութիւնները իրանց անձն են զոհում, իրանց արիւնն են թափում ազատութիւն ձեռք բերելու համար. մինչդեռ մահմեդականներն անգամ ոտքի են կանգնում տէրութիւնից սահմանադրութիւն պահանջելու համար»: Եւ նա յորդորում էր դիմել Ռուսաստանի օգնութեան: «Միայն Ռուսաստանը, — ասում էր նա, — կարող է հասկանալ որքան օգտաւէտ է թէ՛ ընդհանուր մարդկային քաղաքակրթութեան տեսակէտից, թէ՛ իրան՝ ռուսաց պետութեան օգուտների համար որքան նշանաւոր է շահել, գրաւել՝ կորած, ընկած, յուսահատուած քրիստոնեայ տարրը Փոքր Ասիայում»: Արծրունին ուղղակի քարոզում էր, որ Հայաստանն անցնի ռուսաց ձեռքը, որովհետեւ «Ռուսաստանի ձեռքում, որի կոչումն է՝ տաքածել Արեւելքում համաշխարհային քաղաքակրթութիւնը, այդ տոկուն, աշխատասէր, քրիստոնէութեան գաղափարին (ինքն) իրան զոհած ազգութիւնը՝ հայերը կարող էին որպէս միջոց

ծառայել Փոքր Ասիայում Ռուսաստանի նպատակը իրագործելու համար...*)։ Դժգոհ էր Արծրունին նաև Ազգային Սահմանադրութիւնից, որի նկատմամբ շատ իրաւամբ գրում էր, թէ «այժմ, երբ Թիւրքիան գլխունվում է սարսափելի քաղաքական մի կրիզիսի մէջ, ... յայտնուեց, որ այդ երևելի Սահմանադրութիւնը անզօր է պաշտպանել հայերին՝ տէրութեան կամայականութեան և բարբարոսութեան դէմ, անզօր է պաշտպանել Թիւրքիաքնակ հայի ամենաանհրաժեշտ, անբռնարարելի մարդկային իրաւունքը... Հային կողոպտում են, հարստահարում են, չարչարում են, ծեծում են, անպատուում են. ուր է Սահմանադրութիւնը, որ պէտք է պաշտպանէր նրան»**):

Այսպիսի գաղափարներ ունենալով Թիւրքահայերի դրութեան մասին, դժուար չէ գուշակել թէ ի՞նչ վերաբերմունք պիտի ցոյց տային Արծրունին և իր ոչամենշան կուսակցութիւնը Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքի յուլիսի (1876) նշանաւոր շրջաբերականին։ Արծրունին ամենախիստ կերպով բողոքեց. բայց դժբախտաբար այս անգամ նրա բողոքը ցանկալի լրջութիւնը չունէր, որովհետև դատողութիւնների չափազանցութիւնը թուլացնում էր նրա ներքին արժանաւորութիւնը։

Առանց ուրիշ հիմք առաջ բերելու՝ նա իր ընդդիմախօսութեան ամբողջ ոյժը կենտրոնացնում էր կրօնական հանգամանքի վրայ։ «Այդ քրիստոնեայ հովիւը, — գրում էր նա Ներսէս պատրիարքի մասին, — անհրաժեշտ է համարում քրիստոնէական ազգի գոյութեան տևողութեան համար մահմեդականութեան հովանաւորութիւնը, քրիստոնեայի պատիւը ենթարկում է իսլամի պատուի հովանաւորութեան, Աւետարանը

*) «Մշակ», 1876 թ. յուլիս 1.

**) «Մշակ», 1876 թ. նոյեմբ. 25.

ստորագրում է Ղուրանին, Փրկչի հօտի գոյութիւնը կարօտ է համարում Մահմեդի պաշտպանութեան...*) , մեղադրանքներ, որոնց գէմ անշուշտ պիտի բողոքէր Ներսէս:

Ծիշա հակառակ ուղղութեանն էր հետևում զուսահայոց «պահպանողական» համարուող կուսակցութիւնն, որի բերանն էր համարվում Թիֆլիսի «Մեղրու» լրագիրը: Այս խումբը բոլորովին համաձայն չէր այն մտքին, թէ Թիւրքահայերի ազատութիւնը Ռուսապետանի ձեռքումն է: «Մեղրուն» հանդարտութիւն էր քարոզում և խորհուրդ էր տալիս առ հասարակ հայերին, որ «պահպանելով իրանց պարզ հայկական կեանքը՝ հեռու մնան շոայութիւնից և զարգանալով մտաւորապէս և բարոյապէս և ապահովելով իրանց նիւթապէս՝ դառնան անհրաժեշտ կարևոր խաղաղ քաղաքացիք այն երկիրներում և տէրութիւններում, ուր նոքա բնակվում են, և վայելեն տիրապետող ազգերի հետ հաւասար քաղաքական իրաւունքներ, պահպանելով իրանց ազգայնութիւնը, լեզուն և կրօնքը, զարգացնելով սոցցա՝ ժամանակի պահանջի համաձայն»: Իսկ յատկապէս «տաճկահայերի կոչումն մինջեւ անգամ այելի լաւ է, քան այս. թող նոքա ուսմամբ և և բարոյապէս զարգանալու ջանան և նրանք մեծ կշիռ կը ստանան այստեղ անշուշտ, վասնզի ժամանակը պիտի պահանջէ իր հարկը և՛ տաճկից, և՛ քիւրդից, և՛ կիսավայրենի թիւրքմէնից, որոնք այն ժամանակ ակամայ պիտի դառնան դէպի հայերը, սրանցից ժամանակի պահանջած ուսումնի և գիտութիւնը ստանալու: Հայի այս մտաւոր և բարոյական դերազանցութիւնն անշուշտ ժամանակով կը կազմէ Տաճկաստանի մէջ երկու զօրեղ տարրեր՝ տաճկական և հայկական՝ որոնց իւրաքանչիւրը կը լրացնէ միւսի պակասութիւնն և այսպէս երկուսը միասին

*) «Մշակ», 1876 թ. № 33.

ներհաշնակութեամբ կը կազմեն մի տաճկա-հայկազգաց քնդաբանկան մարմին, որպիսի կերպարանք ունեն աշխարհի երեսին շատ զօրեղ քաղաքական մարմինները*):

Ահա այս տարրեր հայնացքների տէր էին ուսմանայրը թիւրքահայերի ներկայ կացութեան և ազգայ վարմունքի մասին։ Մի մասի ծայրայեղ յոռետեսութիւնը «մանմեղականութեան հովանաւորութեան» մասին և անապարանօք Ռուսաստանի իշխանութեան ներքե հրաւիրելը հաւասարակշիռում էր միւս մասի նոյնպէս ծայրայեղ լաւատեսութեան թիւրքահայի ներկայի և մանաւանդ աղաքայի մասին, երազելով հային իբրև թիւրքի, քիւրդի և թիւրքմէնի ուսուցիչ և մի «տաճկահայկական քաղաքական մարմնի» կազմակերպող։ Միջին ճանապարհ երկուսի մէջ ուզում էր նախ պրնաւել «Փորձ» եռամսեայ հանդէսը՝ յորդորելով թիւրքահայերին կոռուով ձեռք բերել իրանց իրաւունքներն և իսկոյն աւելացնում էր. «Կո՛րէ առկուով չե՞ք ուզում հասկանալ յեղափոխական միջոցները, ապստամբութիւնը և այլն։ Հայերի դրութիւնը թիւրքիայում, նրանց վայելած իրաւունքներն և արտօնութիւնները գեո ախքան են, որ, առանց ապստամբութեան դիմելու, հարող են բարւոքել իրանց դրութիւնը**): Բայց այնուհետև «Փորձ» շատ աւելի մօտեցաւ «Մշակին», երբ սկսեց հրատարակել Գամառ Բաթիպայի (Ռափայել Պատկանեան) «Ազատ Երգերը», «Բողոք առ Եւրօպա», «Վանեցու Հայր-Մերը» և այլ այսօրինակ ազատասիրական ոգով լցուած մարտական երգերն, որոնք յեղափոխական շարժման կոչեր էին և որոնք այնքան մեծ ժողովրդավանութիւն ստացան ամբողջ հայութեան մէջ, յուզելով և ցնցելով բովանդակ «երիտասարդութիւնը»։

Իսկ ի՞նչ էր մտածում ինքը՝ թիւրքահայը ուսու-

*) Լէօ, «Գր. Արժուէի», Բ. հատոր, էջ 429.

**) Անդ (Լէօ), էջ 441.

հայոց այս յորդորների նկատմամբ: Թիւրքահայերն ընդհանրապէս շատ քիչ էին ծանօթ ոռւսահայ լրագրութեան, և այն փոքր մասն էլ, որ ծանօթ էր, զարմանք էր յայտնում, թէ ինչպէս կարելի էր նրանցից պահանջել այն շարժումն, որ հիմնական գաղափարն էր Գր. Արծրունու և Գամառ Քաթիպայի, այն էլ «այժմ կամ երբեք», ինչպէս գրում էր Արծրունին: Ռուսաստանի օգնութեանը դիմելու և մանաւանդ նրան հպատակ դառնալու միտքը՝ Կ. Պօլսի գրազէտ և ազգասէր դասի համար, այն ժամանակները, դաւաճանութեան շատ մօտ մի գաղափար էր համարվում: Այս դասակարգն այն խորին համոզումն ունէր, թէ Կովկասի և ընդհանրապէս Ռուսաստանի հայ ժողովուրդը վաղ թէ ուշ դատապարտուած էր բոլորովին կորչելու հայութեան համար: Երբ նրանք, այն ժամանակի «ազգասէրները», համեմատութեան էին դնում Թիւրքիայի և Ռուսաստանի հայերի ներկան և մօտալուտ ապագան, զուտ հայկական ինքնաճանաչութեան և ազգայնութեան պահպանման տեսակէտից, ամեն առաւելութիւն գտնում էին Թիւրքիայի հպատակ հայի մէջ: Տիրում էր այնպիսի համոզում, թէ Ռուսաստանում հայն՝ իբրեւ հայ՝ ապագայ բոլորովին չունէր և մատնուած էր կորստեան, այնպէս, ինչպէս ուրիշ օպար երկիրներում պատահել էր արդէն: Այս միակողմանի սխալ հայեացքի գէմ ոչ մի էական միջոց չէր գործ դրվում, նոյն իսկ էջմիածնում, ուր գրեթէ նոյն գաղափարն էր իշխում բարձրագոյն կղերական շրջանում... Կ. Պօլսում թէ աւանդօրէն և թէ գրականութեան միջոցով տարածվում էին ոռւսահայոց ազգային գործերի կամ հասարակական գործիչների մասին՝ յաճախ թերի և սխալ այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք Գ. Արծրունիների առաջարկած ոռւսական հովանաւորութիւնն ամենեւին գրաւիչ չէին դարձնում:

Կ. Պօլսի հայոց մեծամասնութեան՝ ոռւսահայերի

և նրանց դործերի մասին ունեցած հմտութեան աստի-
ճանն որոշելու համար աւելորդ չէ յիշել այն ժամանակ
տեղի ունեցած մի դէպք: Երեք հայ լրագիր, սկսելով
«Նորագիր» թերթից, հեռագրի ձևով յանկարծ լուր
հրատարակեցին. թէ ռուս կառավարութիւնը կաթողի-
կոսին աքսորել է Սիբիր, Կովկասն ապստամբուել է,
մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլայեւիչը թազաւոր է հրա-
տարակուել յատկապէս Կովկասի վրայ, որ անջատուել
է Ռուսաստանից և այլն: Այս լուրը տպողները յորդոր
էին կարդում զէնք առնել և օգնութեան փութալ կով-
կասցի հայերին ընդդէմ ռուսական իշխանութեան...
Եւ մի քանի օր այս ծիծաղելի տեղեկութեան շուրջը
յուզվում էր հայ ամբոխի միտքը: Կային ոգևորուողներ
և մարտական փող հնչեցնողներ: Բարեբախտաբար
գտնուեցին նոյն պօլսական հայոց մէջ մարդիկ, նաև
լրջամիտ հրապարակագիրներ, ինչպէս Կ. Փանոսեան
(«Մանգումէի էֆքեար» հայատառ թիւրքաբարբառ
թերթի խմբագիրը), որ Արծրունուն արժանի անողոք
ոճով ցոյց էր տալիս իր լրագրում յիշեալ լրի բովան-
գակ անհեղեղութիւնը: Գործը մինչև այնտեղ հասաւ,
որ թէ ազգային վարչութեան և թէ կառավարութեան
կողմից պաշտօնական հերքումներ տպուելով վերջապէս
կարելի եղաւ հանդարտեցնել գրգռուած ոգիները: Կ.
Պօլսի օտար լրագիրներն իրաւացի կերպով սկսեցին
ծաղրել հայ խմբագիրներին և մասամբ նաև հայ հա-
տարակութիւնը*):

*) Երբ կեղծիքը բոլորովին պարզուեց, օտար լրագիրների
այդ ծաղրանքին իբրև պատասխան գտնում ենք երիտասարդ
Մինաս Զէրազի մի նամակն, որտեղ նա ի մէջ այլոց գրում էր.
«Ես առաջիններից մէկն եղայ յայտարարելու համար թէ Կովկա-
սում հայոց ապստամբիւր մեծապէս կասկածելի է...: Հայը գիտէ
թէ ինչ արժէ ապստամբութիւնը: Ի՞նչ կը շահէին յոյներն առանց
Ռուսաստանի, Անգլիայի և Յոսանիայի զինեալ աջակցութեան...:
Բայց թող չկարծեն թէ հայը դժգոհութեան պատճառներ չունի.

Սամաթիս հրդ աշխատէս էր Կ. Պօլիսն, քննէր մատածում քուն երկիրը, Հայաստանը, և քննադէս էր աշխատեց իրենցի վիճակը: Ընդհանուր էր արգելադրութեանը հայ ժողովրդի մէջ, մանաւանդ զաւատեցում, և ինչ քաղաքականութեան էր հետեւում այնտեղ Ռուսաստանը: Անգլիական դիւանագէտներն, որոնք առիթ չէին կորցնում փրանց շրջանում վատարուող աւերակի լուրջ գեղքի և հոսանքի մատին անմիջապէս տեղեկութիւն տալ իրանց կառավարութեան, սկսել էին ուշադրութիւն դարձնել 1876-ին հայոց մէջ տիրող դժգոհութեան վրայ ընդդէմ թիւրք կառավարութեան և միեւնոյն ժամանակ հետեւում էին, թէ ինչ զգացմունք էին տաժում նրանք Ռուսաստանի նկատմամբ:

Ահա ինչ էր հեռագրում Կ. Պօլսի անգլիական դեսպանը անպատմբեր 11/23-ին (1876) Լոնդոն.

«Հայերի մէջ արտայայտուեց դժգոհութեան շարժում, որ կարող է լուրջ կերպարանք ստանալ: Նրանք իրանց գանգատները ներկայացրին Բ. Դրան (խօսքը Հարստահարութեանց Տեղեկագրի մատին է), և լսում եմ, որ մտադիր են նոյնիսկ սուլթանին դիմել: Այս գանգատների արդար լինելը հաստատելուց յետոյ դեսպանը շարունակում է. «Մի բարձրաստիճան հայ անձնատարութիւն, որ առեւտրական կապ չունի կառավարութեան հետ, քնն յայտնեց այսօր, որ թէպէտ Բ. Դրանն է տեղեկական պատահում իր ազգակիցների (հայերի) այդ-

նա գուցէ տան անգամ աւելի տեղի ունի գանգատելու, քան թէ օրինակի համար բուլղարները, բայց նա գիտէ, որ շատ չարիք կայ, որ միայն ժամանակը կարող է բուժել...: Նա այնպէս է մտածում, թէ իսկական ազատութիւնն այն է, որ առաջ է գնում ազատութեան անձ քանակի գլխին կանգնած...: Ահա այն նկատողութիւններն, որոնց հիման վրայ ես այնքան անհաւատալի եմ համարում հայկական ազատամբները Ռուսաստանում, որքան թիւրքերայում և Գաղականում:» («Courrier d'Orient» (Կ. Պօլսում), 1876. թ. օգոստ. 2):

միան դժգոհութեան, բայց տարակոյս չկայ, որ ներկայ յուզումը ռուսական զրգոռումների արդիւնք է։ Նա կրկնեց, ինչ որ ես արդէն լսել էի. այն է, որ հայոց ուսեալ դասակարգի մեծամասնութիւնը խիստ կերպով հակառակ է Ռուսաստանին, բայց ժողովուրդը, բազմաթիւնը, որոնք իսկապէս տանջվում են այդ հարստահարութիւններից, այդպէս չեն և հաւատացած են, որ եթէ փոփոխութիւն լինի (այսինքն եթէ ռուսական տիրապետութիւնը գայ) աւելի լաւ կը լինի*)։

Բուն երկրի, Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական կացութեան, ժողովրդի տրամադրութեան և այնտեղ ռուսական գործակալների դերի մասին մի ընդարձակ և հետաքրքրական զեկուցում ունի Էրզրումի անգլիական հիւպատոսը՝ Տէյլըր (J. C. Taylor), որ աշխատել է անկողմնապահ կերպով պատկերացնել իրերի վիճակը։ Այս տեղեկագիրը թէև վերաբերում է 1869-ին, բայց նա անտարակոյս պահել է իր թարմութիւնն և հարազատ նկարագրութիւնը նաև 1876—1877-ի շրջանի համար։

«Ամեն տեղ, այս գաւառներում,—գրում է հմուտ զեկուցագրողը,—հայերը դառն կերպով դանգաժվում էին թիւրք կառավարութեան դէմ և միևնոյն ժամանակ անջամի գովուած էին Ռուսաստանը, բացէ ի բաց յայտնելով թէ որոշել էին այնտեղ գաղթել։ Այս թիւր միտքը հետևանք է իրանց կղերի մշտական դրդման, բայց պէտք է խոստովանել, որ հայերը դժգոհութեան համար լիուրի պատճառներ ունեն, որոնք են՝ թիւրք կառավարութեան իսկապէս յուրի վարչական սխտեմը, հարկերի անհաւասար բաշխումը, նրանց՝ ինչպէս և տասանորդի՝ չափազանց անկարգ հաւաքումն, արդարութեան կատարեալ բացակայութիւնը, անընդհատ կատարուող զեղծումներն և քրիստոնեաների՝ իսլամի-

*) «Blue Book», Turkey, № 1 (1877), էջ 375.

քի հետ հաւասար նկատուելու մասին պահանջման բացարձակօրէն անպորժադրելի մնալը...: Եւ մի պետութիւն (Ռուսաստան) ոչինչ չէ խնայում հայերի համակրութիւնը գրաւելու համար: Երգըրումի վիլայէթի բնակիչներն՝ իբրեւ ոռւսաց սահմանակից՝ աւելի ունեն այս զգացմունքը, քան Դիարբէքիւրի և Խարփութի հեռաւոր նահանգների հայերն, որոնք մեծ մասամբ երկրագործներ են: Սակայն չեմ կարծում, թէ այստեղ, Երգըրումում, դրամատէրերից որեւէ մէկն աւելի կամ պակաս անկեղծօրէն այս զգացմունքը կրէ, չնայելով որ նրանց միծ մասը՝ թիւթթահպատակ լինելով հանդերձ՝ ոռւսական անցագիրներ ունեն: Այս անցագրի առուտուրը շատ լաւ յայտնի է և ընդարձակօրէն տարածուած է, թէև՝ որքան հնար է՝ գաղտնի կերպով է կատարվում: Իմ (հիւպատոսական) շրջանում ոչ մի մեծ քաղաք ազատ չէ այս չկեղծ-ոռւսներից:

«Ռուսական հիւպատոսի՝ տեղական կառավարութեան հետ իր յարաբերութեան մէջ՝ բռնած հրամայողական դիրքը, չափազանց պահանջումներն և ցուցամոլական ընթացքն, որոնցից հեռու են միւս հիւպատոսներն, և թիւրք պաշտօնեաների ոռւսական հիւպատոսի հանդէպ ցոյց տուած ծառայական վարմունքը՝ տգէտ ժողովրդի մէջ չափազանց բարձրացնում են ոռւսական հիւպատոսի կամ աւելի ճիշտ՝ նրա ներկայացրած տէրութեան անկեղծ արժէքը: Եւ երբ ժողովրդի մէջ այս ձևով աւելի և աւելի ուժեղանում է այն միտքը, թէ միմիայն Ռուսաստանն է, որ կարող է կամ ուզում է նրան օգնել, ի հարկէ այդ մարդիկն իրանց վէճերի ժամանակ նրան են դիմում և ձեռք են բերում այնպիսի թղթեր (անցագիրներ), որոնք իբր թէ իրաւունք են տալիս մի օտար տէրութեան՝ միջնորդելու և պաշտպանելու նրանց: Ռուսական հիւպատոսի այս ընթացքն, որքան էլ Կ. Պօլսի դեսպանատունն անհամաձայն լինի դրան, կարող եմ հաստատել

թէ հաւանութիւն է գտնոււմ Թիֆլիսի կովկասեան կառավարութիւնից, որից և նա ուղղակի կախում ունի...: Ես հարկ համարեցի տեղեկագրել այս նահանգի հայերի մէջ տիրող զգացմունքն, որովհետեւ հայերն իրանց թուով, դիրքով և զբաղմունքով ամենից ազդեցիկ դասակարգն են այստեղ. և որովհետեւ ներկայ պարագաներում ռուսական շահերի տեսակէտից այս զգացմունքը նպաստաւոր է, հետեւաբար նա վտանգաւոր է այս պետութեան (Թիւրքիայի) համար: Այս թշնամական զգացմունքի դէմ ազդու կերպով դարման տանելը Թիւրք կառավարութիւնից է կախուած: Եթէ սա արմատական միջոցներ ձեռք առնելով ժողովուրդը գոհացնէ, նրան հարստահարողներին խստօրէն և անկողմնապահ կերպով պատժէ, տասանորդի և այլ տուրքերի ժողովման և գանձման սխառեմը կարգի բերէ և իրօք գործադրէ այն բազմաթիւ ֆէրմաններն, որոնք արձակուած են ի նպաստ քրիստոնեաների, ես վստահ եմ, որ տիրող ղեգոնութիւնը կը վերանայ և իր հպատակների մէջ հաւատարմութեան զգացմունքը կը հաստատուի և հեռզնետէ կամրանայ: Այլապէս նրանք, հարկադրուած, կը մղուեն ծայրայեղութեան և՛ վաղ թէ ուշ՝ կամ գաղթականութեան կը դիմեն կամ բացարձակ ապստամբութեան...»*):

Անա ինչպէս էր պատկերանում հայ ժողովրդի վիճակը գաւառներում ըստ օտար խորագնին և անկողմնակալ դիտողի, Այսպիսի հանգամանքներում շատ չէր սխալվում «Մշակի» թղթակիցն, երբ 1876-ին գրում էր Էրզրումից. «Փոքր Ասիայի հայերի ցանկութիւնն էր միանալ ռուսաց պետութեան հետ, հանգիստ ապրել եւ հաստատ օրէնքներ վայելել կարողանալու համար...»**):

*) «Blue Book» Turkey, № 16 (1877), էջ 31—32.

**) «Մշակ», 1876, № 36.

Գր. Արծրունին հիմնուելով ուրեմն այն տեղեկութիւնների վրայ, որ նա ստանում էր բուն երկրից, պաշտպանում էր ռուսական հովանաւորութեան գաղափարն, որ, ինչպէս տեսանք, օտար չէր արդէն Թիւրքիայի հայաբնակ գաւառներում և որի ճշդութեան վկայ են հաշուիսանում նաև անգլիական հիւպատոսները: Բայց միայն հայ լրագրի մէջ, այն էլ հայ ընթերցողների համար, արծարծելով այս միտքը՝ նա չէր կարող մեծ տարածում գտնել: Պէտք էր ռուս հասարակութիւնն իսկ ծանօթացնել, ռուս լրագրութեան մէջ ևս յուզել խնդիրն, որպէսզի կարելի լինի օւռիկ ազգեցիկ շրջանների հետաքրքրութիւնը շարժել Թիւրքահայերի վիճակի վրայ: Այս տեսակէտով էլ Արծրունին, 1876-ից սկսած, հռանդուն կերպով յուզեց այս խնդիրը նախ ռուս և ապա մասամբ նաև եւրօպական մամուլի մէջ: Այն տարին (1876) Արծրունին, գրում է նրա հարգատ պատմագիրը, «յուլիսի վերջից սկսեց տպագրել «Тифлисский ЕЖЕДНЕВЪ» լրագրում մի շարք յօդուածներ՝ «Հայերի դրութիւնը Թիւրքիայում» ընդհանուր վերնագրով: Դա մի բարեխիղճ, մանրամասն ուսումնասիրութիւն էր, հիմնուած 1872-ի այն տեղեկագրի վրայ, որ հրատարակել էր Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքարանը, և լուսաբանուած այն տեղեկութիւններով, որ տալիս էր Կ. Պօլսի հայոց մամուլը...»^{*)}: Այնուհետև նա հրատարակեց ռուսերէն մի փոքր գրքոյի՝ «Восточный вопросъ» (Արևելեան հարց) վերնագրով, որտեղ նա իր սովորական կրակոտ ոճով, բայց նաև փոքր ինչ չափազանցած պատճառաբանութեամբ, անհրաժեշտ էր գտնում, որ եթէ Եւրօպան ուզում է արևելեան խնդիրը լուծել, պէտք է որ ազատէ ոչ միայն սլավոններին Թիւրքական ճնշող լուծից, այլ նաև Փոքր Ասիայի բրիտաններին: Արծրունու այս եռանդուն

^{*)} Լէօ. «Գր. Արծրունի», Բ. հատ., էջ 463.

Չանքերի շնորհիւ ճոռւսաց մամուլի մէջ սկսեց փոքր առ փոքր երևան գալ համակրութեան մի հոսանք հայերի վերաբերմամբ*)։ Այս միջոցներին է, որ Բրիւսէի «Le Nord» լրագիրն, որ համարվում էր Ռուսաստանի բերանն Եւրոպայում, հրատարակում էր զանազան լրեր և փաստեր, որոնք նպատակ ունէին ապացուցանել, թէ Փոքր Ասիայի քրիստոնեաների, յատկապէս հայերի համար թիւրք տիրապետութեան ճնշումն այնքան անտանելի էր, որչափ եւրոպական մասի քրիստոնեաների, սլավոնացիների համար**):

Գր. Արծրունու՝ իր մտադրած նպատակի համար, վերոյիշեալ հրապարակագրական գիմումներից յիտոյ ամենալուրջ քայլը՝ ողւսաց կայսեր տրուած հայկական աղերսագիրն էր, որ ամբողջապէս իր նախաձեռնութեան արդիւնքն էր։ Երբ նոյն տարին Ալեքսանդր Բ. կայսրը Մոսկվայում իր արտասանած ճառի մէջ ի լուր աշխարհի յայտնեց, թէ Կ. Պօլսի դեսպանախորհրդի անաշողութեան մատնուելու դէպքում ինքն որոշած է նոյն իսկ միայնակ զէնքի գիմել Թիւրքիայի սլավոնների ազատութեան համար, «կայսրի այդ խօսքերին արձագանգ տուեց ամբողջ Ռուսաստանը. ամեն կողմից ուղերձներ ուղարկեցին Թագաւորին, որոնց մէջ յայտնում էին ողւս ժողովրդի պատրաստականութիւնն ամեն զոհողութիւն յանձն անելու, որ քրիստոնեաների ազատութեան գործը կայսրը տանէ այնպէս, ինչպէս Ռուսաստանի պատիւն է պահանջում։ Թիֆլիս քաղաքն էլ, տեղական (վրաց) ազնուականութիւնն էլ ուղերձներ էին պատրաստում։ Արծրունին օգուտ քաղելով դէպքից նախաձեռնող հանդիսացաւ, որ մի առաջինն ուղերձ էլ Թիֆլիսի հայերը ներկայացնէին։ Ամբողջ քրեւով նա կառք նստած այս առաջին կողմն էր

*) Անդ, էջ 470.

**) «С. Петерб. Вѣд.», 1876, № 241.

գնում ստորագրութիւններ հաւաքելու*)։ Ուղերձը պատրաստուեց և մի պատգամաւորութեան ձեռքով դեկտեմբերի 3-ին (1876) Թիֆլիսի պալատում ներկայացուեց կայսեր եղբօր, Կովկասի փոխարքայ մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլայիվիչին։ Պատգամաւորութիւնը բաղկացած էր 9 հոգուց, որոնք զանազան շրջանի և դասակարգերի ներկայացուցիչ էին։ Այս ձեռնարկութեան փոքր ի շատէ պաշտօնական գոյն տալու համար՝ իբրև Թիֆլիս քաղաքի հայ հասարակութեան ուղերձ՝ պատգամաւորութեան նախագահ էր հրաւիրուած Թիֆլիսի այն ժամանակուայ քաղաքագլուխը՝ Դիմիտրի Ղիպիանի, որ ազգով վրացի էր, բայց ջերմ համակրող հայոց**):

Ուղերձի բովանդակութիւնը հետևեալն էր.

«Ձերդ Կայսերական Բարձրութիւն,

«Բնակուելով ուսաց կառավարութեան հովանու ներքև և վաղուց արդէն վայելելով մեզ համար Թանգազին պետութեան հովանաւորութեան տակ՝ հանգստութեան և խաղաղութեան բոլոր պարգևները, մենք, Թիֆլիս քաղաքի բնակիչ հայերս, դրդուած քրիստոնէական մարդասիրութեան զգացմունքից, չենք կարող անտարբեր մնալ դէպի այն աներեւակայի տանջանքներն, որ կրում են Ասիական Թիւրքիայի սահմաններում բնակուող մեր ցեղակիցներն և համադաւաններն, ուր ոչ անհատն, ոչ սեփականութիւնն, ոչ կրօնն, ոչ քրիստոնեաների կեանքն և ոչ նրանց ընտանիքի, կանանց և աղջիկների պատիւն ոչնչով չէ ապահովուած։

«Գիտենալով թէ որքան մեր սիրելի Թագաւորն և ամբողջ Ռուսաստանն անսահման համակրում են

*) Լէօ, «Գր. Արժրուհի», Բ. հ., էջ 471—2.

**) Է. Ալիունի, «Կովկասեան վէրքեր», էջ 267.

Թիւրքահպատակ քրիստոնեաների վիճակին, մենք թէ արիւնակից և թէ կրօնակից մեր եղբայրների դրութեան բարեւոքման ամբողջ յոյսը դնում ենք Ռուսաստանի հզօր հեղինակութեան ոյժի վրայ և ապաւինու ենք միմիայն Խնճակալ Կայսրին: Քրիստոնէական արդարասիրութեան խոր ցաւակցութեան զգացմունքը դէպի մեր եղբայրները դրդեց մեզ դիմել Ձերդ Կայսերական Բարձրութեան Օգոստափառ միջնորդութեան և ամենահաւատարմաբար խնդրել Ձերդ Բարձրութեանն արկանել Թագաւոր Կայսրի ոտների մօտ մեր ամենահպատակ խնդիրը՝ պաշտպանել Իր հզօր ձեռքով, Թիւրքիայի այլ քրիստոնեաներին հաւասար կերպով, մահմեդականութիւնից միշտ ճնշուած հայոց ազգն, այն միջոցներով, որ Նախախնամութիւնը յանձնել է Նորին Մեծութեանը և որ Նա աւելի յարմար կը համարի»*):

Փոխարքան սիրով ընդունեց հայկական ուղերձն, յայտնեց իր համակրանքն հայոց միջնորդած նպատակին և ուղարկեց Ալեքսանդր Բ. Կայսեր, որից շնորհակալութիւն ստացուեց յանուն Թիֆլիսի հայ հասարակութեան՝ այս ուղերձի համար:

Այս դիմումը Կ. Պօլսի հայոց մեծամասնութեան գործութիւն պատճառեց **):

*) «Մշակ», 1876, դեկտ. 16.

**) «Մշակ», 1876, № 49.

ԴԼՈՒՆ ՏԱՍՆՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Դեսպանախորհրդի գումարումն և անյաջող վախճանը.— Օսմանեան մեծ խորհրդակցական Ազգային ժողովը.— Երկու միջադէպ.— Դեսպանների հեռանալը.— Հայերի ուղերձն անգլիական դեսպանին.— Տպաւորութիւնը գաւառներում.— Գրիգոր Օտեանի բանակցութիւնները Լօնդօնում, Օսմանեան Սահմանադրութիւնը միջազգային կապակցութեամբ տպահովելու մասին.— Միգհատ փաշայի հրաժարականն և աքսորը.— Համիդական բէթիմի առաջին արտայայտութիւնը.— Աբդիլ Համիդի կասկածոտութիւնը.— Վահան էֆէնդու պաշտօնը Լօնդօնում.— Բարձրաստիճան հայ պաշտօնեաները:

Օսմանեան Սահմանադրութեան հրատարակումը բոլորովին արգելք չեղաւ դեսպանախորհրդի (conférence) գումարման և նա սկսեց իր գործունէութիւնը: Թէ ինչ հայեացքով էին առաջնորդվում եւրօպական պետութիւններն այս հարցում, այդ երևում է նրանից, որ նոյն իսկ ամենից բարեացակամ համարող պետութիւնն՝ Անգլիան իր պատգամաւորներին տուած հրահանգում ասում էր թէ եւրօպական Թիւրքիայի քրիստոնեաներին պէտք էր տալ «մի տեսակ տեղական ինքնավարութիւն» (local self government), որ նրանց բարեկեցութեան ամենալաւ գրաւականը կը լինէր և միևնոյն ժամանակ ճանապարհ կը բանար ամբողջ երկրի համար մի բարենորոգեալ և սահմանադրական Թիւրքիա հաստատելուն*): Այսպիսի դիտաւորութիւններով խորհրդի ժողովուած մեծ լիազօրները «տեղական ինքնավարութեան» երկու ծրագիր պատրաստեցին, մէկը Հէրսէք-Բօսնիայի և միւսը Բուլղարիայի համար, հիմաւած՝ ապակենտրոնացման սկզբունքի վրայ: Թէ սուր-

*) Blue book. Turkey № 2 (1877) էջ 9.

թան Համիդ^{*}), թէ սադրադամ Միդհատ փաշան և թէ առհասարակ այդ վերջինի խումբն ու որանց ազդեցութեան տակ գործող բոլոր թիւրք պետական անձերը սաստիկ ընդդիմացան այն ծրագրին, իբրև Թիւրքիայի արժանապատուութեան ծանր վիրաւորանք հասցընող և բացէ ի բաց մերժեցին։ Այս մերժման ժամանակ նրանք դեռ այն ծածուկ յոյսն ունէին թէ Անգլիայի բարեացակամ միջամտութեան շնորհիւ գործը պատեւրազմի չի յանգի, մանաւանդ որ իրանք քանիցս հանդիսաւորապէս յայտարարել էին թէ դեսպանախորհրդի ծրագրած բոլոր բարեկարգութիւններն թիւրք կառավարութեան ձեռքով անցնուշտ պիտի գործադրուին բոլոր նախնականներով, ամբողջ Թիւրքիայում։ Թէև նրանց այս հանդիսաւոր և անընդհատ կրկնող խոստումներին հաւատացող չկար այլ ևս, բայց եւրոպական համագործմարի ներքին համերաշխութիւնը չվտանգելու և Թիւրքիային՝ բարեացակամութեան վերջին ապացոյցը տալու նպատակով դեսպանախորհուրդն երկար բանակցութիւններից յետոյ հարկաւոր համարեց զիջել և իր Ց-դ նիստում կանգ առաւ 2 էական պայմանի վրայ, իբրև նուազագոյն պահանջներ, որոնք ինքն ըստ ինքեան շատ թեթև էին, բայց այն առաւելութիւնն ունէին որ եւրոպական հսկողութեան սկզբունքն էին մտցնում իբրև գործադրութեան երաշխաւորութիւն։ Այն ժամանակ թէ պահանջողները (եւրոպացիք) և թէ մերժողները (Թիւրքիւրը) մեծ կարեւորութիւն էին տալիս այդ հսկողութեան սկզբունքին. ապագան դժբախտաբար ցոյց

^{*}) Լորդ Սալիզբըրի պատմում է թէ Ազգիւ Համիդի հետ իր մասնաւոր ունկնդրութեան միջոցին Համիդը նրան յայտնել է թէ եթէ ինքը ընդունի դեսպանախորհրդի ծրագիրն նոյն խոսքի կեանքը պտանգի մէջ կը դնէ։ Իսկ բուլղարական կոտորածի մասին խօսելիս Համիդ ասել է թէ դրա պատմութիւնն ու պատահականատունն Ռուսիստանն է (?!)... Blue Book. Turkey № 2 (1877) էջ 172.

տուաւ, որ այդ՝ այնչափ հանդիսաւոր կերպով և բարե-
նորոգումներ իրագործման միակ կտրակաւ միջոց հա-
մարտդ «հսկողութեան» իրաւունքն ոչ մի դրական
երաշխաւորութիւն չէր ընծայում, մասնաւոր երբ
հսկողները ներքին խուլ հակառակութեամբ շարունակ
պառակտուած էին, որից վարպետօրէն օգտւում էր
խորամանկ սուլթանը... Վերոյիշեալ երկու պայման-
ներն էին. 1, Բուլղարիայի, Բօսնիայի և Հերցեգովի-
նայի վալիներ ընտրութիւնն առաջին 5 տարին՝ եւ-
րոպական պետութիւնների հաւանութեամբ պիտի կա-
տարուէր և 2, երկու վերահսկող յանձնաժողով պիտի
նշանակուէր պետութիւնների կողմից, պայմանաւո-
րուած կարգերի գործադրութեան վրայ հսկելու համար:
Եթէ այս վերջնական պայմանները չնշուուէին դես-
պոսնախորհուրդը պիտի լուծուէր, ամբողջ պատասխա-
նատուութիւնը թողնելով Թիւրքիայի վրայ*):

Բարձրագոյն Դուռն այս պայմաններն ևս չուզեց
ընդունել**) և որպէսզի պատասխանատուութիւնն ամ-
բողջապէս իր վրայ չծանրանայ, Միզհատ փաշա մի օր
վերջը մի ընդհանուր Խորհրդակցական Ժողով հրաւի-
րեց, որին մասնակցել կոչուած էին 237 հոգի գլխաւս-

*) Դեսպանախորհրդի գումարման ժամանակ Լօրդ Սալիսբը-
րիին ներկայացուեց անգլիական քահանայ միստր Քըթիսի ձեռ-
քով «յանուն Թիւրքիայի հայերի»՝ մի անգլիէրէն գրքոյ՝ «Հայերն
եւ Արեւելեան ինդիը» վերնագրով, Լօնդօնում հրատարակուած,
որի նպատակն էր անգլ. պատուիրակի միջոցով դեսպանախորհրդի
ուշադրութիւնը հրաւիրել նաեւ հայոց վիճակի վրայ: Բայց ինչպէս
ասինք, դեսպանախորհուրդն իր սկզբնական ծրագրից չշեղուեց,
այն է զբաղուեց միմիայն եւրօպական Թիւրքեալի քրիստոնեանե-
րի հարցով:

**) Լօրդ Սալիսբըրի տեղեկացնում է Լօրդ Դէրբիին թէ
«առաւելոյս չկայ, որ սուլթանն ուզում էր ընդունել պետութիւն-
ների պայմանները բայց մեծ վեղերը (Միզհատ փաշան) մերժելու
կողմն էր և պետութիւնների առաջարկութիւններն այնպիսի ձեռք
ներկայացրեց Խորհրդակցական Ժողովին, որ նրանց մերժումը
կանխաւ որոշուած բան էր: Blue Book, Turkey № 2 (1877) էջ 310.

բաբար պետական աստիճանաւորներէից և Բ. Դրան-
նախկին և ներկայ բարձր պաշտօնեաններէից: Այս
ժողովին ներկայացուեց ղեկավարութեան հրաւիրուած էին նաև
քրիստոնեայ պատրիարքները: Բայց թէ՛ ներսէս պատ-
րիարք, թէ՛ հայ կաթողիկ պատրիարքն և թէ՛ յունա-
կանը վատաոողջութիւն պատճառ բերելով անձամբ
ներկայ չգտնուեցան, այլ ուղարկեցին պատրիարքական
փոխանորդներին: Դժուար էր իհարկէ սպասել, որ հա-
ւաքուածները տիրող կառավարութեան հայեացքին հա-
կառակ կարծիք յայտնէին. գտնուեց սակայն մէկն, որ
չվախեցաւ խօսել այնտեղ ի նպաստ խաղաղութեան և
եւրոպացիների առաջարկութեան. այդ մէկը բողոքա-
կան հայոց ազգապետն էր, Յակոբ Մատթէոսեան, ո-
րին համամիտ գտնուեցան միայն 2 թիւրք: Կառավա-
րութեան սրտին մօտ և ընդդէմ եւրոպական ծրագրին
խօսեցան հայոց պատրիարքական փոխանորդը՝ Ռով-
քհ. Մկրեան և հայ-կաթողիկաց հակահասունեան խմբի
պարագլուխ պերճախօս Գր. վարդապետ Էնֆիաճեան:
Յոյները-թէ՛ պետական պաշտօնեայ և թէ՛ պատրիարքի
ներկայացուցիչ սինոզական՝ ջերմ կերպով նոյնպէս
պաշտպանեցին կառավարութեան հայեացքը: Եւ այս-
պէս ընդհանուր ժողովը գրեթէ միաձայն որոշեց մեր-
ժեղ ղեկավարութեան վերջնական պայմաններն, յանձն
առնելով նոյն իսկ պատերազմի վտանգը Ռուսաստանի
հետ: Այս որոշման վրալ յենուելով Բ. Դուռը բացար-
ձակապէս մերժեց եւրոպական առաջարկութիւնն և ղեկ-
ւարանախորհրդի անդամ լիազօրներն այլ ևս ուրիշ միջոց
չգտնելով փակեցին ժողովն 1877 Յունվար 8/20-ին և
ցրուեցան:

Թէ՛ ինչ ինքնավստահութիւն էր տիրում այն մի-
ջոցին թիւրք բարձր շրջաններում երևում է ի միջի
այլոց հետևեալ երկու դեպքերից:

Դեսպանախորհրդի գործունէութեան ընթացքում:

երբ թիւրք լիազօրներէ, Սալֆէթ փաշայի և Էդհէմ փաշայի պատասխաններէց և առարկութիւններէց պարզվում է թէ Բ. Դ. ամենևին տրամադիր չէ ընդունելու ևրոպական առաջարկութիւնները, ուստի ղեկավար մի վերջին փորձ է անում համոզելու թիւրք կառավարութիւնն և դիմում է անձամբ սուլթան Համիդին, խորհուրդ տալով նրան, որ առիթ չտայ պատերազմի: Համիդը խորոտաբար մերժում է՝ յայտնելով թէ ղեկավարախորհրդի առաջարկած պայմանները նա նկատում է իբրև ոտնձգում իր միապետական իրաւունքների դէմ և աւելացնում է. «Օսմանցիք շատ լաւ գիտեն թէ իրանց համար ձրն է օգտակար և ձրն է ֆնասակար: Թէ մահմեդականներն և թէ քրիստոնեաներն այժմից պատրաստ են յորձակումն ետ մղելու: Հասարակաց կարծիքն այնքան յրգովուած է և իմ հպատակների մէջ այնքան մեծ միաբանութիւն կայ, որ նոյն իսկ բռնկարներն, որոնք Ռուսաստանի կարծիքով իբր թէ հարստահարութեան են ենթարկուած, ցանկանում են իրանց միւս հայրենակիցների հետ միասին պատերազմ մել թղամու դիմ և նրանք (բուլղարներն) իրանց այս բաղձանքի ապացոյցներն էլ տուին...»*):

Երկրորդ միջադէպը հետևեալն է: Դեսպանախորհրդի նիստերից մէկում մի տաք վիճարտութիւն է պատահում Ֆրանսիական և թիւրք լիազօրների մէջ: Ֆրանս. լիազօր կոմս Շօգօրդի երկարօրէն կանգ էր առել Բուլղարիայում կատարուած վերջին սոսկալի գաղանկութիւնների վրայ, ապացուցանելու համար թէ ևրոպական հսկողութիւնը Բուլղարիայում՝ անհրաժեշտ էր: Էդհէմ փաշան խիստ լեզուով պատասխանեց կոմսին՝ յիշեցնելով փոխադարձաբար Ֆրանսիայում կատարուած բռնութիւնները Բարթոլոմէան գիշերի

*) Սուլթանի Ա. Քարուղարի պաշտօնական նամակ Միդհատ փաշային (22 Զիլհիջլէ 1298): Տեա—Ալի Հայդարի «Միդհատ փաշանը հայեաթը սիլատիյէսի» էջ 245:

կոտորածներից և dragonnades *)-ի հալածանքներից սկսած մինչև 1871 Պարիզի հասարակուրդի (Commune) գործած արհաւիրքը: Շօշորդի բնականաբար զայրացաւ. այն ժամանակ միւս լիազօրները մէջ մտնելով հազիւ հազ վերջ տուին նրանց ընդհարման: Այս բաւգարական կոտորածի պատճառով կրած անբնդհատ բողոքներից և յարձակումներից դառնացած, Բ. Դուռն այն միջոցին մինչև անգամ մի մեծ յիշատակագիր էր պատրաստել Ռուսաստանում մահմեդականների վրայ դրած դրուած բռնութիւնների մասին...**):

Առ հասարակ այն միջոցին բոլոր թիւրք պետական անձերը մեծ ջանքեր էին անում մի կերպ արդարացնելու բուլղարական զազանութիւնները: Նոյն իսկ նոր կամ երիտասարդ թիւրքերն, իրանց պարագլուխ Միդհատ փաշայով միասին, նեղ աղգայնական ոգով տողորուած, չէին կարողանում անկողմնապահ և արդար լինել այսօրինակ հարցերում ***):

Դեսպանախորհրդի կրած անյաջողութիւնից յետոյ ոչ միայն յատուկ լիազօրներն, այլ և բոլոր մեծ ղեկավարները թողին Կ. Պօլիսը հեռացան, իբրև իբանց դժգոհութեան նշան, իրանց փոխարէն գործակաւարներ (chargé d'affaires) թողնելով: Հետաքրքրական է, որ

*) Նանտի հրովարտակի ետ առնուելուց յետոյ դրագօն (dragon) զօրքերի՝ Ֆրանսիացի բողոքականների վրայ գործ դրած բռնութիւնները. (Ժէ. դար):

**) Օսման Նուրի. ՀԱՐԴԻԼ Համիդ Սանի վէ Դէվրի Սալթանաթը (Արդիւ Համիդ Բ. և նրա թագաւորութեան շրջանը) Կ. Պօլիս, 1327 (1910) Ա. հ. էջ 170—171.

***) Միդհատ փաշա նայն իսկ պաշտօնանկ լինելուց և Եւրօպա արտուելուց յետոյ էլ գործում էր այս ուղղութեամբ: Նա (1877-ին) Times-ում Ֆրանսերէն լեզուով մի նամակ էր տպել, որակղ աշխատում էր արգարացնել թիւրք կռուականութեան վարմունքը բուլղարական կոտորածում և հաւատացնում էր թէ Բուլղարիայում «սուսներն և բուլղարներն աւելի մեծ բարբարոսութիւններ են դործում քան թիւրքերը»: Մի բուլղար նոյն լրագրում պատշաճ պատասխանը տուեց նրան:

այն միջոցին հայերը, միակը քրիստոնեայ հասարակութիւններէց, ուղերձներ ներկայացրին անգլիական դեսպան սըր Հէնրի Էլիօտին՝ նրա մեկնումի առթիւ։ Անգլիական դեսպանատան գործակատարն այս ուղերձներն ուղարկելով իր կառավարութեան՝ պարծենում էր թէ ոչ մի ուրիշ դեսպան ուղերձ չէր ստացել և բացատրում էր այսպէս. «զանազան դաւանութեան պատկանող քրիստոնեաներն*» այս կերպով ինքնաբերաբար(?) յայտնելով իրանց շնորհակալութիւններն Անգլիային, ապացուցում են, որ միայն Մեծն Բրիտանիայի ջանքերի վրայ են դնում իրանց յոյսը՝ Թիւրքիայում իրանց վիճակի բարւոյթման համար և ոչ մի այլ պետութեան վրայ**):

Աւելորդ չենք համարում քաղուածօրէն առաջ բերել այստեղ այդ ուղերձների բովանդակութիւնը։

Հայ-բողոքական հասարակութեան (թէև գրուած է միայն բողոքական—«Protestant Community» բայց ստորագրողները միայն հայիւր են) Գործադիր Ժողովը գրում է. «Ձեր Կ. Պօլսից մեկնումի առթիւ մենք պարտք և բախտ ենք համարում յայտնել մեր սրտագին շնորհակալութիւնը ձեր գործըրած ջանքերի համար... Դուք մեր ներկայացուցիչներին միշտ սիրով էք ընդունել և մեծ ուշադրութեամբ լսել մեր զեկուցումները կայսրութեան (Թիւրքիայի) զանազան մասերում գտնուող մեր ժողովրդի պէտքերի մասին... Ձեր Գերազանցութեան ենք պարտական մեծապէս, որ մեր ազգը հետզհետէ աւելի և աւելի գրաւում է այստեղ այն դիրքն, որին, նա արժանի է...»։ Ստորագրել են Գործ. Ժողովի անգամները. Յակոբ Մատթէոսեան, Յակոբոս Զէճիզեան, Ստեփան Իւթիւճեան և Ս. Վարդանեան։

*) Արդ «զանազան դաւանութեան պատկանող քրիստոնեաները» բոլորն էլ հայեր էին, ինչպէս պիտի տեսնենք։

**) Blue book. Turkey № 15 (1877) էջ 67.

Բ. Հայկական Պատգամաւորութեան ուղերձն ամենից կարճն է.

«Այն բոլորն, որ դուք թողնում էք Արևելքը, հայ ազգը պարտականութիւն է համարում իր խորին համակրութիւնը յայտնել ձեր անձին։ Երջանիկ ենք, որ կարող ենք յայտարարել այս առթիւ թէ որքան բարձր ենք դնահատում այն հոգածութիւնն, որ անգլիական մեծ ազգն ամէն ժամանակ ունեցած է Օսմանեան տէրութեան նկատմամբ և այն խնամքն, որ Ձեր Գերագանցութիւնը ցոյց է տուած հաւասար կերպով՝ երկրի բոլոր տարբերին...» (Պատգամաւորների անունները չեն յիշուած),

Գ. Ամենից երկար է հայ-կաթոլիկ պատրիարքի ուղերձն, որ ասում է.

«Յանուն Թիւրքիացի բոլոր հայ-կաթոլիկ եպիսկոպոսների պարտք եմ համարում ներկայացնել Ձեր Գերագանցութեան իմ այս յարգալից ուղերձն, այն բոլորն երբ Դուք մեկնում էք այստեղից, — յուսանք թէ կարճ ժամանակով, — նորոգելու համար մեր խորին և անկեղծ երախտագիտութիւնն այն հաստատակամ և խելօք ընթացքի համար, որով Ձեր Գերագանցութիւնը հաճած է պաշտպանել արդարութեան և կրօնական ազատութեան իրաւունքի սկզբունքներն, որոնք զլացվում էին մեր հասարակութեան։ Ձեր Գերադասութեան (Վսեմութեան) շնորհիւ է մանաւանդ, որ մեր հասարակութեան՝ անցեալ ընթացիկ ժամանակ կրած վիշտը մեղմացաւ և բուն խնդիրն իսկ, վերջապէս արդար և իրաւացի լուծում ստացաւ, շնորհիւ այն իմաստուն խորհուրդներին, որ միշտ տուած էք յօգուտ թէ կայսերական կառավարութեան և թէ 100,000 հոգուց բաղկացած մի ժողովրդի (հայ-կաթոլիկների), որ հաւատարիմ է սուլթանին, ինչպէս և իր նախնեաց հաւատքին...։ Իմ հասարակութիւնը թէև ամենածանր փորձանքների ենթարկուած, երբեք չէ շեղուել իր հա-

ւատքից և իր կրօնական պիտերի գծած շաւղից...: Յոյս ունիմ, պարոն դեսպան, որ Միդհատ փաշայի բարենորոգիչ մինիստրութեան ժամանակ իմ հասարակութեան բոլոր օրինաւոր իրաւունքները կը վերադարձուն...: Ուղերձը վերջանում է գովելով դեսպանի րարեացակամ քաղաքականութիւնը թիւրք կառավարութեան հանդէպ: Ստորագրած է «Անտոն Պետրոս Թ. Հասուն, հայ-կաթոլիկ պատրիարք (Տանն) Կիլիկիոյ»:

Այս գրութեան վերջին տողերն և այն ընդհանուր ոճն, որով բոլոր ուղերձները գովում են սըր Հ. Էլիօտի բարեացակամ վերաբերմունքը թիւրքիային՝ կասկած չեն թողնում, որ երեք դաւանութեան պատկանող հայ եկեղ.— հասարակական իշխանութիւններն էլ որոշ *mot d'ordre*-ի են հետևել այս ուղերձները ներկայացնելու խնդրում:

Դեսպանախորհրդի նպատակի անյաջողութեան մատնուելն անհաճոյ չէր հայերին, որոնք ղեգոհութեամբ էին տեսնում թէ այնտեղ խօսվում քննվում էր միմիայն եւրոպական թիւրքիայի քրիստոնեաների համար բարենորոգման հարցը*):

Դեսպանախորհրդի գումարուիլն և ապա անհետևանք ցրուիլն տպաւորութիւն թողեց նաև Կ. Պօլսից դուրս, պաւառներում: Տրապիզոնի անգլ, հիւպատոսն այսպէս է նկարագրում այս տպաւորութիւնը: «Կ. Պօլսի դեսպոնախորհրդի սկսելուց յետոյ տաքածուած շշուկներն երևան հանեցին կամ հաստատեցին Անատօլույի այս

*) «Մասիս» թերթը ծաղրական ոճով գրում էր այն միջոցին. «Դեսպանախորհրդի թատրերգը վերջացաւ ընդհանուր ղեգոհութեան ցոյցերով... Ներկայացումը ծրագրին և ծանուցումներուն բարձրութենէն վար ինկաւ և ունկնդրաց շիւններովը փակեցաւ: Այժմ դերասանները մեկնեցան, ամեն մին մի կողմ, և գուցէ իրենց պարագայ ժամերուն մէջ մարդկային իրաց յեղականութեան վրայ կը խորհին...»:

Բ. ՄԱՍՆ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Ռուսական յաղթութիւնն և Կ. Գօլսի հայերի ձգտումը դէպի Ռուսաստան.— Հայկական մասնաւոր ժողով 1877 հոկտ. 21-ին.— Հայոց pia desideria-ն.— Ներսէս պատրիարքի պահպանողականութիւնը.— Նոր քաղաքականութեան պահանջ.— Խրիմեան Վարժապետեանի դէմ.— Ճպիսկոպոստների գաղտնի խորհուրդը.— Վարժապետեանի՝ նոր քաղաքականութեան յարելը.— Թիւրք կառավարութիւնն՝ ակամայ պատճառ քաղաքական Հայկական Խնդրի ծագման.— Զինադադարի պայմանները.— Հայոց յուսաբեկութիւնն և ձեռք առած եռանդուն միջոցները.— Հայ պատուիրակների տեսակցութիւնն Ազրիանուպօլսում մեծ իշխանի և Իգնատիւի հետ.— Կ. Գօլսի հայերի ընդհանուր ոգևորութիւնն և մեծ յոյսերը.— Կիլիկիա.— Հայ եպիսկոպոստների աղերսագիրներն Ալէքսանդր Բ. կայսեր և իշխան Գօրչակօվին.— Իզմիրլեանի դերը Հայկական Խնդրում:

Ռուս-թիւրքական պատերազմն իր ամենատաք շրջանի մէջ էր: Փոքր-Ասիայում Լօռիս-Մելիքեանի բանակը վերջնական հարուած էր հասցրել: Աուխթար փաշային Ալաշա լեռան լանջերի վրայ և պատրաստվում էր Կարսը պաշարել: Եւրոպական Թիւրքիայում ռուսական բանակը ռումինական բանակի օգնութեամբ պաշարել էր Պլէշնան, որի մօտալուտ անկումն օրէ օր սպառնում էր: Մինչև իսկ յանդուպն մի ռուս զօրախումբ յաղողել էր Բալկաններն անցնել և դէպի Ֆիլիպպօպօլ՝ դիմել: Ռուսական բանակի վերջնական յաղթութիւնը՝ գոնէ քրիստոնեաների համար՝ այլ ևս տարակոյսի տակ չէր: Եւ այս հաւանական վախճանից

յառաջ գալիք անհրաժեշտ բարեփոխութիւնները լուրջ մտածութեան առարկայ էին Կ. Պօլսում: Հայերը նոյնպէս չէին կասկածում, թէ շուտով հիւսիսային արծիւը՝ պարտուած և ընկճուած մահիկին իր պայմանները պիտի առաջարկէր հաշտութիւն կնքելու համար և թէ յառաջիկայ խաղաղութիւնը Թիւրքիայի քրիստոնեաներին քաղաքական ազատութիւն պիտի բերէր: Այսպիսի պարագաներում շատ բնական էր, որ Կ. Պօլսի հայերն իրանց աչքերը յառէին յաղթական Ռուսաստանին, որի բարեհայեցողութիւնից էր կախուած Թիւրքիայի ապագան: Եւս աւելի, որ հայերն օրինաւոր պատճառներ ունէին թրքական ըէթիմից դժգոհ լինելու: Գաւառական հարստահարութիւնների բարձման և հայերի կեանքի, պատուի և գոյքի ապահովման մասին Թիւրք կառավարութեան ներկայացուած կրկին տեղեկագիրները (1872 և 1876) ֆնացել էին անհետևանք և ապարդիւն: Ժողովուրդը—սոնէ մեծագոյն մասը—կորցրել էր իր հաւատը դէպի իր կառավարութիւնը, թէև նոյն իսկ սուլթան Համիդ և սրա խօսքերի վրայ հիմնուելով Ներսէս պատրիարք քանիցս կրկնել էին, թէ պատերազմից յետոյ հայերը «շատ լաւ օրեր պիտի տեսնէին»: Միևնոյն ժամանակ բոլորին յայտնի էր, որ Ռուսաստան իր սուրը մերկացրել էր թրքահպատակ քրիստոնեաներին ազատելու համար: Եւ որովհետև մօտ էր Ռուսաստանի յաղթութիւնն, ուրեմն այս հաշուով մօտ պէտք է լինէր և այս ազատութիւնը. պէտք էր միայն ոչ մի ջանք չխնայել, որ հայերն անմասն չմնային այն բարիքից, որ ոռոսական յաղթութիւնը պիտի շնորհէր քրիստոնեաներին, որոնց ազատութեան անուանով սկզբուած էր պատերազմը: Չէ՞ որ հայերն ևս քրիստոնեայ էին. չէ՞ որ հայերն ևս Թիւրքիայում նոյնչափ, եթէ ոչ աւելի, զրկանք և հարստահարութիւններ էին կրել և կրում էին՝ որչափ բուլղարները, բօսնականներն և այլն, որոնց դատը պաշտպանվում էր յատկապէս Ռու-

աաստանի կողմից զինու զօրութեամբ. ինչո՞ւ հայերը պիտի լռէին, ինչպէս լռել էին մինչև հիմայ, և չպիտի պահանջէին, որ գոնէ վճռական ըրայէին, երբ Թիւրքիայի բախտը պիտի որոշուէր, հայի և Հայաստանի վիճակի վրայ ես համաման ուշադրութիւն դարձուէր: Ահա այս նկատումներով «Ազգային Ժողովոյ մեծագոյն և ուղղամիտ մասը»*) 1877 հոկտեմբեր 21-ին, տարբաթ օր, Ղալաթիոյ Կենտրոնական Վարժարանում գումարուելով՝ մասնաւոր խորհրդակցութիւն ունեցաւ: Ազգային երեսփոխաններն այս ոչ-պաշտօնական ժողովում որոշեցին Հայկական Դատը ներկայացնել յաղթական Ռուսաստանի բարեհայեցողութեան: Այս նպատակով նրանք մշակեցին իրանց *pia desideria*-ն, այն «չափաւոր բաղձանքները» կամ պահանջներն, որ հարկաւոր էին համարում իրանք Հայաստանի կամ Թիւրքիայի հայութեան ապագայի համար: Բայց հիվ պիտի լինէր միջնորդը.— Ի հարկէ էջմիածնի ընդհանրական կաթողիկոսն, որ թէ իբրև Թիւրքիայի հայոց վերին հոգևոր պլուին և թէ իբրև ռուսահպատակ՝ միակ յարմարն էր համարվում այս կենսական հարցը ռուսաց վայսեր ներկայացնելու: Ուստի ժողովականներն որոշեցին մի յատուկ հոգևորական պատգամաւոր ուղարկել էջմիածին մանրամասն ծրագրով և հրահանգներով, բայց երբ իմացուեց, թէ Ներսէս վարդապետ Տէր-Բարթուղեան արդէն մեկնում է այն կողմն, այդ պաշտօնը յանձնեցին նրան: «Խնդրեցի յերեսփոխան տեաւոց,— ասում է այս արմաշեցի պատգամաւոր վարդապետն իր տեղեկագրում,— որ պաշտօնս վաւերացնող թղթերն յանձնուին ինձ յանուն Աստուածաբեալ Վեհափառութեանդ, բայց թղթերն եթրևս ի ճանապարհին վտանգի

*) «Տեղեկագիր արմաշեցի Ներսէս վ. Տէր-Բարթուղեանի առ Դէորդ Դ. կաթողիկոս»: էջմիածին, 1878 յունուար 13. (Կաթող. Դիւան):

գալէն կասկածելով չհամարձակեցան տալ. սակայն ամենքեան յոտին կալով՝ քանիցս առաջարկութիւնները կրկնելէն վերջը քահանայական կարգին վրայ ալ երդումն պահանջեցին, որ ամէն ինչ բառ առ բառ խօսիմ յանուն Վեհիդ. նոքա թէև բանիւ բերանոյ ինձ պատուիրեցին, բայց կասկածելով որ անկարող լինիմ ըստ արժանւոյն նոցա միտքը մի առ մի բացատրել, որոշեցի գրովս խօսիլ, որն որ կարէ և Վեհափառութիւն Զեր պատգամաւորութեանս իրականութեան իբր երաշխաւորութիւն պահել, ապագային ծառայիդ հաւատարմութիւնն ստուգելու համար: Մի մեծ արգելք կար սակայն կաթողիկոսի կողմից, որ էր այս վերջինի հակառուս քաղաքականութիւնն. և ահա զրա դէմ է, որ ոգորում են այնուհետև թէ այս առաջին պատգամաւորը, թէ նրանից վերջ եկող Մատթէոս եպ. Իզմիրեան, թէ Ներսէս պատրիարք և թէ իրան՝ Գէորգ կաթողիկոսին բարեկամ պօլսեցի յայտնի անձինք: Այս առաջին դիմումի ժամանակ երեսփոխանները նախ արդարացնում են Գէորգի մինչև այն ժամանակ ունեցած վարմունքն և ապա աշխատում են համոզել, որ նա փոխէ այժմ իր դիրքը: «Գոնէ արդի քաղաքականութեան այս վտանգաւոր ժամանակին կը խնդրուի նորին Վեհափառութեան՝ փոխել իր մինչև ցարդ բռնած քաղաքականութիւնը...» Այս յառաջաբանից յետոյ «Ազգային ժողովոյ մեծազոյն և ուղղամիտ մասը», լիշտ ըստ Տէր-Բարթողեանի տեղեկագրի, խնդրում է կաթողիկոսից, որ սա կայսեր ներկայացնէ Հայաստանի ապագայի նկատմամբ հետևեալ խնդիրները.

«Ա) Կամ մինչև Եփրատի սահմանն, որ է Մեծ Հայքն, կրկին Տաճկաց չվերադարձնել, այլ իւր կայսերական իշխանութեան մէկ մասն համարել, միացնելով Արարատեան նահանգին հետ...»*):

*) Այս Ա. կէտի տակ, փակագծի մէջ, աւելացուած է հետևեալը. «Այս առաջարկութեան ի սրտէ փափագող շենք, սակայն»

«Բ) Կամ եթէ, ինչպէս կը լսենք, իրօք խօսք տուած է երկիր չգրաւելու, ինչ շնորհներ որ պիտի լինին Բուլղարստանի և ինչ արտօնութիւններ, որ պիտի տրուին բուլղար ժողովրդոյն, նոյնը շնորհուի — քստ բարեհաճ կամաց Նորին Կայսերական Մեծութեան — նաև Հայաստանի այս մասին և հայ ժողովրդեան, քնդ պաշտպանութեամբ և երաշխաւորութեամբ կայսերն ամենայն ուսաց:

«Գ) Եւ կամ եթէ կրկին այն երկիրներն ետ պիտի տրուին Օսմանեան պետութեան, նւթական երաշխաւորութիւն պահանջուի երկրին բարեկարգութեան և հպատակաց հաւասարութեան համար, ու այս երաշխաւորութիւնը լինի ուսական զօրաց Հայաստանէն չեղնելով և պահանջուելիք բարեկարգութիւններն ալ մեր ազգին շահաւոր լինելու պայմանաւ որ է,

«1. Ոստիկանութիւնը մեծ մասամբ հայերէն բաղկանայ,

«2. Հայք ալ կանոնաւոր դինուորական կրթութիւն ստանան,

«3. Քիւրդերն ու չերքեզներն կամ բոլորովին Հայաստանէն հեռանան՝ կամ լեռներէն իջնելով քաղաքներու և գիւղերու մէջ կանոնաւոր բնակութիւն հաստատեն, և անոնցմէ ոստիկան չառնուի ժամանակ մը:

«4. Հայք ալ քաղաքային պաշտօններու մէջ անխտիր գործածուին, մանաւանդ թէ այս երկիրներուն

եթէ թոյլ տրուի Ռուսիոյ՝ այդ երկիրները գրաւելոյ, ոչինչ չենք կարող ընել. այլ եթէ կարելի է՝ կը խնդրենք Նորին Վեհափառութենէն, որ հաւատարիմ հոգեւորականներու ձեռք ջանացուի, որ սոյն քաղաքներն ու գիւղերն իրենց ազգային ներքին վարչական ձեռ չփոխեն, և կայսեր յիշատակութիւնը «Որ օրհնես զայն ոստիկին» մէջ յիշատակել սկսին. թերեւ այդ կերպով սովորութիւն կը դառնայ ազգային, բոլոր ուսաց իշխանութեան մէջ դանդաղ հայոց եկեղեցիներուն համար ալ:

կուսակալներն և գաւառապետներն հայ լինին:

«Եւ այս ամեն բարեւորագոյնքը լինելի յետոյ կայսերական զօրքն ելնէ երկրին մեջէն:

«Երկրորդ՝

«Նորին Վեհափառութիւնը՝ բանիրուն և լեզուագէտ մի բարձրաստիճան եկեղեցական իւր կողմանէ՝ փոխանորդ զրկէ՝ քիչ ժամանակէն գումարուելիք դեսապանաժողովին, որոյ միջոցաւ նոյնպէս իւր առաջարկութիւններն եւրոպական գումարման ներկայացնէ իւր և հայոց ազգին Ընդհանական Հայրապետն և Գլուխն և Տէրը: Գնացող պատգամաւորը վերոյիշեալ առաջարկութիւններէն Բ. և Գ.-ը թղթով ներկայացնէ դեսապանաժողովին, որոյ մէջ՝ «ըստ բարեհաճ կամաց և ընդ պաշտպանութեամբ և երաշխաւորութեամբ կայսեր և այլն» խօսքերու փոխարէն՝ նշանակուին՝ «ըստ բարեհաճ կամաց եւրոպական պետութեանց, և ընդ պաշտպանութեամբ և երաշխաւորութեամբ եւրոպական դաշնակից մեծ պետութեանց»:

« Գնացող պատգամաւորն իրաւունք ունենայ նաև մեծ տէրութեանց խորհրդարանաց հետն ալ բանակցելու յանուն Նորին Վեհափառութեան Ընդհանրական Հայրապետին, մանաւանդ Անգղիոյ, Գաղղիոյ, և Բրուսիոյ տէրութեանց հետ, որոնք արդէն ձեռք առնուած են Կ. Պօլսոյ Ազգային Ժողովոյ կողմանէ, բայց ոչ պաշտօնական ձևով: Խնդիրն ի պաշտօնէ դեսապանաժողովին ներկայացնելու մեծ գործը Նորին Ազգասէր Վեհափառութեան կը թողուն... »:

Ուշադրութեան արժանի է, որ Ազգային Ժողովոյ մեծագոյն և ուղղամիտ մասին, ինչպէս ասում է ինք, պատգամաւորը տեղեկագրում ոչ մի տեղ չէ յիշում Ներսէս պատրիարքի անունը: Վարժապետեան այն ժամանակ դեռ շարունակում էր հետեւել այն քաղաքականութեան, թէ պէտք չէր գործել Թիւրքիայի դէմ, օտար կամ եւրոպական միջամտութիւն խնդրելով, այլ

քիւրք կառավարութեան միջոցով ձեռք բերել այն բոլոր բարենորոգումներն, որոնք անհրաժեշտ էին Հայաստանին: Եւ որովհետեւ առհասարակ թիւրք կառավարութեան վրայ այլ ևս նախկին վստահութիւնը չկար, ուստի պատրիարքը շատ հեռու էր ժողովրդի ընդհանուր համակրութիւնը վայելելուց*):

Ներսէսի այս պահպանողական ընթացքին դէմ էր նաև բարձրաստիճան եկեղեցականների մեծ մասն, որ գտնոււմ էր, թէ հասել էր ժամանակը մինչև հիմայ գործադրուող այլ քաղաքականութիւնը փոխելու: Փոխանակ թիւրք կառավարութեան շարունակ կրկնած և երբէք չկատարած կամ կատարել չկամեցած խոստումներին հաւատալով այս կացութեան համակերպելու, անհրաժեշտ էր հիմայ, դատոււմ էին շատերը, թըրքահպատակ միւս քրիստոնեաների օրինակին հետեւել, նրանց նման՝ օտար տէրութիւններին դիմել և նրանցից սպասել ազգի ցաւերի դարման, Հայաստանի վիճակի բարւոքումը: Եւ այս դիմումն ևս աւելի և անպատճառ պէտք էր այժմ անել, որպէս ղի նրանց, միւս քրիստոնէաբնակ նահանգներին վարչական ինքնօրինութիւն տրուած ժամանակ, ինչպէս արդէն որոշուած էր համարվում, նոյն շնորհին մասնակից լինէր նաև Հայաստան: Այսպէս էր ընդհանրապէս տիրող կարծիքը Կ. Պօլսում:

Բայց այսպիսի մի պաշտօնական դիմում՝ ազգի

*) Ժիշտ այն ժամանակ, այն է 1877 հոկտ., Կ. Պօլսից գրոււմ էին Թիֆլիս, «Մշակին»։ «Խեղճ Խրիմեան Հայրիկ. հայրենիքի այս անձնուէր կենդանի նահատակը բանաստեղծութիւններ գրելով և տպել տալով և Հայաստանի վրայ լալով, ողբալով ժամանակ կանցունէ: Գալով պատրիարք Ներսէս սրբազանին, սա ալ ազգի վերջերն իր փառասիրութիւնով և ունայնասիրութիւնով կուզէ դարմանել, որով թէ կը միեիթարուի և թէ կը փռուաւրուի, և «ազգասէր» ածականն ալ «քաղաքազէտ» ածականին հետ կընդունի իր վրայ: Վնայ քեզ, խեղճ հայ ազգ», («Մշակ» 1877 № 80):

պաշտօնապէս ճանաչուած Գլխի միջոցով միայն կարելի էր անել: Ըստ Սահմանադրութեան՝ աղգային գործերի ղեկը գտնվում էր պատրիարքի ձեռքին, որ թէ Աղգային Վարչութեան պետն էր և թէ Աղգ. Երեսփ. ժողովի նախագահը: Պէտք էր, ուրեմն, Ներսէս Վարժապետեանին հակեցնել վերև գծուած նոր քաղաքականութեան: Ո՞վ ունէր բաւականաչափ հեղինակութիւն այս քայլն անելու: Եւ այս փափուկ ըրպէին ասպարէզ իջաւ Խրիմեան Հայրիկ:

Խրիմեան՝ պատրիարքութիւնից հրաժարուելուց յետոյ ապրում էր Կ. Պօլսում, Բօսֆօրի ասիական ասփի մի փոքր գիւղում, Կուզգունջուքում: Վարչական պաշտօններից հեռու՝ նա լուռ ու մունջ հետևում էր գլխաւորապէս գաւառական կեանքին և պարապվում էր գրականութեամբ: 1876-ի և 1877-ի մի շարք ծանր աղգային աղէտները դարձեալ արձակեցին Վասպուրականի արծուի թևերն, և նա ուժգնապէս իր ձայնն սկսեց լսելի դարձնել նախ Վանի հրդեհի և ապա Ալաշկերտի և Բայազիդի կոտորածների առթիւ: Ոչ,— ասում էր նա հայ ժողովրդին, —բաւական եղաւ այսպէս ոչխարի նման համակերպուելը. անհրաժեշտ էր վերջապէս ինքնապաշտպանութեան համար զինուել*):

Եւ երբ սուլթան Համիդ Վարժապետեանին իր բարձր գոհունակութիւնն էր յայտնում հայոց՝ թիւրք բանակին մատուցած ծառայութիւնների համար և նրա կուրծքը շքանշանով զարդարում, Խրիմեան դիմեց նւրան, Վարժապետեանին, և հարց տուեց՝ Քիսկ ի՞նչ մի-

*) «Հայգոյթի» մէջ նա ասում էր հայ ժողովրդի հասցէին. «Յուշ յուշ ո՞վ կոտորուած գառներ, ո՞վ հայոց ողջ ու մնացորդ որդիք, որ դեռ պիտի կոտորուիք, դեռ պիտի մորթուիք, քանի որ անգէն, անեղջիւր կապրիք: Դուք մարդ էք. ձեռք և բազուկ ունիք. միթէ անզգայացած, մեռել է ձեր սրտմտութեան հոգին. միթէ կը հաւատաք, որ իշխանութեան աջը հասնի մինչև հայոց ամայի լեռներ ու դաշտեր և ձեզ պահապան լինի»:

ջոցներ են ձեռք առնուած, որ հայերի կոտորածը չկրկնուի»։ Նա պահանջում էր, որ այս ջարդի մահա-
րամասն տեղեկագիրը կազմուի և հրատարակուի ի տե-
ղեկութիւն ընդհ. ազգի և ի գիտութիւն Եւրոպայի։
Խրիմեանի այս քայլը մեկնուեց իբրև կառավարութեան
դէմ ըմբոստութիւն և առիթ տուեց զգուհլի յարձակ-
ման նրա դէմ, բայց թէ հոգեորականների և թէ Ժո-
ղովրդի մեծամասնութիւնն արժանաւոր պատասխանը
տուին նրա հեղինակին*)։

Խրիմեան մի օր, նոյնմբերի մէջ (1877), իր Կուզ-
գունջուքի բնակարանը հրաւիրեց բոլոր եպիսկոպոս-
ներին և երկարօրէն խօսելով Ներսէսի բռնած դիրքի
ֆնասակարութեան և իր մտադրած քաղաքականութեան
օգտակարութեան մասին՝ առաջարկեց տապալել Վար-
ժապետեանին և նրա տեղ, պատրիարքական աթոռի
վրայ, ազգային քաղաքականութեան նոր ուղղութիւն
տալու ընդունակ մի այլ յարմար անձ բազմեցնել։
Մատթէոս եպ. Իզմիրլեան առաջարկում է՝ Նախ քան
այս ծայրայեղ միջոցին դիմելը անհունել Ներսէսի
հետ և համոզել նրան, որ փոխէ իր ընթացքը։ Իզմիր-
լեանի այս առաջարկութիւնն ընդունվում է և ըստ
այնմ եպիսկոպոսների մի պատգամաւորութիւն Խրի-
մեանի առաջնորդութեամբ գնում է Ներսէսի մօտ։
Պատգամաւորութիւնը լրջօրէն քննելով իրերի ընդհա-
նուր կայութիւնը բացատրում է, թէ քաղաքական նոր

*) Այն միջոցին (1877 թ. օգոստոս) Կ. Պօլիս «Լրագիր»
թերթն՝ «Ո՞վ է մատնիւր» վերնագրով մի յօդուած հրատարակեց,
որի մէջ իբր խռովայոյզ և կառավարութեան դէմ դաւադիր էր
Ներկայացնում Խրիմեանին, Խորէն Նար-Բէյին և նրանց համա-
կարծիք ազգային երեսփոխաններին և այլ գործիչներին։ Այս
յանդուգն ամբաստանութիւնը մեծ վրդովմունք յառաջ բերաւ Կ.
Պօլսում։ Ազգն ամբողջ այնչափ զգուեցաւ «Լրագիրէն», —գրում
էին Կ. Պօլսից, —որ ալ ոչ ոք կը դնէր այդ թերթը, որի խմբագ-
րապետն էր Նիկողոս Թիւլպէնտեանը։ («Մշակ» 1877 թ. № 87)։

հանգամանքները պահանջում են, որ Ներսէս փոխէ իր մինչև այն օր բռնած վարմունքն և քաղաքականութիւնը: Ներսէս համաձայնում է Խրիմեանի և իր ընկերների յառաջ բերած պատճառաբանութիւնների հետ և յայտնում է, թէ ուր որ սզգի ճշմարիտ շահերն են, ինքը միշտ այնտեղ է: Միայն նա պահանջում է, որ եպիսկոպոսներն իր հետ գործակից և համերաշխ լինեն: Ահա այս կերպով՝ Խրիմեանի ճնշման տակ՝ Ներսէս փոխեց իր ընթացքն, ստանձնեց իրան թելադրուած նոր քաղաքականութիւնն և այնուհետև եռանդով դեկավարեց «Հայկական Խնդիրը»*):

Այն միջոցին քաղաքական հանգամանքներն էլ այնպէս էին դասաւորուել, որ մասամբ նոյն իսկ թիւրք կառավարութիւնն էր մղում տուողն այս խնդրի յարուցման: Ինչպէս ուրիշ առթիւ էլ ասել ենք, թիւրք կառավարութիւնը համարեա ճնշում էր գործ դրել Ներսէսի վրայ, որ սա եւրոպական տէրութիւններին դիմէ և բողոքէ սլաւ ցեղերի համար առանձնաշնորհեալ կացութիւն ստեղծելուն դէմ և նոյնպիսի կացութիւն պահանջէ նաև հայերի համար: Ներսէս՝ Սավֆէթ փաշայի ներշնչած այս քաղաքականութիւնն ազգային շահերին համաձայն գտնելով՝ ըստ այնմ վարուեց և մինչև իսկ այնքան յառաջ գնաց, որ նոյն իսկ Ռուսաստանի դէմ յարձակողական լեզու սկսեց գործ ածել եւրոպական դեսպանների հետ: Այս դիմումներն և բողոքներն այն արդիւնքն ունեցան, որ թէ Ներսէս և թէ ժամանակի այլ աղգային յայտնի անձնաւորութիւններ՝ դրա շնորհիւ յարաբերութիւններ պահպանեցին եւրոպական դիւանագէտների հետ, զուտ քաղաքական հարցերի վերաբերեալ: Այս յարաբերութիւնները նախ կատարվում էին ի հաշիւ թիւրք կառավարութեան. և

*) Այս դէպքն անձամբ պատմած է մեզ հանգուցեալ Իգմիրլեան կաթողիկոս, Հայկական Խնդրի վերաբերեալ մի քանի այլ մանրամասնութիւնների հետ:

երբ, հանգամանքները փոխուելով, ազգային նոր քաղաքականութեան պահանջն երևան եկաւ, Ներսէս և իր խորհրդակիցները նոյն յարաբերութիւնները շարունակեցին մերթ գաղտնի և մերթ յայտնի կերպով, այլ ևս իրանց հաշուին, այն է՝ իրապէս Հայաստանի ինքնավարութիւնը պահանջելու կամ խնդրելու համար՝ եւրոպական պետութիւններից ընդհանրապէս և ոռւսականից մասնաւորապէս:

Ռուս-թիւրքական պատերազմը մօտենում էր իր վախճանին: 1878-ի սկիզբները թիւրքիան՝ զգալով իր յուսահատական վիճակը՝ ճարպիկ դիւանագիտական շրջաբերականով աշխատեց համոզել եւրոպական պետութիւններին, որ միջամտեն իր և Ռուսաստանի մէջ հաշտութեան բանակցութիւն սկսելու համար: Բայց միմիայն Անգլիան յանձն առաւ գէթ բարոյական աջակցութիւն ցոյց տալ և առաջարկեց, որ ղինադադար լինի: Բայց Ռուսաստանն, օգտուելով իր գերակշռող դիրքից, ձգձգեց այս առաջարկութիւնը, մինչև որ Եւրոպական թիւրքիայի մեծագոյն մասն իր ձեռքն անցաւ, և ապա յայտնեց, թէ նա կընդունէր միայն այնպիսի ղինադադար, որ իր մէջ պարունակէր նաև հաշտութեան գլխաւոր պայմանները: Բ. Դուռն ստիպուած եղաւ ղիջել և իր լիազօրներն ուղարկեց ոռւսաց բանակի գլխաւոր հրամանատար մեծ իշխան Նիկօլայ Նիկօլայեվիչի մօտ այս պայմաններն իմանալու: Իսկ մեծ իշխանը մինչև Ադրիանուպօլիսը չգրաւեց՝ ոչ մի բանակցութեան մէջ չմտաւ նրանց հետ:

Յունուարի 15/27-ին մեծ իշխանն և թիւրք լիազօրներն, որոնք մի շաբաթից ի վեր հետևում էին նըրան, հասան Ադրիանուպօլիս և յունուարի 19/31-ին ստորագրեցին ղինադադարի դաշնագիրն, որ իր մէջ պարունակում էր հաշտութեան հիմնական պայմանները: Ըստ այս պայմանագրի՝ թիւրքահպատակ սլաւներին քաղաքական ազատութիւն էր ապահովվում:

Կազմվում էր մի ընդարձակ բուլղարական ազգային քրիստոնեայ իշխանապետութիւն: Օսմանեան բանակը բոլորովին դուրս էր գցվում Բուլղարիայից, Բօսնիացիներին, հէրցեգովինացիներին և Թիւրքիայի եւրոպական մասի միւս քրիստոնեայ հպատակներին տեղական ինքնավարութիւն էր շնորհվում, բաւականաչափ երաշխաւորութիւններով: Իսկ Փոքր-Ասիայի քրիստոնեաների և առանձնապէս հայերի մասին, որոնք առաջիններից ոչ նուազ չափով կրել էին և կրում էին թրքական միևնոյն բռնութիւններն, ոչ մի խօսք չը կար այնտեղ: Անտես էր առնուած հայն ամեն տեսակէտներով: Դիւրին է ըմբռնել այն մեծ ցաւն ու յուսահատական հիասթափումն, որ զգացին Կ. Պօլսի ղեկավարող հայ շրջաններն, երբ տեղեկացան այս պայմաններին:

Ահա ինչպէս է նկարագրում Ներսէս՝ այդ վիճակն և դրան իբրև հետևանք ձեռք առնուած միջոցները.

«Ընդհանուր պայմանաց մէջ (յունուար 19/31)

հայոց ազգին անուռն անգամ չկար և դաշնադրութեան վիճաբանութիւնը այն պայմանաց սահմանին մէջ միայն կրնար ըլլալ: Դրեթէ յուսահատելու էր, և ես չգիտեմ թէ ինչպէս չյուսահատեցանք: Անկարելի է նկարագրել ազգին մորմոքը, զոր, թողէք ըսեմ, զգացի ի սիրտ և ի բովանդակ անձն իմ. միանգամայն զգացի անհղն այն պատասխանատուութիւն, որ այն հանդիսաւոր ժա. մուն կը ծանրանար իմ վրաս, զի ազգը՝ իր Երեսփոխանական Ժողովով՝ ազգին խնդիրն ինծի էր յանձնած մասնաւորապէս: Յաջողիլ անկարելի էր սովորական միջոցներով, ոչ ալ սպասելը ներելի էր... Ձեր պատրիարքը մտածեց, խորհրդակցեցաւ: Իր շուրջը ունէր բոլոր եպիսկոպոսական դասը՝ պատրաստ գործելու իրեն հետ յանուն ազգին, և յանուն ազգին զոհուելու՝ եթէ պէտք ըլլար: Միացաւ իր սրբազան եղբարց հետ, և որոնք արդէն իրենց կոչման օրն առաջի Աս-

տուժոյ երդուեալ էին, նորէն երդուան նոյրիւն զան-
ձինս աղդին: Օսմանեան լիազօր դեսպանը դեռ չէին
ուղեորած յԱդրիանուպօլիս, ես ու իմ սրբազան եղ-
բայրակիցներս գործել սկսանք...»*):

Երբ Բ. Դուռն յունուարի սկիզբներն իր լիազօր-
ներն էր ուղարկում հաշտութեան սկզբնական պայ-
մանների մասին բանակցելու, Ներսէս պատրիարք էլ
իր հրահանգներն էր ուղարկում Ադրիանուպօլսի ա-
ռաջնորդական փոխանորդ Գէորգ վարդապետ Ռուս-
ճուզիանին, որ հետեւեալ կերպով է նկարագրում իր՝
գործի սկսելը**).

«Հարկ կը լինէր ինձ ըստ քաղաքական պարտա-
կանութեանց ներկայանալ կրան տիւք (grand due)
Նիքօլայի և քօնթ Իկնաթիէֆի՝ բարի գալուստ մաղ-
թելու...: Մինչդեռ կը սպասէի պատեհ առթի, ահա
Փիլիպպուպօլսոյ նախկին ուսանական հիւպատոս Մ.
Կիրօֆ հայասէր բարեկամս, որ պուլղարական գործե-
րուն մէջ դեր ունեցած էր, իբր խորհրդական ուսա-
կան դեսպանի յԱդրիանուպօլիս հկած էր... Մնորեցի
որ բարեհաճի քօնթ Իկնաթիէֆի զիս ներկայացնել և
Հայաստանի ապագայ վիճակին համար ստոյգ տեղե-
կութիւններ առնելու շնորհ ընել: Մ. Կիրօֆ ընդունեց
մեր այս առաջարկութիւնն և հետեւեալ գիշեր ներկա-
յացող զիս քօնթ Իկնաթիէֆի, ինքն թարգման լինե-
լով մեր խօսակցութեանց, ապահովելով միանգամայն
զքօնթն թէ իբր գաղտնապահ կրնայ խօսիլ մեզ հետ:
Ըստ օրինի նախ փութացինք ջերմ բարեմաղթութիւն-
ներ ընել ի բարօրութիւն կենաց Ռուսիոյ կայսեր, որ
ի սէր քրիստոնէութեան պատերազմ հրատարակեց յա-
զատում արեւելեան քրիստոնէից, և աստուածապարզ և
յաջողութեամբ ազատեց պուլղար - քրիստոնեաներն,

*) Ազգ. Ժողովի 21 յուլիս 1878-ի ատենագրութիւնից:

**) Ռուսճուզիանի յիշատակագիրը՝ «Մզուռն Հայկական
Մնորոյն». (Վաղմիկ, 1907).

ինչպէս նոս ասիաբնակ հայերն, որք մի քրիստոնեայ ազգ են ոչ նուազ հարստահարեալ և թշուառ քան զպուլղարն, և, շարունակելով խօսքս, ինչպէս կը լսեմք, ըսի, Ռուսիոյ բանակն Հայաստանի մէկ մասը գրաւած է, ընդ որս Կարս և Կարին և գուցէ ուրիշ գաւառներ ևս, քաղցր է մեզ յուսալ, թէ հայք ևս, ինչպէս պուլղարք, այն ազատութիւնը կը վայելեն. և որքան փափաքելի է մեզ գիտնալ այս, քանզի մեր ամեն յարաբերութիւնքն ընդ Կ. Պօլսոյ խզուած լինելով՝ բնաւ տեղեկութիւն մի չեմք կարող ստանալ Հայաստանի մէջ բնակող մեր եղբարց վրայ»:

Շատ հետաքրքրական և նշանակալից է Իգնատիեւի տուած հետեւեալ պատասխանը.

«Այո, Ռուսիոյ բանակն մինչև Կարին յառաջացած է և գրաւած է: Հայաստանի այդ մասն այժմ ազատութիւն կը վայելէ, բայց հայ ժողովուրդն ազգովին կամ Հայաստանի մեծ մասը պիտի չկարենայ գտնել առ այժմ այն ազատութիւնը, զոր ունեցած են պուլղարք, վասնզի հայք անպատրաստ գտնուեցան եւ Հայաստանի մեջ դարձած են մեռեալ տարերք: Ես երեք տարի է ի վեր Հայոց Դատին պաշտպանն և փաստաբանն եղած էի. թողունք գաւառացի հայոց աղքատութիւնն և անտարբերութիւնը, մանաւանդ ցիրուցան պանդխտութեան դատապարտեալ վիճակը, մինչեւ իսկ Կ. Պօլսոյ հայոց ողջախոն են գործօն մասն՝ սկսեալ Նուպար փաշայէ, արգելք եղած են իմ բարենպաստակ գործօնս: Բայց մի վհատիք, կը յուսադրեմ զձեզ: Քանի որ Թիւրքիոյ հպատակ էք, ապագային յուսով, այս վայրկեանէս սկսեցէք պատրաստ լինիլ, պատրաստ՝ դաստիարակութեամբ, ուսմամբ և քաղաքագիտութեամբ, պատրաստ՝ նիւթապէս և բարոյապէս, պատրաստ՝ ներքին կազմակերպութեամբ. պատրաստ եղիք այն օրուան համար, յորում քաղաքականութիւնը պիտի առաջնորդէ զձեզ յազատութիւն, և ես պատրաստ եմ

միշտ օգնել ձեզ: Պատրիարքնիդ քող ժամավաճառ չլինի, թող սկսէ գործելու, ժամ է»:

Ռուսճուզլեան իր տեսակցութեան սրդիւնքը հաղորդում է Ներսէս պատրիարքին, յունուար 20-ին:

Իգնատիեվի այս պատրաստականութիւնը, մանաւանդ պատրիարքին արագօրէն գործելու յորդորը մեծ ոգևորութիւն պատճառեց Կ. Պօլսում: Ներսէս և իր խորհրդակիցների խումբն անմիջապէս գործի սկսեցին: Ամենքը համերաշխ էին այնուհետև: Ազգային ժողովի Ա. և Բ. ատենապետներն, Ստեփան փաշա Ասլանեան և Յովհ. էֆ. Նուրեան, գաղա՛նի պատուիրակ կարգուեցին, որպէս զի յանուն Թիւրքիայի հայութեան և ի դիմաց պատրիարքին՝ բանակցեն ռուսական պաշտօնաւոր իշխանութեան հետ Հայաստանի ապագայ կացութեան մասին: Այս երկու ազդեցիկ անձերը մեծ յարմարութիւն ունէին այս փափուկ պաշտօնին, որովհետև վաղուց արդէն զբաղվում էին այս հարցով, մանաւանդ Նուրեան, և հայ հասարակութեան մէջ մեծ վստահութիւն էին վայելում: Բացի գրանից, նրանք, առանց որևէ կասկած յարուցանելու, կարող էին ռուսաց բանակը գնալ. Ասլանեան իբրև զինուորական բժիշկ պիտի զբաղուէր թիւրքաց զինուորական հիւանդանոցում, իսկ Նուրեան՝ իբրև Կարմիր Մահիկի (որ նոյնն էր, ինչ որ քրիստոնէից մօտ Կարմիր Սաչը) ներկայացուցիչ՝ պիտի հոգար նոյնպէս հիւանդների փոխադրութեան համար: Սրանք՝ պատրիարքի 1878 թ. յունուարի 31 թուակիր յանձնարարական նամակով մեկնեցին Ադրիանուպօլիս, արտաքուստ իբրև թըրքական պաշտօնեաներ օսմանեան լիազօրների տրամադրութեան տակ, իսկ ծածկաբար՝ իբրև հայոց պատրիարքի լիազօրները նոյն ռուսական հրամանատարի մօտ: Շնորհ յայտնեցին մեզ, — շարունակում է Ռուսճուզլեան վարդապետ, — ս. պատրիարքի գաղափարներն և հրահանգը՝ թէ պատրիարքը կը փափաղի և

կարտօնէ Ռուսիոյ դեսպանին և կրան-տիւք Նիքօլայ Իշխանին ներկայացնել հայոց թշուառ և հարստահարեալ վիճակն, և Ռուսիոյ կայսեր գթութիւնն հայցել, որոյ ի շնորհս միայն հայերն, իբրև արևելեան քրիստոնեայ ազգ, պիտի կարենան ազատութեան հասնիլ նման պոլղարաց: Բայց այն միջոցին այդ երկու պատգամաւորներից զատ կար և մի ուրիշ նշանաւոր հայ, որ՝ չնայելով իր անհամեմատ աւելի փափուկ դիրքին՝ շատ մեծ ծառայութիւն է մատուցած ազգային դատին և մեծապէս նպաստած է Սան-Ստէֆանօյի դաշնագրի մէջ 16-րդ յօդուածը մտցնելուն: Այս անձը Համամեծեան Սարգիսն էր՝ արտաքին գործերի մի-նիստրութեան ընդհ. քարտուղարն, որ օսմանեան-լիազօրներ Սալֆէթ փաշայի (արտ. գործերի մի-նիստր) և Սաադուլլահ բէյի (Բէրլինի դեսպան) խորհրդական էր կարգուած: Այն միջոցին այնպիսի ոգեւորութիւն էր տիրում Կ. Պօլսում, որ մեծից սկսած մինչև փոքրը, բոլոր գիտակից հայերը միասիրտ և միահոգի, աչքները ուսական բանակատեղին ուղղած, ուր յաղթական «Մօսկօֆը» Թիւրքիայի ապագան պիտի որոշէր, սպասում էին այնտեղից Հայաստանի ազատութիւնն, այսինքն մօտաւորապէս այն, ինչ որ ապահովապէս պիտի շնորհուէր Եւրոպական Թիւրքիայի քրիստոնէաբնակ նահանգներին: «Այժմ աստ ոչ կուսակցութիւն կայ և ոչ վէճ,—գրում է Իզմիրլեան*),—ամենեքեան՝ մեծ ու պզտիկ ամեն բարձր դիրք ունեցող աստիճանաւորք իսկ միահամուռ այդ նպատակին հասնելու գուն կը գործեն...: Խաղաղութեան բանակցութեան առաջին ժամուն աստ շարժեցաւ ազգն համայն»: Նոյն իսկ չարաբաստիկ կրօնական խտրութիւնները տեղի էին տուած Հայաստանի, ընդհանուր

*) Իզմիրլեանի նամակը Վ. եպ. Մանկունուն Կ. Պօլսից: 13 փետր. 1878.

աղբի վերածնութեան մեծ գաղափարի առջև: Նշանաւոր կաթոլիկ հայեր Գրիգոր Օսեանի շուրջը խմբուած եռանդով գործում էին իբանց ազգակիցների հետ նոյն ընդհանուր նպատակի համար¹⁾: Միայն թէ Ներսէսի խմբի և միւս, այն է՝ բողոքական և մանաւանդ կաթոլիկ գործիչների մէջ ծրագրային մի մեծ տարբերութիւն կար: Այս վերջինները «Գաղղիոյ և Անգղիոյ միջոցաւ Կիլիկիոյ մասին համար կ'աղխատին յաճուեցանք» — գրում է Իզմիրլեան²⁾: Այս վերջին գաղափարը ներքնապէս փայտայում էր նաև Խորէն եպ. Նար Բէյ, ոչ իբրև նախկին կաթոլիկ, այլ, ինչպէս ենթադրվում է, այն յոյսով, թէ ի միջի այլոց իր եղբոր թեկնածութիւնը կարելի կը լինի յաջողեցնել ապագայ հայ իշխանութեան պետի պաշտօնի համար³⁾: Կիլիկիայում հայկական ինքնօրինութիւնը կենդանացնելու մասին եղած այս ջանքերին պատշաճաւոր կարևորութիւն չտուին այն ժամանակ և խնդիրը ծրագրային շրջանից դուրս չեկաւ:

Բացի Ադրիանուպօլիս պատգամաւորներ ուղարկելուց, որոշուեց ծածկաբար անմիջապէս երկու ազեր-

¹⁾ Շուրջը Օսեան մէկ 'կողմէ պատրիարքի գաղտնի խորհրդականն է իր խօսքովը կտմ գրելովը, միւս կողմէ իր առնը եղած է ժամագրու թեան վայր մը, ուր Սերվիշէն, Քեաթիպեան, Մ. Փարթուզալ, Յովհ. Սազըզ և Գէորգ Սամանեան (այս վերջին երեքը հայ-կաթոլիկներ էին. Փարթուզալ և Սազըզ ապագայում բարձրացան միջխառնական պաշտօնի) պիտի գային գիշերուան մթին և լռին ժամերու տան, իրենց մօքին լոյսը բերելու մեծ հաջողի մը մէջ, որ այնքան յուսալից եղած էր ի սկզբան...» (ՀԳՐ. Օսեան», Կ. Գօլիս, 1910, էջ, ԺԵ.)

²⁾ Տես Իզմիրլեանի վերայիշեալ նամակը (Կաթող. Դիւան էջմիածնի):

³⁾ Նար Բէյի եղբայրն էր Գուլտօն Լուսինեան, նախկին հ. Ամբրոսիոս վ. Գալփայեան, Վենետիկի Միլիթարեան վարդապետ: Այս Լուսինեանը տարիներ վերջը դարձեալ առպարէզ պիտի իջնէր հայկական ինզրի տաթիւ, իբրև նախկին հայկական արքայական աթոռի ժառանգ...:

սագիր պատրաստել յանուն Թիւրքիայի հայութեան, յաղթական Ռուսաստանի կայսեր և իր գլխաւոր խորհրդականի՝ պատասխանատու մինիստրին ներկայացնելու համար: Յառաջ բերենք ամբողջապէս Ազեքսանդր Բ. կայսեր և իշխ. Գորչակովին ուղղուած այս կտրուոր վաւերագրերի պատճենները*):

Ա) Աղերսագիր Աղեքսանդր Բ. կայսեր.

«Տէր Արքայ,

«Այն պատերազմէն յետոյ, որ վախճան տուաւ Ձեր Կայսերական Մեծութեան զինուոց յաղթութեամբ, և որ ամենէն աւելի փառաւորն է, թող ներուի Թիւրքիոյ Հայոց եկեղեցական գլխաւոր պաշտօնէիցս ներկայացնել իրենց դարմացումը, յարգանքը և խոնարհ շնորհաւորութիւնները, յոռս Ձեր Կայսերական Մեծութեան Աթոռոյն, որոյ հետ կը միանան նաև Հայոց սաղգի ուխտն ու փափաքներն:

«Տէր Արքայ, Ձեր զէնքերն յաղթանակեցին այնպիսի մի ժողովրդեան, որ քաջ պատերազմիկ ժողովրդոց մին է, որով Ձեր Կայսերական զօրութիւնը նոր փայլ մը ստացաւ աշխարհի վրայ: Ձեր սուրը յաղթանակ կանգնեց թէ Եւրոպիոյ և թէ Ասիոյ մէջ, և Ձեր զօրապետներն ու զօրքիրը, ինչպէս Գուլկարիոյ դաշտաց մէջ իրենց ամենամաքուր արիւնը թափեցին, նոյնպէս թափեցին Հայաստանի այն հնօրեայ հողոյն վրայ, որ մեր ծնուիլը տեսաւ և զոր մեր հայրերն ի սկզբանէ դարուց իրենց բրտամբն և արտասուօքն ուողեցին:

«Տէր Արքայ, Ձեր խոստումներն ամենուն համար էին, Ձեր խնամքը պէտք է ամենուն համար հաւասար

*) Այս աղերսագիրների բնագիրը ֆրանսերէն է: Մենք յառաջ ենք բերում հայերէն թարգմանութիւնն, ըստ այն օրինակին, որ ուղարկուած է Կ. Գօլսից Գէորգ Դ. կաթողիկոսին ի գլխութիւն:

տարածուի: Հայերն ալ ունին այնչափ իրաւունք, որչափ ունին Թիւրքիոյ միւս քրիստոնեայ հասարակութիւնք՝ այն հոգատարութեան, որ կը գործէ աշխարհի վրայ առանց շահասիրութեան, և այս անշահասիրութիւնն ամենէն աւելի գեղեցիկ յատկութիւնն է իշխանի մը, որ աշխարհի զօրաւորն է և զոր Աստուած Մեծութեան տիտղոսով պսակած է:

Այո, Տէր Արքայ, Հայերն այս նշանաւոր պարագային մէջ, յորում իրենց կրօնակից եղբարց վիճակը կորոշուի, կը համարձակին Զեր Կայսերական Մեծութեան զօրաւոր պաշտպանութիւնն հայցել: Նոքա ալ վշտացած են, նոքա ալ կը յուսան, խառնիճաղանճ վայրենիներէ շրջապատեալ և Եւրոպայէն հեռի մի անկիւն հետուած, իրենց տառապանքներն աւելի անգթաբար կը գործուին քան թէ միւս քրիստոնէից, առանց իրենց աղաղակները լսելի լինելու:

Վնչ բան, որ այսօր կը խնդրենք, և ինչ բան, որ համարձակութիւն առած կը հայցեմք Զեր Կայսերական Մեծութենէ յանուն նոցա, ուրիշ բան չէ՝ եթէ աչ Եւրոպական Թիւրքիոյ քրիստոնէից վիճակին նմանութիւնք: Եթէ Եւրոպական Թիւրքիոյ գաւառաց ինքնագրէն վարչութիւնը՝ միեւնոյն երաշխաւորութիւններով տրուի հայոց հասարակութեան, այն ատեն նոցա սրտեաւորն ցանկութիւնները լուծած պիտի լինին, և վախճան պիտի առնու իրենց ընդերկար նահատակութիւնք:

Տէր Արքայ, խիստ դպուն է մեզ համար, որ խաբուինք մեր յուսոյն մէջ. բայց այս կարելիութեան չի՞մք ուզեր հաւատալ միայն Զեր վեհանձնութեան վրայ. ունեցած հաւատախնուս շնորհիւ:

Վհաղաչեմք Զեր Մեծութիւնը հաճիլ ընդունելոյ մեր սրտաբուլիս ջրհնութեանց հետ մեր խորին լաք-զանքներն, ընդ որոյ պատիւ ունիմք լինել:

Տէր Արքայ,

«Ձեր Կայսերական Մեծութեան
«ամենախոնարհ և ամենահնազանդ ծառայք
(ստորագրութիւններ)

«Պատրիարքարան Հայոց

«Կ. Պօլիս, 1/13 փետր. 1878».

Բ) Աղերսագիր իշխան Գորգակովին.

«Վսեմափայլ Տէր,

Մենք, ստորագրեալքս, գլխաւոր եկեղեցական պաշտօնեայք հասարակութեան Հայոց Թիւրքիոյ, կը համարձակիմք Նորին Կայսերական Մեծութեան մի աղերսագիր մատուցանել, և կաղաչեմք յարգանք Ձեր Վսեմութիւնը, որ բարեհաճիք զայն յոտս Նորին Կայսերական Աթոռոյն դնել:

«Ձեր Վսեմութիւնը թող չզարմանայ, որ Արեւելքին մէջ տեղի ունեցած մեծամեծ փոփոխութեանց ժամանակ, հայերն իրենց կողմանէ բոլոր յոյսերն Ռուսիոյ մեծագոր Կայսեր, որ թէ Ասիոյ և թէ Եւրոպիոյ մէջ փառաւոր յաղթանակ կանգնեց, վեհաճնութեան և Նորին գլխաւոր պաշտօնէին բարձր իմաստութեան վրայ դնեն, որոյ հանճարը իբր քառորդ դարէ ի վեր իր երկրին քաղաքականութիւնը փառաւորապէս կը վարէ: Չեն ուզեր (հայերը) ժանրամասնաբար իրենց տառապանքները նկարագրել, որովհետեւ հարկ չէ այսօր նոր դատախազութիւն մը կազմել իրենց տէրերուն դէմ:

«Սա ճշմարիտ է, որ եթէ միւս քրիստոնեայ ժողովուրդը կը նեղուին, հայերը կրկնապատիկ հարստահարեալ են, այնպիսի թշնամեաց մէջ լինելով, որք հաշեն և ամենուրեք անաարբերութիւն կը ցուցնեն իրենց՝ իրենց ցաւոց նկատմամբ:

«Այսօր ալ երեսի վրայ ձգուած կը կարծուին. միտին իրենք կը զգան, թէ պիտի պաշտպանուին, սա բարեբախտութիւնն ունենալով որ Ռուսիոյ համար օտար չեն, զի իրենց ազգութենէն մի նշանաւոր հաստուած արդէն այս երկրին՝ Ռուսիոյ մէջ կը բնակին՝ և իրենց Մայր Եկեղեցին նորին հայսերական Մեծութեան բարի պաշտպանութիւնը կը վայելէ:

«Արևելեան քրիստոնէից վրայ եղած այս պաշտպանութիւնը զիրենք կը համարձակեցնէ և իրաւունք կուտայ յուսալու, թէ իւրեանց բողոքը այս վայրկեանին պիտի լսուի և պիտի տեսնեն Թիւրքիոյ մէջ հաստատուելիք նոր օրէնքները: Եթէ իրենց գոյութիւնը պաշտպանութիւն չգտնէ՝ ծանրապէս վաանգի պիտի ենթարկուի:

«Զեր Վսեմութիւնը, որոյ հայեցողութիւնը և բարձր հեռատեսութիւնը իւր Օգոստափառ Տիրոջ նպատակաց զարմանալի կերպով կը ծառայէ, հարկաւ մեր խնդրոյն կարևորութիւն պիտի տայ և անտարակոյս իւր արդար միջնորդութիւնը պիտի գործադրէ առ հայսրն, զԱյն հաճեցնելոյ համար:

«Այս խնդիրը կը ներկայացնե՛ք Անոր, որ իւր սուրը արևելեան քրիստոնէից պաշտպանութեան համար մերկացոյց. ուրիշ բան չեմք խնդրեր, եթէ ոչ Ռումէլիի մեր կրօնակից եղբարց նմանիլ: Թիւրքիոյ մէջ կայ մաս մը, որ իւր նախնաց անունը կը կրէ (Հայաստան), և ուր հայոց մեծամասնութիւնը ժողոված է. ուստի վարչութիւն մը հաստատելը շատ դիւրին պիտի լինի: Կուգնք, որ այնտեղ ազգային կեանքով ապրինք, ընդ օրինօք տանուտէրական վարչութեան՝ առանց քաղաքական որևէ ամբարտաւանութեան և արգելիչ կառավարութեան մը ազդեցութիւնն ունենալոյ և այնտեղ պաշտպանել մեր Հայրենիքն ու տաճարները:

«Հայք՝ կը համարձակիմք ասել թէ՛ այս նոր վեանքն զարգացնելոյ ամեն տարերք ունին իրենց մէջ,

զոր Ազատարար Գայսեր վեհանձնութեան պիտի պատահին: Ո՛չ ապաքէն թրջական ամենալաւ գործակալներն հայոց մէջ ալ գտնուած են, ինչպէս այլ քրիստոնէից: Կրթութիւնն աւելի տարածուած է ի հայս, քան թէ Թիւրքիոյ մի քանի հասարակութեանց մէջ: Եթէ այլոց ուշադրութիւնը գրաւելոյ չափ կառավարչական կարողութիւն ալ չունենան, զի այսչափ ատեն ուրիշներէ կառավարեալ են, սակայն այն երաշխաւորութիւնը, որով նոր կարգադրութիւնները Ռումէլիի մէջ եղածին պէս տեղի պիտի ունենան, բաւական են սոյն գործոյն յաջողութեան համար, որ հայոց ցանկութեան վերջին կատարումն է:

«Չեմք վարանիր զըուցել Ձեր Վսեմութեան թէ այս երաշխաւորութիւններն, որ գլխաւորաբար Հայաստանի ազատութեան կը վերաբերին, ամենայն կերպով՝ իրենց պատճառն ունին, զոր յանուն բոլոր ազգին կը խնդրեմք իբրև մեր գերագոյն փրկութիւնը:

«Արդեօք լսելի պիտի լինի՞ն մեր ձայներն. երանի թէ, Վսեմափայլ Տէր, մեր սրտերուն մէջ կարգայիք թէ մեր և թէ ամբողջ Ժողովրդեան մը յաւիտենական և խոր երախտագիտութիւնը:

«Պատիւ կը համարիմք, Վսեմափայլ Տէր, լինել՝ Ձեր Բարձրութեան

«Խոնարհ ծառայք ի Յիսուս Քրիստոս.

(ստորագրութիւններ)

«Կ. Պօլիս, 1/13 փետրուար 1878».

Ստորագրել են Ներսէս պատր. Վարժապետեան և 9 եպիսկոպոս:

Այս աղերսագիրներն երկերկու օրինակ ստորագրուեցին: Որովհետեւ ժամանակը շատ կարճ էր, օրէ օր սպասվում էր հաշտութեան կնքուելն, ուստի մի-մի օրինակն առանձին օրհնութեան գրով յանուն մեծ իշխան Նիկօլայ Նիկօլայեվիչի՝ աճապարանքով ուղար-

կուեց Ադրիանուպօլիս*), Իգնատիեվին, իսկ միւս օրինակները յանձնուեցին Խրիմեան և Նար Բէյ սրբազաններին: Նախ այնպէս էր որոշուած, որ այս երկու արքեպիսկոպոսներն՝ իբրև Թիւրքիայի հայոց լիազօրներ, գնան Էջմիածին, իրանց հետ տանելով վերոյիշեալ աղերսագիրներն, և Գէորգ կաթողիկոսի միջոցով մատուցանեն կայսեր և Գօրչակօվին: Իսկ Իզմիրեան Մատթէոս եպիսկոպոս նրանցից յառաջ անմիջապէս պիտի մեկնէր Էջմիածին՝ կաթողիկոսին բերանացի բացատրութիւններ տալու համար, որ երբ կաթողիկոսը յարմար համարի և հեռագրէ՝ երկու արքեպիսկոպոսներն էլ իսկոյն մեկնեն Ռուսաստան: Սակայն, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, Գէորգ կաթողիկոս չարաացրեց կ.-պօլսեցիների յոյսերն և ամբողջ այս սկզբնական ծրագիրը հարկ եղաւ փոխել: Միայն Իզմիրեան եկաւ Էջմիածին, այն էլ բաւական ժամանակ վերջը. իսկ Խրիմեան և Խորէն ուրիշ կողմ մեկնեցան դարձեալ ի հարկէ նոյն նպատակով**):

*) Հայոց պատրիարքարանի և Ադրիանուպօլիսի ուսանական բանակատեղու միջև այս յարաբերութիւնը բնականաբար շատ գաղտնի էր կատարւում: Ադրիանուպօլսից, այն միջոցին, տմեն օր երկաթուղու յառուկ գնացք էր մեկնում Կ. Պօլիս մեծ իշխանի և ուսանական դիւանագիտական թղթակցութիւնը տանելու համար. այս կառախմբին էին յանձնվում նաև հայոց թղթերը: Բարեբախտաբար թղթատար պաշտօնեան հայ էր, և անձամբ բերում առնում էր նամակները պատրիարքին:

**) Իզմիրեան շատ ջերմ գործունէութիւն է ունեցած հայկական խնդրի այս շրջանում: Նա մեզ պատմել է նաև հետեւեալ բնորոշ դէպքը: Մի օր Ներսէս պատրիարք կանչում է Իզմիրեանին և նրան ասում, թէ ինք անյարմար է համարում խորհրդակից եպիսկոպոսներին իր մօտ հրաւիրել, պատրաստուած մի կարեւոր

ԴԼՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Հայ պատուիրակները գործունէութիւնն Ադրիանուպօլսում.— Իզ-
նաախելի համակրական վերաբերմունքը.— Հայաստանի ինքնավա-
րութեան մասին հայոց իղձերը, նախնական յօդուածն և թիւրք
լիազօրների ընդդիմութիւնը.— Անգլիայի հակառակութիւնը.— Քա-
ղաքական բարդութիւնների երկիւղը.— Մեծ իշխանի Սան-Ստէ-
ֆանօ տեղափոխուելը.— Պորէն եպ. Նաբ-Քէյի գործունէութիւնը.
— Սան-Ստէֆանօյի դաշնագիրն և նրա տրամադրութիւնները հա-
յոց մասին.— Ներսէս պատրիարքն և դաշնագրի թողած տպաւո-
րութիւնը հայերի վրայ. — Ինքնավարութեան անյաջողութեան
պատճառները.— Քննական տեսութիւն 16-դ յօդուածի մասին.—
Արգալիի դքսի քննադատութիւնը:

Հայ պատուիրակները շատ փափուկ կացութեան
մէջ էին գտնվում Ադրիանուպօլսում. Նուրեան և Ասլա-
նեան, իրանց պաշտօնական դիրքի պատճառով, անկա-
րող էին մի քայլ իսկ անել առանց թիւրք լիազօրների
գիտութեան: Բայց միւս կողմից չէր կարելի ժամանակ
կորցնել. պէտք էր անյապաղ կատարել իրանց ստանձ-
նած ծանր և պատասխանատու աղքային պարտակա-
նութիւնը: Նուրեան Յովհաննէս էֆէնդին է լինում, որ
յաջողում է առաջին տեսակցութիւնն ունենալ: Մի գի-

թուղթը ստորագրելու, որպէս զի ոստիկանութեան ուշադրութիւնն
և կասկածը չգրաւէ. ուստի անհրաժեշտ էր, որ Իզմիրեան անձամբ
տոնէք պատցնէր թուղթը բոլոր եպիսկոպոսների մօտ և ստորա-
գրել տար նրանց: Մտաթէոս եպիսկոպոս յանձն է առնում: Ու-
րովհետև պատերազմի ժամանակ էր և քաղաքը պաշարման դրու-
թեան մէջ էր, ուստի զգուշութեան համար նա այդ գաղտնի պա-
շտօնագիրը կապում է իր մէջքին, ամբողջ օրը քաղաքի զանազան,
միմեանցից բաւականաչափ հեռու թաղերը շրջելով այցելում է
բոլոր եպիսկոպոսներին, բացատրում է գործի հանգամանքն և
ստորագրել է առիւս բոլորին: Ներսէս ամբողջ օրը խիստ տն-
հանգիստ կեցւով սպասում էր իր բնակարանում. և երբ Իզմիր-
եան երեկոյան գալիս է և թուղթը մէջքից հանելով յանձնում
է նրան, Ներսէս չափազանց ուրախանում է:

շեր՝ Ռուսճուգլեանի ընկերութեամբ ծածուկ գնում է Իգնատիեվի մօտ և ծանօթացնում է նրան երկրի վիճակը, ներկայացնելով այն բաղձանքներն, որ հայերը տածում էին իրանց երկրի ապադայի նկատմամբ, իրրև հետևանք ուսուսկան յաղթական պատերազմի։ Մի ժամ տևող այս խօսակցութեան արդիւնքն այն եղաւ, ըստ Ռուսճուգլեանի, որ Իգնատիեվ խոստացաւ մեծ իշխան հրամանատարին հաղորդել հայոց խնդիրը, նպաստաւոր կերպով, և առաջարկեց, որ 2 օր վերջը գնայ նրա մօտ։ Որոշուած օրը, դարձեալ գիշեր ժամանակ, Ասլանեանին ևս միասին առնելով նա գնում է Իգնատիեվի մօտ և երկար տեսնվում նրա հետ։ Իգնատիեվ բերել է իր խոստացած պատասխանը. «Տեսնուած եմ կրան տիւքի (մեծ իշխանի) հետ և մինչև մէկ աստիճան յաջող է ձեր խնդիրը։ Կայսեր հետ բանակցութեան մէջ եմք. մէկ երկու օրէն կայսեր հաւանութիւնն և հրահանգը կը յուսամ որ պիտի ընդունիմք։ Աղօթեցէք, որ Աստուած յաջողէ։» Ռուսճուգլեան՝ այս տեղեկութիւնը տալուց յետոյ պատմում է, որ իր յատուկ հրաւերի համաձայն՝ մեծ իշխան Նիկօլայ Նիկօլայեվիչ իր շքախմբով փետրուարի 8-ին գնացել է Ադրիանուպօլսի հայ եկեղեցին, ուր գոհաբանական աղօթք է կատարուել Ռուսաստանի կայսեր համար և հոգեհանգիստ՝ պատերազմի մէջ ընկած քրիստոնեայ զինուորիների յիշատակին։ «Նորին բարձրութեան ընկերացած էին,—շարունակում է Ռուսճուգլեան իր յիշատակագրում,—քօնթ Իկնաթիէֆ, կոմս Նէլիտօֆ, 16 ժէնէրալ և բարձրաստիճան պաշտօնեայք. յետ բարեմաղթութեան, որ շատ կանոնաւոր տեղի ունեցաւ, հրաւիրեցի գնորին բարձրութիւնն յառաջնորդարան, ուր թէյ պատրաստուեցաւ։ Ներկայ գտնուեցան նաև Ստեփան փաշա Ասլանեան և Յովհ. էֆ. Նուրեան, որոց համար Սավֆէթ փաշա թոյլտուութիւն ըրած չէր ներկայ գտնուիլ բարեմաղթութեան, անշուշտ ինչպէս

կը ցանկայինք իսկ: Այս տեսակցութեան նիւթն Հայաստանի հայ կեդեքեալ ժողովուրդը պիտի լինէր: Ի մէջ այլոց հրան տիւք աշխարհի հարցումներ ուղղեց ինձ Հայաստանի աշխարհագրական դրից և բնակչաց վիճակին նկատմամբ, որ զինքը գոհացնելու չափ տեղեկութիւններ չունէի, ուստի այս՝ յարմար առիթ եղաւ ինձ Ստեփան փաշան և Նուրեան էֆէնդին կրան տիւք Նիքոլայ իշխանին ներկայացնելու, ուստի նորին բարձրութեան պատասխանեցի թէ՝ «Ձերդ բարձրութեան այս հարցմանց լիովին տեղեկութիւններ կրնան տալ Կ. Պօլսոյ Աղզ. Շրեափոխանական ժողովոյ երկու ատենապետներն՝ Ստեփան փաշա և Նուրեան էֆէնդի, որք հոս կը գտնուին Սաւֆէթ փաշայի քով. եթէ հրաման կընէք՝ անմիջապէս կընան գալ և ներկայանալ:— Այո, կը փափագիմ տեսնալ, թող զանապատասխանեց դուքան. և անմիջապէս թիկնապահներէն մին զրկուեցաւ Սաւֆէթ փաշայի տուն, ուր մեր խորհրդականք (Ասլանեան և Նուրեան) լուր կը պատէին ի մէջ: Սաւֆէթ փաշա այս բարձրագոյն հրամանին չկրնալով դէմ դնել՝ կ'արտօնէ, որ ներկայանալ: Կրան տիւք սիրով ընդունեց սեր վսեմ. խորհրդականն, կրն, և առաւել քան կէս ժամ խօսեցան մէկտեղ և պաղատանօք խնդրեցին Հայաստանի ազատութիւնը. ի պահունք երբ մեծ դուքսը կը մեկնէր, դարձեալ կրկնեցի, որ չմոռնայ հայ առաքալեալ ժողովուրդն. այն ատեն իմ ձեռքը սեղմելով ըսաւ. «Ոչ ես և ոչ հղբայրս կայսրն չեմք մոռնար զձեզ: Հեռեկալ օր քօնթ Իկնաթիէֆէր երթալով, կրան տիւք Նիքոլայի ներկայանալու և շնորհակալութիւն յայտնելու համար հրաման և ժամադրութիւն խնդրեցի. սիրով ընդունելով որոշեց. օրն և ժամ: Որոշեալ ժամին երբ ներկայացանք նորին բարձրութեան՝ Իկնաթիէֆ և Նէլիտօֆ հոն գտնուեցան: Յանուն հայ հասարակութեան շնորհակալութիւն յայտնեցի այն մեծ պատուոյն, զոր ընծայեց ազգին, որ այժմ լի է

յօշտով և սիրով առ բարեխնամ ոռու կառավարութիւնն: Յայնժամ իշխանն համակրանօք սեղմեց ձեռքս և ըսաւ. «Հայոց սիրաբեր ընդունելութենէն շատ զտէ մնացի և կայսեր՝ եղբօրս՝ անմիջապէս հեռագրեցի իմ զոհունակութիւնս, թէ այսպիսի ընդունելութիւն, սէք և համակրութիւն չաեսայ ոչ ի յոյնս և ոչ յայլ ազգայնս մի քանի աւուրց պիտի մեկնիմ քաղաքէս յԱյսթաֆանս, ուր մօտ պիտի լինիմք ի Գում-Գափու ձեր պատրիարքին: Գրէ պատրիարքին, թէ ձեր խնդիրն և յայնս ի գերեւ չպիտի ելնեն, անհոգ եղէք, եղբօրս հետ բանակցութեան մէջ ենք»:

Մեծ իշխանը հայ եպիսկոպոսների Չաղերապիւններն ստացել էր Ադրիանուպոլսում և ուղարկել Պետերբուրգ, ուր այս հարցի նկատմամբ հոգն արդէն փոքր ի շատէ պատրաստ էր, շնորհիւ այն աղերսագրի, որ Գրիգոր Արծրունու նախաձեռնութեամբ Թիֆլիսի հայերը մատուցել էին Կովկասի փոխարքային, կայսեր ներկայացնելու համար: Ուստի երբ կ.պօլսեցիների աղերսանքի մասին էլ տեղեկութիւն է ստանում Ադրիանուպոլսից, մեծահոգի Ալէքսանդր Բ. կայսրը ապիւս է իր համաձայնութիւնն, որ առաջիկայ հաշտութեան դաշնագրում պայմանագրուի հայ ժողովրդի վիճակի բարւոքման մասին եւ: Կոմս Իգնատիեզ, այս պատասխանն ստանալով, կանչում է իր մօտ Ռուսնուգլեանին և նրան աւետում է. «Աչքդ լոյս. գործեմքիդ յաջող է. կայսեր հաւանութիւնն՝ ստացանք: Ձեր խնդիրը պիտի անցնի ի կարգս յօդուածոց ոռութիւրք զաշնադրութեան մէջ. ընդ փոյթ պարտիք մի ծրագիր ներկայացնել կրան տիւքին (մեծ իշխանին) թէ ինչ են հայոց իզէն ու փափագը: Աւելորդ է ասել, թէ որքան ուրախանում են պատուիրակներն այս բարեյաջող լուրն ստանալով: Բայց ոչ ժամանակ կար և ոչ էլ պէտք է. Գոլսից հրահանգ ուղիւղւաւ այս ծրագրի մասին, որի հիմունքն արդէն որոշուած էին աղգային

երեսփոխանների 1877 հոկտ. 21-ի խորհրդակցական
 ժողովում Ինչպէս նախորդ Գլխում տեսանք, այնտեղ
 մշակուած էին երեք իղձեր՝ երեք տարբեր պարագա-
 ների համաձայն: Այժմ պարագաներն այնպէս բերին,
 որ, ըստ երկուստեք կայացած ռուս-թրքական համա-
 ձայնութեան, Հայաստանի մեծագոյն մասը պիտի վե-
 րադարձուէր թրքական իշխանութեան, ռուսի հայկա-
 կան ծրագրի Ա. կէտն, որ արդէն մեծ տհաճութեամբ
 էր ընդունուել, ինքնին ջնջուելով՝ մնում էր Բ. և Գ.
 կէտերի համաձայն վարչական ինքնավարութիւն խըն-
 դել: Ասլանեան և Նուրեան, արդէն իբրև նոյն ժողովի
 ղեկավարները, շատ լաւ ծանօթ էին ծրագրի բոլոր
 մանրամասնութիւններին կամ առհասարակ Կ. Պօլսի
 եկեղեցական և աշխարհական ղեկավարող շրջանների
 մտքին և իղձերին: Նրանք շատ լաւ էին իմանում
 նմանապէս, որ Ներսէս պատրիարք, եպիսկոպոսական
 դասի հետ իր համաձայնութիւնը կայացնելուց յետոյ,
 եռանդով զբաղուած էր այս հարցով: Իր խմբի հետ
 խորհրդակցելով Ներսէս արդէն պատրաստել էր իր
 պատճառաբանեալ ծրագիրն Հայաստանի ինքնավարու-
 քեան մասին՝ յատկապէս Բ. Դրան ներկայացնելու հա-
 մար: Ինքնավարութեան գլխաւոր հիմունքն այն էին,
 ինչ որ Լիբանանը վաղուց վայելում էր: Ներսէս այս
 ծրագիրը խառն ժողովի հաստատութեանն առաջարկեց
 (1878) յունուարի սկիզբները: Թէև այս առաջարկու-
 թիւնը խառն ժողովին մէջ չափշտակուած կուսակից-
 ներ ունեցաւ*), բայց տիրող հանգամանքների շնորհիւ
 անյարմար էր համարուել գործել յանուն Ազգային
 Վարչութեան և այս պահանջն անել Բ. Դռնից: Այս
 բոլորին ծանօթ լինելով անշուշտ, հայ պատուիրակնե-
 րը դժուարութիւն չունեցան կազմել «մի ծրագիր՝
 հանդերձ խնդրագրով, որով կը խնդրուէր,—ասում է

*) «Մշակ», 1878 № 15. նամակ Կ. Պօլսից 13 յունուար 1878.

Ռուսճուգլեան,—ազգային ինքնօրինութիւն մը Հայաստանի այն գաւառներուն համար, ուր կը գտնուէր բազմաթիւ հայեր, ինչպէս Վան, Մուշ, Կարին, Տիգրանակերտ և այլն: Եւ որովհետեւ թէ Ասլանեան և թէ Նուրեան իրանց պաշտօնական դիրքի բերմամբ ստիպուած էին զաղտնաբար գործել և երևան չելնել, ուստի ծրագրին և խնդրագիրը թէ ստորագրեց և թէ ներկայացրեց Իգնատիեւին՝ Գէորգ վարդապետ Ռուսճուգլեան, որ դրանց մի օրինակն էլ ուղարկեց Կ. Պօլիս Ներսէս պատրիարքին:

«Մի քանի օր վերջ,—գրում է Ռուսճուգլեան,—քօնթ Իկնաթիէֆ աւետեց մեզ թէ զաշնագրոյն 16-րդ յօդուածը Հայկական Խնդիրը կը պարունակէ. ահաւասիկ իմաստը: «Թիւրքիոյ եւրոպական գաւառաց մէջ տեղի ունեցած անկարգութեանց և հարստահարութեանց համանմանն ասիական գաւառաց մէջ տեղի ունենալով, ասոր ատաջքն առնելու համար սուլթանն եւրաշխաւոր կը կենայ Ռուսիոյ կայսեր քով, որոշմամբ թէ՛ Կաւկասեան նահանգի սահմանակից հայաբնակ գաւառներուն (Կարին, Մուշ, Վան, Տիգրանակերտ, Սեբաստիա և այլն) վարչական ինքնօրինութիւնն մը տայ, վիլայէթի օրինաց մէջ հարկ եղած փոփոխութիւններն ընելով և զայն ապահովել իրական երաշխաւորութեամբ սուլթանին: Այս յօդուածն, որի խմբագրութիւնը պատկանում էր Իգնատիեւին, բովանդակում էր հայ պատգամաւորների գլխաւոր պահանջներն և գոհացում էր տալիս նրանց բաղձանքին:

Դժբախտաբար այս պահանջը Թիւրք լիազօրների բուն ընդդիմութեանը բաղխեցաւ. նրանք բացէ ի բաց մերժեցին, յայանելով որ առանց կոնխապէս սուլթանի հաւանութիւնն առնելու չէին կարող ընդունել հայկական «ինքնավարութիւնը»: Թիւրքերը չափազանց զարմացած էին, որ յանկարծ Փոքր-Ասիայի մի կարեւոր մասի համար էլ «վարչական ինքնօրինութիւն»

էր պահանջվում յօգուտ հայերի, որոնք մինչև այն օր երբէք օտարի միջամտութեան չէին դիմել իրանց վիճակի բարեփոխման համար, մեր ֆեսց այժմ Թիւրքիայի յաղթական թշնամուն...։ Նրանք տնօրնապէս կանչում են առաջնորդական փոխանորդին և նրանից բացատրութիւն պահանջում։ Ռուսճուգլեան անգիտանալ է ձեռնում և պատասխանում է մինչև իսկ, թէ «հաւանականութենէ շատ հեռու է հայոց կողմանէ բողոք տեղի ունենալը, այլ Ռուսիոյ շահը վը պահանջէ նոր խնդիրներ յարուցանել, այն յուսով որ եթէ հայերն իմանան՝ գուցէ գործիք մը լինին իւր ձեռք, բայց հայ ժողովուրդը գիտէ որոշել իւր շահն և ֆեսսը գիտէ Ռուսիոյ քաղաքականութիւնն, անցեալին մէջ փորձեր ունի, փորձառու է։ Նամանաւանդ հայերն հինգ դար է ի վեր գոհ են իրենց կառավարութենէն, Ռուսիոյ գործիք չեն ըլլար։ Ռուսիա այս պատրուակաւ կուզէ Հայաստանի մէկ մասը գրաւել և այլն և այլն*)»։

Վերջապէս Իգնատիեվի պնդումի վրայ, որ առել էր, թէ կայսեր պահանջն է այդ, Թիւրք լիազօրները հարկադրուած եղան Սան Ստէֆանօյում ընդունել հայոց վերաբերեալ յօդուածը, բայց բոլորովին տարբեր պատճառաբանութեամբ և տարբեր պարտաւորութեամբ։

Հաշտութեան բանակցութիւններն երկարում էին. առհասարակ նկատելի էր, որ Թիւրքերն, որոնք յառաջ այնքան ցանկանում էին իրանց համար աղէտալի պա-

*) Ճիշտ դրա նման հայեացք է յայտնում այժմ՝ մի Թիւրք պատմագիր Սան-Ստէֆանօյի 16-րդ յօդուածի մասին.

«Ռուսաստանը բաղկանեալն քրիստոնեաների նկատմամբ, իր մտադրութիւնն իրագործելուց յետոյ իր ուշադրութիւնը դարձրել էր Փոքր Ասիայի վրայ։ Ընդդէմ Բ. Դրան՝ հայերի կողմը պահելով, նա աշխատում էր Անատոլիայում մի հայկական խնդիր ստեղծել։ Ռուսաստանի բուն նպատակը հայերին յոյս առնով նրանց օսմանեան իշխանութեան գէւ գրգռել էր։» (Անդրէալ Համբարձումի վէ դէվըը սալթանաթը. Կ. Պոլիս, Բ. հատ., էջ 818)։

տերազմը շուտափոյթ վերջացնել և զինադադար կնքել, այժմ, երբ այս զեյրջինը կատարուած էր, այլ ևս չէին շտապում խաղաղութեան դաշն կապելու համար: Այս մասին պաշտօնական բանակցութիւններն սկսել էին փետր. 2/14-ին, բայց շարունակվում էին չափազանց դանդաղ: Պատճառն այն էր, որ քաղաքական հորիզոնը մթաճնել էր, և թիւրքերը ծածուկ յոյս ունէին այդ հանգամանքից օգտուելու: Անգլիան շատ անհանգիստ էր բանակցութիւնների ընթացքի մասին, մանաւանդ երբ Ռուսաստանը մերժեց նրա միջնորդութիւնը զինադադարի մասին և ուղղակի թիւրքիայի հետ պայմանաւորուեց, որի մանրամասնութիւնները զաղտնի էին պահվում Եւրոպայից: Անգլիան վախենում էր, թէ Ռուսաստանն անակնկալ կերպով կը մտնէ և կը գրաւէ Կ. Պօլիսը: Ուստի այս պատահականութեան առաջն առնելու համար հրաժան էր ուղարկել Միջերկրականի իր նաւատորմդին, որ նոյն իսկ բռնի ոյժով անցնի Դարդանէլի նեղուցն և մտնէ Կ. Պօլիս՝ իբր թէ անգլ. հպատակներին պաշտպանելու նպատակով: Այս կարգադրութիւնը սաստիկ զայրոյթ պատճառեց ողու կառավարութեան, որ անգլիական դահլիճի այդ սպառնալիքին պատասխանեց, յայտարարելով թէ Ռուսաստանն ևս ճիշտ նոյն նպատակով, այսինքն իր հպատակներին պաշտպանելու համար, իր բանակը պիտի մտցնէ Կ. Պօլիս: Այս դիւանագիտական ընդհարումը, մանաւանդ ուղանքի գալը, մեծ իրարանցում պատճառեց Կ. Պօլսում: Արդիւլ Համիդ իր բոլոր աւագանին հրաւիրեց ժողովի, որ այն եզրակացութեան եկաւ, թէ այլ ևս անհնար էր զէնքի ոյժով արգելք լինել ուստական բանակի մուտքին, բայց պէտք էր աղերսել, որ Ռուսաստանը հտ կենայ իր մտադրութիւնից, այլապէս ամբողջ հետևանքի համար նա պիտի մնար պատասխանատու: Արդիւլ Համիդ այնպէս վերջովուել էր, որ մինչև իսկ ծրագրում էր Կ. Պօլիսը թողնել հետա-

նալ և Բրուսս տեղափոխուել, որպէս զի թշնամու ձեռքը գերի չընկնի: Ռուսական կառավարութիւնը մահ մեղական ամբողջի մոլեռանդութիւնը չգրգռելու համար պատշաճ գտաւ սուլթանի և Բ. Դրան խնդիրքն ընդունել և զօրք չմտցրեց Կ. Պօլիս: Բայց զրա փոխարէն որոշուեց, որ բանակն աւելի մօտենայ մայրաքաղաքին և հաշտութեան բանակցութիւնները՝ փոխանակ Ադրիանուպօլսի՝ Սան-Ստէֆանօյում կատարուեն: Թիւրք լիազօրներն այս ամբողջ ժամանակ Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև մինչև իսկ պատերազմական ընդհարման սպասելով յոյս ունէին օգտուել դրանից՝ լաւագոյն պայմաններ ձեռք բերելու համար, և այդ իսկ պատճառով շատ դանդաղ էին վարում հաշտութեան բանակցութիւնները: Բայց երբ պատերազմի հաւանականութիւնը հեռացաւ, մանաւանդ երբ ռուսական բանակը Կ. Պօլսի դռների առջև իր վրանները կանգնեց, Իզնատիեմ պահանջեց արագացնել առանց որևէ այլ պատրուակների, և թիւրք լիազօրներն ստիպուած եղան շուտով համաձայնութեան գալ:

Մեծ իշխանը փետրուար 14/26-ին հասաւ Սան-Ստէֆանօ և իջևանեց Տատեան Առաքել Բէյի տունն, որ այնտեղի ամենամեծ և ամենայարմար բնակարանն էր և որն Առաքել Բէյ գրել էր նրա կարգադրութեան տակ*): Սան-Ստէֆանօյում հայկական խնդրի պաշտպանութեան հոգն ընկնում է Սորէն եպ. Նար-Բէյի վրայ, որ, ինչպէս ինքը պատմում է, մօտ երկու շաբաթ Իզնատիեմի մօտ դեգերելով, շնորհիւ իր անձնական մօտիկ յարաբերութիւններին, կարողանում էր ազդել նրա վրայ**): Սորէն բնականաբար աշխատում

*) Տատեանի աղջիկը նոյնպէս միջնորդել է մեծ իշխանի մօտ, որ առաջիկայ դաշնադրում ի նպատակայոց յօդուած մտցուի:

**) «Զոյգ եօթնեակ մի առ նմա (Իզնատիեմի մօտ) դեգերեալ իմ, յաջողեցաք առ մուծանել ի դաշնադրին զյօդ. 16-րդ» (Նար-Բէյի նամակը Գետերբուրգից Գէորգ կաթողիկոսին, 21 մարտ 1878 թ.)

էր, որ Նուրեան Ասլանեանի Ադրիանուպօլսում ներկայացրած ծրագիրն, որ համապատասխան էր հոկտ. 21-ի ժողովի որոշման, ամբողջապէս իրականանայ, Այս ծրագիրը նա ձեակերպում է այսպէս. «Ի նախագծի անդ յօդուածոյն, զոր առաջարկեալ էր մեր Ժողովոյ Իկնաթիեֆ, երկու ինչս եղեալ էր մեր ի կէտ նպատակի: Առաջին՝ տալ ընդունիլ զանմիջական իշխանութիւն Առաքելական Աթոռոյն և Վեհ. Գահակալի (Գէորգ կաթողիկոսի) ի վերայ Տաճկաստանեայց Հայոցս, և Երկրորդ՝ ինքնավարութիւն Հայաստանի»*).... Թիւրք լիազօրները բացէ ի բաց մերժում են թէ մէկն և թէ միւսն՝ այս կէտերից: Հայոց խնդիրը շատ մեծ դժուարութեան էր մատնուած: Սան-Ստէֆանօ եկաւ նոյն նպատակով նաև Ներսէս պատրիարք և տէսնուեց ի զնատիեվի հետ, որ մի կերպ կարելի լինի դաշնադրական ոյժ տալ և պարզ որոշիլ Հայաստանի բարենորոգումների ձևը կամ էութիւնն, որ, ինչպէս գիտենք, հայոց բաղձանքի համեմատ ուղղակի վարչական ինքնավարութիւնն էր: Բայց նա ևս չէ յաջողում: Իզնատիեվ, ինչպէս հաղորդում է Նար-Բէյ, ճշունենալով մասնաւոր հրաման ի կառավարութենէ իւրմէ պնդել եւ տալ ընդունիլ զմերս գալս աղերս, և միւսմէ կողմանէ ի քաղաքական հանգամանաց անտի գոլով ստիպեալ փութացուցանել զստորագրութիւն դաշնագրին, հարկ եղեւ բարեփոխել գայն և մուծանել ի կիրպարտնս առաջիկայ 16-դ յօդուածի**): Եւ այսպէս՝ մի կողմից Թիւրք լիազօրների բացարձակ ընդդիմութիւնը, միւս կողմից՝ ոռւս լիազօրների Պետերբուրգից այդ մասին կտրուկ հրահանգ չստանալը, միևնոյն ժամանակ Անգլիայի սպառնալիքների շնորհիւ քաղաքական հանգամանքների բարդուելը՝ պատճառ դարձան, որ Իզնա-

*) Անդ.

**) Անդ.

տիեկ ստիպուեց զիջել, և Հայաստանի ինքնավարութեան պայմանը վերցուեց մէջտեղից: Զիրականացան հայոց տաժաժ յոյսերը՝ չնայելով զործ զրուած իսկապէս մեծ ջանքերին: Ռուսների պահանջմամբ՝ խաղաղութեան դաշնագիրը ստորագրուեց Սան-Ստէֆանօյում ճիշտ փետրուարի 19-ին (մարտի 3-ին), Ռուսաստանի ճորտերի ազատութեան օրն, որով, զիտաւորեալ զուգադիպութեամբ, դարձեալ նոյն օրն ազատութիւն էին գտնում միլիօն աւոր սլաւներ (քուլգարներ և սերբական ցեղին պատկանողներ) թրքական բռնակալութիւնից: Դաշնագիրը բաղկացած էր 29 յօդուածից, որոնց 16-դը վերաբերում էր Հայաստանին: Ֆրանսերէն բնագիրն ասում էր.

«Comme l'évacuation, par les troupes russes, des territoires qu'elles occupent en Arménie et qui doivent être restitués à la Turquie, pourrait y donner lieu à des conflits et des complications préjudiciables aux bonnes relations des deux pays, la Sublime Porte s'engage à réaliser sans plus de retard les améliorations et les réformes exigées par les besoins locaux, dans les provinces habitées par les Arméniens et à garantir leur sécurité contre les Kurdes et les Circassiens».

«Որովհետեւ ռուսական զօրքի՝ Հայաստանում գերաւած, բայց Թիւրքիային վերադարձուելիք տեղերից մեկնելը կարող է յառաջ բերել ընդհարումներ և շփոթութիւններ, որոնցից երկու երկիրներ (Թիւրքիայի և Ռուսաստանի) լաւ յարաբերութիւնները պիտի փաստուէին, ուստի Բարձրագոյն Դուռը պարտաւորվում է հայերի բնակած նահանգներում անյապաղ իրականացնել տեղական պէտքերի պահանջած բարւոքումներն և բարենորոգումներն, և երաշխաւորել նրանց ապահովութիւնը քիւրդերի և չէքքէսների դէմ»:

Հայերի և Հայաստանի հետ մասամբ կապ ու-

նեն նաև դաշնագրի հետեւեալ կէտերը.

Յօդ. 25. «Ռուսական զօրքն Ասիական Թիւրքիայից պիտի հեռանայ 6 ամսի ընթացքում, վերջնական հաշտութիւնը կայանալու թուականից սկսած»:

և Յօդ. 27. «Բ. Դուռը պարտաւորվում է ոչ ինքը պատժել և ոչ էլ թողնել, որ ուրիշները պատժեն՝ այն օսմանեան հպատակներին, որոնք պատերազմի ժամանակ ռուսական բանակի հետ յարաբերութիւններ ունենալու պատճառով կասկածի տակ են գտնվում: Եթէ ոմանք իրանց ընտանիքներով ռուսական զօրքին կցուելով երկրից (Թուրքիայից) հեռանալ ուզեն, օսմանեան իշխանութիւնները նրանց մեկնելուն պիտի չընդգիծանան»:

Այս վերջին պարբերութիւնն առանձնապէս կարևոր էր հայերի համար, որովհետև կային շատերն, որոնք, ենթադրելով թէ ռուսների գրաւումը վերջնական է և թիւրքերն այլ ևս չեն վերադառնայ, առանձին համակրանք էին ցոյց տուած և ծառայութիւններ էին մատուցած ռուսական բանակին*): Բացի դրանից, յի-

*) Զօրապետ Ստեփան Քիշմիշեան պատմում է, թէ ռուսական զօրքը Թրքական Հայաստան ոտք կոխեց թէ չէ՝ սիրով ընդունուեց հայ հովիւների կողմից: Արշաւանքի երկրորդ օրն իսկ հայ հոգեւորականութիւնը գոհաբանական աղօթք կատարեց ռուսական բանակի համար, որ գալիս էր հարստահարուած քրիստոնեաներին պաշտպանելու: Հայերի ցոյց տուած բարեկամական տրամադրութիւնն այնքան մեծ էր, որ զօրքը կարծում էր, թէ իր հողի վրայ է գտնվում և ոչ թէ թշնամու: Թէ ուսելիքի պաշար և թէ խոտ ու գարի՝ զօրքը գնում էր թղթադրամ վճարելով, և ոչ թէ ոսկի, ինչպէս Բուլղարիայում, որովհետև հայերը հաւատում էին: Արդահանի գրաւումից վերջ ռուսական հրամանատարն իր արձակած ընդհանուր հրամանի մէջ զօրքին՝ ասում էր, թէ հայերն ճարձմանուր որդիք են իրանց հայրերի, որոնք շատ անգամ զոհուել են իրանց քրիստոնեայ եղբայրների համար: Այս համակրութիւնն, որքան որ հնարաւոր էր, հայերը ցոյց տուին ռուսական բանակին, մինչև պատերազմի վերջնապէս... («Война въ Турецкой Арменіи 1877—1878 г. г.» генералъ С. О. Кншмисева, С. Петербургъ, 1884 г.):

շելով այն դառն հալածանքը, ջարդն և բռնութիւններն, որոնց ենթարկուեցին մանաւանդ Բայազիդի, Ալաշկերտի և Բագրեւանդի հայերը թէ տեղական թիւրքերից և թէ յատկապէս զազանաբարոյ քիւրդ վոհմակներից*), հայերից ոմանք, մանաւանդ ուսական զօրքի երկրորդ արշաւանքի կարճ տևողութեան ժամանակ, սկսել էին բնականաբար յոխորտալ իրանց բռնակալների և հալածողների վրայ: Պէտք էր սպասել, որ ուսանքի քաշուելուց յետոյ նոր կոտորած և հալածանք սկսուէր նոյն տեղերում հայերի դէմ: Ուստի այս յօդուածով պահանջվում էր, որ թիւրքաց զինուորական իշխանութիւնները խիստ միջոցներ ձեռք առնէին նրանց պաշտպանութեան համար:

Երբ յայտնի եղաւ Սան Ստէֆանոյի դաշնադրութեան՝ հայոց վերաբերեալ վերոյիշեալ 16-րդ յօդուածը, հայերը նախ դժգոհ մնացին, որովհետև իրանց յուսացած «ինքնավարութիւնը» չկար այնտեղ, բայց յետոյ այնու ամենայնիւ՝ որոշ գոհունակութիւն և ուրախութիւն արեց նրանց վրայ, որովհետև՝ ինչպէս նար-Բէյ գրում էր Գէորգ կաթողիկոսին՝ «ա) Անուն Հայաստանի պաշտօնապէս ընկալեալ եղև Օսմանեան պետութենէ. բ) խոստացեալ եղեն և երաշխաւորեցան անմիջական բարեկարգութիւնք ի Հայաստան. գ) Բացաւ մեզ դուռն դիմելոյ առ կայսրութիւնն ուսաց և

*) Այս բռնութիւնները մանրամասն նկարագրել է «Թայմզ» յատուկ թղթակից Նորման (C. B. Norman), «Armenia and the campaign of 1877», London, 1879, էջ 293—298: Յառաջ են բերուած այս զրքում՝ զազանութեան սոսկալի դէպքեր, և թղթակիցն ասում է, թէ ինքը պատմում է միայն այն դէպքերն, որ ինքն անձամբ տեսել է կամ եւրոպացի վկաներից է լսել: Այս ազանութիւնների և ջարդերի մասին մանրամասնութիւններ կան նաև «Կապոյտ Գրքի» մէջ, «Turkey» № 4 (1880), Captain Everett-ի տեղեկագրում, էջ 105—111, ուր յառաջ են բերուած վիճակագրական թուեր և կոտորած սարքողների առաջնորդների անունները:

առ այս ի պետութեանց ի գործադրութիւն յօգուածոյ
դաշնագրին ի Բ. Դրանէն: Ի հարկէ այս երեք կէտերն
ևս իրօք քաջալերական էին՝ համեմատելով այն անյայտ
և կղզիացած դիրքի հետ, որի մէջ գտնվում էր մինչև
այն ժամանակ հայ ժողովուրդը, բայց բաղդատելով
այն վիճակին, որ դաշնագիրը ստեղծում էր Եւրոպա-
կան Թիւրքիոյ քրիստոնեաների համար, շատ չնչին
էին: Իսկ հայերի ակնկալածն, ինչպէս գիտենք, այն
էր, որ Հայաստանն ևս ստանայ ճիշտ այն առանձնաշ-
նորհեալ դիրքն, ինչ որ Բուլղարիային էր յատկա-
ցուելու: Այս կողմից էր, որ մեծ եղաւ յուսախաբու-
թիւնը: Դաշնագիրն ստորագրելուց յետոյ ռուսական
լիազօրներն իրանք ևս զգում էին, թէ չարդարացրին
հայերի հաւատն և ակնկալութիւնն, ուստի նրանք աշ-
խատում էին հայ պատուիրականներին մխիթարել և ու-
զեւորել ապագայի յոյսով: Թէ յօգուածի հեղինակը՝
կոմս Իգնատիեւ և թէ նրա մօտ գտնուած դիւանա-
գիտական պաշտօնեաները՝ Գիրս, դը-Նամբուրգէր և
այլն, գրում է Նար-Բէյ, «ետուն ինձ յուսաւ և յուսա-
ցուցանել զազգն թէ յապագային կարէ յօգուածն այն
զկարևոր ընդլայնումն ստանալ, շատ է զի գիտացուք
յօգուտ ի կիր արկանել զհանգամանս, որ ելանեն և
եւցեն մեզ ընդ առաջ ի լուծման անդ բազմակնճիռ
խնդրոյն Արեւելից, յողորմութեանց Բարձրելոյն Աս-
տուծոյ»:

Ներսէս պատրիարք և իր խորհրդականներին
խումբն ևս ապագայի նկատմամբ այս յոյսի և այս լա-
ւատեսութեան ազդեցութեան տակ էին գտնվում, որով
և մխիթարվում էին, թէ նրանց ջանքերը գոնէ բոլո-
քովին ի զուր չանցան: «Հիմա տեսքը պատուականք,
— աւետում էր Ներսէս ուրախութեամբ, — ... ալ մութ-
ցուած չենք. ալ այն անհանդուրժելի սոսկալի մոռա-
ցումը վերջացաւ. հիմա «հայ ենք» ըսելու սկսան չամչ-

նալ անոնք, որ կամչնային երբեմն...*)»։ Ներսէս ի հարկէ զգում էր, թէ իր ձեռնարկութիւնը չունեցաւ այն յաջողութիւնն, որին նա սպասում էր, և նա արդարանում էր ասիլով։ «Քաղաքականութեան մէջ երբ չես կրնար ընել ինչ որ կուզես, պէտք է ընես ինչ որ կրնաս»։ և ապա իր լաւատեսութիւնն աշխատում էր տարածել ազգային երեսփոխանների վրայ։ «Այս յողուածին ուժովը,—շարունակում է նա,—քիւրդերուն ու չէրքէսներուն հարստահարութեանց դէմ ապահովեալ էին հայք. իրենց թասը տարիէ ի վեր արձակած ազադակը վերջապէս արձագանգ կը գտնէր ու մեր յանուն ազգին ներկայացուցած խնդրոյն մէկ մասը կը լուծուէր ըստ սկզբան, և համազգային իրաւանց կարգին մէջ կը մտնէր։ Այլ մեր ազգային խնդիրը՝ Արեւելեան Ընդհանուր Խնդրոյն հետ նոր կերպարանք ու նշանակութիւն առած էր»**):

Այժմ մօտից քննենք 16-դ յօդուածը։

Ինչպէս տեսնում ենք, շատ զգալի տարբերութիւն կայ Ադրիանուպօլսում խմբագրուած սկզբնական յօդուածի***) և Սան-Ստէֆանօյում ձևակերպուածի մէջ։ Այն ժամանակ, երբ առաջինը շատ որոշ կերպով պարտաւորեցնում էր թիւրք կառավարութիւնը՝ «վարչական ինքնօրինութիւն տալ Կովկասի սահմանակից հայաբնակ գաւառներուն» այնպէս՝ ինչպէս խնդրել էին հայ պատուիրակներն, ընդհակառակն Սան-Ստէֆանօյում այս ամենաէական և ճրոշ կէտը—վարչական ինքնավարութիւնը—բոլորովին հանուած է և փոխարինուած է «տեղական պէտքերի պահանջած բարւոքումներն և բարենորոգումներն» առաձգական իմաստով։

*) «Ատենագր. Ազգ. Ժողով.», 2 յունիսի 1878.

**) Անդ.

***) Ռուսճուղեանի այս մասին տուած տեղեկութիւնը հաստատվում է Իզմիրլեանի՝ Գէորգ կաթողիկոսին գրած նամակով ևս։

Այստեղ սա է կարևորը, թէ ինչո՞ւ Իգնատիեւ չկարողացաւ յաջողեցնել իր ծրագրած սկզբնական խմբագրութիւնն և չպնդեց, որ Հայաստանին—կամ «Կովկասի սամանակից հայաբնակ գաւառներուն»—ևս վիճակուի այն քաղաքական ազատութիւնն, որին արժանանում էր Բուլղարիան։ Դրա պատասխանը տալիս է մեզ Նար-Բէյի նամակն, որ հաղորդում է, ինչպէս վերև յիշեցինք, թէ Պետերբուրգից կարգադրութիւն չկար, որ Իգնատիեւ պնդէ այս մասին...։ Ինչո՞ւ չկար։ Որովհետե՞ւ 1) հայերն ոչ կրօնակից էին և ոչ էլ ցեղակից ռուսաց, հետևաբար չէին կարող նոյն համակրանքը գրաւել, ինչ որ ունէին բուլղարներն և սերբերը։ 2) Յայտնի էր արդէն, որ Ռուսաստանը գէնքի ոյժի էր դիմել յատկապէս Եւրոպական Թիւրքիայի իր ցեղակից քրիստոնեաների ազատութեան համար։ 3) Հայաստանն այնպիսի աշխարհագրական դիրք ունէր, որ այնտեղ՝ ռուսական միջամտութեամբ ստեղծուած, ուրեմն՝ ռուսական հովանաւորութեան և ազդեցութեան տակ գոնուող հայկական ինքնավարութիւնը՝ Ռուսաստանի մշտական նախանձորդ Անգլիայի քաղաքական շահերի տեսակէտից, այն ժամանակի անգլ. պահպանողական կառավարութիւնն անթոյլատրելի էր համարում։ Խնդրի այս մասը մենք աւելի կը պարզենք, երբ կարգը գայ Կիպրոսի դաշնադրութեան մասին խօսելու։ Ահա գլխաւորաբար միմեանցից տարբեր այս նկատուեցներ հիման վրայ էր, որ Պետերբուրգի կառավարութիւնը չպնդեց, թէ Հայաստանին ևս ինքնավարութիւն տրուի։ Ուրիշ բան էր, եթէ Թիւրքիան բուռն ընդդիմութիւն ցոյց չտար. այն ժամանակ խնդրի դժուարագոյն մասը կը վերանար։ Բայց Թիւրքի հոգեբանութիւնն ևս պէտք է հասկանալ։ Քրիստոնեայ ինքնավարութիւն երկրի եւրոպական մասում, և նոյնպիսի իշխանութիւն Փոքր Ասիայում բոլորովին տարբեր բաներ էին նրա համար։ Հայկական ինքնավարութիւնը՝ Հայաստանում, ուր հոժ

մահմեդական բնակչութիւն կար, և որ շրջապատուած էր աւելի մեծ քուով մահմեդական ժողովրդով, ցանկաւի չէր ոչ միայն թիւրք կառավարութեան այլ և այդ այլացեղ և այլադաւան ժողովրդի համար: Թիւրք կառավարութեան համար՝ իր այդպիսի մի նահանգի տեղական ինքնավարութիւնը նախադուռն էր նրա կիսանկախ գրութեան, կամ հարեան մի մեծ պետութեան կողմից կլանուելուն, մանաւանդ երբ սա դաշնագրական որեւէ իրաւունք էր ձեռք բերում այդ նահանգի վրայ: Ինչ վերաբերում էր բարենորոգումներին, Բ. Դուռը պատրաստ էր այդ խոստանալ որչափ ուզուէր, միայն թէ նրանց գործադրութիւնն էլ իրանից կախուած լինէր...

Սման Ստէֆանոյի 16-րդ յօդուածն երկու որոշ մաս ունի իր մէջ, որոնց առաջինը պատճառաբանական է և վերաբերում է երկու նոր հաշտութիւն կայացնող կողմերի փոխադարձ յարաբերութեան, իսկ երկրորդը ճիմնական է և որոշում է կամ տնօրինում հայ ժողովրդի վիճակը: Պատճառաբանական մասում հոգ էր տարվում, որ Թիւրքիայի և Ռուսաստանի լաւ յարաբերութիւնները չլինասուէին այնպիսի առիթներից, որոնք բարդութիւններ և կնճիռներ կարող էին յառաջ բերել: Այս նշանակում էր, թէ հայերի դէմ քիւրդերի և չէքքէսների ձեռքով նորից բռնութիւններ գործ դրուելը կամ հայերի հարստահարուելը՝ Ռուսաստանի համար դժգոհութեան առիթ պիտի համարուէր Թիւրքիայի դէմ: Ուստի թիւրք կառավարութիւնը պարտաւորվում էր այնպիսի միջոցներ ձեռք առնել, որ երկու երկիրների յարաբերութիւնները չլինասուէին: Ահա այս «միջոցները» կազմում են յօդուածի հիմնական մասն, այսինքն բարենորոգումների անյապաղ գործադրութիւնն ի նպաստ հայոց: Սակայն խնդրի թէ պատճառաբանական և թէ հիմնական մասերը կախուած էին այն երաշխաւորութիւնից, որ Ռուսաստան քան չեայն վերապահում էր իրան: Երաշխաւորութիւն՝ թէ

«բարևոքումներն և բարենորոգումներն» անյապաղ և անտարակոյս պիտի գործադրուէին: Ո՞րն էր այս երաշխաւորութիւնը, քանի որ 16-րդ յօդուածը որեւէ հսկողութեան իրաւունք չէր տալիս Ռուսաստանին: Անշուշտ այն, որ ռուսական զօրքը պիտի մնար Հայաստանում, մինչև որ խոստացուած բարենորոգումներն իրականանային: Այսպէս են հասկանում 16-րդ յօդ. -ի քողարկուած իմաստն եւրոպական պատմագիրներն, ինչպէս Ռօլեն Ժաքմէն*), էնգէլհարտ**) և ուրիշներ: Միւս կողմից՝ գիտենք արդէն, որ այս յօդուածը դրուած է Ասլանեանի և Նուրեանի ներկայացրած ծրագրի համաձայն, որ հիմնուած էր 1877 հոկտեմբեր 21-ի մասնաւոր ժողովում ընդունուած «բարձանքների» Գ. կէտի վրայ, որտեղ բառ առ բառ տասուած էր. «Նիւթական երաշխաւորութիւն պահանջուի երկրին բարեկարգութեան և հպատակաց հաւասարութեան համար, ու այս երաշխաւորութիւնը լինի ռուսական զօրաց Հայաստանէն ջեղնելով»: Եւ վերջապէս՝ թէ իրօք այս էր Ռուսաստանի միտքն, հաստատուում է նաեւ նրանով, որ երբ Բերլինի կօնգրէսում այս յօդուածն սկսում է քննուել և անգլիական պատուիրակը պահանջում է հանել առաջին 3 տողերը (պատճառաբանական մասը), ռուսական պատուիրակը՝ կոմս Շուվալով նկատում է թէ՛ «եթէ ռուսաց զօրքը Հայաստանից մեկնի նախքան խոստացուած բարենորոգումների իրականացալը, կարող են այնտեղ լուրջ շփոթութիւններ ծագել»: Այս պնդումն և՛ս աւելի համոզում է անգլիական պատուիրակներին, թէ ռուսական զօրքի Հայաստանից մեկնումը պայմանաւորուած է բարենորոգումների գործադրութեամբ. և անգլո-թրքական պահանջումով՝ այդ պայմանը դուրս է հանվում Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածը կաղ-

*) «L'Arménie, les Arméniens et les Traités». Paris, 1887.

**) «La Turquie et Le 'Tanzimat» II, Paris, 1884.

մելու ժամանակ: Այս կերպով ռուսական երաշխաւորութիւնը փոխարինվում է ընդհանուր եւրոպական հսկողութեամբ, կամ աւելի ճիշտն՝ Անգլիայի պատասխանատուութեամբ: Իսկ թէ ինչ արդիւնք է ունեցած այս փոփոխութիւնը, ահա թէ ինչ է ասում այս մասին անգլիացի մի բարձրաստիճան և հեղինակաւոր քննադատ, որ է ինքն՝ Արգայլի դուքսը: Ըստ երևոյթին այս փոփոխութիւնն իբր թէ աւելի նպաստաւոր պիտի լինէր հայերին, ասում է այս հեղինակը, «բայց եթէ մենք մտիկ տանք իրողութիւններին, որոնք ծածկուած են բառերի ետև, և այն պատճառներին, որոնք այս հարցում առիթ են ծառայել հրկու պայմանագիր կողմերին*), պիտի տեսնենք, որ այս փոփոխութիւնը հայերի համար ազէտալից է եղած: Այս փոփոխութիւնը վիրաւորած է Ռուսաստանի հպարտութիւնն և իրաւացի փառասիրութիւնն, իսկ թիւրքին հաճոյք է պատճառած...: Թիւրքն իսկոյն տեսաւ, թէ այս կերպով նա ազատվում էր Ռուսաստանի ճնշումից, որ վտանգաւոր էր իր համար, և դրա փոխարէն կրում էր այնպիսի ճնշում, որը նա կարող էր շատ դիւրութեամբ խաղացնել, անվերջ յետաձգելու մէջ իր ունեցած անսահման ճարպիկութեամբը: Ինչ վերաբերում է սթրախտ հայերին, այս փոփոխութիւնը՝ պարզապէս իրանց բռնակալների աւելի խիստ ատելութեանն էր ենթարկում նրանց, երբ միևնոյն ժամանակ թուլացնում և վհատեցնում էր այն միակ պաշտպանութիւնն, որ հնարաւոր էր Հայաստանի անողոր աշխարհագրական պայմաններում...»**):

Ահա ինչպէս են դատել նոյն իսկ լրջամիտ անգլիացիք՝ 1878-ին Անգլիայի պատուիրակների, յատկապէս լորդ Բիւկնսֆիլդի խաղացած դերն, որի շնորհիւ է կատարուած այս «փոփոխութիւնը»...:

*) Անգլիայի և Ռուսաստանի:

**) «Our responsibilities for Turkey», by the Duke of Argyll, London, 1896, էջ 72—74.

ԳԼՈՒԽ ԵՐԲՈՐԴ

Իգնատիեվի յարաբերութիւնները Գէորգ Դ. կաթողիկոսի հետ.— Ռուսական հիւպատոսարաններ Հայաստանում.— Իշխ. Գորչակով.— Պօլօժէնիէի առթիւ թղթակցութիւններ.— Գէորգի երկիւղը Սիսի աթոռից.— Գէորգ Դ. և Նրիմեան պատրիարք.— Իգնատիեվի միջամտութիւնն և թղթակցութիւնը Գէորգի հետ.— Իգնատիեվի ծրագիրները Կ. Պօլսում.— Պորէն Նար-Քէյ.— Պէրայի գերեզմանատան հարցն և Իգնատիեվի միջամտութիւնը.— Քաղաքականութեան փոփոխումը:

Մենք տեսանք, թէ ինչպէս կոմս Իգնատիեվ Ադրիանուպօլսում Ռուսճուգլիան վարդապետին զանգատվում էր, թէ ինք «հայոց դատին պաշտպան և փաստաբան եղած է, բայց հայերը նրա նպատակներին արգելք են եղած»: Ռուսական դեսպանի այս խօսքերը կարօտ են բացատրութեան, և մենք աւելորդ չենք համարում պատմել այստեղ, միջանկեալ կերպով, այն դերն, որ կատարել է այս ճարտար զինուորական-դիւանագէտը*) թէ էջմիածնի կաթողիկոսութեան և թէ Կ. Պօլսի հայութեան վերաբերեալ հկեղեցական-հասարակական խնդիրներում: Առանձնապէս հետաքրքրական

*) Կոմս Նիկօլայ Պաւլովիչ Իգնատիեվ, զօրապետ, զինուորական ակադեմիայի ուսումնաւարտ, ծնուած է 1832-ին. 1855-ին զինուորական գործակալ է նշանակուած Լօնդօնում և մասնակցած է Պարիզի դաշնագրի (1856) կռիւուն: Կ. Պօլսի դեսպան նշանակուեց 1864-ին և շատ շուտով գրաւեց սուլթան Աբդուլ-Ազիզի վստահութիւնը: Իգնատիեվն էր, որ յաջողեցրեց բուլղարական եկեղեցու անջատումը յունականից: Նա հզօր պաշտպան էր թրքահպատակ քրիստոնեաներին, առանձնապէս սլավական ցեղին և մեծապէս գործակցած է 1877-ի պատերազմի ծագման: Բայց երբ զլիաւորաբար նրա մասնակցութեամբ կնքուած Սան-Ստէֆանօյի դաշնագիրը Բերլինում վերաքննութեան ենթարկուեց, այս հանգամանքը մի տեսակ անյաջողութիւն նկատուեց նրա համար և դրանով վերջացաւ նրա դիւանագիտական գործունէութիւնը:

է այն յարաբերութիւնն, որ գոյութիւն է ունեցել 1870 — 1876-ի շրջանում Գէորգ Դ. կաթողիկոսի և Իգնատիսի միջև:

Գէորգ կաթողիկոս հայրապետական աթոռը բազմելու առաջին տարուց սկսած՝ Թիւրքիայի գաւառներէն գանգատներ էր ստանում, թէ այնտեղ իր հօտը մահմեդականների հարստահարութիւններին էր ենթարկուած և ոչ մի պաշտպան չուներ, երբ հայ ազգի միւս փոքրագոյն հատուածները, կաթողիկէներն և բողոքականները, վայելում էին օտար պետութիւնների հովանաւորութիւնն, առաջինները Ֆրանսիայի, երկրորդներն Անգլիայի: Այս պատճառով Գէորգ Դ. 1867-ին ղիմից ոռուսական կառավարութեան և՛ նկարագրելով վերոյիշեալ հանգամանքը՝ խնդրեց, որ հայ-լուսաւորչականների պաշտպանութիւնն էլ Ռուսաստանն ստանձնէ*): Նա միևնոյն ժամանակ խնդրում էր, որ այս պաշտպանութիւնն անմիջապէս ի գործ դնելու համար՝ Ռուսաստանն ևս հիւպատոսներ նշանակէ այն բոլոր տեղերում, ուր որ Ֆրանս. և անգլ. հիւպատոսներ կային: Կաթողիկոսը նոյն իսկ որոշում է այն տեղերն, ուր ինքը բաղձալի է համարում, որ ոռուս. հիւպատոսներ գտնուեն, այն է՝ Մարաշ, Գաղատիա, Խարփութ, Դիարբէքիր, Սեբաստիա և Թէքէրդաղ: Բացի դրանից՝

*) «Բուն հայք, որք ընակին ի սահմանս Թուրքիոյ, գոյով զրկեալ յանուղղակի հովանաւորութենէ անգամ քրիստոնեայ տէրութեանց, անկանին յաճախ ընդ նեղութեամբն և ընդ վշտակեցութեամբ, այլ ինչ հետեալքն ի հայոց Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ, հայ-կաթողիկէ և բողոքականք, ունելով պաշտպան ինքեանց զգործակատարս Գաղղիոյ և Բրիտանիոյ, գտանին ի բարւոյ վիճակի, և Պրօպագանդայն կաթողիքական՝ վայելելով զհօր պաշտպանութիւն նոցին յօր աւուր զօրանայ ի ֆլաս եկեղեցւոյ բուն Հայոցս»:

Գէորգ կաթողիկոսի նամակը Կովկասի Գլխ. Կառավարութեան պետ բարոն Նիկօլային, № 13, 23 ապրիլի 1867. (Կաթող. Դիւան էջմ.):

նա առաջարկում է հիւպատոսական գործակալներ դնել Ադանա, Մուշ և Մալաթիա քաղաքներում: Ինչպէս որ, իբրև հիմն այս միջնորդութեան՝ ծառայեցնում էր այլադատան հայերի եւրոպական հիւպատոսներից գտած պաշտպանութիւնը, նա նոյն ուղղութեամբ շարունակելով փաստաբանում էր նաև, թէ «նշանակումն հիւպատոսաց կարէ առնել բարւոք ներգործութիւն վասըն լրութեան եկեղեցւոյ հայոց և առաւել ևս քաղաքական տեսութեան Ռուսական Կառավարութեան յԱրևելս»*):

Ռուսական կառավարութիւնն այն ժամանակ ուշադրութեան առաւ այս խնդիրն և գտաւ, թէ ռուսական շահերի տեսակէտից օգտակար կը լինէր հիւպատոսներ կարգել Կովկասի սահմանակից թրքական 6 վիլայէթներում, սակայն այս բանն այնքան էլ հեշտ իրագործելի չէր, որով հարցն երկար ժամանակ բաց էր մնացել, երբ 1872-ին, Գէորգ՝ առիթ բռնելով առանձնապէս Վանից իրան եղած դիմումները քրդերի բռնութիւնների դէմ՝ այս անգամ ուղղակի Գորչակովին**), Պետերբուրգ, կրկնեց իր նախորդ խնդիրքը, բացատ-

*) Անդ:

**) Այս նշանաւոր պետական անձը շատ կարևոր դեր է խաղացած Արևելեան Պնդըում: Իշխան Ալէքսանդր Միխայլովիչ ծնուած է 1798-ին և վախճ. 1883-ին: Շնորհիւ իր իշխանական ծագման և դիւանադիտական ընդունակութիւնների՝ շատ շուտ յառաջացում է ունեցած դիպլոմատական ասպարէզում, ուր մտած է 23 տարեկան հասակում: 1836-ին նշանակուած է արտաքին գործերի մինիստր և պետական կանցլէր: Այս պաշտօնի մէջ մընացած է մինչև 1882: Իր ժամանակի եւրոպական բոլոր նշանաւոր քաղաքագէտներն իր անձնական բարեկամներն են եղած, ինչպէս Թիէր, Բիսմարկ և Գլադստօն: Իշխ. Գորչակով ԺԹ. դարի ռուսական ամենամեծ քաղաքագէտն է համարվում: Գորչակովն էր, որ պահանջում էր Թիւրքիայի վարչական բարենորոգումը վաւերական ապակենտրոնացման և տեղական ինքնավարութիւնների հիման վրայ, ինչպէս այդ բացատրել ենք մեր այս տշխատութեան Ա. Մասում (Իւ. ԺԱ.):

բելով դարձեալ թէ ռուսական հիւպատոսները Հայաստանում՝ ռուսական տէրութեան համար այն առաւելութիւնն ունէին, որ նրանք, «պաշտպանելով զՀաս ըրիստոնէից արեւելեան եկեղեցւոյ ի դրունս դատաւորաց և նահանգապետաց, կարեն միշտ յիշեցուցանել նաև զգօրութենէ և նշանակութենէ հզօր Պետութեան Ռուսաց, որ իւրով ազդեցութեամբ ոչ պակաս քան զԱրևմտեանսն է», և ապա միջնորդում է, որ առայժմ զոնէ Վանի մէջ հաստատուի ռուսական հիւպատոսութիւն, ինչպէս որ խնդրում էին վանեցիք և ինչպէս միջնորդում էին այս առթիւ նաև «դասք բարձրաստիճան եկեղեցականաց և քահանայից Կ. Պօլսոյ»*):

Անկասկած՝ կաթողիկոսի այս միջնորդութեան ծանօթ էր Իզնատիեւի, քանի որ նրա միջոցով միայն պիտի կատարուէր պաշտօնական բանակցութիւնը Բ. Դրան հետ, հիւպատոսներ ղնելու մասին:

Բայց Գէորգ ռզդակի թղթակցում էր նաև Իզնատիեւի հետ, հայ եկեղեցական և հասարակական խընդիրների մասին: Նրանց ծանօթութիւնը սկսում էր Բրուսայից 1866-ին, երբ դեռ Գէորգ՝ կաթողիկոս չէր ընտրուած և Իզնատիեւի այցելել էր նրան յայտեղ: Նրանց միջև մտերմութիւնն այն աստիճանի էր հասնում, որ կաթողիկոսը մտերմաբար խորհրդակցում էր նրա հետ, իր նամակներով, յայնպիսի նշանաւոր հայ եկեղեցականների մասին, ինչպէս էին Ներսէս Վարժապետեան և Խորէն Նար-Բէյ *):

Առաջինի մասին գրում է. «Այժմեայ հանգամանքներին նայելով, ես կը կարծեմ, որ Ներսէս եպիսկոպո-

*) Կաթող. գրութիւնը № 280, 30 մայիսի 1872. (Կաթող. Դիւան էջմ.):

**) Գէորգ Դ. 1867-ին Պետերբուրգում եղած միջոցին վայելել է Իզնատիեւի հօր հիւրասիրութիւնն ևս, նրա յանձնարարութեամբ, և այնտեղից է սկսել իր մտերմական թղթակցութիւնը նրա հետ:

սի (նման) հանճարեղ քղնամի*) Տաճկաստանի մէջ
 ֆնալը մեզ ֆնասակար է: Կ. Պօլիս եղած ատենս շատե-
 րը կը խնդրէին, որ ես էջմիածնական եպիսկոպոս ճա-
 նաչեմ գնա, բայց ես մերժեցի իսպառ այդ խնդիրքն,
 իսկ այժմ ըստ վերոյիշեալ հանգամանաց կը կարծեմ,
 որ թէ նա խոնարհեալ գլխով ու զղջացեալ անձամբ
 գալու լինէր յէջմիածին, կարելի էր ընդունիլ գնա իբրեւ
 էջմիածնական եպիսկոպոս**) և հարցնում է նրա
 խորհուրդը:

Իսկ Նար-Բէյի մասին գրում է, թէ նա խաբել է
 նրան և հակառակ իր խոստման չէ ֆնացել էջմիած-
 նում. ապա շարունակում է. «Կարի անբարեմիտ մարդ
 երեցաւ, որ ամենայն հնար սուրբ կը համարէ իր անձ-
 նական օգտին հասնելու համար: Նա հոս փորձ կը
 փորձէր ինքզինքը պատգամաւոր ցուցնելու ի դիմաց
 թիւրքիարնակ չայոց. կարծեմ որ պէտք է աչքի տակ
 ունենալ գնա, որ այնտեղ ևս մէկ պաշտօնական կո-
 չումն չսեպհականէ իրեն»***):

Թէ այն տարիներում որքան մօտ էր Գէորգ Դ.-ի
 յարաբերութիւնը ռուսական դեսպանի հետ, երևում է
 նաև հետեւեալ թղթակցութիւնից, որի մէջ նա՝ յանուն
 ռուսական կառավարութեան շահերի՝ խնդրում է մի-
 ջամտել զուտ հայկական ներքին գործերում:

Կ. Պօլսի հայ լրագիրների մասին նա գրում է
 Իգնատիեվին (1868 փետր. 14, № 14). «Յառաջ քան
 զելանդին իմ ի Կ. Պօլսոյ, խմբագրիչը ոմանք ի հայե-
 րէն լրագրաց, որ անդ, խնդրեցին յինէն ստանձնել
 զմիջնորդութիւն առ ի մուծանել զլրագիրս, զորս նոքա
 հրատարակեն, ի ցուցակ անդրառահման ժամանակաւոր
 տպագրութեանց, զորս տայ բերել փոշտային կառավա-

*) Ստորագծումները մերն են:

**) Գէորգ կաթող. նամակը Պետերբուրգից, 10 հոկտ. 1867,
 № 279. (Կաթող. Դիւան էջմիած.):

***) Անդ:

րութիւն մեր, առեալ ընդ մմին ի վերայ ինքեանց ըզպարտաւորութիւն չգրել իմք ընդդէմ Ռուսաստանի: Եւ միջնորդում է, որ գոնէ «Մասիս» լրագիրն ազատ մուտք ունենայ Ռուսաստան, իբրեւ «պաշտօնական բերան Կ. Պօլսոյ Հայոց պատրիարքութեան»:

Սիսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնների մասին նոյն տարին գրում է նրան (ապրիլի 30, № 155).

«Մասնաւոր եղանակաւ ընկալայ ի Պօլսոյ զտեղեկագիր Յանձնաժողովոյն, որ մատուցեալն էր ի նկատողութիւն Կենտրոնական Վարչութեան Հայոց, յաղագս հաստատութեան՝ ի ֆնաս պատրիարքական Աթոռոյս էջմիածնի զկաթողիկոսութիւնս Սսոյ և Աղթամարայ: Թէպէտ չյուսամք զի առաջարկութիւն այս կարիցէ անել զարձագանգ ի սիրտս ողջական մասին հայադէից, սակայն ի վերայ այնր ամենայնի լրութիւն եկեղեցւոյս Հայոց և քաղաքական նպատակք կառավարութեան մերոյ յկրեւելս յորդոր եղեն ինձ կանխել զրեւ ըստ այսմ դիպուածոյ ընդհանրական կոնդակ առ պատրիարքն Պօլսոյ... Զամանէ կարևոր վարկայ հաղորդել Ձեզ ի գիտութիւն»:

Հայ կաթողիկէների մասին՝ էրզրումի առաջնորդ Յարութիւն արքեպ. Վեհապետի Պօլիս կանչուելու առթիւ գրում է (1868 մայիսի 13, № 185).

«Հայ-կաթողիկ պրօպագանդայն, որ միշտ ի վէճս իւր ի ֆնաս Ազգիս Հայոց հանդիպեալ է ընդդիմութեան օգնութեամբ հիւպատոսին օրհնաբանեալ Ռուսիոյ ի դիմաց յիշատակեալ եպիսկոպոսի: Բաց յայսմանէ վառելով նախանձու առ այդպիսի շնորհս պետութեան Ռուսիոյ առ հայ հոգևորականս, բարեպատեհ առիթ ինքեանց համարելով յայս նուազ, ամբաստանեալ են զնմանէ առաջի տեղական փաշայի իւր թէ յանհաւատարմութեան նորա առ կառավարութիւն Տաճկաց, և այս այնու նպատակաւ, զի հեռացուցանելով զնա զըրկեսցեն զտեղական հայազգիս յարթուն հովուէ և ի բաց

մերժելով զմիջամտութիւնս Ռուսիոյ ի դործս և զոլով պատասպարեալ ի գործակալաց Գաղղիոյ արձակեցնէ յամենայն գորութիւնէ խզել զհայս ի ծոցոյ մայրենի եկեղեցւոյ իւրեանց: Ծանուցեալ զայսմանէ Ձերդ Գերազանցութեան, ես խնդրեմ ի Ձէնջ, Յարգոյ Տէր, ի կարեոր դէպս չթողել զրկել զնա ի պաշտօնէ և այնու զոհել զնա կրից կաթողիկական պրօպագանդայի...»:

Իգնատիեվի հետ այս նամակագրութիւնն այնքան մտերմական բնաւորութիւն է ստանում, որ նոյն իսկ Կ. Պօլսի այն ժամանակի նշանաւոր հայերի կիսնքի և վարքի մասին տեղեկութիւնները նիւթ են կազմում այդ թղթակցութիւններին:

1870-ին Կ. Պօլսի լրագիրները խիստ կերպով յարձակվում էին Գէորգ կաթողիկոսի վրայ, գլխաւորաբար Պօլօթէնիէի մի քանի տրամագրութիւնների պատճառով: Այս առթիւ Իգնատիեվին գրած նամակում կաթողիկոսն՝ արդարացնում է իր անձը, թէ ինքն անկարող է փոփոխել տալ ըստ իր կամաց Պօլօթէնիէի այդ տրամագրութիւններն, որոնք ռուսական օրէնքի մաս են կազմում, և իրան դէմ եղած յարձակումներին նա հետեւեալ մեկնութիւնն է տալիս. «Ի ժամանակաց հետէ ձգտումն երևեալ ի Կ. Պօլսի ի կողմանէ ոմանց ի հիմնել զինքնօրինութիւնն Սկեդեցւոյ Հայաստա Եկեղեցւոյ յառաջագոյն յԱթոռոյն Էջմիածնի, յամենայն դէպս գտեալ է զիս հակառակորդ հզօր, քանզի յարգելով ի վսեմական տեսութեան զօգուտ և զշահ հոգեւոր զաւակաց իմոց, ես օրինակաւ անձինս և բանիւ քարոզութեան ցուցեալ եմ նոցա միշտ, թէ միմիայն ընդ հովանեաւ սրբոյ Աթոռոյն Լուսաւորչի կարող են նոքա ապահովիլ ի վտանգէ զկրօնական զգացմունս իւրեանց, որք թանգազին են սրտից նոցա: Գէորգ վատահայնում է Իգնատիեվին, թէ ինքը նոյն բարեացակամն է, ինչ որ էր ի սկզբանէ. «Ոչ ի գործողութիւնս իմ,—ասում է նա,—և ոչ իսկ ի նպատակի իմում չեն պատահեալ փո-

փոխութիւն ինչ, վասն զի որպէս յառաջ, նոյնպէս և այժմ արգոյ վասն իմ համարիմ զմտադրութիւն Ձեզ, և հաճելի է ինձ լսել օգտարէր խորհրդոց Ձերոց վերաբերելոց հոգեւոր կառավարութեանս...»: Նոյն նամակում Գէորգ Դ. պատմելով իր կատարած յառաջադիմական գործերն, ինչպէս եկեղեցու վարչութեան բարեկարգութիւնը, ճեմարանի հիմնարկութիւնն, «Արարատի» հրատարակումն, եկեղեցական ծխական դպրոցների բացումն և այլն, իբրև դրանց նպատակ ցոյց է տալիս այն, որ «յայսպիսի մրցմունս աներկբայ լիցի յազթութիւն մեր, գերազանցութեամբ երջանկութեան Հայոց Ռուսիոյ քան զՀայս Տաճկաստանի...»*):

Պօլսթէնիէի փոփոխութեան խնդիրը մեծ անհանգստութիւն էր պատճառում Գէորգ կաթողիկոսին: Երբ նա Կ. Պօլսից մեկնում էր Էջմիածին, Կ. Պօլսի պատրիարքը ներկայացրել էր նրան Ազգային Ժողովի որոշումն և խնդիրքն, որ հայրապետական Աթոռը բազմելուց յետոյ նա անմիջապէս հարկ եղածը կատարէ Պօլսթէնիէն փոխել տալու հայ Ժողովրդական իրաւունքի համեմատ: Որովհետեւ դրանից յետոյ անցել էր արդէն 4 տարի և այդ մասին ոչինչ չէր ձեռնարկուել, ուստի Կ. Պօլսում դժգոհութիւնն երթալով աւելանում էր, որի արձագանգ էին գարձել լրագիրներն անձնական յարձակումներով Գէորգ Դ.-ի վրայ: Կաթողիկոսը վախենում էր, թէ այդ դժգոհների բուն նպատակն էր, ինչպէս ինք գրում էր Իգնատիեվին, «զպաշտօն անուանական կաթողիկոսութեան Սսոյ յանձնել այնպիսւոյ առն ճարտարի և ծանօթի բնակչաց Պօլսոյ և տեղական կառավարութեան, զի յետ ընդունելոյ զնոյն պաշտօն և զնալոյ ի Սիս, ոչ զկնի բազմաց ինչ ժամանակաց մարթասցի գտանել զելս հնարից, և սնոտի պատճառանօք ինչ տեղափոխիլ ի Պօլիս, առ ի տալ

*) Դրութիւն № 279. 1870 սեպտ. 2:

զվերջին հարուած Մայր Աթոռոյս» եւ այս անջատումն այնու մանաւանդ հաւանական էր գտնում, որ մօտաւորապէս նոյն թուականին ճիշդ այդպիսի մի իրողութիւն պատահել էր հայ կաթողիկոսների մօտ: Անտոն արքեպ. Հասունեան մեծ ճարպիկութեամբ յաջողել էր միացնել Լիբանանի պատրիարքական և Կ. Պօլսի նախագահ-արքեպիսկոպոսական աթոռներն և իբրեւ «պատրիարք կաթողիկեայ Հայոց և կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ» հաստատուել էր Կ. Պօլսում: Գէորգ Դ. լրջօրէն երկիւղ էր կրում, թէ Հասունի այս օրինակին կարող էր հետեւել մի այլ «այլ ճարտար», ընտրուելով նախ Սսի կաթողիկոս և ապա աթոռն այնտեղից փոխադրելով Կ. Պօլիս, որով թրքահայոց մի որոշ մասը կարող էր անջատել էջմիածնից: Ուստի այս պատահականութեան առաջն առնելու համար Գէորգ կաթողիկոս որոշել էր այլ ևս չուշացնել և անմիջապէս ձեռնարկել Պօլսօժէնիէի բարեփոխութեան գործին: Որպէս զի էջմիածնի ընդհանրական Աթոռի վերին իրաւասութիւնն անխախտ մնայ Ռուսաստանից դուրս գտնուող հայոց վրայ, նա ծրագրել էր այնպիսի մի յանձնաժողովի յանձնել այս գործն, որին պիտի անդամակցէին թէ եկեղեցականներ և թէ աշխարհականներ ինչպէս Ռուսաստանի, այնպէս և արտասահմանի հայերից: Նա ձգտում էր նոյնպէս, որ այս յանձնաժողովն զրազուի նաև Խիւրքիայի Հայոց Ազգային Սահմանադրութեան քննութեամբ, որպէս զի կաթողիկոսական ընտրութեան նկատմամբ այս վերջինի բովանդակած յօդուածները յարմարեցուին բարեփոխուած Պօլսօժէնիէի տրամադրութիւններին:

Բայց նախ քան իր այս ծրագիրը ուստական կառավարութեան առաջարկելը՝ Գէորգ իր այս միտքն յայտնում է Իգնատիեւկին և նրանից խորհուրդ է հարցնում*):

*) Գէորգ կաթ. գրութիւնն Իգնատիեւկին 1871 ապրիլի 28, № 91.

Իգնատիեվիւր պատասխանի մէջ մանրամասն քնն-
նելով այս առաջարկութիւնը նրա իրագործումն անյար-
մար է համարում և հաւաստիացնում է կաթողիկոսին,
թէ Կ. Պօլսում այլ ևս նախկին դժգոհութիւնը չկայ և
լրագրական յարձակումները նրա և էջմիածնի դէմ շատ
պակասած են: Կաթողիկոսը համաձայնում է, թէ Իգնա-
տիեվի յառաջ բերած առարկութիւններն իրաւացի են,
և թողնում է «Համազգային Յանձնաժողով» գումարե-
լու միտքը: Բայց Սիսի «հակաթող» կաթողիկոսութեան
հարցը հանգիստ չի տալիս նրան: Եւ նա դառնապէս
զանգատվում է Իգնատիեվին Խրիմեան պատրիարքից:
«Յայս առաջին նուազ է, որ լսի զի Գեներալստեքեամբ
պատրիարքի Պօլսոյ և ոմանց երէցփոխանաց ժողովոյն,
մի ոմն յեպիսկոպոսաց էջմիածնի Մկրտիչ՝ ընտրեալ
լինի ի կաթողիկոսութիւն Սսոյ. ցաւալի է յոյժ, զի
պատրիարքն Խրիմեան ըստ պարտուց կոչման իւրոյ և
սրբոյ ուխտին և երգմանն, որ ի Մայր Տաճարի սրբոյ
էջմիածնի, ոչ միայն չէ ի գործ եղեալ զփոյթ իւր ի
պաշտպանութիւն դարաւոր ժամանակօք սրբացեալ ի-
րաւանց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ խախտելոյ պար-
զապէս, այլ վստահացեալ իսկ է յԱզգային Ժողովոյ
իբրև զիմ Փոխանորդ ճանաչել զայն ընտրութիւն վա-
ւերական...»*)։ Մի տեղ էլ նոյն նամակում ասում է,
թէ «Խրիմեանն այնպիսի իմն վստահութեամբ մղեալ
է յայն ասպարէզ, որ զոգցես բոլորովիմբ մոռացեալ
իցէ զգոյութիւն Մայրագոյն Հոգևոր Իշխանութեան,
յանուն փոխանորդութեան կաթողիկոսի ամենայն հա-
յոց, ի պատրել զժողովուրդն և զքահանայս ինքն միայն
ի վերայ իւր առնու զբոլոր իշխանութիւն որոշելոյ
զյարաբերութիւնս նորոգ ընտրեալ կաթողիկոսի ընդ
պատրիարքարանի Պօլսոյ և Մայր Աթոռոյս...»։ Խորէն

**) Դէտրզ կաթ. նամակը Կ. Պօլսի դեսպանին 1871 դեկտ-
15, № 281. Կաթող. Դիւան:

Նարեկէյին էլ, որ այս ընտրութիւնը ծանուցանելով խնդրել էր օրհնել, Գէորգ յանդիմանական պատասխան է գրում: Այս խնդիրը կարևորութիւն է ստանում հետզհետէ, և դեպպանն իր տեսութիւնն է գրում Պետերբուրգ, պաշտպանելով ընդհանրապէս Գէորգի հայեցակէտը: Պետերբուրգում կամենալով աւելի մօտից ծանօթ լինել գործի մանրամասնութիւններին՝ ներքին գործերի մինիստրութիւնը մի տեղեկագիր է կազմում այս խնդրի մասին և Կովկասի Գլխ. Կառավարութեան միջոցով ուղարկում է Էջմիածին: Գէորգ բացատրութիւններ է տալիս, դարձեալ մեղադրում է Խրիմեանին և առթից օգուտ է քաղում Պօլոժնիէի բարեփոխութեան պահանջը յիշեցնելու համար, որպէսզի արտասահմանի հայոց դժգոհութեան պատճառները վերանալով՝ նրանք «ինքնին փութացեն բառնալ զհակաթոռն Սսոյ և Աղթամարայ, որպէս զի առաւել բարձրացի անուն և նշանակութիւն Էջմիածնի, որ այնքան ցանկալի է և վառն պետութեան մերոյ»*):

Իգնատիեւ, թէ Էջմիածնի հեղինակութիւնն իբրև Մայր Աթոռ բարձր պահելով թրքահայերի հետ նրա ունեցած կապն աւելի ամրացնելու և թէ անշուշտ միևնոյն ժամանակ այս միջոցով ռուսական ազդեցութիւնը նրանց վրայ տարածելու համար, 1871-ին միտք է յղանում Կ. Պօլսում հիմնել Էջմիածնատուն, նրան կից ռուս-հայկական դպրոց և ապա, որ աւելի կարևորն է, նաև առանձին Էջմիածնայ Փոխանորդութիւն. այս վերջինն այն պատճառով, որովհետև Գէորգ Դ. հակառակ էր Կ. Պօլսի այն ժամանակի պատրիարք Խրիմեանին, սրան չէր ճանաչում իբրև իր փոխանորդն և իր կողմից յատուկ նուիրակներ էր ուղարկում Կ. Պօլիս, ինչպէս էին Պետրոս եպիսկոպոս Վեհապետեան և Սարգիս Կպ. Զալալեանց:

*) Անդ.

Յրբ կաթողիկոսը ռուսական դեսպանի այս ծրագրին տեղեկանում է, անմիջապէս պատասխանում է ներան և իր համաձայնութիւնն է յայտնում, միայն թէ, առարկում է նա, պէտք է ճշախ զՓոխանորդն և զՓոխանորդարանն պատրաստել, զիղհետ եկեսցէ դիւրութեամբ շինութիւն դպրոցին*)։ Այս կէտի նկատմամբ նրանց միջև տարաձայնութիւն տեղի ունէր։ Իգնատիեւ, ընդհակառակն, գտնում էր, որ աւելի յարմար էր նախ դպրոցի համար շէնք գնել էջմիածնի անունով, որովհետեւ թիւրք կառավարութեան կողմից դպրոցի հիմնարկութեան արգելք չէր սպասվում. և ապա այդ խսկ շէնքի մէջ պէտք էր լոկեայն հաստատել թէ էջմիածնատունն և թէ էջմիածնի Փոխանորդութիւնը։ Եւ Իգնատիեւ հռանդով ձեռնարկում է իր այս մտադրութեան իրականացման. դրա համար անմիջապէս գնում է Պէրայում 3000 օսմ. լիրայով Մաղաք Մուրատեանի տունը։ Այս գործի մէջ Իգնատիեւ՝ իրան խորհրդակից ունէր Խորէն եպ. Նար-Բէյին, որ այն ժամանակ Բէշիկթաշ էր ապրում և որին նա յանձնել էր ապագայ դպրոցի ծրագիրն և նախահաշիւը կազմել։ Դպրոցը գիշերօթիկ պիտի լինէր. ըստ այնմ էլ Նար-Բէյ նախահաշիւ շինելով ենթադրում էր, թէ տարեկան ընդամենը 320,000 դրուշ (մօտ 30,000 ռուբլի) ծախքով կարելի էր 80 գիշերօթիկ աշակերտ պահել։ Նրա հաշուով այս գումարն ամբողջապէս պիտի ծածկուէր աշակերտների թոշակով։ Իգնատիեւ, սակայն, կասկածում է, թէ, գոնէ առաջին 2—3 տարիները կարելի լինի աշակերտական վճարումներով դպրոցի ծախքն ապահովել, ուստի ուզում է իմանալ, թէ էջմիածինն իր կողմից ինչ նիւթական օժանդակութիւն կարող էր առնել։ Գէորգ բացարձակապէս յայտնում է, թէ էջմիածնից որեւէ դրամական նպաստ պէտք չէր սպասել։ Նար

*) Դրութիւն կաթող. առ Իգնատիեւ, № 250, 24 նոյեմբ. 1871։

«Բէյ դարձեալ պնդում է իր նախահաշուի վրայ, և վստահացնում է, թէ առանց ղեկավարանալից նոր դրամական զոհողութիւն պահանջելու, միմիայն աշակերտական թոշակներով և մասնաւոր անձերի օգնութեամբ՝ ինք կարող է պահպանել դպրոցը: Եւ նա ըստ այնմ էլ, Իգնատիեվի հաւանութեամբ, կազմում է դպրոցի հիմարկութեան ծրագիրը*):

Իգնատիեվն այս ծրագիրն ուղարկում է Գէորգին և խնդրում է նրա շուտափոյթ հաւանութիւնն, որպէս զի դպրոցը բացուի 1873 թ. սեպտեմբերին: Բայց այն ժամանակ, երբ նա կաթողիկոսից համակրութեան և համաձայնութեան գիր էր սպասում, նրանից այնպիսի մի պատասխան է ստանում, որ բոլորովին շփոթեցնում է Իգնատիեվին: Գէորգ յայտնում է նրան, թէ նախ իջմիածինն իր կողմից որևէ դրամական նպաստ տալ անկարող է, և ապա, որ գլխաւորն է,

*) Այս ծրագիրը հետեւեալն էր.

Ա. Դպրոցը պիտի բացուի կաթողիկոսի թոյլտուութեամբ. նրա ամբողջ պատասխանատուութիւնն և ղեկավարութիւնը յանձնվում է Խորէն եպ. Նար-Բէյին:

Բ. Դպրոցը պիտի համարուի իջմիածնայ տուն:

Գ. Տեսուչը (Նար-Բէյ) պիտի կազմէ ուսման ծրագիրը թրքահայոց պէտքերի համաձայն: Նա պիտի նշանակէ ուսուցիչներ:

Դ. Որովհետեւ գնուած տան մէջ 40 աշակերտ հազիւ կը տեղաւորուեն, ուստի տարեկան ծախքը 40,000 ֆրանքը պիտի չանցնի:

Ե. Եթէ կաթողիկոսն ուզէ 10 աշակերտ պահել իր ծախքով, տարեկան 800 ֆրանք պիտի վճարէ ամեն մէկի համար:

Զ. Դպրոցական ուսումնաւարձի համեմատաբար մատչելի լինելն և այլ նպաստաւոր հանգամանքները վստահացնում են, որ դպրոցը յաջողութիւն կունենայ:

Է. Դեպքանատունը դպրոցը պիտի ընդունի իր պաշտօնական հովանաւորութեան ներքոյ:

Ը. Դեպքանատունը պիտի հոգայ դպրոցի բացման և կահաւորման վերաբերեալ սկզբնական ծախքերը:

Թ. Տարին 2 անգամ կաթողիկոսին տեղեկագիր պիտի ուղարկուի դպրոցի վիճակի մասին:

պայման է դնում, որ դպրոցը բացուի էջմիածնի անու-
նով և յանձնուի «տեղական» (Կ. Պօլսի) հայ հասարա-
կութեան: Բացի դրանից տեսուչն էլ պէտք է լինի ոչ
թէ Իգնատիեովի համակրած Խորէն Նար-Բէյ եպիսկո-
պոսն, այլ Արմաշի վանքի վանահայր Խորէն վ. Աշըգ-
եան: Միևնոյն ժամանակ Դէորդ մի ծրագիր էլ է պա-
տրաստում և ուղարկում Իգնատիեովին, որի համեմատ՝
այս դպրոցը պիտի լինէր պարզապէս «Ժառանգաւորաց
դպրոց» և զուտ հոգևորականներ պատրաստելու պիտի
ժառայէր, առաջին տարին էլ 20 աշակերտներով պիտի
բաւականանար: Իգնատիեով շատ էր նեղացած այս պա-
տասխանից, որ բոլորովին ուրիշ հոգի վրայ էր դնում
ամբողջ ձեռնարկութիւնը: Նա պատասխանում է ան-
միջապէս, թէ ինք չափազանց զարմացած է, որ կա-
թողիկոսը զգալի կերպով փոխել է իր նախկին մտադ-
րութիւնը*), և այս առթիւ նա պարզ ասում է, թէ ինչ
էր ուսական կառավարութեան հայեացքը. «Կայսերա-
կան կառավարութիւնը,—բացատրում է Իգնատիեով,—
Կ. Պօլսում էջմիածնատուն և նրան կից դպրոց հաս-
տատուելու համար դրամական միջոցներ չնորհելով՝ նպա-
տակ ունէր ոչ միայն բարիք անել հայ պատանինե-
րին, այլ և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի բարոյական
ու կրթական ազդեցութիւնը բարձրացնել, հայ ժողո-
վուրդն էջմիածնի հետ միացնող կապը զօրեղացնելով:
էջմիածնատունը կարող էր, դեսպանատան պաշտպա-
նութիւնից օգտուելով, առաջին յարմար առթին Փոխա-
նորդութիւն հիմնել...: Բայց Ձեր առաջարկած ձևով

*) «Не скрою отъ Вашего Святѣйшества, что я былъ
крайне удивленъ усмотрѣвъ изъ этого письма, что Ваши намѣ-
ренія значительно измѣнились я расходятся какъ съ перво-
начальною пѣлью учрежденія такъ и съ прочими Вашими
видами,—насколько они мнѣ извѣстны...»: Ռուսական դեսպանի
գրութիւնը Դէորդ Դ.-ին 1873 թ. յուլիսի 30-ին. (Կաթող. Դիւան
էջմիածնի):

դպրոց հաստատելով էջմիածնատան կերպարանքը փոխվում է. դպրոցն այն դիրքի մէջ է դրվում, ինչ որ տեսնեն Կ. Պօլսի հայոց միւս դպրոցներն, որով դեպքանատունը զրկվում է նրա պէտքերը հոգալու և ի պահանջել հարկին նրան պաշտպանութիւն անելու հնարաւորութիւնից: Այս ձևով դպրոցը կախուած պիտի լինի պատրիարքարանից, իսկ պատրիարքարանի Սառն Ժողովի անդամները քրքական պաշտօնեաներ են...» Եւ վերջապէս դեպքանը հարցը դնում է կտրուկ կերպով «...Ես անյարմար եմ գտնում էջմիածնատունն և դպրոցը յանձնել Արմաշի վանքին. ուստի եթէ Դուք անկարելի էք դատում ընդունել այն հիմունքն, որ ես բացատրել եմ նախորդ թղթակցութեանս մէջ, և որոնց Դուք մինչև հիմա համաձայն էիք, խոնարհաբար խնդրեմ իմացնէք ինձ: Որովհետև այն ժամանակ ես լաւագոյն կը համարեմ ծախել գնուած տունն և դրա գումարը պահել ինձ մօտ՝ մինչև որ Ձեր Սրբութիւնն հնարաւորութիւն տեսնէ հիմնել այստեղ իսկապէս էջմիածնատուն և դպրոց, որոնք կախում ունենային միմիայն էջմիածնից»:

Իգնատիւի այս պաշտօնական գրութեան Գէորգ պատասխանում է հոկտեմբերի 7-ին (1873) մի մտերմական նամակով, որտեղ ծածկում է իր բուն միտքն և աշխատում է նախ հաւատացնել, թէ իր մտադրութիւնները փոխուած չեն, բայց վերջ ի վերջոյ ստիպուած է լինում յայտնել իբրև արդարացում իր վարձուներին, թէ «տեղական հանգամանքները փոխուել են», որից դեպքանն իրաւամբ եզրակացնում է, թէ այն նպատակն, որի համար կաթողիկոսն և դեպքանը կանխաւ համաձայնութիւն էին կայացրել, այլ ևս գոյութիւն չունէր Գէորգի համար: Եւ իրօք, Գէորգ կաթողիկոս ուսական միջամտութեան էր դիմել, որովհետև, ինչպէս բացատրեցինք, վախենում էր այն ժամանակ, թէ Սիսի Աթոռն իր մի ճարպիկ գահակալի շնորհիւ կարող էր իր իրաւասութիւնն ընդարձակել և

տարածել մինչև Կ. Պօլիս, ի վնաս էջմիածնի դաբաւոր
իրաւունքի։ Այս նպատակով էլ նա, Մայր Աթոռի ի-
րաւունքն և հեղինակութիւնն անխախտ պահելու հա-
մար, որոշել էր մի անկախ Փոխանորդութիւն հիմնել
Կ. Պօլսում, Իգնատիեւի աշակցութեամբ։ Էջմիածնա-
տունն և դպրոցն այս վերջնական նպատակի նախաշա-
ւիղներն էին։ Բայց երբ Խրիմեան, որի վրայ Գէորգ
ամենևին վստահութիւն չունէր, հրաժարվում է պատ-
րիարքութիւնից, Միսի մասին նրա երկիւղը զրիթ է
փառատվում է։ Միևնոյն ժամանակ Կ. Պօլսի որոշ
շրջաններից հաւանականաբար զգուշացնում են նրան
առանձին Փոխանորդութեան յառաջ բերելիք պառակտ-
ման մասին։ Իսկ այնուհետեւ երբ Վարժապետեան տե-
ղապահ և ապա պատրիարք է ընտրվում՝ Գէորգ բազ-
մաթիւ համակրալից կոնդակներ է ուղղում նրան՝ «քա-
ջարթուն, սրիցեցեալ» և այն մակդիրներով։ Ահա այս
էր անշուշտ «տեղական» (Կ. Պօլսի) հանգամանքների
փոփոխութիւնն, որին ակնարկում էր Գէորգ՝ Իգնա-
տիեւի ուղղած իր նամակներում։ Կաթողիկոսը մինչև
անգամ պահանջում է, որ տան գնումից աւելցած մօտ
10,000 ռուբլին Իգնատիեւ էջմիածին ուղարկէ կամ
այս վերջինի հաշուին Արևելեան Երկաթուղիի վիճա-
կախողի թղթեր գնէ, բայց Իգնատիեւ մերժում է թէ
մէկն և թէ միւսը։ Նա դեռ ևս աշխատում էր համո-
զել կաթողիկոսին համակերպել իր մտքին և նախ էջ-
միածնատունն ու դպրոց բանալ։

«Փոխանորդութիւն հաստատելու մասին մեր հան-
դիպած դժուարութիւնները,—գրում է նա,—յառաջ ե-
կան նրանից, որ թիւրք կառավարութիւնը, Կ. Պօլսի
պատրիարքն (Խրիմեան) և սրա համախոհները ձգտում
էին հայերի համար էջմիածնի տեղ Կ. Պօլիսը դարձնել
ծանրութեան կամ ձգողութեան կենտրոն, չնայելով որ
ժողովուրդը յարած է էջմիածնի։ Ի նկատի ունենալով
Սարգիս եպ. Զալալեանցի դրութիւնն, որ ամբողջ ժա-

մանակ կեղծ կացութեան մէջ էր գտնվում այստեղ, և որպէս զի այս վիճակը չկրկնուի ապագայում, եւ համոզուեցի, որ Կ. Պօլսում էջմիածնի Փոխանորդութիւն հիմնելը կարելի է միայն այն ժամանակ, երբ Բ. Դուռն և հայերն այս մտքին աստիճանաբար բնութեանքն ենք։ Էջմիածնի Աթոռի Փոխանորդի յանկարծակի Կ. Պօլսոն երևալը թշնամութիւն պիտի յարուցանէր այստեղ։ Ուստի այս գործը թէ հաստատուն հողի վրայ դնելու և թէ Բ. Դուռն կամ որեւէ օտար տէրութեան ներկայացուցչի և կամ նոյն իսկ մեզ հետ թշնամաբար վարուող հայերի ինտրիգներից (intrigue) պաշտպանելու համար էր, որ ես ուզում էի նախ էջմիածնատուն և նրան կից էլ դպրոց հաստատել։ Այս իրազորութեանը վերջը՝ Փոխանորդութեան խնդիրն երկրորդ տեղը պիտի բռնէր և Կ. Պօլսում էջմիածնի եպիսկոպոսի գրտնուելը ոչ մի կասկած կամ վտանգ չէր յարուցանի։ Նրա ներկայութիւնը շատ բնական պիտի երևար, քանի որ սկզբնապէս նա պիտի զբաղուէր էջմիածնատան և դպրոցի տնտեսական գործերով և այլն։ Յետոյ՝ էջմիածնատան մէջ գտնուող եպիսկոպոսը կարող էր դառնալ Ձեր Փոխանորդն, եթէ Դուք այս օգտակար և անհրաժեշտ համարէիք։ Բայց այս ծրագիրն հնարաւոր էր իրագործել միայն այն հանգամանքում, եթէ էջմիածնատան և դպրոցի կառավարութիւնը գտնուէր անպատճառ այնպիսի մի անձի ձեռքում, որ այստեղի հայոց պատրիարքից և Սառն ժողովից կախում չունենար, այլ ենթարկուած լինէր միմիայն Ձեր Սրբութեան։ Միայն այս հանգամանքում Կայսերական Դեսպանատունը պիտի կարենայ իր պաշտօնական հովանաւորութեան տակ ընդունել էջմիածնատունն և դպրոցն իբրև այնպիսի հաստատութիւններ, որոնք հիմուած են ողոսական պետական գանձարանի միջոցներով*)։

*) Ի գնատիւի գրութիւնը՝ 10 նոյեմբ. 1873, № 636.

Որչափ և Իգնատիեվ իրաւացի էր իր տեսակէ-
տով և հիմնվում էր կանխաւ նրանց մէջ կայացած հա-
մաձայնութեան, այնու ամենայնիւ Գէորգ չէ ընդու-
նում նրա առաջարկութիւնը: Այն ժամանակ դեսպանն
էլ ծախում է դպրոցի համար գնուած տունը, գումարը
պահելով դեսպանատան կարգադրութեան տակ, մեր-
ժելով ուղարկել այդ՝ կաթողիկոսին, ինչպէս նա պա-
հանջել էր: Բացի դրանից՝ Արտաքին Գործերի Մի-
նիստրութեան Իգնատիեվի միջնորդութեամբ յատկաց-
րած նոր գումարը, 15,000 ռուբլի, որ պիտի ծախ-
սուէր Կ. Պօլսում էջմիածնի Փոխանորդութիւն հաստա-
տելու, այլ ևս նա չէ պահանջում Պետերբուրգից:

Տարի ու կէս վերջն, այն է՝ 1875-ին, Իգնատիեվ
մի վերջին փորձ ևս է անում և դարձեալ յուզում է
էջմիածնատան և դպրոցի խնդիրը. նա պնդում է, թէ
դպրոցի հիմնարկութիւնն ոչ մի դժուարութեան չի
հանդիպի նիւթական միջոցների կողմից: Ռուսական
գանձարանի տալիք նպաստն, աշակերտներից ստա-
ցուելիք ուսումնավարձն և մասնաւոր նուիրատուութիւն-
ներ՝ կատարելապէս կապահովեն դպրոցի տնտեսական
մասը: Իգնատիեվի համար թէև աւելի հաճելի էր, որ
իւր բարեկամ և խորհրդակից Խորէն Նար-Բէյին յանձ-
նուէր գործի ղեկավարութիւնը, բայց քանի որ Գէորգ
Դ. վստահութիւն չունէր նրա վրայ, ուստի դեսպանը
գրում է կաթողիկոսին, որ իւր վստահութիւնը վայելող
մի այլ հայ եկեղեցականի, օրինակի համար՝ Ներսէս
պատրիարքին կամ Խորէն Աշըգեանին, յանձնարարէ,
որ դեսպանատան հետ համաձայնութիւն կայացնէ, և օր
յառաջ դպրոցը բացուի: «Յոյս ունեմ,—վերջացնում է
նա,—որ այս անգամ Զեր Սրբութիւնն այլ ևս որևէ
արգելք չի գտնի դպրոցի հիմնարկութեան, որը միայն
կարող է յառաջ տանել նախ էջմիածնատան, ապա և,
ժամանակով, Փոխանորդութեան հաստատումը»*):

*) Իգնատիեվի նամակը, 22 մարտի 1875, № 200.

Այս նամակն ստանալով Գէորգ ըստ այնմ հրահանգ է տալիս Ներսէս պատրիարքին, բայց նրա այս կոնդակից յառաջ Վ. վարդապետ (Վահրամ Մանկունի) մասնաւոր նամակով հաղորդում է պատրիարքին Գէորգի հայեացքն այս մասին:

Ներսէս պատրիարք մայիսի վերջերը (1875) անձամբ գնում է Իգնատիեվի մօտ և երկարօրէն տեսակցում է նրա հետ: Իգնատիեվ դարձեալ մեծ համակարնօք է վերաբերվում այս խնդրին և աշխատում է իր կողմից ամեն դժուարութիւն հարթել իր այս ոռւսհայկական դպրոցի գաղափարն իրականացած տեսնելու համար: Նա համաձայնվում է, որ գնուելիք նոր դըպրոցական շէնքը կալուածազրուի էջմիածնի անունով և համարուի էջմիածնի սեփականութիւն (թէ և գումարը ոռւսական գանձարանից պիտի վճարուէր), տեսուչը կամ վերատեսուչը նշանակուի կաթողիկոսի կողմից: Նա նոյն իսկ ուսման ծրագրի կազմելն էլ յանձնում է Ներսէս պատրիարքին. իր կողմից այս պայմանն է միայն դնում, որ դպրոցը միմիայն հոգևորականներ կրթելու նպատակ չունենայ, այլ այնտեղ թէ հոգևորական կոչման հետևող և թէ աշխարհական աշակերտներ սովորեն, և, որ գլխաւորն է, դպրոցում պարտաւորիչ լինեն այն լեզուներն, որոնք հայոց վրայ տիրող երեք տէրութիւնների պետական լեզուներն են, այսինքն ոռւսերէնը, իրքերէնն և պարսկերէնը: Ներսէս այս պայմանները գահացուցիչ է գտնում, զեկուցանում է Խառն Ժողովին ու մինչև իսկ «ուրախ եղև յոյժ» ասում է ինքն և ըստ այնմ էլ հաղորդում է էջմիածին*): Այս երկար բանակցութիւնները դեռ չէին աւարտել, երբ Թիւրքիայում քաղաքական հանգամանքներն այն կերպարանքն առին, որ թէ ոռւս-հայկական դըպ-

*) Ներսէս պատրիարքի նամակը Գէորգ Գ. կաթողիկոսին, Կ. Պօլիս, 7 յունիսի 1875. (Կաթ. Դիւան):

բողի, թէ էջմիածնատան և թէ էջմիածնի Փոխանորդութեան խնդիրները տեղի տուին նոր, անհամեմատ աւելի մեծ հարցի, Հայկական Միգրի առջև...

Իգնատիեւի մասնակցութիւնը Կ. Պօլսի հայոց հասարակական գործերում՝ դրանցով չէ սահմանափակուած: Նա մեծ, շատ աւելի արդիւնաւոր միջամտութիւն է ունեցած Պէրայի հայոց գերեզմանատան հարցում: Այս ընդարձակ հանգստարանը գտնվում է քաղաքի եւրոպական մասի համարեա կենտրոնում, Մեծ Փողոցի վրայ երկար տարածութեամբ, և, որ գլխաւորն է, երկու ծայրերից շրջապատուած է զինուորական դպրոցով և զօրանոցներով: Ի նկատի ունենալով մանաւանդ վերջին հանգամանքը, թիւրք կառավարութիւնը 1872-ին շատ աշխատեց զրաւել այս տեղն և զօրքի կրթավարի կամ գոնէ հասարակաց պարտէզի վերածել:

Պէրայի հայ համայնքը վրդովուած դիմել էր Խրիմեան պատրիարքին, բայց սրանից՝ իր սպասած ազդու միջամտութեան փոխարէն միմիայն անտարբերութիւն գտնելով, ինչպէս գանգատվում էին իրանք, Եւրոդղութեան եկեղեցու (Պէրայի) հոգաբարձութիւնն և քահանաները պատրիարքից դժգոհ՝ գրել էին ուղղակի էջմիածին և կաթողիկոսի պաշտպանութիւնը խնդրել: Նրանք ոչ մի պայմանով չէին կամենում գերեզմանատունը զիջել կառավարութեան, և միևնոյն ժամանակ այս մասին, աղերսագիրներ էին ներկայացրել մեծ վէզիրին և նոյն իսկ սուլթան Ազիզին: Կաթողիկոսն, որ արդէն լարուած յարաբերութեան մէջ էր Խրիմեանի հետ, այս դէպքի պատճառով աւելի ևս զայլանում է այս վերջինի վրայ և Իգնատիեւին է դիմում ջերմագին խնդրելով նրա միջամտութիւնը: Դեռ պահել յանձն է առնում միջամտել այս գործին յօգուտ հայոց: «Ես,— գրում է Իգնատիեւ կաթողիկոսին,— միջնորդեցի մեծ վէզիրի մօտ ի նպաստ հայոց և ինչ որ հնարաւոր էր կատարեցի՝ սուլթանին տրուած աղերսագրի յաջողու-

Թեան համար: Առաջինը համաձայնում է գերեզմանատանը թողնել հայոց ձեռք: Երայց, — շարունակում է գեսպանը, — ինչպէս երևում է, թիւրք կառավարութիւնն առաջին յարժար առթից պիտի օգուտ քաղէ այս տեղը մօտակայ գօրանոցների համար կրթավայր դարձնելու: Ինչ որ էլ լինի, ես ըստ առաջնոյն պիտի աշխատեմ հայ հասարակութեան շահերը պաշտպանել^{*)}:

Երբ այսպէս, շնորհիւ գլխաւորաբար Իգնատիեվի, գերեզմանատունը մնում է իր նախկին վիճակում, հայոց սեփականութիւն, պէրացիք իրանց իրաւունքն աւելի ևս ամրացնելու և ապագայ գրաւման վտանգն ևս մեկուսացնելու համար աշխատեցին համոզել թէ կաթողիկոսի և թէ Ներսէս պատրիարքի միջոցով ռուսական գեսպանին, որ առ իր ծրագրած դպրոցն և էջմիածնատունը կառուցանէ այդտեղ, Պէրայի գերեզմանատան հողի վրայ: Իգնատիեվ այդ ևս ընդունում է և գրում է Դէոդին, յիշեցնելով նրան որ միմիայն իր միջամտութեան արդիւնքն է գերեզմանատան հայոց ձեռքը մնալը: «Եթէ Ձեր Սրբութիւնը կամենում է, որ դըպրոցը շինուի անպատճառ գերեզմանատան հողի վրայ, քաւհաճեցէ՛ք պատուիրել Ներսէս պատրիարքին, որ թիւրք կառավարութեան դիմէ և Ձեր անունից արաօնութիւն խնդրէ այնտեղ դպրոց հիմնելու: Կայսերական Դեսպանատունն իր կողմից Ներսէս պատրիարքի այս խնդիրը պիտի պաշտպանէ, և ես յոյս ունեմ, թէ մեր ջանքերը յաջողութեամբ կը պսակուին»^{**)}: Այս անգամ ևս Իգնատիեվի միջամտութիւնը տարբեր հետևանք է տալիս: Ներսէս պատրիարք, ըստ նրա խորհրդի, դիմում է կառավարութեան և ստանում է 1876-ին արտօնութիւն... Գաւազնապետան գերդաստանի անունով

^{*)} Իգնատիեվի նամակը կաթողիկոսին, 6 յունուարի 1873.

^{**)} Իգնատիեվի այս պաշտօնական գրութիւնը կրում է № 214, 1876 հոկտ. 4 թուականը:

դպրոց կառուցանելու և ոչ թէ Իզնատիեվի յղացած էջմիածնատան ուսուցնարան: Ըստ երևոյթին ներսէս պատրիարք և իր խորհրդակիցներն այդպէս էին վարուել համաձայնութեամբ նաև կաթողիկոսին, որ հետեւեալն էր գրել պատրիարքին այս մասին. «Յանձնառնեմք խոհեմութեան ձերոյ, որպէս զի նախ խորհրդակցեալ ընդ ազգասէր անդամս Վարչութեան և ընդ այլ հեռատես ազգայինս, եթէ ոչ ունիցի զփաստակար ինչ հետեւանս և ըստ ամենայնի օգտակար դատեսցի, զարժանն հոգացեալ խնդրեսցիք ի Բ. Դրանէ օսմանեան բարեխնամ կառավարութեան զլուծումն առ ի շնորհել զհրաման հիմնելոյ զղպրանոց ժառանգաւորաց ի վերայ գետնոյ գերեզմանատան Հայոց Բէրայի, որում խոստանայ վսեմափայլ ղեսպանն օգնել ի յաջողութիւն ստացման հրաման Բ. Դրան»*):

Եւ ահա այսպէս Իզնատիեվի ծրագիրները հայոց նկատմամբ՝ անյաջողութեան են մատնվում: 1873-ից յետոյ Գէորգ կաթողիկոսի յարաբերութիւնները ուսական կառավարութեան հետ սկսել էին լարուել Պօլսօժէնիէի բարեփոխութեան, դպրոցների վրայ պետական հսկողութեան և այլ մի քանի երկրորդական խնդիրների պատճառով, որ հաւանականաբար կողմնակի կերպով ազդած կը լինի և նրա՝ Իզնատիեվի հետ ունեցած յարաբերութիւնների վրայ: Այս խնդրում փոքր դեր չէ խաղացած Վ. վ. Մանկունի, որի ազդեցութիւնը կաթողիկոսի վրայ ակնեւ էր: Միևնոյն ժամանակ ներսէս պատրիարք և Կ. Պօլսի ազգային շրջանում որոշ ազդեցութեան տէր հայերն ևս, ի բնէ հակառուսական զգացումներով տոգորուած, ոչ միայն ընդ յառաջ չէին գնում Իզնատիեվի ձեռնարկութիւններին, այլ խանգարում էին նրանց: Սակայն կարճ ժամանակ վերջը, շնորհիւ ուսա-թրքական պատերազմի, հանգամանքներն

*) Գէորգ Դ.-ի նամակը ներսէս պատրիարքին, 1875 հոկտ. 29, № 358.

տնայէս պիտի փոխուէին, որ նոյն Վարժապետեան և իր խորհրդակիցներ խումբը ստիպուած եղան փոխել իրանց այս քաղաքականութիւնը: Նրանք ոչ միայն խոնարհ աղերսով դիմեցին նոյն Իգնատիեւիին, այլ ամեն ջանք գործ դրին համոզելու համար նաև Գէորգ Կաթողիկոսին և իր մտերիմ խորհրդական Մանկունի եպիսկոպոսին, որ սրանք ևս փոխեն իրանց ընթացքը յանուն նորածին, աւելի բարձր, կենսական ազգային շահերի:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

Իզմիրլեան էջմիածնում.—Գէորգ Կաթողիկոսի և Մանկունի եպիսկոպոսի վերաբերմունքը.—Սէրժիլէնի նամակը.—Նար-Բէյը Պետերբուրգում.—Հայաստանի ինքնավարութեան ծրագիրը.—Ալեքսանդր Բ. կայսրն և Նար-Բէյ.—Ռուսահայերն և ռուս լրագիրները Հայկական խնդրի մասին:

Ինչպէս Ա. Գլխում պատմեցինք, Կ. Պօլսի ազգային վարչական շրջաններն անհրաժեշտ էին գտնում, որ Գէորգ Դ. Կաթողիկոս միջամտէ Հայկական խնդրին և թրքահայոց աղերսն անձամբ կամ պատգամաւորութեան միջոցով ներկայացնէ ռուսաց կայսեր և ապա եւրոպական լիազօրների համագումարին: Կաթողիկոսին համոզելու գերը յանձնուած էր Մատթէոս եպ. Իզմիրլեանին, որ շտապօք պիտի մեկնէր էջմիածին: Ներսէսպատրիարք՝ 1878 փետր. 4 թուով Իզմիրլեանի ձեռքը տուած յանձնարարական նամակում Գէորգին գրում էր, թէ Կ. Պօլսի պատգամաւորը ռուսի բազումս խօսել ընդ Վեհափառութեանդ, կամաւ ամենեցուն, եկեղեցական և աշխարհական ազգայնոց...: Յուսով եմ զի արժանի լինելոց են թէ Մատթէոս եպիսկոպոսն թէ

պատգամաւորքն երկոքին եկեղեցականք*), որք զիսել
աւնին առ ողոս Վեհափառութեանդ»:

Իզմիրեան ճանապարհ չգտաւ զէպի Կովկաս, ան-
միջապէս մեկնելու համար: Պատերազմը նոր դադա-
րած լինելով, Կ. Պօլսի և Կովկասի միջև կանոնաւոր
հաղորդակցութիւն դեռ չէր սկսած: Երթեկութիւն կաց
միայն Կ. Պօլսի և Օդեսսայի միջև, բայց այստեղից
գէպի Փօթի (այն ժամանակ Կովկասի ամենայարմար
նաւահանգիստը) դեռ շողենաւ չէր բանում: Իզմիրեան,
տեսնելով որ իր մեկնումն այս կերպով շատ է ուշա-
նում, անհրաժեշտ համարեց անմիջապէս նամակով
գործի էութիւնը մանրամասն պարզել Վահրամ եպ.
Մանկունուն, իբրև կաթողիկոսի մտերմին: Վարժա-
պետեանն էլ հարկաւոր գտաւ իր կողմից դարձեալ գը-
րել կաթողիկոսին փետրուարի 13-ին, թէ «ի նամա-
կէ Մատթէոս եպիսկոպոսի և այլոց, որք այգը են**»),
Վեհափառութիւն Ձեր կարող է իմանալ զխորհրդոց ազ-
գիս», և ապա որոշ կերպով ասում է, թէ «Ազգն խըն-
գրէ ի Վեհափառութենէդ զիմել անճամբ առ. Կայսրն
նախ քան, կամ եթէ չէ հընար՝ գէթ ի պահու գու-
մարման դեսպանախորհրդոյն և շնորհ խնդրել ի նմա-
նէ վասն Հայաստանի, որպէս առ այլա...»: Եւ որով-
հետեւ Կ. Պօլսում գիտէին, որ Գէորգ Դ. հակամէտ չէր
Ռուսիայի օգնութեան դիմելուն, թէև այնչափ էլ ողո-
սատեաց չէր, որչափ Մանկունին, «աջակիցն Նորին Ս.
Օձուրեան», որի պգեցութեան տակ էր գտնվում կա-
թողիկոսն, ուստի Իզմիրեան աշխատում էր Մանկու-
նու վրայ ազդել, որպէս զի այս միջոցով Գէորգ Դ.
հետեւի Կ. Պօլսից տրուած խորհուրդներին: Նա գրում
էր Մանկունուն.

«Ժամանակին ըրածը ոչ ոք կրնայ ընել. ժամա-

*) Այս պատգամաւորներն էին՝ Խրիմեան և Նար-Բէյ.

**) Ակնբազում է աղմուկից Նեքսէս վարդապետին:

նակը շատ բան կը փոխէ. պարագաներուն և դէպքերուն պէտք է հնազանդինք. մեր հիմ ընթացքը փոխելու ենք. մեր խորագրութիւնը և շրջահայեցութիւնը պահելով դիմելու ենք կայսեր: Այսօր Թիւրքիա անոր ստից ներքեւ է: մէկ մեծ ու նշանաւոր մասը կորոյս. ասիական մասին ալ մենք տէր ըլլալու ջանալու ենք: Թիւրքիա ալդ մասին մէջ մնայ ալ, այսուհետեւ Ռուսիոյ խոնարհ ծառան է: Ամեն պարագային մէջ Ռուսիոյ պաշտպանութեանը կը կարօտինք, փութանք միշտ նորա համակրութիւնն ու սէրը գրաւել. փութանք այս անգամ բան մ'ըլլալ, կամ գէթ ապագայի նախապատրաստութիւն ընել, Հայկական Խնդիրն այժմէն հանելով, և օր մը, որ շատ չպիտի ուշանայ, երբ Ասիական Թիւրքիոյ խնդիրն ելնէ (եթէ այս անգամ չելնէ) մեր երկրին վրայ մեր բաժնին տեքն ըլլանք»*):

Այս նամակը յղելուց մի քանի օր յետոյ Իզմիրլեան ինքնեւ հնարաւորութիւն ունեցաւ մեկնելու և նա մարտի սկիզբներն արդէն էջմիածնումն էր: Այստեղ Իզմիրլեանի, նոյն իսկ առաջին քայլերը Մանկունի եպիսկոպոսի ընդգիծութեանը քաղիւցեալ: Վահրամ եպ. սուղեց, որ Իզմիրլեան իր յանձնարարականները տայ նրան, որ նա, Մանկունին, տանի կաթողիկոսին և այս վերջինի պատասխանը բերէ: Մանկունին պատճառաբանում էր, թէ կաթողիկոսը հիւանդ է և անկարող է ընդգնել: Բայց Իզմիրլեան չգիջեց այս առարկութիւնների առջև և Գետրոս եպիսկոպոսի միջոցով մի զեկուցադիր ներկայացրեց. կաթողիկոսին և խնդրեց, որ անձամբ ընդունի իրան, յոյս յայտնելով որ կաթողիկոսը Վերջին իսկ իր անձնական ակաբութեան ժամանակ Հայոց Ազգին ալ կ'ենաց և մահու խնդրոյն լուծմանն համար կը հաճի ի գործ դնել իւր հայրապե-

*) Իզմիրլեանի նամակը Մանկունուն, 13 փետր. 1890.

պական սրբազան պաշտօնը...*) Գէորգ Դ. անմիջապէս հրամայեց, որ Իզմիրլեան ներկայանայ իրան: Այս տեսակցութիւնն և նրան հետևող ուրիշ տեսակցութիւններն ոչ մի դրական արդիւնք չը տուին: Էջմիածնի բարձրագոյն հոգևոր իշխանութիւնն «իւր ընթացքը չփոխեց» և Իզմիրլեան ստիպուած եղաւ ձեռնունայն վերազառնալ կաթողիկոսի հետևեալ խուսափողական պատասխանովը յանուն պատրիարքի.

«Յանցելում եօթնեկի եկն եհնա այսր ի Ս. Էջմիածին հոգեզօն Մատթէոս եպիսկոպոս Իզմիրլեան հոգևոր որդի մեր, մինչ մեք դառնապէս չարաչար ի բազմատազնապ վիշտս, կրկնատեսակ անձնական տկա՜րութեան յոգիս ապաստան եղեալ, և յետ աւուրց՝ ի թեթևանալ ցաւոցս դոյզն ինչ, ներկայացեալ մեզ պատմեաց ի դիմաց Ձերոց գհանգամանաց փափուկ խնդրոյն, զոր ահարկէք յերկոսին գրութիւնքս Ձեր ի թուագրեալս ի 4-ն և ի 13-ն փետրուար ամսոյ անցելոյ: Գիմելով մեր ընդարձակագոյնս լսել ի բերանոյ նորա՜քանի քանիցս խօսակցեալ նմա և ապա աւանդեալ, որ ինչ հարկ և կարևոր թուէր մեզ յօգուտ Ազգի և Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, թոյլատրեցաք նմա վերադառնալ առ Ձեզ առ ի հաղորդել սրբազնութեան Ձերում զբարենպատակ դիտաւորութիւնս մեր և զպատասխանիս»**):

Իզմիրլեան ապրիլի սկիզբները վերադարձաւ Կ. Պօլիս և պատմեց այնուհիւ իր գտած այնպիսի վիճակներէն: Եջմիածնում, երբ այս վիճակն յայտնի եղաւ Կ. Պօլսում, Գէորգ կաթողիկոսի հին ծանօթները հարկաւոր համարեցին իբրեւ վերջին փորձ իրանց կողմից՝ ևս ուղղակի կաթողիկոսին դիմելով փառատել նրա տարակուսանքն և բացատրել անկեղծօրէն իրերի զրութիւնը:

*) Իզմիրլեանի ղեկուցադիրը, 10 մարտի 1878 (Կաթողիկոսն):

**) Էջմիածնի Կաթ. Դիւան:

Հաստ հետաքրքրական է այս առթիւ Կամենից յարգուած մի պատկառելի ազգային գործողի, Սահմանադրութեան ամենահին սիւներից մէկի գրածը Գէորգին։ Ահա ինչպէս էր բացատրում այս նշանաւոր հայը, դոկտոր Սէրվիլէն, պօլսական հայեացքն և ուղղութիւնը 1878 ապրիլ 12 թուակիր իր նամակում։

Հիմն կը թուի, որ որչափ որ Ձեր Սրբազնութիւնը զիսկը ճանչէ, նոյնչափ ալ ես Ձեր Սրբազնութիւնը, իր սիրտը բոլոր հանգամանքներով։ Ճաւախեալն է, որ մէկզմէկէ ի հեռու ես քաջ տեղեկութիւն չունիմ Ձեր կողմի պարագաներուն, ինչպէս ալ Ձեր Սրբազնութիւնը մեզմէ հեռանալէն ետքը այստեղի պարագաներու փոփոխութեանց...։ Ուստի ինծի պարտք կը համարիմ ինչ որ գիտեմ մեր կողմի պարագաներուն վրայ՝ պարզապէս պատմել, Ձեր խոհականութեան ձգելով բռնուելիք կամ արդէն բռնուած ընթացքներն, վասն որոյ դատողութիւն ընել։ Նախ որ Ձեր զիտցած պարագաներն անյայտ եղած են այն օրէն, որ Ֆուատ և Ալի մեռան, առանց մէջը ձգելու, որ զիրենք շարունակէ. ասոր տեղը երևան ելած է զայմալ Էամ (?) պարագաները, այսինքն դարերէ ի վեր այստեղի ժողովուրդը խումբ խումբ զատ կեանք վտրելէն ետքը փորձ մը եղած էր ետքի ժամանակները ասոնք միացնել և միահամուռ ժողովուրդ կազմել, առանց դիպչելու ամեն մէկ խումբի ազգային աւանդութեանց։ Այս փորձը, որ թելադրութեամբ Անգղիոյ և Գաղղիոյ ի գործ դնելու աշխատած են Ռէշիտ, Ալի և Ֆուատ, չը պսակուելով, տէրութեան զօրութիւնն ալ հին դարերու մէջ ունեցած կացութիւնը վերանորոգելու անբաւական քլլալուն, ամեն խումբի համար միմակ ընելիք մը նուաճած է, այն է զատուիլ*) և ամեն մէկ խումբ իր ճարք տեսնէ. ահա հիմակուան կացութիւնը։ Դուք քաջ գի-

*) Հնգգծուածները մերն են։

տէք, Վեհափառ Տէր, որչափ ես և ինձպէմները աշխատեցան իմացնելու այս տէրութեան, որ իւր շահը Հայը առաջ բերիլն է, Ասիան գորացնելով. ասոր փոխարէն իրօք սա ցուցուցին, որ թէև միտում ալ ունենան, անկարող են էական բան մը ընելու»:

«Արդի շարժման մէջ ինչ ընել հարկ էր: Երբ կը տեսնէինք պուլլարը, յոյնը, պօշնակը (բօսնիացին)՝ նմանապէս արաբացին ազգայնութեան խնդիր մէջ կը բերեն, մենք, Հայք, ինչ պէտք էր որ ընէինք: Տաճկաց հետ միանալ. անցեալը արդէն ապացուցած է, որ առօրէնց հետ միանալու համար ուրիշ ճար չկայ, այլ մանկամետական ըլլալ, այսինքն Ազգը ուրանալ: Ահա հայ խնդիրը այսպէս երևան ելաւ. մենք երևան չհանեցինք, պարագաները հանեցին»:

«Մենք որ մեր նախնեաց աւանդութիւնները, որոնց մէջ կան կրօնքնիս, լեզուքնիս և յիշատակարաններնիս, երկրպագելի կը համարիմք, ճար մը փնտռեցինք յաղթողին դիմելով, յաղթողը քաջ ճանչնալով և յաղթողին ապագային մէջ ունենալիք դիրքը աղէկ գիտնալով: Իրեն դիմեցինք խնդիրքներով, որպէս զի մեր ազգը օրինաւոր կացութիւն մը ունենայ: Մենք, ինչպէս որ քաջ գիտէք, ոչ թրքանալ և ոչ ռուսանալ գիտենք. հայ եմք և մինչև ի վախճան հայ պիտի մնամք: Հայութեան նպատակին ծառայելու դիտմամբ գործեցինք և պիտի գործեմք. թէև աղդիւնք ալ ձեռք չբերենք, գոնէ մէկը չի կրնար մեզ ամբաստանել, որ հայութեան պարտքը չկատարեցինք. թէև սխալինք, գոնէ պարտազանց չենք ըլլար»:

«Ձեր Սրբօրիւնը կը կասկածի, որ մեր կողմէն ինքզինքնիս կամ միւնոյն բանն է՝ Ազգը կը ծախենք որու որ ըլլայ. բայց ասանկ չէ, ծախող չկայ, կարելի է առնել ուզող ըլլայ»:

«Կը սխալիմք արդեօք այս բռնած ընթացքնու. մէջ, բայց ինչպէս, երբ որ մեր նպատակը Ձեզի յայտ»

նի է։ Աղէկ գիտցէք, որ այսօր թուրքաց կառավարու-
թիւն չկայ. միակ քրդերու հարստահարութիւն կ'ա-
յայոց համար. միանգամայն ազգ կազմելու կամ առ-
հետանալու խնդիրը կայ մէջտեղը։ Ասանկ պարագային
մէջ քրէական յանցանք է ընդ մեզ թէ որ չգործենք»։

«Դուք, որ մեր լոյսը ըլլալու կոչուած էք, Ձեր
Աթոռը, որ մեր նախնեաց սրբազան աւանդութեան
կեդրոնն է բոլոր ազգայնոց համար, նաեւ անոց հա-
մար, որ Ձեր Աթոռոյն հակառակ կը համարիք, պար-
տազանց կըլլաք թէ որ մեզ աջակից չըլլաք։ Ի՞նչ կը
վախէք, մենք մահկանացու եմք. պարտք կատարելու
համար մինակ այս աշխարհ եկած եմք, պարտք կա-
տարելով պէտք է կեանքերնիս կնքեմք. ահա իմ կար-
ծիքս, իմսկզբունքս. չեմ կարծեր որ այս մասին մէկզ-
մէկէ զատուինք»։

«Ուրեմն, Վեհափառ Տէր, աղէկ գիտցէք, որ ոչ
միայն Ռուսաց, այլ Գերմանացւոց, Անգլիացւոց, Գաղ-
ղիացւոց և բոլոր Եւրոպիոյ զիմեցինք, Ազգին համար
քաղաքական ապագայ մը ճարելու համար։ Ով որ մեզի
հետ է, մեզի բարեկամ է։ Մենք բնաւ մէկու մը անձ-
նատուր չենք եղած և չեմք ըլլար. պաշտպան կը փըն-
տռենք մեր խեղճութեանը։ Թէ որ մէկուն շահը հայու
շահուն հետ կրնայ միանալ, անոր հետ, թէ որ չէ, ու-
րիշի հետ։ Վերջապէս մեզի առաջնորդող սիւնը ազգին
շահն է։ Ձեզի համար ալ այդպէս է, տարակոյս չունիմ»։

«Ահա մեր ըրածը ու ընելիքը. կը մնայ Ձեր Վե-
հափառութեան իր բարձր հաւանութեամբը վաւերացնել»։

«Մնամ Ձեր Բարձր Սրբազնութեան ամենախո-
նար ծառայ և որդի Սէրվիէն»։

Իր գործնական արդիւնքովն աւելի յաջող չլք
Ռուսաստան եկող միւս հայ պատուիրակի՝ Նար-Բէյի
վրայ դրուած յանձնարարութիւնը։ Իզմիրլեան և Նար-
Բէյ միասին էին եկել Օգեսա, որտեղից առաջինը մեկ-
նել էր Թիֆլիս և էջմիածին իսկ երկրորդն ուղղակի

Պետերբուրգ: Իզմիրեան ի մէջ այլոց խօսել էր կաթողիկոսին և Մանկունուն՝ Նար-Բէյի ուղեորութեան նըպատակի մասին՝ և խնդրել, որ նրանք աջակցեն ինչպէս և որչափ հնարաւոր էր: Ըստ այսմ Նար-Բէյ էլ ամբողջ երկու շաբաթ Պետերբուրգում նստած էջմիածնից հրահանգի էր սպասում: Եւ երբ տեսաւ, թէ էջմիածինը չէզոք է մնում, իսկ Կ. Պօլսից էլ այդ միջոցին նոր հրահանգ էր եկել, որին կցուած էր մի կաբէնոր յիշատակագիր, նա այլ ևս չսպասեց և սկսեց իր վրայ դրուած յանձնարարութեան կատարման: Նար-Բէյ հրահանգ ունէր ռուսական կառավարութեան հաւանութեանը ներկայացնել մի ծրագիր Հայաստանի վարչաւան ինքնօրինութեան մասին և միանգամայն պիտի խնդրէր, որ ռուսական զօրքը Հայաստանում իր գրաւած տեղերից չհեռանայ, մինչև որ Հայաստանի ինքնավարութիւնը չիրագործուի...:

Ահա այն ծրագիրն, որ Նար-Բէյ ներկայացրեց Պետերբուրգի վարչական բարձր շրջաններին:

Ա. Հայաստանը պիտի ունենայ ընդհանուր կառավարիչ, անպատճառ հայ-լուսաւորջական, որին պիտի ընտրէ սուլթանը ռուսական ցարի հաճութեամբ: Կառավարիչը պիտի կոչուի մարզպան և վալի, պիտի ունենայ «միւշիբի» աստիճան:

Բ. Հայաստանի նահանգապետներն և գաւառապետները նոյնպէս լուսաւորջական պիտի լինեն, բայց սրանք պիտի ընտրուեն Հայաստանի Երեսփոխանական Ժողովից և վաւերացուեն Բ. Դռնից:

Գ. Երկրի կարգապահութիւնը հայոց ձեռք պիտի լինի. ոստիկանութիւնը հայերից պիտի կազմուի:

Դ. Դատարանները շէրիաթից ազատ պիտի լինեն և պիտի գտնուեն հայ դատաւորների նախագահութեան տակ:

Ե. Քիւրդ արտօնեալների (չօրբաջը, դէբէբէյի) արտօնութիւններ չնջուժը:

Զ. Տուրքերի նոր և արդար բաշխում:

Է. Վաթըֆի (մահմեդական հոգևորական կալուածք) բարեկարգութիւն. առհասարակ կալուածական օրէնքի վերաքննութիւն:

Ը. Թրքերի զինաթափումը Հայաստանում:

Թ. Հայաստանի համար վարչական նոր կանոնադրութիւն, որը պիտի վաւերացնէ սուլթանը՝ Ռուսաստանի հաւանութեամբ: Եւ վերջապէս

Ժ. Զէյթունի հնգադարեան ինքնավարութեան եւ քաշխաւորումը:

Այս ծրագրում երկու կէտ կայ առանձնապէս ուշադրութեան արժանի: Նախ՝ այն մեծ վտանգութիւնն է, որ Կ. Պօլսի Ժողովը (պատրիարքն և խորհրդակիցները) ըստ երևոյթի ունի մի կողմից իր դատի արդարութեան և միւս կողմից քաղաքական հանգամանքների նպաստաւորութեան մասին, այլապէս այնքան խորին լաւատեսութեամբ տոգորուած դիմումներ չէր անի և ըստ այնմ էլ ծրագիրներ չէր կազմի և չէր ներկայացնի: Երկրորդ՝ այն նոր քաղաքականութիւնը, թէ Հայաստանի ինքնավարութիւնը Ռուսաստանի հաւանութեամբ և նրա պաշտպանութեան տակ միայն կաքելի է իրականացնել, ուստի նրա հաճութիւնը դրաւելու համար էլ ծրագրում դրուած էին համապատասխան կէտեր, ինչպէս «ցարի հաճութեամբ», «Ռուսաստանի հաւանութեամբ» և այլն:

Նար-Բէյի բախտից՝ նրա բարեկամ Իգնատիեֆն արդէն Պետերբուրգ էր վերադարձել, որով և կարողացաւ դիւրացնել նրա մտաքը. պետական բարձր շրջանները: Մարտի 14-ին նա ընդունւում է իշխան Գորչակովից, որին ներկայացնում է յիշատակագիր Հայաստանի ինքնավարութեան մասին և թախանձանօք խնդրում է նրա աջակցութիւնը: Ըստ Նար-Բէյի՝ Գորչակով ասել է նրան, թէ վեհ. կայսրն և ինքը Գորչակով մեծապէս ցանկանում էին, որ Հայկական Խնդիրն ևս

«լաւազոյն լուծուին» ստանայ, բայց Անգլիան իր նենգութեամբ ընթացքով խոչընդոտ էր հանդիսանում և Թիւրքիային ոյժ էր տալիս ի վնաս իր հարստահարութեամբ քրիստոնեայ հպատակներին, որոնց մէջ էին և հայերը:

Գօրչակով փոխադարձ այցելութիւն է տալիս Նար-Բէյին և յաջողեցնում է, որ յաղթական ինքնակալն ևս ընդունի նրան:

Մարտի 18-ին Ալէքսանդր Բ. կայսրը ունկնդրութիւն է շնորհում նրան: Ահա ինչպէս է նկարագրում ինքը Նար-Բէյ այս ունկնդրութիւնը:

«Բազումք սպասէին ի դահլիճի անդ ընդունելութեան, այլ մուծին զիս նախ քան զամենեսին առաջի մեծի ինքնակալին: «Ճանաչեմ զձեզ, — ասաց, — և ուրախ եմ տեսանել զձեզ այսր վերստին: Տեսի զյիշատակագիրք ձեր և եթէ հանգամանք քաղաքական ներեսցեն, կամիմ զի գոն լինիցի ազգն Հայոց յապագային»: Եհարց ասաթէ Բ. կարճէք երաշխաւորել ձեզ զբարեկաւութիւնս 16-րդ յօդուածոյ դաշնագրի Սան-Ստէֆանոյի: Պատասխանի ետու թէ բազմիցս պատրեալ ի Տաճկաց, չկարեմք այլ ևս յուսալ ի խաբուպատիր խոստմանս նոցա: Թող զի՝ և եթէ կամիցին իսկ չկարացեն զսպել զԲիւրտըս և զայլազգի վոհմակս բարբարոսաց, բնակելոց ի Հայաստան: Ապա ի վերայ բերի թէ չիք մեզ այլօրինակ զերծանիլ ի հարստահարութեանց, բայց եթէ պաշտպանութեամբ Ռուսիոյ և յերկարացմամբ զինուորական գրաւման, մինչև հաստատեսցի ի Հայաստան ինքնավարական իշխանութիւնս պէս գունակ Լիբանանին: Այստեղ Նար-Բէյ ներկայացնում է կայսեր Հայաստանի ինքնավարութեան ծրագիրը: Եւ այսպէս է շարունակում իր նկարագրութիւնը. «Ընդալա ինքնակալն զծրագիրն և յակն արկեալ մի անգամ, բարեւոք է, — ասէ, — գուն զործեսցուք: Աղօթաւ արարէք զի օգնեսցէ ինձ Աստուած: Յայտ է թէ ջան ի վար ար-

կի տալ միշտ զպատշաճական պատասխանիս: Յիշեցուցի նմա (որ և Կորնելիոս իշխանի) չընդդիմանալն մեր ազգովիմբ, չառնուլ զէն ընդդէմ սրբոյ Խաչին, զոր նա ինքն ինքնակալն ունէր ի ձեռին ի դրօշ ազատարար քրիստոնէութեան: «Գովելի էր քաջութիւն այդ Ձեր» ասէ: Յաւելի քաղաքավարութեամբ և զգուշաւոր բանիւք շնորհակալ լինիլ զի կամեցաւ ի հանդէս ածել յաչս աշխարհի զհաւատարմութիւն և զքաջութիւն հայ զօրավարաց: «Նոքա գոհ արարին զիս» պատասխանեաց ինքնակալն ախորժ հաճութեամբ դիմաց: «Մի ևս զբխաւոր խնդիր մեր ասեմ ի Վեհ. Տեառնէդ այս է, զի բարեհաճեսցիք դիւրացուցանել Առաքելական Աթոռոյ մերոյ տարածել զլուսարձակ և զփրկաւէտ ազդեցութիւն իւր ի վերայ տաճկաստանեայց Հայոցս»: «Այլ,—ասէ,—ապաքեն դուք ինքնինքն ընդդէմ կայք այդմ, եւ այս ի մեծ վնաս Ձեզ»: «Ներեսցէ ինձ Վեհափառութիւնդ տալ դիտել թէ ազգ մեր զՍ. Աթոռն իւր համարի կիդրոն կրօնական միութեան իւրո, և ցանկալով ցանկայ զի սրբազնագոյն դահակալն նորա ունիցի զնախնին իւր ընդարձակ և լիութի հովուապետական տեսչութիւն ի վերայ մեր, զի այն է օգուտ մեր և շահ և փրկութիւն. այլ Բ. Գոռն ընդդիմանայ այդմ, և կոման ի կնազիւնժ վիպէ և ըղձից այսց ժերոց, և բուռն է հակառակութիւն տաճկաց ոչ միայն յընթացս տասնհինգամեայ պաշտօնավարութեան իւրոյ, այլ և նոյն իսկ յաւուրս վերջինս կնքելով դաշնագրին: Աղէ Վեհափառութիւն. Ձեր բարեհաճեցի տալ ի զլուխ հանել և զայս մեր խնդիր, զոր հինսական համարիմք, ի բարգաւաճանս Եկեղեցւոյ մերոյ»: «Այլ», կենսական խնդիր է այդ,—յաւել ինքնակալն,—և զկարեւորն հոգասցուք ի ժամանակին: «Ներեսցէ ինձ Վեհափառ Տէրդ,—ասացի,—զի սորջացայ աւետել համազգեացս զսիրալիր համակրանս և զխոսամունս զոր բախտ եղև ինձ բնել յՕգոստոսփառ շրթանց Ձերոց»: «Ասացիք համազգեացդ զի ես սիրեմ

զագգն Հայոց», պատասխանի ետ կայսրն: Եւ մինչ խոնարհէաք միմեանց, յափշտակեցի զձեռննորա և համբռնելով գոչեցի. «Օծեալդ Աստուծոյ, թոյլ տուր զի յանուն չորս միլիոն տառապեալ հայոց համբուրեցից զաջն զայն, որ տայ փրկութիւն Հայաստանի»: Այո, ունիցիք դուք միշտ զիմ համակրութիւն, վստահ լերուք յիմ վերայ»: Այս եղեն վերջին բանք ինքնակալին, և ես մեկնեցայ արտասուագին խնդրութեամբ, խնդրելով ի Տեառնէ և բարեմաղթական բանս ինչ ասելով վամս կենաց Նորա և Օգոստոսփառ Ընտանեացն և Զաւակացն*):

Վեհանձն կայսեր այս սիրալիր ընդունելութիւնը Նար-Բէյ անմիջապէս հեռագրում է Կ. Պօլիս Ներսէս պատրիարքին:

Հետեալ կիրակի օրը, ապրիլի 23-ին, հայ եկեղեցում պատարագի ժամանակ Նար-Բէյ իր քարոզումն էլ աւետեց կայսեր այս բարեհաճութիւնը հայերի նըկատմամբ:

Սակայն ոռւս պետական անձերի հետ Նար-Բէյի տեսակցութեան արդիւնքն այն եղաւ, որ նա համոզուեց, թէ իր ներկայացրած ինքնավարութեան ծրագիրը հաւանականութիւն չունէր յաջողելու... Ոչ միայն նրա իրականացումը Ռուսաստանի բարի կամքից և արտամադրութիւնից չէր կախուած, այլ մինչև իսկ ոռւսական դիւանագէտները չէին խոստանում, թէ յառաջիկայ կօնգրէսում պիտի պաշտպանէին այդ ծրագիրը: Եւ հայ եպիսկոպոս-պատուիրակը գրեց Կ. Պօլիս Վարժապետեանին, թէ, չնայելով իրան եղած սիրալիր ընդունելութեան, գործնականի մասին այնքան անորոշ պատասխաններ էր ստացել, որ ինքն իսկ գոհ չէր թէ հետեաբար իր վրայ դրուած յանձնարարութիւնն ահնկալուած յաջողութիւնը չէր ունեցել:

*) Նար-Բէյի ղեկուցումը Գէորգ Կաթողիկոսին Պետերբուրգէց, 21 մարտի 1878 թ.:

Նար-Բէյի պատուիրակութեան այս անյաջողութիւնը վհատում պատճառեց Կ. Պօլսում, ուր առանց այն էլ նրա պատճառով ազգային վարչութիւնն և առանձնապէս պատրիարքը շատ նեղն էին դրուած թիւրք կառավարութեան կողմից: Սաղրազամը բացարձակապէս իր խորին դժգոհութիւնն էր յայտնել Նար-Բէյի այս առաքելութեան նկատմամբ և պահանջել էր, որ անմիջապէս վերադառնայ նա այնտեղից: Կառավարութեան այս զարոյթն ի նկատի ունենալով, բարեկամները գրել էին Նար-Բէյին, որ նա մի առ ժամանակ չվերադառնայ Կ. Պօլս, մինչև որ հանգամանքները փոխուեն: Ներսէս պատրիարք էլ համապատասխան հրահանգ ուղարկեց նրան, և Նար-Բէյ ըստ այնմ Պետերբուրգից մեկնելով անցաւ Եւրոպա և միացաւ այնտեղ Խրիմեանին:

Այժմ տեսնենք, թէ ինչ վերաբերմունք ցոյց տուին ռուսահայերն և բուն ռուս ժողովուրդը թրքահայոց դատին: Սան-Ստէֆանոյի դաշնագրի առթիւ:

Հայկական Խնդրում. Գէորգ կաթողիկոսի ի սկզբանէ ի վեր՝ գլխաւորաբար Մանկունու ազդեցութեան տակ՝ ցոյց տուած անտարբերութիւնը միայն թրքահայերին չէ, որ վիշտ էր պատճառում: Ռուսահայերի մեծ մասը նոյնպէս եռանդով իր աչքերն ուղղած էր այն կողմը, նոյն ոգևորութեամբ հետևում էր պօլսական խմբի կատարած ջանքերին և նոյնպիսի իդէալներ էր սնուցանում թրքական Հայաստանի ժողովրդի վիճակի բարւոյթման մասին, ինչպիսին ունէին պօլսիցիք: Ուստի ռուսահայերն ևս պահանջում էին, որ Գէորգ Դ. ազդուապէս աջակցի այս ուղղութեամբ կատարուած ջանքերին, նոյն իսկ ինքնաբերաբար հարկ եղած քայլերն պահելով*):

*) Այն միջոցին, 1878-ի հետ. 15 թուով Բաքուից մի հեռաբերական նամակ է ուղղուած Գէորգ կաթողիկոսին, «Հայտադի» ստորագրութեամբ, որից աւելորդ չենք համարում մի քանի հատուածներ յառաջ բերել:

Ռուսահայ լրագրողներն ևս մի բանում համերաշխ էին, այն է՝ որ անհրաժեշտ էր ինքնավարութիւն պահանջել Հայաստանի համար: «Մշակում» Գրիգոր Արծրունին երկարօրէն զբաղվում էր թրքահայերի վիճակով և գտնում էր, թէ կամ Հայաստանին տեղական լիակատար ինքնավարութիւն պէտք էր տալ, և կամ, եթէ այս անկարելի էր, այն ժամանակ լաւագոյն էր, որ երկիրն ուղղակի միացուէր Ռուսաստանին: Թիւրք կառավարութեան սովորական տիրապետութեան տակ Հայաստանի վիճակի ոչ մի բարեփոխում հաւանական չէր գտնում նա: «Մեղուն» կողմակից էր առաջին միջոցին, այսինքն ինքնավարութեան, բայց ոչ երկրորդին: Երբ յայտնի եղաւ, որ Սան-Ստեփանօյի դաշնագրում ոչ մին է որոշուած և ոչ միւսը, «Մշակ», ընդհանրապէս դժգոհ 16-րդ յօդուածից, խորհուրդ էր տալիս, որ գոնէ այսուհետեւ Գ. Պօլսի ազգային վարչու-

«Բազմազաւթան և բազմակնճիւն. Արեւիտն Հարցը լուծուելու վրայ է. զրեթէ բոլոր ազգերն անպատմելի հոգածութեամբ և զգուշաւոր ու հեռատես պատրաստակա՞նութեամբ հետազօտում են այդ լուծման եղանակը, ընթացքը և նրա հետեւնեքը: Թէ մեծամեծ և թէ փոքրիկ ազգութիւններն աշխատում են որքան հնար է շատ օգուտներ քաղել այս գէպից, որովհետեւ այգալիսի գէպերը հազուադիւս են և անգին են ազգերի դոյութեան համար նոցա կեանքի պատմութեան մէջ... Ամենայն տեղերի հայեր մեծ յոյս ունէին, որ պատերազմից յետոյ Հայաստանն ևս իւր հաւատարմութեան և կրօն անթիւ չարեքների փոխարէն մի բան կը ստանայ իւր կենարո՞նում իւր որդոց պատաշարութեան համար, Իւրաքանչիւր օր մի հեռագիր և լրագիր խաղաղութեան պայմանների մասին գրեալով լուրեր բերելով, մեծ գործմանքով և սրբի ցաւով տեսնում ենք, որ ոչ մի տեղ հայի և Հայաստանի անունը չկայ... Ձեք օրով աշխարհի մէջ մեծ պատմական իրողութիւն է կատարվում... Արդեօք մի հոգացողութիւն, մի նախագիծ ունի՞ք պատրաստած, մի սրելից գործնական քայլ առնած կամ անելու էք այս մասին: Ռուսաց կայսեր եւ միւս եւրոպական տէրութիւնների առջեւ միջնորդելու եղանակեամբ պաշտպանելու էք Հայակա՞ն ճիշդիւր... Բայց առ հասարակ ամենքը

Քիւնն իր գլխաւոր ուշադրութիւնը կենտրոնացներ Հայաստանի վրայ, և ազդարարեալ էր, որ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը տեղափոխուի Վան կամ Էրզրում: Արժուէնին մատնուած էր, թէ եթէ վարչական-տնտեսական ինքնավարութիւն չէր մուծվում այնտեղ, այս միջոցով գէթ Ազգային Օսմանադրութեան ծրագրած տեղադրումներն, աւելի շուտով մատչելի կը դառնային մայր երկրի ժողովրդին: Որչափ և բաղձալի լինէր այսպիսի մի ծրագրի իրագործումը, բայց տարակոյս չկար, որ նրա իրականացումը գծուարին էր և մեծ խոչընդոտների պիտի հանդիպէր:

Բուն ուսւ լրագիրներն ևս 1877—1878-ին յաճախ գրադվում էին. Հայկական Հարցով և շատերը նոյնպէս կողմնակից էին Հայաստանին ինքնավարութիւն տրուելուն: Ազան այնպիսիներն, որոնք նոյն իսկ անկախութիւն էին պահանջում Հայաստանի համար: «МОСКОВСКІЯ ВѢДОМОСТИ» հանրածանօթ պահպանողական լրագիրն

կարծում են, որ դուք անհոգ նստած եք և միայն ձեր անձնական հոգեպառնութեան վրայ եք մտածում...: Անցեալ ամառ (1877) Բազուի հասարակութիւնը մի բազմաստորագիր ազերսով գիմեց Ձեր Վեհափառութեանը և աղաչեց, որ հոգաք ռուսահայոց խորհրդով մի պտագմաւորութիւն կազմակերպել և վազօրօք ուղարկել ուր հարկն էր: Այս ազերսին Դուք թիչ նշանակութիւն տուիք: Դուք պտատախանի անգամ չտուիք հասարակութեան, որը երկար խորհելուց յետոյ էր որոշում արել Ձեզ գիմելու...: Այս ասանամետայ պտտերաւմի ժամանակ Ռուսաստանի մեր հոգեորակաւորութիւնը թալրովին անտարբեր մնաց, ոչինչ չգործեց, երբէք գործնական կերպով չաշխատեց մեր թշուառ եղբայրների ապագայի համար: Կարծում ենք, որ նոքա ամենքը Ձեզ էին նայում, Ձեր բաղադրականութեանն էին հիպեւում որ լուս և անտարբեր նստեցին մինչև այժմ. եթէ ոչ հոգեորակաւորութիւնը կարող էր մեծ գործ գործել, եթէ նետելէր իւր աշխարհական եղբայրների քաղաքականութեանը: ...Տէրութեան (Ռուսաստանի) բաղադրականութիւնը ոչ միայն չէր արգելի՛ այլ և ամենայն ուրախութեամբ կօծանդակէր մեզ գործ տեղնելու...:

(Կաթող. Դիւան)

առաջինն եղաւ, որ 1876-ից սկսեց գրադուել Արեւելեան Խնդրով և նպաստաւոր յօդուածներ էր գրում հայերի մասին, թէև նա մինչև այն ժամանակ առանձին համակրանք չէր տաժում նրանց նկատմամբ: Անշուշտ արտաքին հանգամանքներից զրդուած, նա հայերի համար էլ նոյն իրաւունքներն էր պահանջում, ինչ որ պիտի տրուէին բալկանեանքրիստոնեաներին: Միթէ,—ասում էր ոուս լրագիրը,—հայերը պիտի չբարտանան քաղաքական իրաւունքներ, լոկ այն պատճառով, որովհետև նրանք տանջուել են, չարչարուել են, բայց համբերել են և չեն ապստամբուել: Նրանից վերջ ուրիշ ոուս լրագիրներ ևս սկսեցին հետաքրքրուել Հայկական Խնդրով և շարունակ հրատարակում էին լուրեր, տեղեկութիւններ և յատուկ ընդարձակ յօդուածներ թէ ինքնուրոյն և թէ Կովկասի և Եւրոպայի լրագիրներից քաղուած: Խուսական լրագիրներից շատերն այժմ հերքում էին այն «սխալ և ծուռ գաղափարներն», որոնք մինչև հիմայ կազմուել են «այս աշխատասէր և ընդունակ ազգի» վրայ: Խուս օրթոդոքս եկեղեցու բերան թերթերն ևս նըպաստաւոր էին Հայկական Դատին: «Православное Обозрѣніе» կրօնական ամսագրի մարտի (1878) համարում Թէօֆան եպիսկոպոսն, որ 10 տարուց աւելի բնակուել էր Արեւելքում, առաջարկում էր... «Փոքր Ասիայում վերականգնել հայկական թագաւորութիւնը»: Այս մտքով էր խօսում այժմ նաև Պետերբուրգի կիսապաշտօնական «С.-Петербургскія Вѣдомости» պահպանողական թերթն, որ գրանից քիչ ժամանակ յառաջ հայերի դէմ էր գրել և այս պատճառով վիճաբանութիւն էր ունեցել Պետերբուրգի յայտնի «Голосъ» յառաջդիմական լրագրի հետ, որ միշտ համակիր էր հայոց և պաշտպանում էր հայ ժողովուրդն ուրիշների անիրաւ չարձակումներից: Այս նպաստաւոր տրամադրութեան ներքին շարժառիթը պարզուած ենք տեսնում Բրիւէլի «Le Nerd» լրագրում, որ ոուսական

հայեացքի արտայայտիչն էր համարվում արտասահմանում: «Le Nord» առաջարկում էր Փոքր Ասիայում կազմակերպել հայկական իշխանություն, «որն, անկասկած հարկաւոր, փոքր և թույլ լինելով միշտ Առևտրատանի ազդեցութեան տակ պիտի գտնուի և նրանից պիտի ստանայ իր բարոյական ու մտաւոր, ինչպէս և նրա թակահարի ու քաղաքական կենդանութիւնն և միևնույն ժամանակ մի նախագուռ պիտի կազմէ թիւրքերի դէմ»: Եւ ճիշտ այս հիման վրայ էլ Անգլիան պիտի հակառակէր այսպիսի ինքնօրէն Հայաստանի կազմակերպման...:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Օսմանեան Խորհրդարանի երկրորդ շրջանը.— Հայ երեսփոխաններն և նրանց քննադատական ճառերը. — Խիստ քննադատութիւն և յարձակում կառավարութեան դէմ. — Խորհրդարանի փակումն և փակման պատճառները. — Արդիւ Համիդի վերաբերմունքը. նրա ծայրայեղ կասկածոտութիւնը:

Պատերազմի տաք միջոցին, բացուեց Օսմանեան Խորհրդարանի երկրորդ շրջանը: Ըստ սահմանադրութեան՝ նոյնմբերի սկիզբը գումարուած պիտի լինէր նա առէն, բայց իրօք միայն գեկտեմբերի սկիզբը կարողացաւ ժողովուել: Ընտրութիւնները դարձեալ նախկին ձևով, այն է՝ ժամանակաւոր կանոնների համաձայն կատարուեցին, որովհետեւ Խորհրդարանի Ա. շրջանի ջուէարկած ընտրողական օրէնքը կառավարութեան կողմից չէր ընդունուել:

Նոր երեսփոխանների թիւն այս անգամ 107 էր, որոնց 60-ը մահմեդական և 47 ոչ-մահմեդական: Հա-

յերն այս անգամ ևս մեծ յաջողութիւն ունեցան և համեմատաբար մեծ թուով ներկայացուցիչ ուղարկեցին նոր շրջանի համար: Այս երեսփոխաններն էին՝

4. Պօսից—1) Յովհ. Ալլահվերդի, 2) Ալէքսան Սափայեան և 3) Յակոբ Գազազեան (որ յետոյ դարձաւ Արզիւլ Համիդի հաւատարիմ բարձր պաշտօնեայ և ժառայեց նրան մեծ անձնութիւնութեամբ իբրեւ Անձնական Գանձի մինիստր և կարճ ժամանակով նաեւ Ելեմըտից մինիստր):

Սեբաստիայից—4) Գէորգ Փափագեան,

Տրապիզոնից—5) Յովհ. Կիւրեղեան,

Կարսից—6) Խաչատուր Ներսիսեան,

Երզնկայից—7) Կիրակոս Գազանճեան,

Ադրիանուպօլիսից—8) Ռուբէն,

Հալեպից—9) Մանուկ Խարաճեան,

Դանուբեան նահանգից—10) Յակոբ Գազանճեան,

Քրուսայից—11) Եավրուեան,

Աղանայից—12) Պզտիկեան և

Զմիւռնիայից—13) Յակոբ Սպարթալեան:

Խորհրդարանի այս երկրորդ շրջանը սուլթան Համիդ անձամբ բացաւ և զահական ճառում չվարանեց յայտնելու, թէ «օրէնսդրական և քաղաքական գործերում ճշմարտութեան վերահասու լինելու, ինչպէս և պետական ու հանրային շահերը պաշտպանելու համար անհրաժեշտ է խօսքի ազատութիւնը...»: Իր ճառը վերջացրեց աւելի մեծ կեղծիքով, այն է թէ «Տէրութեան միակ փրկութիւնը Սահմանադրութեան գործադրութեան մէջն է կայանում...»*):

Ցեղերի հաւասարութեան հիմնական սկզբունքով իբր թէ տոգորուած նոր մահմեդական երեսփոխանները զժգոհութեան ձայն բարձրացրին, երբ յայտնուեց,

*) Սայիդ փաշա (նախկին սադրաղամ) իր Յիշողութիւններէ մէջ ասում է, թէ ինքն է խմբադրել սուլթանի խօսած այս ճառն: («Սայիդ փաշան ինքն իմ թրքաթը», Ա. հատ. էջ 14):

որ ամենածեր երեսփոխանն, որ ժամանակաւորապէս նախագահական աթոռը պիտի գրաւէր, պատահամբ քրիստոնեայ էր, մի յոյն, Միխայլաքիազզանունով:

Վերջնական ընտրութեան ժամանակ այնուամենայնիւ մի քրիստոնեայ փոխ-նախագահ ևս անցաւ, որ էր Յովհաննէս Ալլահվերդի:

1878 յունուարի 12-ի և 19-ի նիստերում թիւրք պետական պաշտօնեաների զեղծումները դարձեալ խիստ քննադատութեան տառակայ դարձան, որին մասնակցեցին երկու հայ երեսփոխան, Քարաճեան և Գազազեան: Բայց ընդդիմադիրներէ բուն պարագլուխը մի ազատասէր մարդ էր, Ամէդէֆ. Եէնիշէհիրլիզադէ, որ ուղղակի նրանց՝ այդ պաշտօնեաներին գող և կաշառակէր էր անուանում: «Իմ գաւառում (Այդընի վիլայէթ), —ասում էր նա,—կառավարութեան պաշտօնեաները հարստահարում են ժողովուրդը, դատարանների պաշտօնեաները գողանում իրանց իբրև աւանդ յանձնուած գումարները, իսկ ոստիկաններն ուղղակի կեղեքում են ժողովուրդը...»: Եւ հայ ու թիւրք երեսփոխաններ փոխընդմիջ փոխ երեւան էին հանում իրանց գաւառներում պաշտօնեաների կատարած զեղծումներն և պահանջում էին նրանց պաշտօնանկութիւնը: Բայց այս պահանջումներն և բողոքներն անխելի էին մնում կառավարութեան կողմից, որ արդարացնում էր իրան, ասելով թէ պատերազմի ժամանակ որևէ բարենորոգում անկարող է կատարել: Այնուամենայնիւ Քորդաքանը գահական ճառի պատասխանում իր դժգոհութիւնը յայտնեց գործադիր իշխանութեան (ալէթը իշրաիյէ) անկարողութեան մասին:

Յունուարի 28-ի նիստում հայ երեսփոխանները յարմար առթից օգտուելով անվախ կերպով յուզեցին գաւառական հարստահարութիւնների խնդիրը: Քարաճեան երկարօրէն բացատրելով միւլթիքիսների (հարկահաւաքների) գործած զեղծումներն՝ առաջարկում էր,

որ առհասարակ աշարի (տասանորդ) գրութիւնը վերցուելու տուրքի նոր ձև հաստատուի, ինչպէս այդ ընդունուած էր աւելի քաղաքակրթուած երկիրներում: Եւ խորհրդարանի մեծամասնութիւնն սկզբունքով ընդունում է այս առաջարկութիւնը:

Մի հայ երեսփոխան էլ գաւառական պաշտօնեաների զեղծումների մասին մանրամասն խօսելով, երկրի վաճառականութեան, արհեստների և այլ օգտակար գործերի յետաճանցութեան իբրև գլխաւոր պատճառ յոյց տուեց այդ զեղծարար պաշտօնեաներին և մի առ մի յառաջ բերեց, թէ նրանք Հայաստանում ինչ գողութիւններ և չարիքներ են կատարել: Ամբողջ խորհրդարանը ծափահարութեամբ ընդունեց նրա այս յայտնութիւնները: Մի ուրիշ հայ երեսփոխան էլ, Գ. Փափազեան, փաստացի վկայութիւններով երևան հանեց թիւրք հատարաններում կատարուած զեղծումները: Հայ երեսփոխանները ջերմ պաշտպան հանդիսացան նաև մամուլի ազատութեան: Բայց թէ հայ և թէ միւս քրիստոնեայ երեսփոխաններն աւելի խիստ բողոքի ձայներ բարձրացրին՝ Եւրոպական Թիւրքիայից դարձած բաշկիքոզուքների (անկանօն զօրք) վայրենութիւնների դէմ, որոնք Կ. Պօլսի փողոցներում այն ժամանակ, ազատ համարձակ ծախում էին ոչ միայն քրիստոնեայ եկեղեցիներից գողացած նուիրական անօթներ և այլ իրեր, ժողովրդից յափշտակած արջառն և ոչխարներն, այլ նոյն իսկ իրանց առեւանգած և միասին Կ. Պօլսի բերած բազմաթիւ մանչ և աղջիկ քրիստոնեայ երեխաներ: Հայ և յոյն պատրիարքարանները գնել էին այդ թշուառների մի մասը, բայց չէրքէսների ձեռքում դեռ ևս 300-ից աւելի այդպիսի գերի էր մնում: Խորհրդարանը յոյն և հայ երեսփոխանների բողոքին համաձայնեց, և կառավարութիւնը յանձին առաջին մինիստր Ահմէդ Վէֆիկ փաշայի՝ խիստ հրաման հանեց այս ամօթալի գերեզմանութիւնն արգելելու համար: Այս գործն այն-

քան վրդովեցուցիչ էր, որ մինիստրը հարկ համարեց տնձամբ էլ այցելել ներսէն պատրիարքին և խնդրել, որ սա ևս իր կողմից յատուկ մարդ նշանակէ, որպէս զի կառավարութեան հետ միասին գործելով երևան հանեն, թէ որտեղ են պահվում և ծախվում այդ քրիստոնեայ գերի մանուկները:

Այս չէրքէսներն էին, որոնց, յետոյ, թիւրք կառավարութիւնը հայաբնակ գաւառներն ուղարկեց, իբր թէ հաստատուն ընակութեան համար, և նրանք այնտեղ լրացրին եւրոպական նահանգներում կատարած վայրագութիւնները բաղմաթիւ հայ գիւղեր կողոպտելով և ոչնչացնելով իրանց շրջանում:

Այն ամեն գազանութիւններն և հարստահարութիւններն, որոնք կատարվում էին երկրի զանազան կողմերում և որոնց այնքան աշխատում էր ծածկել կառավարութիւնը, խորհրդարանում արձակ համարձակ երևան էին հանվում: Խօսքի ազատութիւնից ընդարձակօրէն օգտվում էին մանաւանդ հայ երեսփոխաններն, որոնք, քաջալերուած իրանց մի բանի ազատամիտ թիւրք և յոյն ընկերակիցների օրինակներից, համարձակ կերպով մատնանիչ էին անում գաւառական ժողովրդի կրած հարստահարութիւններն և նրանց հեղինակներին: Երզնկայի երեսփոխան Կիրակոս Գազանճեան մի երկար ճառով յառաջ է բերում երկրի վարչութեան վատթարութեան պատճառներն, որոնք հաւատարիմ պատկեր են ներկայացնում ընդհանուր երկրի մէջ տիրող սխառեմի:

«Ա. Հաւատարիմ, պատուաւոր, պարտականութիւնը ճանաչող և ժողովրդեան համակրութիւնը գրաւող պաշտօնեաներն առանց պատճառի, առանց յանցանքի, ի հարկէ ստիպեալ ըսելով հրաժարեցնելն:

«Բ. Անպատիւ, ագէտ, կաշառակուլ և պարտականութիւնը չգիտցող պաշտօնէի մը վրայ երբ գանգատ կըլլայ, իսթիլամի կանոնով զայն արգաքացնել և վերա-

հաստատելն: Եւ երբ ձայները տարապայման բարձրանան և զայն հոն թողուլ անհնար ըլլայ, կամ ուրիշ տեղի մը հետ փոխել (բէջայիշ) և կամ անկից հանելով անմիջապէս ուրիշ լաւագոյն պաշտօնի մը գնենն:

Գ. Տէրութեան և ազգին փնտասկար պաշտօնէից անպատիժ մնալն:

Դ. Կաշառառուի և կաշառատուի համար հաստատեալ կանոնի ծուռ ըլլալը, որով պաշտօնատարը կաշառակերութենէ չեն վախնար:

Ե. Կողմնակալութիւն, պաշտպանութիւն (իլթիմաս) և մարդ շահեցնելու սովորութիւնը...*):

Այս պատճառներին իբրև բացատրութիւն ճառաթօսը բազմաթիւ փաստեր է յառաջ բերում, մանաւանդ վերջին ժամանակները կատարուած բռնութեան և անկարգութեան դէպքերից, և ապա աւելացնում է. «Ասոնք և ասոնց նման հազարաւոր զեղծմունք տեսնող ժողովրդեան քով համբերութիւն կը մնայ»:

Ուշագրութեան արժանի է, որ այս վաղամեռ խորհրդարանի հայ երեսփոխանները գանգատուելով հանդերձ թրքական վարչութեան դէմ՝ միևնոյն ժամանակ իրանք իրանց ջերմ օսմանցի էին ցոյց տալիս: Երբ պատերազմը մօտենում էր իր վախճանին և լուրեր էին տարածուել, թէ Թիւրքիան պիտի ստիպուէր իր երկրի մի մասը զիջել յաղթական Ռուսաստանին, Հալէպի երեսփոխանը, «յանուն 500,000 հայոց, որոնք կը գտնուին Հայաստանի մէջ և որոնց նախնիքը 500 տարի է ի վեր այնքան հաւատարմութեամբ ծառայեր են օսմանեան պետութեան, յանուն և Երեսփոխանական Ժողովոյն մէջ գտնուած իր ընկերներուն» խնդրեց, որ «եթէ Ռուսիոյ տէրութեան պատերազմական ծախք հարկ ըլլայ վճարել, կը խնդրենք վեհափառ սուլթանէն, որ Հայաստանէն երկիր չտրուի, տեղը դրամ վճա-

*) «Մատիս», 1878 № 2082

րուի. և եթէ այս անհնար ըլլայ, մեր բողոքն յանուն ազգին՝ բարեկամ տէրութեանց ուշադրութեանը ներկայացուի: Իսկ եթէ ուսաց անպատճառ հող պիտի տրուի, կը խնդրենք, որ, չտրուի Հայաստանէն, տէրութեան ամեն ժամանակ տազնապ բերող կողմերէն տրուի»*)։ Հայ երեսփոխանների այս բողոքը մասամբ անշուշտ հիմնուած էր նաև այն երկիւղի վրայ, թէ եթէ թրք. Հայաստանը Ռուսաստանի իշխանութեան տակ մտնէ, այնտեղ հայութիւնն իբրև առանձին ազգ իր գոյութիւնը վտանգի պիտի ենթարկէ, կորցնելով իր մայրենի լեզուն և նախնեաց հաւատը...։ Իսկ թիւրք երեսփոխաններն այդ խօսքերն ամբողջապէս նրանց օսմանեան հայրենասիրութեան վերագրելով՝ չափազանց գոհ մնացին։ Խորհրդարանն որոշեց, որ այս խնդիրը ներկայացուի կառավարութեան նկատառութեան։

Որչափ էլ կառավարութեան թուլութեան, անկարողութեան և պաշտօնեաների ղեղձումների դէմ խօսուածներն անհաճոյ էին սուլթանին և կառավարութեան, այնու ամենայնիւ մինչև մի աստիճան տանելի էին, և այդ պատճառով Խորհրդարանի գոյութիւնը չէր վտանգուի, եթէ չլինէր ուրիշ, աւելի ծանրակշիռ պահանջում Խորհրդարանի կողմից։ Կառավարութիւնն ամենից աւելի անհանգստացնողը Խորհրդարանի պատերազմական գործերի մէջ խառնուելն և յատկապէս բանակի կրած անյաջողութիւնների պատճառները քննելն էր, որ մինիստրութեան համար չափազանց անցանկաւոր էր համարվում, թէև Խորհրդարանն այդ խիստ հարցապնդումներն և նոյն իսկ յարձակումներն անելով պարզապէս ժողովրդի մէջ տիրող զգացմունքին արձագանգ էր հանդիսանում։ Պատերազմի առաջին շրջանումն իսկ, երբ օսմանեան ղէնքը համեմատաբար

*) Հ. Մ. Նուրիխան, «Ժամ. Գառմ», Գ. հ. էջ 552.

յաջող վիճակի մէջ էր, մի թիւրք երեսփոխան հարցումներ էր ուղղել բանակի հրամանատարներէ անընդունակութեան մասին և առանձնապէս յարձակուել էր պատերազմական միջոցներ և թնդանօթարանի միւշիքը Մահմուդ փաշայի դէմ: Երբ Ուրդանանի գրաւման լուրն հասաւ, զօրոհութեան ձայներն այդ փաշաների դէմ ևս աւելի մեծացաւ և վերջապէս նրանց անկումն յառաջ բերաւ Սորհրդարանի երկրորդ շրջանում պատերազմական գործողութիւնների վարման եղանակի դէմ շատ ասեղի խիստ ձայներ լսուեցին, որոնք պահանջուէին, որ կառավարութիւնը բացատրութիւն տայ այդ մասին Սորհրդարանին: Երբ որոշուեց, որ պարտուող զինուորական հրամանատարներից ոմանք պատերազմական ատենանի առջև դատուին, Սորհրդարանը պահանջեց, որ դատավարութիւնը հրապարակային լինի և ոչ գաղտնի. իսկ հայ երեսփոխաններից մին յարմար էր համարում, որ Օսման փաշան լինի պատերազմական ատենանի նախագահն՝ իբրեւ ամենից արժանաւոր գիտութեալներ: Սյս պահանջումները խիստ կիրպիլ ներդաշնում էին կառավարութիւնը: Եւ անա 1878 փետրուար 2/14-ին առաջին մինիստր Ահմէդ Վէֆիկ փաշան սուլթանական մի հրաման է կարդում, որով Սորհրդարանը լուծվում էր անորոշ ժամանակով: Իբրեւ պատճառ յատաջ էր բերուած երկրի քաղաքական լուրջ կացութիւնը: Արդիւ Համիդի այս անակնկալ քայլը շատ մեծ ապաւորութիւն թողեց բովանդակ Սորհրդարանի վրայ: Ոչ ոք չէր հաւատում, թէ պատճառն իրօք այն էր, ինչ որ յիշուած էր հրամանագրի մէջ, և ամենքն ակեցին դանադան շարժաւթիւններ փնտռել այս խիստ միջոցը բացատրելու համար, որովհետեւ արդէն գտնուեալ էին, թէ փակումը ժամանակաւոր լինելու երեսփոխան չառնէր: Ոմանք հաւատացնում էին, թէ սուլթանին այս խորհուրդը տուողը ռուսական կառավարութիւնն էր, որի համար շատ հաճելի չէր, ասում էին,

իր դռները մօտ. Թիւրքիայում, սահմանադրական բե-
ժմի հաստատումը, թէև այդ անկաստար իսկ լինէր Իսկ
ուրիշները պնդում էին, թէ խակական շարժառիթը
Խորհրդարանի բռնած թընամական վերաբերմունքն էր
կառավարութեան գէժ. Բայց ահա թէ ինչ էր գրած
այս մասին մի լուրջ աւտպական թերթ՝ երաշխաւորե-
լով իր առած տեղեկութեան ճշգրտութիւնը.

«Ռուսական կառավարութիւնն անմասն է այս
գործում: Ընդմարիտն այս է, որ Արգիւլ Համիդ շատ մեծ
տնամութեամբ էր տեսնում, թէ երեսփոխաններն ազա-
տօրէն վիճում էին կառավարութեան բոլոր գործողու-
թիւնների մասին, քննադատում էին իր սիրելիներին
և այնչափ յառաջ էին գնում, որ նոյն իսկ իր մինիս-
տրների և զօրապետների դատի ենթարկուելն էին պա-
հանջում: Վերջին ժամանակ նրա գծողութիւնն իր գա-
զաթնակէտին էր հասել երեք զայրացուցիչ իրողու-
թիւնների պատճառով: Նախ՝ երբ սուլթանն Համիդ տա-
գրադատութիւնը վերածեց առաջին մինիստրի (premier
ministre) պաշտօնին, Խորհրդարանը նկատողութիւն
արաւ, թէ այս փոփոխութիւնը հակասահմանադրական
գործողութիւն էր: Երկրորդ՝ կառավարութիւնն երբ
մամուլի, վիւայէթների և պաշարման վիճակի մասին
օրինագծերը պահպանողական ոգով փոփոխելուց յետոյ
երկրորդ անգամ Խորհրդարանին ներկայացրեց, Խորհ-
րդարանը դարձեալ մերժեց՝ չնայելով կառավարութեան
ստիպումներին: Եւ վերջապէս Խորհրդարանն ամենա-
խիստ կերպ յարձակուեց սուլթանի սիրելի պատերազ-
մական մինիստր Բէուֆ փաշայի վրայ:»

«Յնցեալ օր Արգիւլ Համիդ մի մեծ ժողով էր
հրաւիրել պալատ՝ երկրի վիճակի և առանձնապէս ան-
գլիական նաւատորմի ներս մտնելու և ուսական բա-
նակի գէպի Գ. Պօլիա արշաւելու վերաբերեալ ամենա-
լուրջ հարցերը քննելու համար: Մինիստրներից զատ
հրաւիրել էին նաև բոլոր նախկին մինիստրներին և

Յորհրդարանից հինգ անգամի, նախագահին, 2 փոխ-
 նախագահներին, և երկու երեսփոխանի՝ Ահմէդ էֆէն-
 դին և Քէմալ էֆէնդին: Սրանց առաջինը հասարակ
 վաճառական էր, իսկ երկրորդը հրէայ շաքարագործ:
 Այնպէս յոյս ունէին, թէ այս պարզ մարդիկն ոչ մի
 ընդդիմախօսութիւն պիտի չաւնէին կառավարութեան
 առաջարկութիւններին, բայց հաշիւը սխալ գուրս ե-
 կաւ...: Երբ առաջին մինիստրն երկրի դուռները
 պարզելով ժողովականների կարծիքը հարցրեց, երես-
 փոխան Ահմէդ էֆէնդին ոտք ելաւ և սուլթանին մօ-
 տաւորապէս հետեւալ խօսքերն ուղղեց. «Շատ ուշ էք
 մեր կարծիքը հարցնում: Երբ գեռ կարելի էր աղէտի
 առաջն առնել, այն ժամանակ պէտք էիք մեզ հետ լըր-
 ջօրէն խորհրդակցել: Յորհրդարանը չէ կարող պատաս-
 խանատուութիւն ստանձնել այն բանի համար, որ ա-
 ռանց նրան է կատարուած: Արդէն Յորհրդարանի՝ զա-
 նազան խնդիրների նկատմամբ յայտնած կարծիքներին
 ոչ մի կարևորութիւն չէր տրուած: Նրա տուած որո-
 շումներից ոչ մէկը չէ գործադրուած: Կրկնում եմ,
 Յորհրդարանը մերժում է որևէ պատասխանատուութիւն
 ներկայ աղէտների պատճառների մասին»:

Երբ Ահմէդ էֆէնդին խօսում էր, սուլթան Համիդ
 յայտնապէս սարսափելի զայրոյթ էր զգում: Նա այլ
 ևս անկարող եղաւ ինքն իրան զսպել և գոչեց. «Ես
 սխալուել եմ իմ հօրս, Արդիւ Մէջիդին նմանիլ ուղե-
 լով, որ ցանկանում էր քարեկարգել համոզելով և ա-
 զատական հաստատութիւններ մտցնելով: Ուստի ես
 պիտի հետեւեմ իմ պապի՝ սուլթան Մահմուդի օրինա-
 կին: Ես էլ նրա նման տեսնում եմ, որ Աստուծոյ ինձ
 յանձնած ժողովուրդները միայն բիրտ ոյժի միջոցով
 կարելի է քալեցնել»:

Ժողովը վերջացաւ թէ չէ՝ սուլթանը մինիստրնե-
 րից պահանջեց, որ Յորհրդարանն ընդհատուի*):

*) «Le Temps», 23 փետրուարի 1878.

Եւ Աբդիւլ Համիդ իր խօսքը կատարեց. այնուհետեւ նա ոչ միայն բիրտ ոյժ գործ դրեց իր ժողովուրդները կառավարելու համար, այլ նաեւ խստութիւն և ոճիրներ՝ իր բռնապետութեան շահի համար:

Սորհրդարանը փակելու հետեւալ օրը 10 երեսփոխան, որոնց մէջ մէկը հայ էր, Պարաճեան Մանուկ, հրաման ստացան անմիջապէս իրանց քաղաքները վերադառնալ: Եւ երբ սրանք բողոքեցին, թէ այս հրամանն ընդդէմ էր Սահմանադրութեան, 48 ժամ վերջը նրանց բոլորին էլ բռնի կերպով Կ. Պօլսից դուրս վանեցին*):

Եւ այսպէս վերջ գտաւ Օսմանեան Սորհրդարանն, որի դռներն ամբողջ 30 տարի փակ մնացին Աբդիւլ Համիդի բռնաւորական ճիւղանների ճնշման տակ:

Աբդիւլ Համիդի համար Սորհրդարանի անդամներն աւելի կամ պակաս արգելք էին իր սանձարձակ միահեծան իշխանավարութեան:

Սահմանադրութեան հրատարակման առաջին օրից իսկ նա աշխատեց ջլատել Սորհրդարանի դորժունէդութիւնն, որովհետեւ միայն ակամայ էր համաձայնել նրա հաստատման: Առաջին շրջանի բացման ժամանակ նա յայտնապէս նեղուած էր, ջղայնութիւն էր ցոյց տալիս և յաճախ ձեռքն իր ճակատին և մօրուքին էր տանում**): Երբ գահական ճառի ընթերցումը վերջացաւ, «ամեն մարդ սպասուս էր, թէ բարի գալուստ պիտի մաղթէր երեսփոխաններին»***), բայց «մի արագ ձեռքի շարժումով ողջունեց միայն, և մտաւ իր սենեակը»****): Նրա այս վարմունքը հիասթափութիւն յառաջ բերաւ և դեռ այն ժամանակ վատ նշան համարուեց:

Օսմանեան Սորհրդարանը ընման էր այն մարտի-

*) «Le Temps», 2 մարտի 1878.

**) «Le Temps», 26 մարտի 1877.

***) Նոյն:

****) De Mouy, «Lettres du Bosphore».

րոս մանուկներին, որոնց երևան գալը զայրոյթ է պատճառում ծնողներին: Այս ծնողները չկարենալով անմիջապէս անհետացնել այդ մանուկներին՝ արգելքի տակ են դնում նրանց, փակում են նկուղի մէջ, տանջում են, զրկում են հացից, լոյսից և կրակից մինչև այն օրըն, երբ վերջին հարուածն են տալիս և սպանում, այն պատրուակով թէ այդ տղայք անօւզղելի էին և լաւագոյն էր նրանց ոչնչացնել: Ահա այսպէս է վարուած Արդիւ Համիդ իր Խորհրդարանի նկատմամբ*):

Արդիւ Համիդի այս բռնապետական վարմունքը մասամբ բացատրվում է այն ծայրայեղ կասկածառութեամբ, որին նա ենթակայ է եղել իր Թագաւորութեան առաջին տարուց սկսած, երբ նա շարունակ անզուսպ երկիւղի և հալածանքի վախի տակ էր գտնվում: Այս պատճառով էլ նա ոչ մի միջոց չէր խնայում իր անձն ապահովելու համար. ամեն տեղ և ամեն վայրկեան դաւադրութիւն էր երեւակայում իր անձի դէմ: Ահա ինչ է պատմում մի արժանաւոր թղթակից նրա մասին 1877-ին. «Երբ որոշուած է, թէ ծովի վրայ պտոյտ պիտի անէ, յանկարծ փոխում է միտքը. հրամայում է, թէ պատրաստութիւն տեսնեն իր որևէ ցամաքային քէօքն այցելելու և վերջին վայրկեանին փոխում է իր որոշումն և նաւակ է նստում ծովով շրջագայելու: Իր պալատի բոլոր սրահներում, բոլոր գաւիթներում պահակներ են դրուած: Խալիֆի բնակած մասի բոլոր դռների վրայ ծանր կողպէքներ են դրուած. անհիմն երկիւղը պաշարել է ամբողջապէս նրա միտքը**): Երբ Եւրոպա պատուիրուած թնդանօթները պատեւրագմի միջոցին Կ. Պօլիս հասան, փոխանակ պատեւրագմի դաշտն ուղարկելու, ինչպէս սահմանուած էր, Արդիւ Համիդ իր պալատի, Երդըզի բարձունքի վրայ շարել տուեց.

*) Paul Fesch, «Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid», Paris, էջ 285—6.

**) «Le Temps», 19 փետր. 1877.

բերանները քաղաքի վրայ ուղղուած: Այդ թուականից ի վեր ամբողջ 30 տարի այս երկիւղաժու ոճրագործն իր պալատի խորքերում փակուած էր ինչպէս Կայէնն իր գերեզմանում*), և իր եղբայր Մուրադի և իր բիւրաւոր զոհերի ուրուականները հալածուած էին նրան....

ԳԼՈՒԽ ՎԵՏԵՐՈՐԴ

Տեղեկագիր Հայաստանի ինքնավարութեան մասին.—Դիմումներ Բ. Դրան և Էւրոպական տէրութիւններին.—Նկեղեցականների և աշխարհականների դիրքը Հայկական Խնդրում.—Հայոց քաղաքական հայեացքներն և տարբեր ուղղութիւնները.—Ռուսաստաններ, անգլիասէրներ և թրքասէրներ.—Հայ-կաթոլիկները.—Ընդհանուր ազգային համերաշխ գործունէութիւնը.—Ներսէսի այցելութիւնը մեծ իշխանին Սան-Ստէֆանօյում.—Հայկական պատուիրակութիւն ուղարկելու որոշումը:

Հայաստանի ինքնավարութեան մասին Ներսէս պատրիարքի և իր խորհրդակիցների կազմած սկզբնական ծրագիրը՝ Ներսէս, ինչպէս արդէն յիշեցինք (Գլ. Բ.), դեռ ևս Սան-Ստէֆանօյի դաշնադրութիւնից յառաջ ներկայացրել էր Ազգ. Վարչ. Խառն Ժողովին, առիթ առնելով զինուորագրութեան խնդիրը: Նա բացատրել էր, թէ քանի որ թրքահպատակ ուրիշ քրիստոնեայ ազգեր զանազան ցեղական և տեղական արտօնութիւններ են պահանջում, հայերը նրանցից նուազ իրաւունք չունեն նոյնանման պահանջի համար. այս հիման վրայ էլ ինք որոշել էր կառավարութիւնից խնդրել, որ Հայաստանին շնորհուի վարչական այնպիսի ձև, որպիսին

*) «L'oeil etait dans la tombe et regardait Cain» ասել է Վիկտոր Հիւգօն:

գոյութիւն ունէր Լիբանանում:

Այս առաջարկութիւնն եռանդուն կուսակիցներ զբտաւ Խառն Ժողովում, բայց Ռեծամասնութիւնն անյարմար համարեց, որ այն ժամանակի պարագաներում պաշտօնապէս այդօրինակ պահանջ դրոյի կառավարութեան: Այնուամենայնիւ քիչ յետոյ Ազգ. Վարչութեան հաւանութեամբ Ներսէս մի տեղեկագիր ներկայացրեց սադրագամին, որտեղ յիշելով Հայաստանի հարստահարուած վիճակն և հայերի վրայ դործ դրուած բռնութիւններն և քանիցս խոստացուած բարենորոգումների չգործադրուելը՝ Հայաստանի համար ինքնավարութիւն էր պահանջում: Տեղեկագրի ներկայացրած պահանջներն էին. 1) Աշխատանքի ազատութիւնն և պաշտպանութիւնը, 2) Անձի ապահովութիւնը, 3) Ինչքի ապահովութիւնը, 4) Դպրոցների, վանքերի, եկեղեցիների և ազգ. կալուածների երաշխաւորումն և 5) որ ամենից զրականն էր, երկրի այժմեան ոստիկանական կազմակերպութեան փոխարէն՝ այնպիսի վարչական դրութիւն հաստատել, որ ներկայ հանգամանքներին համապատասխան լինէր*):

Կառավարութիւնն և ոչ իսկ ժամանակ ունէր զբաղուելու այս թաքրիբով, և նա մնաց անհետեանք: Սան-Ստէֆանօյի դաշնադրութիւնից յետոյ, երբ վերջնականապէս հաստատուեց, թէ Անգլիայի պահանջմամբ եւրոպական կօնգրէս պիտի գումարուի յիշեալ դաշնադրութիւնը վերլուծելու, Ներսիսեան Խումբն իսկոյն գործի ձեռնարկեց մի ընդհանուր դիմում անելու մեծ տէրութիւններին: Այս դիմումի նպատակն էր աշխատել, որ ոչ միայն 16-րդ յօդուածը չհանուի Սան-Ստէֆանօյի դաշնագրից, այլ աւելի մեծ ընդլայնում ստանայ ի նպաստ հայոց, այսինքն ինքնավարութիւն երաշխաւորուի Հայ-

*) «ГОЛОСЪ», 16 փետրուարի 1878. «Մեղու Հայաստանի», 1878, № 10.

աստանին: Խնդրագիր-յիշատակագիրը ստորագրողները միայն եպիսկոպոսներ էին: Այն միջոցին հրապարակի վրայ երեւցողները միայն եկեղեցականներն էին, Ներսէս պատրիարք և եպիսկոպոսները, բայց իրօք գործը պատրաստողներն և նոյն իսկ ղեկավարողներն աշխարհականներ էին, թէև վարագոյրի ետև ծածկուած: Գրիգոր Օտեան, Սէրվիչէն, Յովհ. Սազըզ*) և ուրիշներ, որոնց անուններն արդէն վերև համանման առթիւ յիշել ենք, այնպիսի խորհրդակցներ էին Ներսէսի և եկեղեցականութեան, որ առանց նրանց հաւանութեան կամ գիտութեան ոչ մի վճռական քայլ չէր առնվում**):

Այն ժամանակ մեծ փութով Հայաստանի վիճակագրութիւնն և քարտէսն էլ պատրաստուեց, մեծ պետութիւններին ներկայացուելու համար, որպէս զի պետութիւնները խնդիրը չդատեն միայն թրքական աղբիւրների հիման վրայ, այլ փոքր ի շատէ ճիշտ գաղափար կազմեն հայաբնակ նահանգների աշխարհագրական դիրքի, ազգաբնակչութեան թուի և բնակիչների

*) Նշանաւոր հայ-կաթոլիկ գործիչ, որ վերջը մինիստրական պաշտօնի բարձրացաւ փաշայութեան տիտղոսով:

**) Ա. Զօպանեան «Անահիտ» մէջ հրատարակած է Ստեփան փաշա Աւանեանի 1887-ին գրած երկու նամակները Ստեփ. Փափազեանին ուղղուած, որոնց մէջ մի քանի հետաքրքրական կէտեր կան 1878-ի գործունէութեան վերաբերեալ: Աւանեան գրում է. «Ազգային Խնդիր ըսելով պարզապէս Հայկական Խնդիրը կը հասկնամ: Այս խնդրոյն ծնունդ արուեցաւ այն ժամանակ, որ հարկ էր, որ ծագէր, չէր կարելի չծագել, և ասոր ապացոյցն այն է, որ նոյն իսկ Տէրութիւնը մասնակցեցաւ ազգայնոց շանից»: Թէ ի՞նչ տեսակ էր օսմանեան տէրութեան մասնակցութիւնը, մենք արդէն պատմել ենք (Գլ. Ա.): Ներսէս պատրիարքի գործունէութեան նկատմամբ էլ ասում է. «Մեր ազգային լէժանարը (legende) Ներսիսի անուան վրայ յերկրեալ է. ձգելու է այնպէս, թէ՛ն կատարեալ իրաւացի չըլլայ», և շարունակում է՝ «ամեն մեծ գործ անունի մը կարօտ է. անուն մը տրուել է, այն կը մնայ և պէտք է մնայ, թէ՛ն սխալ ըլլայ...»: («Անահիտ», 1907, թիւ 6—7—8—9):

ցեղական բաժանումներ ժամանակին:

Ազգի ապագայի և մանաւանդ քաղաքական ապագայի մօտալուտ բարեփոխման յոյսերն այնչափ ուժեղ և այնչափ տարածուած էին ժողովրդի բոլոր դասերի մէջ, որ Սան-Ստէֆանոյի դաշնագրից էլ յառաջ, երբ Հայկական Խնդիրն իբրեւ միջազգային քաղաքական հարց դեռ հրապարակի վրայ չէր, հայութիւնն սկսել էր ապրել քաղաքական կեանքով: Կարծես թէ նախորդ քնից էր զարթել և նախ զարմացմունքով, յետոյ մեծ ակնկալութեամբ հետեւում էր քաղաքական աշխարհի մէջ արագօրէն միմեանց յաջորդող դէպքերին: Տիրում էր ընդհանուր ոգևորութիւն: Քաղաքական կեանքն և հայրենասիրական եռանդը նոր հորիզոններ էին բանում ժողովրդի և մանաւանդ նրա ղեկավարների առջև: Այս նոր կեանքի աստիճանաբար զարգացումը բնականաբար իր հետ բերում էր նաև քաղաքական հայեացքների տարբերութիւն, որ սկսել էր նկատուել թէ ժողովրդի և թէ առանձնապէս նրան առաջնորդ հանդիսացողների մէջ: Ուստի կարևոր է աւելի մօտից շոշափել այս հարցն և նրան յառաջացնող ժամանակակից քաղաքական պարագաները:

Թիւրքիան՝ ընկճուած և տապալուած՝ իր յաղթական թշնամու զթուլթեանն էր ապաւինել, որքան կարելի է քիչ կորուստով ազատուելու համար: Ռուսաստանը շարունակում էր սեղմել իր հակառակորդի պարանոցը.— Դարդանէլից Բօսֆօր, որպէս զի որսը ձեռքից չթողնէ, մինչև իր անհուն զոհաբերութեան համապատասխան վարձատրութիւն չստանայ նրանից: Եւ հաւերական էր եկել մի այլ զօրեղ պետութիւն, որ պաշտպան էր հանդիսանում պարտուածին և նոյն իսկ զէնքի սպառնալիքով աշխատում էր գէթ մասամբ վերականգնել ընկածին: Այս հզօր պետութիւնն Անգլիան էր: Եւ այսպէս՝ 3 տէրութիւն հսկայական ջանքեր էին գործ դնում, որ Թիւրքիայի ժողովրդի ապագան, նրա

այլացեղ հպատակների վարչական ներքին կեանքն և առհասարակ թրջական քրիստոնէաբնակ գաւառների քաղաքական կայութիւնն այն ձէն ստանայ, ինչ որ տէրութիւններից իւրաքանչիւրն իր անհատական շահերին համապատասխան էր համարում: Հայ ժողովուրդը բնականաբար անտարբեր չէր կարող մնալ տէրութիւնների այս մրցման մէջ: Իրանց ներքին համոզմունքով, իրանց ցեղական մասնաւոր շահերի և նոյն իսկ իրանց գոյութեան պահպանման տեսակէտից հայերը հարկադրուած էին եթէ ոչ բոլորովին յարել, գոնէ համակրել յիշեալ տէրութիւններից մէկին կամ միւսին և ըստ կարելւոյն ոյժ տալ նրա ջանքերի իրականացման: Ո՛ր պետութեան մերձաւոր կամ հեռււոր նպատակը հայ ազգի ապագայ բարօրութեան համար աւելի շատ երաշխաւորութիւն էր ընծայում, ազգն և իր ղեկավարներն էլ բնականաբար նրան պիտի համակրէին և նրան դիմէին ի պահանջել հարկին: Միևնոյն ժամանակ շատ բնական էր, որ հայոց մէջ այս նկատմամբ հայեացքները տարբերուէին. այսինքն ոմանք գտնէին, թէ Անգլիան կամ անգլիական քաղաքականութիւնն էր ամենից աւելի նպաստաւորը հայ ժողովրդի անմիջական շահերին, և նրան ապաւինէին. ուրիշներն աւելի վստահութիւն ցոյց տային ռուսական քաղաքականութեան և որոշակի յարէին նրան. իսկ մի մասն էլ հաւատարիմ մնար իւր դարաւոր տիրապետողին և չնայելով սրա ակնյայտի մնանկ քաղաքականութեան՝ այնու ամենայնիւ շարունակէր իր գոյութիւնը կապել նրա բախտի հետ: Այս տարբեր հայեացքները հարկաւ ծնունդ պիտի տային տարբեր ուղղութիւնների: Եւ իրօք գոյութիւն էին առած այս զանազան ուղղութիւններն ըստանձնող կուսակցութիւններ, որոնք թէև ոչ որոշ կազմակերպութիւն առած, բայց իրանց տարբեր կողմեր ուղղուած հայեացքներովն և ձգտումներովը մինչև մի աստիճան բաժանում էին մտցնում ընդհանուր ազգային

գործունէութեան մէջ և ջլատում նրա ներքին և արտաքին բարոյական ոյժը:

Այս կուսակցութիւնները մօտաւորապէս հետեւեալն են:

ա) Ռուսաստաններն, որոնք ամենից բազմաթիւն էին: Մանաւանդ վերջին յաղթութիւնից յետոյ հայ ժողովրդի մեծագոյն մասը համակիր էր Ռուսաստանին և շատ կարևոր մտաւոր ոյժեր Ռուսաստանի թևարկութեան տակ մտնելը հայ ազգի ապագայ բարօրութեանը միակ շոշափելի գրաւական էին ընդունում: Այս պատճառով էլ ուսական իշխանութեան ապաւինելով նրա միջնորդութեամբ Թիւրքիայում տանելի կեանք ստեղծելը՝ հայի համար միակ գործնական ճանապարհն էին համարում: Ռուսաստանների պարագլուխներն էին Մտութէոս Իզմիրլեան և Խորէն Նար-Բէյ եպիսկոպոսներն, որոնց հետ էր ազգային իրեսփոխանների մեծամասնութիւնը: Այս կուսակցութիւնը գտնում էր, որ միակ պետութիւնն, ուր կարող էր էական պաշտպանութիւն ցոյց տալ Հայաստանին, Ռուսաստանն է: «Մենք պաշտպանութիւն կը յուսանք Ռուսաստանէն,—գրում էին «Մշակին» Կ. Պօլսից,—որովհետեւ նա մեզ սահմանակից մի տէրութիւն է, գիտէ մեր խղճալի դրութիւնը, աւելի մօտէն կրնայ դիտել զմեզ և հարկաւոր եղած ծաւանակ կարող է շուտով եւ նիւթական միջոցներով ալ օգնել մեզ, քանի որ մեզ դրացի է և շատ անգամ զոհողութիւններ յանձն առած է արեւելեան քրիստոնեայ ազգերու պաշտպանութեան անունով, իսկ Անգղիան ոչ մեզի մօտիկ է, ոչ ալ քրիստոնեաներուն պաշտպան և փաստաբան կանգնած է երբէք թուրքին դէմ, արնպէս՝ ինչպէս Ռուսիան: Նաև Անգղիայի մէջ գրեթէ հայ չկայ, բայց Ռուսիայի մէջ միլիօնէն աւելի եղբայրակիցներ ունինք, որք մեզ դրացի և ազգակից են, կարող են օգնել ու պաշտպանել հարկաւոր եղած ժամանակ, մինչդեռ անգղիական քաղաքականութեան հետեւելով, որի

խաբէութիւնն և խարդաւանանքներն անվստահութիւններն չաժ են մեզ, մենք կը հրաւիրենք մեր վրայ հակախրութիւնը մի այնպիսի տէրութեան, որու հզօր բազկին ներքե կը գտնուին բազմաթիւ հայեր, հետևապէս մեր անխոհմ և անքաղաքագէտ շարժումներով գուցէ քնաս հասցընենք մեր այդ սիրելի եղբայրակիցներուն...*)»:

Միևնոյն լրագրին գրում էին Կ. Պօլսից իսկ 1878-ի սկիզբը հետևեալը.

«Ամեն հեռատես հայեր կը խորհին, թէ Լաեարդի (Կ. Պօլսի անգլիական դեսպանի) թելադրութիւններուն անսալով երբ խաբուինք և Ռուսիայի դէմ բողոքել ելլենք, Անգլիայի ինտրիգան կառավարութիւնը յետոյ զմեզ անպաշտպան կը թողու, միմիայն իր սեփական շահերու վրայ մտածելով և համաձայնուելով Ռուսիայի հետ, և մենք ի դուր տեղ Թիւրքիայի ատելութիւնը հրաւիրած կը լինինք մեր խեղճ ազգի վրայ...»**):

Իսկ թէ բուն երկրում, մանաւանդ Կովկասի սահմանակից հայաբնակ գաւառներում, հայ ժողովուրդն ինչ հայեացք ունէր Ռուսաստանի մասին, այդ մենք արդէն պատմել ենք Ա. Մասում (Գլ. ԺԴ.):

Նրկրորդ կարևոր կուսակցութիւնը կազմում էին անգլիասերները: Սրանց մէջ առաջին տեղը բռնում էին բողոքական հայերն, որոնք ի սկզբանէ անտի վայելած լինելով բողոքական Անգլիայի հովանաւորութիւնը՝ նրա բնական դաշնակիցներն էին Թիւրքիայում: Բայց անգլիասէրների մէջ շատ աւելի կարևոր էին հայոց ազգայնական-ազատամիտները (national-liberal): Այս խումբն իր քաղաքական համոզմունքներովը համակրում էր ազատական Անգլիային, մանաւանդ երբ վերջին տարիներն անգլիական հասարակութիւնն և նոյն իսկ

*) «Մշակ» 1878, № 15.

**) Անդ.

կառավարութեան անդամները յաճախ իրանց համակրութիւնն էին ցոյց տալիս հայոց: Անգլիասերներ էին գլխաւորաբար առաջնակարգ դասն և Ռուսաստանի դէմ ի սկզբանէ հակակրութիւն ունեցող բազմաթիւ ազգային գործիչներ, զրագէտներ և ազգեցիկ հոգևորականներ, ինչպէս էր օրինակի համար Մկրտ. արքեպ. Խրիմեան: Անգլիասէրների գլխաւոր ոյժն էր Գր. Օտեան, որ գրեթէ ուղղութիւն էր տալիս այն ժամանակ ազգային կեանքին, ներսէս պատրիարքի բացարձակ վստահութեանը վրայ յենուած: Այս կուսակցութեան թիւ ու թիկունք էին Անգլիայի և առանձնապէս Հնդկաստանի հայերից մի քանի կարևոր գործիչներ, յատկապէս Սէթ Արզար հնդկահայն, որոնք Լոնդոնում սերտ յարաբերութիւն էին մշակում անգլիական խորհրդարանական և կառավարական շրջանների հետ: Բացի դրանից՝ նրա կողմն էր անցել նաև հայ-կաթոլիկների խումբը: Անգլիասէրները պայքար էին մղում ռուսական կուսակցութեան դէմ: Նրանք շարունակ խորհրդակցում էին անգլիական դեսպան Լէյլըդի հետ, որ եռանդով գործում էր հայոց մէջ ընդդէմ Ռուսաստանի: Միևնոյն ժամանակ հայերն աշխատում էին անգլիական ազգեցիկ մամուլի միջոցով գրաւել անգլիական հասարակաց կարծիքն իրանց կողմը: Այս նպատակով նրանք ազդում էին անգլիական թղթակիցների վրայ:

«Ուղարկում եմ Ձեզ,—գրում էր «Թայմզի» թղթակիցը Կ. Պօլսից,—այն վաւերագիրն (document), որի մէջ, ինչպէս ես կարծում եմ, կատարելապէս արտայայտուած է զարգացած հայերի կարծիքը, թէ ինչ ազգեցութիւն պէտք է անի նրանց երկրի վրայ Ռուսաստանի և Թիւրքիայի միջև կայացած դաշնադրութիւնը: Մի հայ գրում է ինձ, որ իր հայրենակիցները վախենում են, թէ Ռուսաստանը կարող է քաջալերել քիւրդերի անկարգութիւնները, որպէս զի դրանից օգուտ քաղէ և աստիճանաբար կլանէ Հայաստանը: Այս պատ-

ճառով հայերն աղաչում են Անգլիային, որ օգնէ նրանց ինքնավարութիւն ձեռք բերելուն, Եւրոպայի երաշխաւորութեան տակ: Հայերը յուսադրում են, թէ ինքնավար Հայաստանն արգելք կը դառնայ ռուսաց դէպի Հնդկաստան արշաւելուն և թէ հայերն իրանց ազգային բնաւորութեամբ աւելի սիրով կընտելանան անգլիական քաղաքականութեան, որ իսկական քաղաքականութիւն է, քան թէ ռուսաց կեղծ քաղաքականութեան հետ»*):

Անգլիասէրներն ոչ մի միջոց չէին խնայում հայ ժողովրդի մէջ Ռուսաստանի հմայքը կործանելու համար, որպէս զի ռուսասէրների ջանքերը չէզոքացնեն: Անգլիական կուսակցութիւնը պնդում էր, թէ «Ռուսաստանն ամբողջ այս դարի (ԺԹ.) ընթացքում իբր թէ ոչինչ չէ արել ի նպաստ հայոց: 40 տարի յառաջ Ներսէս Ե. կաթողիկոսն, ասում են այս ազգասէրները, չինայեց ոչ մի ղոհաբերութիւն, Պասկէվիչին օգնեց Երևանը պարսից լուծից ազատելու: Իսկ ռախ թշուառութիւններն, որ այս պատերազմի ժամանակ հայերը կրեցին. հրդեհ վանում և Բայբուրդում, կոտորած Բայազիտում, խմբովին գաղթ Ալաշկերտից և այլն: Եւ Ռուսաստանն ոչինչ չարաւ դրանց առաջն առնելու համար: Սան-Ստէֆանոյի դաշնագրում ԺԶ. յօդուածը բարենորոգումներ է պահանջում հայերի համար: Բարենորոգումներ, շարունակում են անգլիասէրները, մեզ խոստացուած էին թէ 60-ական թուականներին և թէ Միդհատի Սահմանադրութեամբ: Ի՞նչ ելաւ դրանից, Նայեցէք մեր կաթողիկոսին էջմիածնում. օգտվում է նա արդեօք որևէ արտօնութիւնով: Զվերցրելն նրանից հարիւրաւոր գիւղիւ: Ո՞ւր են մեր ազատ դպրոցները, ո՞ւր է հայերէնի ազատ գործածումը պաշտօնական հիմ-

*) «Times», նամակ Կ. Պօլսից, 6 մարտի 1878 թ.: «Մշակ», 15 մարտի 1878 թ.:

նարկութիւններում... Անգլիաւորները բոլոր ընդդիմախօսութիւններն այս ոգով են...»*):

Սրբորդ՝ կաթոլիկական կուսակցութիւնը նոյնպէս ազդեցիկ անձեր ունէր իր մէջ, որոնց գլխաւորն էր Յովհ. Սազըզ, Բայց այն միջոցին մեծ դեր էր խաղում ազգային հարցում Անտոն Հասուն պատրիարք-կաթոլիկոսը: Շատերի համար բոլորովին անսպասելի կերպով Հասուն եռանդով մասնակցում էր հայկական խնդրին: Նա պահպանում էր անգլիաւորների կողմնը ընդդէմ ռուսասէրների: Իտալական և ֆրանսիական դեսպանների վրայ իր ունեցած ազդեցութիւնը գործածելով միջնորդում էր, որ Իտալիան և Ֆրանսիան պաշտպանութիւն անեն Թիւրքիայի հայերին և չթողնեն Ռուսաստանի ձեռքն, որովհետեւ Ռուսաստանն իբր թէ ձգտում է Արևելքի բոլոր միւս կրօնները ջնջել...: Ռուսաստանի դէմ մղուած այս պայքարին մասնակցում էր անգլիական դեսպանատան հրէցն, որ մօտ յարաբերութեան մէջ էր անգլիաւորների հետ և գործում էր սրանց հետ իբրև միևնոյն քաղաքական համոզմունքի տէր:

Չորրորդ կուսակցութիւնը կազմում էին քրիստոնէներն, որոնք պատեւրագմից յառաջ ամենից ազդեցիկ և ամենից աւելի տիրողն էին: Գրեթէ բոլոր մեծ վաճառականները, կապալառուներն և սեղանաւորները թրքասէրներ էին: Շատերն էլ այդպէս էին ձևանում մահմեդական մոլեռանդութիւնը չգրգռելու և իրանց անձնական շահերը չվտանգելու համար: Սակայն Թիւրքիայի պարտութիւնը մեծ հարուած եղաւ թրքասէրներին, որոնց խումբն այս պատճառով սաստիկ փոքրացաւ: Այժմ այդ խումբին պատկանում էին միայն կառավարութեան ստորին աստիճանաւորները, քաղաքապետութեան պաշտօնեաներն և այն կարգի անձերն, որոնք իբրև փոքր հարստահարիչներ՝ օգտւում էին

*) «Обзоръ» (Թիֆլիս), № 129, 16 մայիսի 1878 թ.:

Թրքական յոռի վարչութիւնից: Այս կուսակցութիւնն իր ծրագրի պաշտպանութեան համար յառաջ էր բերում միայն այս պարագան, թէ Թրքական իշխանութեան տակ ազգային եկեղեցին անվթար պահպանուած է...:

Բայց կուսակցական այս բաժանումն երկար չըտեկց: Գաղաքական դէպքերը շատ արագ փոփոխութիւն էին մտցնում գործի ընթացքում և ըստ այնմ էլ հանգամանքները նոր դասակարգութիւն ստանում: Սան-Ստէֆանօյի դաշնադրութիւնը կապուելուց յետոյ նրա բոլոր պայմանների եւրոպական քննութեան ենթարկելու որոշումն, Իզմիրլեանի էջմիածնում և Նար-Քէյի Պետերբուրգում ունեցած անյաջողութիւններն և Բ. Դրան իսկ իր աչքերը մեծ յոյսով դէպի ապագայ կօնգրէսն ուղղելն առանց ազդեցութեան չմնացին հայոց համար: Այնուհետև համարեա բոլոր ազգային գործիչները լռելիայն համերաշխութիւն կայացնելով՝ կուսակցութիւնները գրեթէ դադրեցին առանձին առանձին գործելուց և բոլորը համախմբուեցին Ներսէսի շուրջը, Բերլինի կօնգրէսի մէջ Հայկական Խնդիրը պատշաճաւոր կերպով ներկայացնելու և եւրոպական հասարակական կարծիքն ազգային դատին նպաստաւոր դարձնելու:

«Այստեղ,—գրում էին Կ. Պօլսից,—ազգային զգացումը շատ ոգևորուած է այժմ. ամեն հայ կը զգայ, թէ հայրենիքի փրկութեան ժամն հնչած է և թէ պէտք է գործել: Կուսակցական ոգիները լռած են և Հայաստանի ոգին է, որ կը խօսի միայն. սրբազան Ներսէս պատրիարք իր ազգասիրական եռանդով և գործունէութեամբ մոռցնել տուաւ իր բոլոր անցեալ սխալներն և ամեն կուսակցութեան ալ սիրելին եղած է այժմ...»*):

Ներսէս պատրիարք այլևս իր սովորական հրաժարագիրները չէր ուղղում Ազգ. Ժողովին: Նա շրջա-

*) «Մշակ», 1878, № 48.

պատուած եպիսկոպոսներով և աշխարհական խորհրդականներով, որոնց անունները տուած ենք վերև, զբաղուած էր մեծ եռանդով, ղեկավարելով «Հայկական խնդիրը»*):

Այս համերաշխութիւնը միմիայն լուսաւորչական հայերի մէջ չէր, այլ այլադաւան ազգայիններն ևս ամեն հասարակական խտրութիւն թողած՝ միացել էին և գործում էին նրանց հետ, որ քիչ ուրախութիւն չէր պատճառում թէ Կ. Պօլսում **) և թէ Թիֆլիսում ***): Հայ կաթողիկ հոգևորականներ եռանդով ազգային գաղափարներ էին տարածում: Նոյն իսկ հայ կաթողիկ եկեղեցին ազգային համերաշխութեան տեսարան էր

*) Ահա ինչ էին գրում այս առթիւ Կ. Պօլսի լրագիրները: «Հիմա ս. պատրիարք հայրը հրաժարականի խօսք ւրած չունի: Նկենդեցականութեան եւ պատրիարքի մէջ քիչ ատեն առաջ անհամաձայնութիւն կար. հիմա այդ չկայ: Նրեպօխանութեան մէջ կուսակցութիւնները բաժանեալ էին կարծեաց տարբերութեամբ. հիմա այդ կուսակցութիւնները միացած են: Ազգի մէջ բաժանումներ կային. գլխաւորաբար Բ. Դրան հայ պաշտօնեաներէն ոմանք ազգին մտածմանցը հակառակ կը մտածէին. հիմա այդ տարբեր մտածումն ալ չկայ: Վերջապէս չենք կարծեր թէ հայոց ազգը հիմակուան չափ միացեալ ժամանակ մը ունեցած ըլլայ» («Նոր-Դար», Կ. Պօլս):

**) «Ազգը կրօնքով զանազան մասանց մէջ բաժանեալ ըլլալով ամեն մաս իր շահուն համեմատ կը մտածէր. հիմա ամենքը ազգային բարձրագոյն շահերուն վրայ միացած են», — գրում էր Կ. Պօլսի «Նոր-Դարը»:

***) Ահա ինչ էր գրում «Մշակ» այս առթիւ. «Ինչպէս առաջին անգամ ոռոսաց կառավարութեան՝ Թիֆլիսի հայերի կողմից ներկայացրած ուղերձին մասնակցեցին իրանց ստորագրութիւններով Թիֆլիսի կաթողիկ և բողոքական հայերը, այնպէս էլ այժմ Կ. Պօլսի հայերի քոլոր կուսակցութիւնները և դաւանութիւնները, թողնելով իրանց դարևոր վէճերը, միացան ընդհանուր գործի համար»:

ներկայացնում*)։ Այս միևնույն խնդրի մասին ահա ինչ էր գրում պրոֆէսոր Անդրէաս Արծրունին Բերլինից. «Այս ընդհանուր գործի մէջ ոչ կուսակցութիւնների, ոչ դաւանութիւնների տարբերութիւն կայ։ Թէ այսպէս անուանուած Ռուսաստանի կուսակիցները, թէ Անգլիայի կուսակցութիւնը, թէ լուսաւորչական, կաթոլիկ և բողոքական, բոլորն էլ միասին մի կուսակցութիւն են կազմում, որ կարելի է ազգային անուանել. ամենքն էլ մոռացան իրանց անձնական հաշիւներն և միաւորուել են մի ընդհանուր գործի համար**»)։

Սան-Ստէֆանօյի դաշնագրութիւնից յետոյ մարտի 14/26-ին մեծ իշխան Նիկօլայ Նիկօլայիվիչ Կ. Պօլիս այցելութեան եկաւ սուլթան Համիդին, որ մեծ պատիւներով ընդունեց նրան և փոխադարձ այցելութիւն տուեց Բօսֆօրի եզերքի վրայ Բէյլէրբէյի պալատըն, որ մեծ իշխանի բնակութեանն էր յատկացուած։

*) Այն միջոցին Կ. Պօլսում վախճանուեց Վիեննայի Միլիթարեան հայրերից հայր Նդեմէս վ. Միպիլեան, յայտնի հայ դրամահաւաք, հնագէտ և եւրոպական հնագիտական ընկերութիւնների անդամ։ Միպիլեան 12 տարի շարունակ Հայաստանի զանազան կողմերը ճանապարհորդելուց և հնագիտական խուզարկութիւններ կատարելուց յետոյ անցել էր Կիլիկիա և այնտեղ էր դործել նոյն նպատակով։ Հ. Միպիլեան եռանդուն ազգասէր էր. թէ ընտանեկան շրջաններում, թէ ազգային լսարաններում և թէ մասնաւոր անհատների մօտ Հայաստանի և հայութեան սէրն էր քաղովում բոլորին։ Նրա մահը ընդհանուր համազգային ցոյցի առիթ եղաւ Միջագիւղի (Կ. Պօլսի մի արուարձանը) հայ-կաթոլիկ եկեղեցում հոգեհանգստի ժամանակ Կ. Պօլսի ամեն կողմից հաւաքուել էին մեծ բազմութեամբ, առանց կրօնական խտրութեան, թէ լուսաւորչական և թէ բողոքական հայեր։ Հայ-լուսաւորչական հոգեւորականներ կանգնել էին կաթոլիկ եկեղեցու դասում։ Դամբանական խօսելու հրաւիրուեց մի հայ-կաթոլիկ երիտասարդ վանական (Անտօնեան միաբանութեան անդամ հայր Մաղաքիա վ. Օրմանեան), որ ազգային ոգով ներշնչուած մի գեղեցիկ ճառ խօսեց այնտեղ։

**) «Մշակ», 1878, № 108.

Մեծ իշխանն այնուհետև երկար չմնաց բանակում և պատրաստվում էր մեկնել Ռուսաստան: Ներսէս պատրիարք երախտագիտական պարտք ունէր հատուցանելու իշխանին, ուստի Ջատկի երկրորդ օրը գնաց Սան-Ստէֆանօ թէ այդ պարտքը կատարելու և թէ Ջատկի տօնը շնորհաւորելու: Պատրիարքին սիրալիւր ընդունելութիւն ցոյց տրուեց: Ներսէս իր երախտագիտական զգացմունքը յայտնելով մի գեղեցիկ ոսկէ խաչ մատոյց, որը Նիկօլայ Նիկօլայեւիչ ընդունեց շնորհակալութեամբ: Բայց այս տեսակցութիւնը պարզ քաղաքավարական կամ Ջատկի շնորհաւորութեան այցելութիւն չմնաց: Այդտեղ, պարագայից օգտուելով, Ներսէս երկարօրէն խօսեց Հայկական Խնդրի և Հայաստանի վիճակի վրայ և մի տեղեկագիր էլ ներկայացրեց, թէ ինչ բռնութիւնների և աւարի են ենթարկուել մի քանի հայ գիւղեր ռուսական զօրքի այն տեղերից քաշուելուց յետոյ: Ներսէս խնդրեց, որ իրերի այս վիճակը ներկայացուի Ալէքսանդր Բ. կայսեր, «որի վրայ են դրած հայերն իրանց միակ յոյսը. միայն նրա մէջն են,—ասաց նա,— հայերը տեսնում իրանց փրկութիւնը»*):

Մեծ իշխանի յանձնարարութեամբ Սկօբելեւ կրտսեր զօրավարը փոխադարձ այցելութեան եկաւ Կ. Պօլիս Ներսէս պատրիարքին, որ պատշաճաւոր ընդունելութիւն ցոյց տուեց նրան:

Սան-Ստէֆանօյից յետոյ Ներսէս պատրիարք Վարժապետեան Օտեանի և հակառուս խումբերի պատճառաբանութիւններն ընդգրկելով իր աչքերն ուղղեց դէպի Անգլիան, առանց սակայն իր յարաբերութիւնները խզելու ռուսական քաղաքականութիւնից, գոնէ արտաքուստ: Նա սկսեց յաճախ տեսնուել ղեսպան Լէյլըրդի հետ, որ բացարձակօրէն խորհուրդ էր տալիս

*) «Голосъ», 2 մայիսի 1878 թ.: «Մեղու Հայաստանի», 1878 № 18:

Հայաստանի համար տեղական ինքնավարութիւն պահանջել, ընդգիմանալով ռուսական տիրապետութեան տակ մտնելու մտքին, և յուսադրում էր, թէ Անգլիան առաջիկայ կօնգրսում կը պաշտպանէ այս ծրագիրը: Եւ որովհետեւ սաղրագամ Ահմէդ Վէֆիկ փաշան, իբրեւ ջերմ անգլիասէր, մտերիմ էր անգլիական ղեսպանին, ուստի այս վերջինի, գուցէ և հայ պաշտօնեաների միջոցով թրքական կառավարութիւնը տեղեակ էր անշուշտ անցած-դարձածին և բնականաբար քաջալերում էր Հայկական Խնդրի առած այս նոր ուղղութիւնը: Այս հանգամանքներումն էր, որ որոշուեց յանուն հայ ազգի պատուիրակութիւն ուղարկել այն բոլոր եւրոպական տէրութիւններին, որոնք պիտի մասնակցէին առաջիկայ կօնգրէսին և որոնց արդէն մատուցուած էր Հայաստանի վիճակի մասին մի ընդարձակ յիշատակագիր:

Բայց թէ եւրոպական տէրութիւններին Հայաստանի մասին քաղաքական յիշատակագիր ներկայացուելն և թէ եւրոպական մայրաքաղաքները յատուկ պատգամաւորներ ուղարկելն այնչափ համարձակ քայլեր էին համարվում, որ ի սկզբան շատ գաղտնի պահուեցին թիւրք կառավարութիւնից: Պատուիրակութիւնն ուղարկելիս ներսէս և նրա խորհրդականներն կամ աւելի ճիշտը նրա գործակիցների խումբն առանձնապէս յոյս ունէին Անգլիայի վրայ, որ Թիւրքիայի պաշտպանն էր հանդիսանում այն ժամանակ, և գլխաւորաբար լօնդօնումն էր, որ պատուիրակութիւնը պիտի աշխատէր գործել յօգուտ Հայաստանի ինքնավարութեան իրականացման, ինչպէս գրեթէ խոստացել էր Լէյլըդ: Օտեանի խորհրդով պատուիրակ կարգուեց Խրիմեան, իբր նախկին պաարիարք, իբր Հայաստանի վիճակին շատ լաւ տեղեակ և իբր իր դիրքով ու ղէմքով տպաւորութիւն անող անձ: Եւ որովհետեւ Խրիմեան ոչ մի եւրոպական լեզու չգիտէր, ուստի նոյն Օտեանի

յանձնարարութեամբ իբրև քարտուղար և թարգման-
նրան ընկերացաւ Մինաս Զերազ: Ազգային վարչու-
թիւնն և ազգային երեսփոխանները լոբլեայն համամիտ
էին այս պատուիրակութեան: Խրիմեան իր միկնելուց
յառաջ Կ. Պօլսում տեսնուեց ֆրանսիական նոր դեսպան
Ֆուռնիէի հետ էլ, որ գործում էր իբրև Անգլիայի հա-
մակիր, ուրեմն և ընդդէմ Ռուսաստանի*):

ԳԼՈՒՆ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

Հայ պատուիրակութիւնը. — Խրիմեան Հայրիկ և Մինաս Զերազ-
— Նրանց մեկնումը Կ. Պօլսից. — Պատուիրակութեան գործունէու-
թիւնը Հոռոմ և Պարիզում:

Եւրոպական դաշլիճներին հայ դատը ներկայաց-
նելու համար որոշուած պատուիրակութիւնը Կ. Պօլսից
մեկնեց մարտի 8/20-ին: Ոչ բուն պատուիրակն և ոչ
իր թարգմանը՝ խստիւ դատելով՝ չէին այս պաշտօնի
համար բուն յարմար անձինք կամ, ինչպէս անգլիացիք
ասում են, the right man in the right place. Խրիմեան
անձանօթ էր Եւրոպայի, չունէր դիւանագիտական հմ-
տութիւն և ոչ մի եւրոպական լեզու չգիտէր**): միայն
իր նախկին-պատրիարք***) տիտղոսն էր, որ որոշ գիրք

*) «Politische Correspondenz», նամակ Կ. Պօլսից, 22 մար-
տի 1878 թ.:

**) Նրա այցետոմսի վրայ գրուած էր՝ «Մկրտիչ Խրիմեան,
արքեպիսկոպոս Տարօնի և նախկին պատրիարք Թիւրքիոյ հայոց»:

***) Խրիմեան ապրիլին Մանչէստրում գտնուած ժամանակ
երբ այնտեղի հայ գործիչների հետ խորհրդակցութիւններ է կա-
տարում, թէ ինչ ուղղութեան պէտք էր հետեւել լօնգօնում և
Բերլինում, մէկը նրան հարցնում է, թէ ինչպէս պիտի կարողա-

պիտի տար նրան: Աւելի յաջող չէր իր քարտուղարի
և թարգմանի ընտրութիւնը: Եթէ Խրիմեան, բուն պա-
տուհրակը, անտեղեակ էր հերոսական կարգերի, ան-
տեղեակ էր քաղաքականութեան և հնարաւորութիւն
չունէր անձամբ իր միտքը յայտնելու, գոնէ իր թարգ-
մանը մասամբ պէտք էր լրացնել այս պակասը: Բայց
Մինաս Զերազ կատարելապէս անփորձ^{*)} մի երիտա-
սարդ էր. նրա միակ առաւելութիւնն այն էր, որ Ֆրան-
սերէն էր իմանում և ազգասիրական խանդ ունէր, որ
անշուշտ բաւական չէր այսպիսի ամենալուրջ գործի
համար: Եւ այսպէս՝ ոչ առաջին պատուիրակն և ոչ իր
թարգմանը համապատասխան չէին, որ հաւանականա-
բար առանց հետքի չէ մնացած իրանց պաշտօնավա-
րութեան ժամանակ: Խորէն եպ. Նար-Բէյ, ճիշտ է,
գիտէր հերոսական լեզուներ, բայց իր յեղիղ բնաւո-
րութեամբն և իր քաղաքագիտական անհմտութեամբ
նոյնպէս մեծ յարժարութիւն չունէր իրան յանձնուած
պաշտօնին: Այս մասին ղեռ այսչափ:

Խրիմեան դուրս ելաւ Կ. Պօլսից զէպի Իտալիա

Նաւ յաջողութեամբ կատարել իր պատուիրակի պաշտօնը քանի
որ ոչ մի հերոսական լեզու չէր իմանում: Եւ նա պատասխանում
է. «Պիտի խօսիմ լեզու մը, որ համաշխարհային է և տառապան-
քի լեզուն է միևնոյն ժամանակ. այսինքն պիտի լսու՞մ...»

Խրիմեան, սակայն, շատ չանցած լեզուն էլ համոզուեց, թէ
լացը քաղաքական աշխարհի համար շատ սնդոր լեզու է, և վերա-
դարձին պէտք զգաց խօսել նրկաթէ գրաւով «հարկաւ» ուսելու
մասին...

*) Ահա թէ ինչ է գրում Զերազ ինքն իր մասին. «Բիւ-
զանդիտնի մէջ՝ կեանքս երկու աստիճան միայն ունեցած էր. ու-
սանող եղած էի, ապա ուսուցիչ. տեսած էի դպրոցներ միայն և
ոչ մի պաշտօնատուն նշմարած էի երբէք. դիւանադիւանան աս-
պարէզն անծանօթ էր ինձ, որպէս աշխարհ անծանօթ էր Աղամի,
երբ սա գրախօսի մէջ էր դեռ: Ուստի ոչ ոք պիտի գտրմանայ
լսելով թէ երբ պաշտօնատունի (Հոսիի արտաբլէն դորձելի մի-
նիստրութեան) քարէ սանդուխները վեր եկայ, սիրտս տրտիեց
ծոցիս մէջ...» (Հայաստան և Իտալիա, Կ. Պօլս, 1879, էջ 28):

և երկիւղ ունէր, թէ իր մեկնումը կը յայտնուի, և կառավարութիւնը կարգելէ ճանապարհը շարունակել*): Բայց կառավարութիւնն այնչափ մեծ վտանգ չէր տեսնում նրա ճանապարհորդութեան մէջ, որ արգելք հանդիսանար: Նրանք իջան Բրինդիզի, որտեղից երկաթուղով մեկնեցին Հոմա: Սա առաջին եւրոպական մայրաքաղաքն էր, ուր ի գործ պիտի դնէին իրանց առաքելութիւնը:

Այն յիշատակագիրն, որ Խրիմեան պիտի ներկայացնէր դահլիճներին, հայերէն էր յանձնուել նրան, և Չերազին է թողուել Փրանսերէն թարգմանել ճանապարհին: Բացի դրանից՝ Խրիմեան ունէր մի պաշտօնական վկայագիր Թիւրքիոյ հայոց պատրիարքից, իր պատուիրակութեան պաշտօնը հաստատող:

Եթէ ճիշտ են այն բացատրութիւններն, որ Մ. Չերազ գործածել է իտալական արտաքին գործոց մինիստրութեան մէջ, պէտք է ասել, որ պատուիրակութեան առաջին իսկ քայլն անյաջող էր, որովհետեւ իսկոյն մատնում էր, թէ Խրիմեան և իր թարգմանը չափազանցութիւններով են ուզում շլացնել իրանց խօսակիցներին՝ փոխանակ միշտ ճշմարտութեան շաւղի մէջ մնալու**):

Մարտ 15/27-ին Խրիմեան և Չերազ ներկայացան արտաքին գործերի մինիստր կոմս Կօրտիին (Corti), որ Կ. Պօլսից էր եկել նրանց հետ միևնոյն շոգենաւով, բայց առիթ չէին ունեցել ծանօթանալու: Թէ որքան

*) Մ. Չերազ գրում է. «...անհնար չէ, որ երբ մեր երթի համբաւն տարածուի Բիւզանդիոնի մէջ, մի հեռագիր կ'ստանանք զմեզ այդ նիւղուցի մէջ...» («Հայաստան և Իտալիա», էջ 24):

**) Մ. Չերազ պատմում է, թէ ինք ասել է կոմս Տօր-նիէլլին. «Հայաստանի բարձրաշնորհ նախկին պատրիարքն, գլուխ մի եկեղեցիի, որ 5,000,000 քրիստոնեայ կը վարէ Արևելքի մէջ...»: Թիւրքիոյ հայոց պատրիարքը գլուխ ճիշդ միլիօն հայի... այսինքն չափազանցած աւելի քան երկու անգամ:

տեղեկութիւն ունի մինիստրը Հայաստանի մասին, այդ երևում է նրա հարցումից. բայց թողնենք, որ Չերազ ինքը խօսի:

Կոմս Կօրտի ուզում էր լսել, թէ հայ պատուիրակներն ի՞նչ էին ինդրում, և ասում է. «Կարգացի արդէն այն պաշտօնագիրներ, որք երեկ յանձնուեցան ընդհանուր քարտուղարին: Հայերը վարչական ինքնօրինութիւն կը պահանջեն, այլ Եւրոպական քե Ասիական Տաճկաստանի մեջ»:

Եւ Խրիմեան հարկադրվում է ուղղել մինիստրի աշխարհազրական ծանօթութեան պակասը: «Ըշմարիտ է,—ասում է նա,—հայեր կան Տաճկաստանի եւրոպական մասին մէջ, այլ ազգի մեծամասնութիւնն ասիական մասին մէջ է, Օսմանեան Հայաստանի մէջ, ուր կը ցանկամք ունենալ վարչական ինքնօրինութիւն»*)։ Պարզ էր, որ Կօրտի չէր կարգացած հայոց յիշատակագիրը կամ շատ վեր ի վերոյ կերպով, այլապէս նա, որ Կ. Պօսի դեսպան էր եղած, չէր կարող չզիտենալ գոնէ, որ յիշատակագրի մէջ յիշուած քաղաքները Փոքր-Ասիոյ մէջ էին և ոչ թէ Եւրոպական Թիւրքիայի մէջ: Այս մտածումով էլ Չերազ ի դիմաց Խրիմեանի բացատրութիւններ է տալիս: Նոր բան չէ ասում նա. փաստականից աւելի աղերսականն է, որ խօսում է նրա բերանով: Մի քանի պատահեկական եռանդից բղխած շրդօքորթութիւններ և անճշտութիւններ դարձեալ սահում են նրա լեզուից, բայց իտալական մինիստրն, որ չզիտէր թէ Հայաստանը Ասիական Թիւրքիայումն է թէ Եւրոպականում, ևս աւելի չէր կարող անդրադառնալ այս անմեղ չափազանցութիւնների վրայ**)։ Հայ պատուիրակութեան երկար բացատրութիւններին կոմս Կօրտի պատասխանել է. «Շատ շնոր-

*) «Հայաստան և Իտալիա», Կ. Պօլիս, 1879 թ., էջ 35.

**) Հետաքրքրական է, թէ ինչպէս թեթեւութեամբ խաղում է Չերազ թուերի հետ: Մի օր յառաջ Թիւրքիայի հայոց թիւը

հակալ եմ այն համակիր դպացումներէ, զորս հայ ժողովուրդն կը տածէ մեր ազգի նկատմամբ: Գոհ եմ այն բացատրութիւններէ, որովք լուսաբանեցիք ձեր դատ: Դեռ երէկ դեսպան էի Տաճկաստանի մէջ և կը խոստովանիմ, թէ ձեր գանդատներ չեն անիրաւ: Որպէս յայտնեցի ձեզ, կարգացած եմ ձեր յիշատակագիր և մեծ կարևորութիւն կուտամ հայ ազգի դատին: Կը խոստանամ ձեզ պաշտպան կանգնիլ ձեր դատի, վեհաժողովին (կօնգրէս) մէջ, եթէ տեղի ունենայ, և ամեն առթի մէջ, եթէ վեհաժողով չգումարուի: Գիտէք թէ ազգայնութիւնն մի սկիզբ(սկզբունք) է, ում Խտալիս կը պարտի իւր գոյութիւն. ձեր դատ կը պատկանի այդ սկզբի, ուստի ապահով եղէք թէ ոչ մի պետութիւն աւելի համակիր է նմա, քան Խտալիս»*):

Խրիմեան՝ գոհ այս խոստմնալից պատասխանից՝ հիանում է օրհնելով իտալական նորապսակ թագաւորին և իր նոր մինխտրութիւնը:

Ուրախացած այս առաջին սիրալիր ընդունելութիւնից, Չէրազ՝ իրան տրուած հրահանգի համաձայն՝ արդիւնքը հեռագրում է Կ.Պօլիս Ստեփան Փափագեսունին, որ նա հաղորդէ պատրիարքին և իր խմբին: Ուղղակի պատրիարքին դեռ չէր հեռագրվում, որովհետև պատուիրակութեան մեկնումն և նպատակն, ինչպէս արդէն յիշեցինք, դեռ գաղտնի էր պաշվում կառավարութիւնից, բայց միևնոյն ժամանակ Չէրազ յատուկ նամակներով ամեն ինչ բացատրում էր պատրիարքին:

հանել էր հինգ միլիօնի: Իսկ այս անգամ իր միևնոյն ճառի սկզբում իջեցնում է նախ 4 միլիօնի և ապա ճառի վերջում 3 միլիօնի, որ զարձեալ ճիշտ չէր: (Անդ, էջ 37):

*) Անդ էջ 40—41.

**) Հեռագրի պատճէնը Չէրազ յառաջ է բերած իր գրքոյկում, այս ձևով. «Ընտիր առողջութիւն: Մանրամասնութիւնները համակով: Վաղը պիտի մեկնիմ Պարիզ: Լուր տուէք ընտանիքիս: Մինաս»:

Խրիմեան և իր քարտուղարը Հռոմից մեկնելով
մարտի 19/31-ին հասնում են Պարիզ:

Պարիզ հասնելու երկրորդ օրը Խրիմեան այցելեց
Նուպար փաշային, իր պատուիրակութեան նպատակի
մասին նրա հետ խորհրդակցելու համար: Նուպար գի-
տէր արդէն, թէ Ներսէս-Օսեան խուժըն ինչ յանձնա-
րարական էր տուած իր պատուիրակին: Նրան յայտնի
էր նաև, թէ պատրիարքն և իր խորհրդակիցներն՝ ոչ
աւել և ոչ պակաս՝ Հայաստանի ինքնավարութիւն էին
պահանջում Լիբանանի իշխանութեան նման, այն է՝
տեղական ինքնօրինութիւն սուլթանի գերիշխանութեան
և Եւրոպայի հրաշխաւորութեան տակ: Պօլսում ենթադ-
րում էին և յոյս իսկ ունէին, թէ քաղաքական ներկայ
հանգամանքներում ամենայարմար առիթն էր մի ան-
գամ ընդ միշտ ազատուելու տառապուող ժողովրդի
կացութիւնից և ձեռք բերելու ինքնավար ազգի իրա-
ւունքը: Նուպար փաշա շատ ընդարձակ էր գտնում
ինքնավարութեան ծրագիրը, չէր հաւատում, թէ Ռու-
սաստանի և Անգլիայի միջև տիրող ներկայ թշնամու-
թեան ըոպէին նրանք համաձայնէին Հայաստանին ինք-
նավարութիւնտալու և թէ ոչ էլ Թիւրքիան իր հաւա-
նութիւնը կը տար դրան: Իսկ միւս եւրոպական տէ-
րութիւնները շատ քիչ էին շահագրգռուած Հայաստա-
նի վիճակով, յիշեալ 3 տէրութիւնների վրայ ճնշում
գործ դնելու համար ի նպաստ հայոց: Նուպար փաշա
իրան եղած դիմումն ընդունելով առանձին ծրագիր
պատրաստեց, որ զգալապէս տարբերվում էր պօլսա-
կան, այն է՝ ինքնավարութեան ծրագրից: Մինք յառաջ
պիտի բերենք երկու ծրագիրներն էլ:

Ապրիլի 2-ին (ն. տ.) Չերաղ*), յանուն Խրիմեա-

*) Մ. Չերաղ իր՝ Պարիզում հրատարակած «L'Arménie»
թերթում պարբերաբար լոյս է ընծայած հայ պատուիրակութեան
գործունէութեան պատմութիւնը Եւրոպայում, որ սկսել է «L'Ar-
ménie»-ի 1890 մարտի 15-ի № 5-ից և վերջացել է 1893 թ. յու-

նի, արտաքին գործերի մինիստրութեան յանձնելով իրանց բերած յիշատակագիրն ու ծրագիրը խնդրեց, որ Ֆրանսիական արտաքին գործերի մինիստրն ընդունի հայ պատուիրակութիւնը: Տեսնուեց նաև «Le Temps»-ի տնօրէն-խմբագիր Էբբարի հետ և խնդրեց, որ սա ի նպաստ Հայկական Դատի յօդուած պէ իր ազդեցիկ լրագրում: Այդ Ֆրանսիացի նշանաւոր քաղաքագէտ օրագրողը խոստանում է, բայց ասում է, թէ լաւագոյն է, որ «Կօնգրէսի գումարուած ժամանակ գրեմ, որպէս զի մինչև այն չմոռացուի»: Ապրիլի 5-ից Խրիմեանն և իր բարտուղար-թարգմանն սկսում են իրանց պաշտօնական այցելութիւնները Պարիզի դիւանագիտական մարմին: Այն օրը նրանք գնում են գերմանական դեսպան իշխ. Հօֆէնլօհէի մօտ, որ նրանց ասում է. «Հայոց պատրիարքը Գերմանիայի Կ. Պօլսի դեսպանին յանձնել է մի յիշատակագիր իր ժողովրդի դատի մասին: Դեսպանն այդ յիշատակագիրը Բեռլին ուղարկած լինելով, մեր արտաքին գործերի մինիստրութիւնն էլ դրա մի պատճէնն ինձ էր ուղղել. ես կարդացել եմ և ձեր պահանջներն իրաւացի եմ գտել: Բայց մի կէտ կայ, որ ինձ մութ է թւում: Հայերը բաւականաչափ ոյժ ունեն մահմեդական հրոսակները զսպելու և իրանց երկիրը կառավարելու...»: Խրիմեան պատասխանում է, թէ եթէ հայերը ղէնք ունենան, կարող են այդ անել: Ապա իշխ. Հօֆէնլօհէն խորհուրդ է տալիս նրանց, թէ «հայերն ինչպէս որ շահել են իրանց կողմ Ռուսաստանի համակրանքն, այնպէս էլ պէտք է աշխատեն գրաւել նաև Անգլիայի բարեկամութիւնը: Ռուսաստանը,—ասել է նա,— ի նպաստ հայոց դատին լաւ տրամադրուած է երևում»: Դեսպանը յայտնել է ի վերջոյ, իսկ 15-ի № 57-ում: Այս պատմութիւնը կրում է «Memoires d'un délégué au congrès de Berlin» (Բերլինի Կօնգրէսի մի պատուիրակի յիշողութիւնները) ընդհանուր վերնագիրը: Մենք օգտուել ենք նրա այս պատմութիւնից:

թէ գերմանական կառավարութեան համակրութիւնն էլ հայոց կողմն է:

Հետաքրքրական է ֆրանս. արտաքին գործերի մինիստրի հետ տեղի ունեցած տեսակցութիւնը:

Պ. Ուադինգտօն, մինիստրը, հարցնում է, թէ հայ պատուիրակ նախկին-պատրիարքը ֆրանսերէն չէ՞ խօսում արդեօք: Պատասխանը բնականաբար բացասական է լինում, և Ձէրազ թարգմանում է մինիստրի խօսքերը: Մինիստրն, ըստ Ձէրազի նկարագրութեան, ասել է հետեւեալը. «Կարդացի ձեր յիշատակագիրը: Հայաստանի մի մասը պիտի կցուի Ռուսաստանին: Դուք թր մասի համար էք ինքնավարութիւն պահանջում, Էրզրոմի նահանգի համար: Խրիմիան իր թարգմանի միջոցով բացատրութիւն է տալիս, թէ իրանք ոչ միայն Էրզրոմի, այլ և Վանի նահանգի, նոյնպէս մասամբ նաև Դիարբէքի ռ. Տրապիզոնի նահանգների համար են ինքնավարութիւն խնդրում և այս առթիւ խորին համակրութիւն են յայտնում Ֆրանսային և Ֆրանս. գրականութեան: Մինիստրը շնորհակալութիւն յայտնելով շարունակել է. «Կարող էք ապահով լինել, որ Ֆրանսիան անտարբեր չէ Հայաստանի վիճակին: Ես անձամբ համաժրում են ձեր դատին, որովհետև պատել եմ Ասիայում, ուսումնասիրել եմ ձեր ժողովրդի պատմութիւնն և գրականութիւնը և ճանաչել եմ բազմաթիւ նշանաւոր հայեր: Ես տրամադիր եմ ձեր դատը պաշտպանելու կ'նդդէսում, ուր ոչ ոք ինձանից լաւ չէ ճանաչում ձեր ազգն և ձեր երկիրը...»: Մինիստրն ունկնդրութեան վերջում պարզ կերպով իր հետեւալ գործնական դիտողութիւններն է անում Հայկական Խնդրի մասին. «Դուք,— ասում է,— կօնգրէսին գրական տեղեկութիւններ պէտք է ներկայացնէք, և այն ժամանակ աւելի լաւ կը հասկանան ձեր դատն, որ այդ կերպով գործնական շաւղի մէջ կը մտնէ: Ձեր յիշատակագիրն ընդհանուր գաղափարներ է միայն բովանդա-

կում, իսկ մեզ հարկաւոր են շօշափելի ապացոյցներ: Յիշատակագիրք: Հայաստանի համար այնպիսի վարչութիւն է պահանջում, ինչպիսին ունի Լիբանանը. բայց Լիբանանը կարելի չէ Հայաստանին նմանեցնել: Լիբանանում թիւրք չկայ, իսկ ձեր երկրում շատ կայ: Հետեւաբար Լիբանանի վարչական դրութիւնը չէ կարելի յարմարեցնել Հայաստանին: Պէտք է մի այլ, ընդունելի ծրագիր ներկայացնել կօնգրէսին: Պէտք է մանրամասն վիճակագրական ցուցակ ներկայացնել, թէ հայերն որ գաւառում մեծամասնութիւն են կազմում, որ գաւառում փոքրամասնութիւն: Կօնգրէսի անդամները սառնասիրտ մարդիկ են, պլատօնական վաւերացրելով չեն կարող բաւականանալ. անհրաժեշտ է մի գործնական միջոց ցոյց տալ: Կօնգրէսի գործը հեշտացնելով դուք ձեր դատի յաղթանակը հեշտացրած կը լինէք...»:

Պատուիրակութիւնը Ուաշինգտօնի այս վերջին դիտողութիւնն ընդունելով նրան ներկայացնում է ապագայ ինքնավար Հայաստանի կանխօրէն կազմուած աշխարհագրական քարտէսն, որի վրայ նշանակուած էր, թէ այն որ նահանգներն և գաւառներն էին հոծ հայաբնակ, որոնց համար ինքնօրինութիւն էր պահանջվում: Բայց Լիբանանի և Հայաստանի միմեանցից տարբեր վիճակ ունենալու մասին Ֆրանս. մինիստրի կատարած նկատողութիւնն առանց հետեւանքի է փնտմ:

Այնուհետեւ Խրիմեան և Չէրաղ գնում են անգլիական դեսպանի մօտ, որ նրանց նոյնպէս մի լուրջ դիտողութիւն է անում. «Եւ ձեր խնդրին ծանօթ եմ, — ասում է նա. — ապահով եմ, որ Լօնդօնում լաւ ընդունելութիւն կը գտնէք, և թէ Հափաւոր լեզու գործածէք: Անկասկած՝ դիւրին է ուստիկանութիւնն և դատարանները բարեկարգել և հարկային սխառէմը կանոնաւորել, բայց խնդրի մի կէտը կասկածելի է երևում մեզ: Հայ տարրը դարեւրից ի վեր գուրկ է գէնը կրելու վարժութիւնից. կարճ է նա մի օրից միւսը զինուորական

տարր դառնալ և զսպել այն վայրենի խումբերն, որոնք վխտում են ձեր երկրում: Դրան իբրև պատասխան, Խրիմեան յիշեցնում է հայ բեռնակիրներին, որոնք, ասում է, եթէ գէշը ունենան, լաւ գինուորներ կարող են դառնալ: Դիտաւանը ըստ երևոյթին գոհանում է հայ համալսների մասին տրուած վկայութեամբն և յորդորում է, որ հայ պատուիրակը շուտով Լօնդօն գնայ՝ լօրդ Սալզբրիի հետ տեսնուելու, խոստանալով որ ինքն էլ իր կողմից կը գրէ նրան:

Խրիմեան և իր թարգմանն ապրիլի 11-ին մեկնում են Պարիզից և երեկոյեան հասնում են Լօնդօն:

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

Մանչէսթրի և Լօնդօնի հայ գաղութների պործունէութիւնը յօգուտ հայկական դատի.—Ջէյմս Բրայս.—Խրիմեանը Լօնդօնում և Մանչէսթրում.—Ներսէսի կոնդակն և ծրագրական նամակը.—Անգլիական կառավարութեան հայեացքը.—Խրիմեանի տեսակցութիւնները Լօնդօնում քաղաքական շրջանների հետ.—Դիտաւանների և քաղաքագէտների կարծիքը.—Սալիզբրիի ճառը լօրդերի ժողովում և Խրիմեանի պատասխանը.—Հայաստանի վիճակը.—Յոյսն և ոգևորութիւնը գաւառներում և Կ. Պօլսում.—Ներսէս պատրիարքի ճառն Ազգային ժողովում:

Ինչպէս ուրիշ առթիւ էլ յիշել ենք, անգլիաբնակ հայերը վաղուց հետաքրքրուած էին հայկական խնդրով: Շատ բնական էր այս, քանի որ նրանք գրեթէ բոլորն էլ ծննդեամբ նոյն թրքահայերն էին, միայն գործով տեղափոխուած Անգլիա: Այստեղ հայերի գլխաւոր կենտրոնը Մանչեսթրն էր, ուր բաւական հոծ հայ գաղութ կար, և ապա Լօնդօնը: Նրանք շարունակ յարաբերութեան մէջ էին ոչ միայն իրանց ազգականների և բարեկամների հետ այս խնդրի առթիւ, այլ նաև ազ-

գային ղեկավարող շրջանների հետ: Կ. Պօլսից անընդհատ տեղեկութիւններ էին տրվում նրանց՝ գործերի ընթացքի մասին, որպէսզի նրանք էլ իրանց կողմից իրանց շրջանում ձեռնարկներ անեն նոյն ընդհանուր նպատակի յաջողութեան համար:

1876 հոկտեմբերի 4-ին Մանչէստրի հայ գաղութն ընդհանուր ժողով գումարելով խորհրդակցում է, թէ ինչ միջոցներով կարիլի է օգտակար հանդիսանալ հայկական դատին, և որոշում է. «Այսպիսի ամենակենսական խնդրոյ մը առթիւ, որ Հայկական քաղաքականութեան մէջ նոր ուղղութեան մը ծագումն է, լրջօրէն մտածուի և գործի ձեռնարկելէ յառաջ դիմուի Պատրիարքարան, կարևոր հրահանգներ ստանալու համար անկէ: Այս տեսակ գիմումի մը պէտքը անհրաժեշտ է նախ անոր համար, որ պէտք է աղգային կեդրոնին ուղղութեանը մօտէն գիտակցիլ, անոր հետ համընթաց բալիլու և իրարու հակառակ ուղղութեան մէջ չգտնուելու համար»:

Ըստ այնմ էլ գրվում է Կ. Պօլիս: Կ. Պօլսից արդէն Խրիմեան Հայրիկ յարաբերութեան մէջ էր իր Մանչէստրի ծանօթների հետ, որոնք հոգացել էին նրա «Դրախտի Ընտանիք» հեղինակութեան տպագրութեան ծախքն, և ջիւրմ յորդորներ էր կարգում, որ նրանք չմոռանան «տառապիւ Մայր Հայաստանն... և յիշեն մեր հայրենեաց արդի աղէտները»: Խրիմեան յանձնարարում է նրանց՝ այս մասին դիմիլ Անգլիական Խորհրդարանին: «Ժամ հասեալ,—գրում է նա,—յիշեցէք և յիշեցուցէք Մեծին Անգլիոյ Խորհրդարանին աւանջ, որ զեւ կը հաւատայ կանգուն պահել այն գահը (Թիւրքիոյ), յորմէ իմաստութիւն և արդարութիւն հրաժարեբ են ի վազ»: Եւ նա շարունակում է. «Վշտագին հոգւոց հանելով կը ցաւիմ, զի մենք Հայքս չկարողացանք մեր կեանք, մեր վիճակ, մեր իրաւունք յատեան Եւրոպացւոց հանել, պաղատիլ և ողորբել նոցա պաշտ-

պանութիւն և գթութիւն: Եթէ ասեմք միջոցներ մեզ ձեռնառու չեն, կը սխալիմք. ժամանակ և պարագաներ Հայուն ձեռք շատ միջոց տուած են, սակայն Հայն անհոգ է, դեռ կը տառապի, դեռ Պրովպատիկ աւագանին քով անդամալոյծի պէս ինկած կը սպասէ յայլոց օգնութիւն»*)։ Այս ջերմ տողերը չէին կարող չազդիլ Խրիմեանի անկեղծ յարգողների վրայ, որոնք բազմաթիւ էին Մանչէստրում։

Լօնդօնում նոյնպէս զբաղուած էին հայկական հարցով։ Թէև հայերի շրջանն այստեղ աւելի նեղ էր, որովհետև իրանք սակաւաթիւ էին համեմատաբար Մանչէստրի գաղութին, բայց Լօնդօնցի մի քանի հայրենասէր հայերի եռանդը մանչեստրցիներէից պակաս չէր։ Շարժման ղեկավարներն էին Չ վաճառական՝ Սէթ Աբգար հնդկաստանցին և Գարեգին Փափազեան զմիւռնիացին, որոնք ուղղակի յարաբերութեան մէջ էին Կ. Պօլսի հետ և Լօնդօնում իրանց կողմն էին շահել մի քանի արևելասէր անգլիացիներ, որոնք այնուհետև եռանդով պաշտպանեցին հայկական հարցը։ Լօնդօնի հայերից առանձնապէս յիշատակութեան արժանի է նաև Յ. Յակոբեան, որ անգլիական մամուլի մէջ հայն ու իր բնիկ երկրի ցաւերը ներկայացնում էր անգլիական հասարակութեան և իր այս լրագրական հրատարակութիւններով նպաստաւոր հասարակաց կարծիք ստեղծում հայոց համար։ Այս ջանքերի ազդեցութեան տակ՝ Լօնդօնում մի յատուկ ընկերութիւն էլ կազմուեց՝ «Արևելեան Խնդրի Ընկերութիւն» (Eastern Question Association), որի նպատակն էր հետազօտել «արևելեան քրիստոնեաների» արդի դրութիւնն և դարման առաջարկել նրանց թշուառ վիճակը բարուքելու։ Այս ընկերութիւնը 1877-ին հրատարակեց «Հայաստան

*) «Մանչէսթրի հայ գաղութը», Մուշեղ եպիսկոպոս, ապուած իւր թերթին՝ Բօստօնի «Ազգ» շաբաթաթիւրքում։

և Լիբանանն*) վերնագրով մի գրքոյկ, որի մէջ նկարագրուած էր Հայաստանի վիճակը, յառաջ էին բերուած այնտեղ կատարուող բռնութիւններն և թրջական վարչութեան սխառմական պակասութիւնները: Միևնոյն ժամանակ պատկերացվում էր և Լիբանանի վիճակը, թէ ինչպէս թշուառ էր նա յառաջ և ինչպէս 1860-ից յետոյ՝ շնորհիւ իր ստացած վարչական ինքնօրինութեան՝ ամեն ինչ բարեփոխուած էր այնտեղ: Այս համեմատական նկարագրութեան նպատակն էր ցոյց տալ, թէ Հայաստանին էլ ճիշտ նոյնանման վարչական դրութիւն էր հարկաւոր, որ այնտեղ ևս միանգամ ընդ միշտ վերջ գտնէին շարունակ տիրող անկարգութիւնները: Հայաստանի վերաբերեալ տեղեկութիւնները քաղուած էին Հարստահարութեանց ծանօթ Տեղեկագրից:

Նոյն տարին (1877) Ջէմս Բրայս**) (James Bryce) իր հայասիրական պրօպագանդին սկիզբ դրեց մի հրապարակական դասախօսութիւն կարդալով հայերի և Հայաստանի մասին, Լօնդօնի Royal Institution դահլիճում:

Իսկ 1878-ի մարտին Լօնդօնի հայերը հրատարակեցին «Դեռապանախորհուրդն և Հայերը» վերնագրով մի գրքոյկ («The Conference and the Armenians»), որի

*) «Armenia and Lebanon», by J. W. Probyn, esq. Cassel Petter & Galpin, London, 1877 թ.:

**) Այս նշանաւոր անգլիացին 1876-ին ճանապարհորդած է Կովկասում և վեր է ելած Մեծ-Արարատի գագաթը: Իր այս ճանապարհորդութիւնը նա հրատարակեց 1877-ի սեպտեմբերին: Գիրքը բաղկացած էր ի սկզբան 11 մեծ գլուխներից և միմիայն ուղեորական նկարագրութիւններ էր պարունակում, բայց 1896-ին շորթորդ հրատարակութեանը մէջ Զ. Բրայս մի նոր գլուխ աւելացրեց, որտեղ ընդարձակօրէն խօսում է վերջին 20 տարուայ (1876—1896) հայկական անցքերի մասին հայոց համար համակրական ուղղութեամբ: («Transcaucasia and Ararat», by James Bryce, 4-th edition revised, London, 1896).

մէջ համառօտ կերպով հայոց ներկայ կացութեան մասին խօսելուց յետոյ յիշեցնում էին անգլիացիներին, թէ հայերը քիչ չեն օգնել անգլիացիներին Հնդկաստանի մէջ իրանց ազդեցութիւնը տարածելուն, և առաջարկում ու խնդրում էին, որ փոխադարձաբար Անգլիան էլ օգնէ, որ հայերի համար ևս թիւրքիայում այնպիսի քաղաքական վիճակ ստեղծուի, ինչպիսին պիտի որոշուէր բուլղարների համար: Այս գրքոյկն ուղարկուեց անգլ. թագաժառանգին, բոլոր մինիստրներին և բաղմաթիւ քաղաքական և եկեղեցական բարձր անձնաւորութիւններին:

Առ հասարակ Սան: Ստէֆանօյի դաշնադրութիւնից յետոյ 1878-ի առաջին կէսին ոչ մի եւրոպական երկրում այնքան չէր խօսվում և գրվում հայերի մասին, որքան Անգլիայում: Անգլիական հասարակաց կարծիքը համակիր էր հայերին, և այս համակրութիւնն արտայայտվում և արծարծվում էր ժողովներով և լրագրական յօդուածներով: Եղան պատկերազարդ թերթեր (ինչպէս Good Worlds), որոնք այս առթիւ հայոց թագաւորի պատկերներ էլ հրատարակեցին: Եւ այսպէս՝ երբ Խրիմեանի պատգամաւորութիւնն Անգլիա հասաւ, այնտեղ հասարակաց կարծիքն ընդհանրապէս նպաստաւոր էր արդէն նրա նպատակին, այն է՝ Հայաստանի ինքնավարութեան: Այս համակրանքը չէր հիմնուած միմիայն մարդասիրական և առհասարակ թոյլին օգնելու բնական զգացմունքի վրայ, որ սովորական է ամեն մի բրիտանացու, այլ նա ունէր անշուշտ և իր շահադիտական պատճառը զուտ բրիտանական ազգային տեսակէտից, այն է՝ Սան Ստէֆանօյի դաշնադրութեամբ Հայաստանի մի մասի ոռոսաց ձեռքն անցնելն և հետևաբար Ռուսաստանի ազդեցութեան աւելանալը ղէպի Հնդկաստան տանող ճանապարհի վրայ, որի ղէմ պէտք էր թուժը կանգնել...:

Այն միջոցին, ինչպէս տեսանք, Լօնդօնի և Ման-

չէստրի հայերն ոչ թէ անգործ չէին մնում, այլ մեծ եռանդով գործում էին Անգլիայում, նորանոր փաստերով այդ նպաստաւոր վիճակն և համակրանքը միշտ վաստակելու համար: Այս կողմից տառնձնապէս յիշատակելի են Գարեգին Փափազեան, Յովհաննէս Անդրէասեան, Գառնիկ Յովակիմեան և այլ վաճառականներ, որոնք այս խնդրում տեղացի մի քանի հայերի ցոյց տուած նախանձի և չկամութեան զգացումներից բոլորովին չվհատուելով՝ անձնուիրութեամբ շարունակում էին գործել: Յ. Անդրէասեան ի մէջ այլոց մի յատուկ ընկերութիւն է կազմում Society for promoting the interests of Armenia (Հայաստանի շահերը յառաջանող ընկերութիւնը) անունով, որի նպատակն էր «Հայ ազգին իրական (և ոչ վերացական կամ երևակայական) շահերը պաշտպանել և յառաջացնել»: Մի մասնաժողով, որի նախագահն էր ինքն Յովհ. Անդրէասեան, ջանքեր էր անում ընկերութիւնն ընդարձակ հիմքերի վրայ հաստատելու, բայց մեծ յաջողութիւն չունեցաւ, և երբ Խրիմեան իբրև հայ պատուիրակ Անգլիա եկաւ պաշտօնապէս հայկական դատը պաշտպանելու, Անդրէասեան մի շրջաբերական հանեց, թէ իր կազմած ընկերութիւնն այլևս *raison d'être* չունէր և լուծվում էր, «ազգային հանրական խնդիր մը» թողնելով «հանրութեան՝ պարտ ու պատշաճը տնօրինելու»:

Անգլիական առաջին լուրջ համակրական ժողովը գումարեց Զ. Բրայս՝ մարտի 7/19-ին Գ. Փափազեանի աջակցութեամբ: Բազմաթիւ նշանաւոր անգլիացիներից զատ այնտեղ ներկայ էին նաև 9 հայ: Ժողովում որոշուեց կազմել Anglo-Armenian Association անունով մի միութիւն, որի պատուաւոր քարտուղարութիւնը յանձն առաւ կատարել Զ. Բրայս, իսկ պատուաւոր նախագահութիւնն ընդունեց լորդ Կարնարվօն: Միևնոյն ժամանակ մի պատգամաւորութիւն ընտրուեց, որին պաշտօն տրուեց ներկայանալ մինիստր լորդ Դէրբիին

և հայկական խնդրի վրայ մի յիշատակագիր ներկայացնելով նրա աջակցութիւնը խնդրել: Այս առթիւ Գ. Փափագեանի թելադրութեամբ Կ. Պօլսից և Զմիռնիայից շնորհակալութեան ուղերձներ ուղարկուեցին Զ. Բրայսին և միևնոյն ժամանակ փաստեր և տեղեկութիւններ հայկական խնդրի վերաբերեալ: Շնորհակալութեան մի նամակ էլ Ներսէս պատրիարք գրեց Զ. Բրայսին, որն անձամբ յանձնեց Մ. Զէրազ: Այս բազմաթիւ համակրական ցոյցերից զգացուած՝ Զ. Բրայս եկաւ Խրիմեանի մօտ, շնորհակալութիւն յայտնեց իր ստացած նամակի և ուղերձների համար և խոստացաւ եռանդով աշխատել հայկական դատի յաջողութեան համար:

Հայ պատուիրակութիւնը Լոնդոնում իջաւ Սէթ Արզարի տունն և սմբողջ ժամանակ վայելեց նրա հիւրասիրութիւնը: Խրիմեան իր առաջին տեսակցութիւնն ունեցաւ պարսկական արտաքոյ կարգի դեսպան Մելքոն խանի հետ, որ աւելի իբրեւ հայ ներկայանալով, քան իբրեւ օտար քաղաքագէտ, նոյն խորհուրդը տուաւ, ինչ որ Նուպար փաշան՝ միւս հայ քաղաքագէտն էր տուել, այն է՝ համեստ պահանջ ներկայացնել կօնգրէսին:

Խրիմեան իր հետ բերել էր իր պաշտօնը հաստատող պաշտօնական նամակներ յանուն լօրդ Դէրբիի և լօրդ Սալիզբորիի, որոնք, նրանց քաբուղարների միջոցով, յանձնուեցին իրանց:

Դիւանագիտական շրջաններին պաշտօնական այցելութիւն տալուց յառաջ՝ Խրիմեան գնաց Մանչէստր և յանձնեց այնտեղ Ներսէս պատրիարքի հետեւեալ կոնդակը.

«Ազնիւ և օրհնեալ ժողովուրդ Հայոց, որ ի Մանչէստրը ու յԱնգլիա.

«Դուք ի Ձեր ընդարոյս ազգասիրութենէ և օրինակաւ ազնիւ Անգլիացւոց շարժեալ, ոչ սակաւ օգնու-

Թիւնս մատուոյիք ցարդ Թշուառ ազգակցաց Ձերոց, որք
յարեւելս. արդ ի քանի մամաց և այսր Հայաստան աշ-
խարհ, նախկին որրան մարդկութեան և բուն Հայրե-
նիք մեր, ցմրուրն քամեաց զբաժակ դառնութեան և
չարչարանաց՝ սովու, հրդեհօք քաղաքաց և գիւղօրէնից,
վանուց, եկեղեցեաց և դպրոցաց, անգութ աւարառոճ-
թեամբք, յափշտակութեամբ և լիկմամբ կոյս օրիորդաց
և համեստաբարոյ կանանց, և բռնի կրօնափոխու-
թեամբք, և արհաւրօք պատերազմաց, որք ընդամենայն
տիեզերս հռչակեցան. այսորիկ արարք պաղանականք և
դառնաղէտք, և դուք իսկ հրատարակութեամբք բա-
ղումս օգնեցիք մեզ. և մէք առ որս անկն էր դառնա-
սէս և բարձրաձայն զրոգոք բարձաք. այլ չն էք հա-
սեալ ժամն փրկութեան: Արդ ահաւասիկ հնչեաց ժամ
բարեպատեն, յորում յուսամ յԱստուած թէ փրկելոց
իցեմք յահազին տառապան այս: Քանզի բարեխնամ քրիս-
տոնեայ տէրութիւնք եւրոպայ, յորս փալլէ մարտիրո-
սութեամբ և վեհանձնութեամբ և գլխաւորութեամբ
Մեծն Բրիտանիա, համախորհուրդ գնիտ են ելից ա-
ղազս գտանել արեւելեան խնդրոյն, առ որս. դարձոյց
զաչս իւր և Ազգ Հայոց առ ի խնդրել դարման խոր և
խայթեալ վիրաց իւրոց և անհնարին չարչարանոց
զորս չարչարի ոչինչ գործեալ արժանի չարչարանաց:

«Վասն որոյ յայս բարեպատեն ժամ կամօք և հա-
ճութեամբ ազգիս և մեր՝ դայ հասանէ առ Ձեզ ամն-
նապատիւ նախորդն մեր Տէր-Մկրտիչ արքեպիսկոպոս
Խրիմեան, որ պատկեր է Հայաստանի, և պատկերա-
ցուցանելոց է դամենայն զաւարառութիւնն հէզ Հայ-
րենեաց մերոց, որ պատմելոց է Ձեզ և առ որս պէտք
իցեն՝ դամենայն Թշուառութիւնս մեր, և ի խորհուրդ
մտեալ ընդ Ձեզ խնդրելոց է և ցուցանելոց իսկ զգար-
մանս վիրացն: Սրբազան Խրիմեան պատգամաւոր լիա-
զօր և փոխանորդ և ներկայացուցիչ համայն ազգիս,
առնելոց է դամենայն զոր պարտ իցէ առնել. չեն պէտք

յանձնարարութեան, զի սրբազան եղբայրն մեր ինքնին ծանօթ է ձեզ բարեպաշտ հայրենասիրութեամբն իւրով և ազգասիրական առաքինութեամբ: Այլ և չէ հարկ կրկնել անդանօր, զի առանց Ձեր, առանց օժանդակութեան Ձերոյ և գործակցութեան՝ իբրև օտարական ոք յԱնգղիա չկարէ գործել: Յամենայն գործունութիւնս իւր Նորին Սրբազնութիւն կարօտի. աջակցութեանց Ձերոց: Խնդրեմ և աղաչեմ զՁեզ, բոլորեցարո՞ք շուրջ զնովաւ, իբրև արդարև զսիրելի և պատուական Հարբ. առաջնորդեցարուք նովաւ և առաջնորդեցէք նմա: Ընկալարուք զբանս յորդորանաց նորա, և հաղորդեցէք նմա զխորհուրդս Ձեր զիմաստունս. իբրև աստեղծ լուսափայլք պար առէք վարեալ Ն. Սրբազնութեան, պուլիս և կեդրոն Ձեզ, սիրելեաց միտոց եպիցի նա, և պատուական հայկազունք ևայլն ևայլն: Տուեալ ի պատրիարքարանէս հայոց յամի Տեառն 1878 մարտի 1 և յաղպային թուականին ՌՅԻԷ. Պատրիարք Կ. Պօլսոյ Ներսէս արքեպիսկոպոս»:

Պատրիարքական այս կոնդակի վրայ Մանչեստրի հայերն առաջնորդարանում ժողով գումարհելով միաձայն որոշեցին աջակցել Խորհմեանին ամեն հնարաւոր միջոցներով: Բայց վերոյիշեալ կոնդակից աւելի կարեւոր է Ներսէս պատրիարքի Լօնդօնի իր մի հայ խորհրդակցին գրած մասնաւոր նամակն, որի մէջ իր այն ժամանակի քաղաքականութիւնը պարզ կերպով յառաջ է բերում:

«...Եթէ պէտք ըլլայ բոլոր ազգը մէկտեղ. աշխատիլ, ամենքը պատրաստ են աշխատելու: Այդ գործողութեան մէջ միութիւնը պահելու համար պարտաւորուած եմ հոս յիս ամփոփելու ամենայն աշխատութիւնս պատասխանատուութիւն»):

«Վստահութեամբ դիմեցէք ինծի, վստահութիւն

*) Ստորագծումները մերն են:

ունեցէք կատարեալ մեր Սրբազան եղբօրը, Խրիմեան Հայրիկին, որ այժմ ի Լոնտոն Ձեր քով կը գտնուի: Բաջաիրեցէք զինքը, օգնեցէք իրեն. ինչ որ անոր ընէք՝ բոլոր ազգին, մեր սիրելի ու կարօտ հայրենեաց ըրած պիտի ըլլաք: Այս խօսքերն ոչ միայն Ձեզի կողմ դեմ, այլ՝ ի Ձեզ և՛ Ձեր ազնիւ ու հայրենասէր ընկերաց, որ միեւնոյն ոգւով կաշխատին մեր ազգային դատին համար»:

«Մեր հոս կարծիքն ու յոյսն այն է, որ Դեսպանաժողովը (կօնգրէսը) պիտի գումարուի: Եթէ այս ըլլայ՝ թէ՛ մենք հոս, և թէ՛ դուք հոգ մեր ջանքերը կրկնապատկիլու ենք: Դեսպանաժողովին մէջ մեզի ի նպաստ ձայներ պիտի բարձրանան, բայց առաջարկութիւնը պէտք է Անգլիայէն գայ: Անգլիան որ ուզէ՝ Հայաստանը փրկուած է»:

«Հայաստանը, կամ ինչ որ մնաց Հայաստանէն, կամ բոլորովին Ռուսաց ձեռքը պիտի անցնի կամ չէզոք երկիր մը պիտի ըլլայ, այսինքն ինքնօրէն կառավարութիւն մը: Ո՞րն աւելի յարմար է Անգլիայի շահուն: Այս կէտը լաւ բացատրած էք և Դուք Ձեր յիշատակագրին մէջ, որն որ կը ցաւիմ որ անկարելի է հիմայ ազգին կողմէն տրուիլ պաշտօնական կերպով, զի արդէն կառավարութեանց մատուցինք մեր պաշտօնական յիշատակագիրը: Բայց մասնաւորաց կրնայ տրուիլ և օրագրաց մէջ հրատարակուիլ ոչ թէ ազգին կողմէն, այլ Լոնտոնայի ազգայնոց կողմէն»:

«Հիմակ մի առ մի պատասխանեմ Ձեր զանազան հարցմանց.

«Ա.—Մեր քաղաքականութիւնն է Ռուսիոյ երախտագետ ըլլալով՝ յուսալ յԱնգղիա եւ Անգղիոյ շնորհիւ ապահովել մեր բարոյական եւ նիւթական բարեկեցութիւնը: Այս բարեկեցութիւնն ուրիշ կերպով ձեռք չեմք կրնար բերել, այլ միայն ազգային ինքնօրինութեամբ Հայաստանի մէջ: Այլ որպէսզի այս բառը չի խրոչեցնէ

գումանս, ահաւասիկ մեր formule-ը. Administration de l'Arménie par les Arméniens»:

«Բ.—*Խորէն սրբազանը, որ Բեթերսպուրկ է, մեր քաղաքականութեան առաջին մասին կը ծառայէ, ինչպէս Խրիմեան սրբազանն ալ ի Լոնտոն՝ երկրորդ մասին:*

«Գ.—*Երբ Դեսպանաժողովին պոլմարման որոշում ըլլայ, ազգին կողմէն անպատճառ պատգամաւորութիւն մը պիտի գտնուի հոն: Արդէն Խրիմեան սրբազանն այդ պաշտօնն ունի Եւրոպայի մէջ:*

«Դ.—*Գերմանիոյ և Իտալիոյ քով պէտք եղածը ըրած ենք արդէն, և այս երկու տէրութեանց համակրութեանն և օժանդակութեանը վրայ բոլորովին վստահ եմք: Գաղիոյ քով ինչ որ այստեղի դեսպանին ձեռով կրնայինք ընել, ըրած եմք: Ինչ որ Խրիմեան սրբազանը պիտի ընէր ի Փարիզ, զայն չգիտեմք թէ ըրաւ, և որ աստիճան յաջողեցաւ. նմանապէս չգիտեմք թէ ի՞նչ ըրաւ Աւստրիոյ համար, վասն զի Փարիզէն նամակ չգրեցին մեզ...»:*

«Եւ ես Զեզնէ յանուն ազգին կը խնդրեմ, որ ամեն ջանք ու զոհողութիւն ընէք որչափ որ կարելի է ամեն օր մէյմէկ բան գրել տալու համար Լոնտոնի լրագրաց մէջ Հայոց համար: Կառավարութիւնները բաւական արթնցան մեզի համար, բայց հասարակաց կարծիքն՝ ոչ: Ուստի հրատարակութեան տալու է հարստահարութեանց տեղեկագրերն և Քիւրտերու ըրած նորանոր բռնութիւնները, որոնք Խրիմեան Հայրիկի քով կան, ինչպէս նաև ընդհանուր տեղեկութիւնք Քրտաց կեանքին և այլն վրայ, զորոնք խիստ լաւ գիտէ Խրիմեան սրբազան»*):

Այս հետաքրքրական գրութիւնն ապացուցանում է, որ այն ժամանակ Ներսէսի և իր խմբի բովանդակ

*) «Մանչեսթրի հայ գաղութը» Բօստօնի «Ազգ» թերթում:

յոյսն Անգլիայի վրայ էր, թէ նա կաշխատի, որ Հայաստանին ինքնավարութիւն տրուի Ռուսաստանի յառաջխաղացման դէմ թումբ կանգնելու համար: Այս միտքն էին արծարծում այն ժամանակ նաև հայերի անգլիացի բարեկամները: «Եթէ ուզում ենք Ռուսաստանի դէպի Ասիա յառաջանալը արգելել,—գրում էր Ջէյմս Բրայս, «Fortnightly Review»-ի մէջ,—դրա համար ամենալաւ, գուցէ միակ տևողական միջոցն է հայ ազգութեան զարգանալը: Հայերը շատ վստահութիւն չունեն Ռուսաստանի վրայ: Նրանց ազդեցութիւնն, որ արդէն զօրաւոր է Փոքր Ասիայում, հակառուսական մի ազդեցութիւն պիտի լինի. հայերին գոհացում տրուելով՝ ուսական միջամտութեան պատրուակները պիտի ջնջուեն: Հայերին պէտք եղածը մի կենտրոն է, մի երկիր, որը կարենան իրանցը կոչել և որը կարողանան ապագայում, երբ նրա հարստութիւնն և թուական ոյժն աւելանայ, մի պետութեան վերածել...»:

Իսկ անգլիական կառավարութիւնն, որ անշուշտ թէ հայերից և թէ նրանց անգլիացի բարեկամներից լաւ էր իմանում, թէ ռըն էր այն միջոցին Անգլիայի շահն, և թէ ինչպէս պէտք էր Ռուսաստանի յառաջխաղացութիւնն արգելել, պակաս եռանդով զբաղուած չէր այս վերջին հարցով. բայց նա այս խնդիրը լուծեց ոչ թէ Հայաստանին ինքնավարութիւն շնորհելով, այլ Կիպրոսի դաշնագրութիւնը կոելով Թիւրքիայի հետ... և այն էլ Բէրլինի դաշնագրի նախօրեակին:

Վերջապէս մայիսի 10-ին (ն. տ.) անգլիական արտաքին գործերի նոր մինիստրը՝ լօրդ Սալիսբրի՝ ընդունում է հայ պատուիրակութիւնն, որ ինչդրում է Մեծն Բրիտանիայի օժանդակութիւնը Հայաստանի ինքնավարութեան: Ահա ինչ է պատասխանում անգլ. մինիստրն, ըստ Մ. Չէլապի. «Հայերն իրաւունք ունեն լաւ վարչութիւն (une bonne administration) պահանջելու, բայց ոչ մի պետութիւն չէ կարող ալժմից որոշ

ասել, թէ ինչ ձևի վարչութիւն պիտի շնորհուի նըրանց, որովհետև դրա բանաձեւը դեռ չի գտնուած (la formule est à trouver) և միմիայն կօնգրէսը կարող է այդ վճռել: Յամենայն դէպս դուք կարող էք վստահ լինել, թէ հայերը պիտի ունենան այնպիսի մի վարչութիւն, որ նրանց պիտի երաշխաւորէ բարեկեցութիւն, ազատութիւն և խաղաղութիւն»*):

Գեղեցիկ, յուսատու և մանաւանդ վճռական խոստում: Բայց ահա թէ լօրդ Սալիվորի ինք ինչպէս է պատմում այս տեսակցութիւնը Կ. Պօլսի դեսպան Լէյրդին գրած իր պաշտօնական նամակում:

«Տարօնի արքեպիսկոպոս և Թիւրքիայի հայոց նախկինպատրիարք Խրիմեան երէկ տեսակցութեան եկաւ ինձ մօտ. նրա այցելութեան նպատակն էր խընդրել, որ պետութիւնների կօնգրէսում հայերի շահերն էլ նկատողութեան առնուեն և միջոցներ գործ գրուեն նրանց համար լաւ վարչութիւն հաստատելու, և քիւրդերի բռնութիւնների և հարստահարութիւնների դէմ ապահովացնելու:

«Մասնաւորապէս նա ինձ յայտնեց, թէ Բ. Դրան դէմ թշնամական մտքով չէր խօսում, թէ իր ժողովուրդը Օսմանեան կայսրութիւնից անջատուելու դիտաւորութիւն չունի, և թէ Հայաստանի քիւրք բնակիչներն էս հաւասարապէս հարստահարվում են անօթեք քիւրդերից**): Ես էլ Վեհ. Թագուհու կառավարութեան առ հայ ազգն զգացած անկեղծ համակրութիւնը յայտնելով ապահովացրի նրան, թէ մեր բոլոր ջանքը գործ կը դնենք հայերի վիճակը բարւոքելու, բայց հարկ ջնամարեցի կօնգրեսի կողմից գործադրելի մասնաւոր միջոցների նկատմամբ խոստումներ տալ»***):

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողն, այստեղ լօրդ Սա-

*) «L'Arménie» 15 փետրուարի 1890 թ. № 20.

**) Ստորագծումը մերն է:

***) «Անգլ. Կապոյտ Գիրք», 1878 թ.:

լիզբրիի պատասխանն աւելի անորոշ է, քան Չէրազի պատմածի մէջ։ Նոյն իսկ Խրիմեան դժգոհ է մնում, երբ տեղեկանում է Սալիզբրիի այս նամակի բովանդակութեան, և գաղտնի իմացնում է Ներսէսին, թէ իր տեսակցութիւնը Սալիզբրին սխալ է հաղորդած դեսպանին։ Ո՞րն էր այդ սխալը։ Արդեօք սխալը Սալիզբրիի մօտ է թէ՞ թարգմանի մօտ, որ տարբեր կերպով է հաղորդել Խրիմեանի խօսքերն անգլ. մինիստրին, դժուար է պարզել։ Մի բան միայն շատ որոշ է, որ հայ գլխաւոր պատուիրակի եւրոպական լեզու չգիտնալը շատ մեծ անյարմարութիւններ ունէր, որ թէ այն ժամանակ և թէ այնուհետև ամեն քայլափոխին երևան էր գալիս։

Հայ պատուիրակութիւնն ամենևին չկարողացաւ ազդել անգլիական կառավարութեան վրայ, որն այնուհետև իր բռնած ընթացքովն էլ ցոյց տուեց, թէ ոչ միայն Հայաստանի ինքնավարութեանը համար պիտի չաշխատէր, այլ նոյն իսկ համոզուած էլ էր, կամ գոնէ պաշտօնապէս նրան ձեռնադրու էր այդպէս մտածել, թէ հայերն ընդունակ էլ չեն ինքնավարութեան, ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնենք...։ Այս համոզմունքով կամ այս դիտաւորութեամբ էլ Բիկընսֆիլդ և Սալիզբրի գնացին Բէրլին։

Այս տեսակցութիւնից յետոյ Խրիմեան ամբողջ մի ամիս մնաց Լօնդօնում, ուր տեսնվում էր դեսպանական մարմնի անդամների և անգլիական քաղաքական գործիչների հետ, աշխատելով գոնէ նրանց միջոցով հող պատրաստել ինքնավարութեան ծրագրի յաջողութեան համար։ Պատմենք այս տեսակցութիւններից կարևորները, հետևելով Մ. Չէրազի հաղորդածին։

Որովհետև ժամանակ չունէին Վիեննա անցնելու, ուստի Խրիմեան և իբր թարգմանը Լօնդօնի աւստրիական դեսպանին այցելելով՝ նրան յանձնեցին Ներսէս պատրիարքի մի նամակն յանուն Աւստրիա-Հունգա-

բիայի արտաքին գործոց մինիստրի, և մի օրինակ յիշատակագիր, որպէսզի դեսպանն ուղարկէ մինիստրին: Դեսպանը խոստանում է անձամբ էլ կարգաւ այս թղթերն և ապա ուղարկել կոմս Անդրաշին: Այս պետական անձն այն կարծիքն է յայտնում, թէ «Հայերը, յոյներն և կաթոլիկներն աղօթք պէտք է անեն Աստուծուն, որ սուլթանը Կ. Պօլսում մնայ, որովհետեւ եթէ նա Ասիա անցնի, այսինքն եթէ նա Եւրոպական Թիւրքիան ըրոյրովին կորցնէ, այն ժամանակ նրա ատելութիւնը պիտի ծանրանայ Ասիոյ քրիստոնեաների վրայ...»:

Մայիսի 1/13-ին Խրիմեան այցելել է Անգլիական Եկեղեցու պետին, Կէնտրբըրիի արքեպիսկոպոսին և նրան խօսել է հետեւեալ ճառն*), որ ամբողջապէս ներկայացնում է Խրիմեանի սիրտն և զգացումներն՝ առանց դիւանագիտական ոճերի:

«Բարձրաշնորհ Սրբազան Տէր,

«Ես, որ մի նուաստ ներկայացուցիչ և պատգամաւորն եմ Կ. Պօլսոյ Պատրիարքին և Թուրքիոյ Հայոց ազգին կողմէն, կը փութամ այսօր նախ իմ շնորհակալութիւնս նուիրել Ձեր Բարձր Սրբազնութեան, որ Ձեր անձուկ ժամերու մէջ բարեհաճեցաք մեր խոնարհ այցելութիւնն ընդունիլ քրիստոնէական եղբայրասիրութեամբ, զոր ընդունեցիք Աւետարանի ներշնչութեանէն, որ կաւանդէ իր աշակերտաց թէ «Ի՞նչ ամենեքին եղբայր էք»:

«Ահաւասիկ Աւետարանին քարոզած քրիստոնէական եղբայրասիրութեան այդ գերագոյն օրէնքն իրաւունք կուտայ մեզ՝ համարձակ ազատութեամբ դիմել Ձեր բարձր եղբայրութեան, ուշադրութիւն և պաշտպանութիւն հայցիլ Հայոց Դատին համար, որոյ հա-

*) Այս ճառն օրինակուած է նոյն ինքն Խրիմեանի ձեռագրից: («Մանչէսթրի հայ գաղութը» Մ. եպ.-ի):

մար պաշտօն ընդունած եմ հանել զայն Եւրոպիոյ քրիստոնեայ աշխարհին ատենանը:

«Սրբազան Տէր, բաջ գիտակ էք, թէ ներկայ Արեւելեան Խնդրոյն մէջ, Հայոց ազգն ևս իբրև քրիստոնեայ ժողովուրդ նոյն իրաւունք և հաւասար բաժին ունի այն ազատութեանց, զորս պիտի վայելին միւս քրիստոնեայ ժողովուրդներ. վասնզի միայն Պուլկար և Յոյն ժողովուրդներ չեն, որ կը չարչարուին դարաւոր բռնութեան տակ, հապա ասիական մասին մէջ Հայոց աշխարհ և Հայոց անպաշտպան ազգ ըլլաւ անգամ առաւել ենթակայ եղած է նոյն չարչարող ձեռքին տակ. Գրեթէ հինգ ամբողջ դար է, որ իբրև մարտիրոս կը տուկայ, և կապրի միայն ապագայի ռազմական յոյսով: Հին ազգանքերու վրայ բազմապատիկ բարդեցան ներկայ պատերազմին ազդեանքը, որոց նկարագիրն անհանդուրժելի է: Եւ այդ ամենը կրից թշուառ Հայաստան և իր դառն բաժակ մինչև ցլերջին նախատինք հասաւ, հազարաւոր զիւղերը աւերակ դարձան խաժագուժ քիւրտերուն ձեռքէն, և Հայոց թշուառ ժողովուրդ մերկ, կողոպուտ, հողի վրայ նստաւ: Ուսմք ևս թողլով քաղցր հայրենիք, շնչասպառ գացին օտար աշխարհներ: Պատերազմ դադրեցաւ. կը կարծէինք, որ մեր ռազմական ժողովուրդին հարստահարութիւն ևս կանգ կառնու. բայց աւաղ, ևս առաւել սաստկացած է առ այժմ, և ամէն օր Հայաստանեայց գաւառներէն սոսկալի հարստահարութեան և անլուր ոճիրներու բողոքներ կը հասնին Հայոց Պատրիարքարանը:

«Սրբազան Տէր, դարման, դարման կը խնդրենք Ձեր քրիստոնէական մարդասիրութենէն: Հայը կը հաւատայ, որ իր տառապանաց վախճանը հասած է, և թէ Նախախնամութիւնը բաւական պիտի համարի զայն:

«Կը հաւատանք նաև, որ Նախախնամութեան կողմէն պատրաստուած Հայոց հինգդարեան գերութեան շղթան արծակող ձեռքը Մեծին Բրիտանիոյ համատա-

րած Պետութեան հզօր և ազատասէր ձեռքն է, որ ստրկացած ազգերուն ազատութիւն կը բաշխէ: Ահա-ւասիկ այդ պաշտպանող ձեռքէն Հայոց ազգն ևս իր արդար բաժինը կը խնդրէ:

Անգլիացի արքեպիսկոպոսը պարագային յարմար քաղաքավարական պատասխան է տալիս, առանց որոշ խոստումի, և հիւրասիրում է սուրճով: Ապա հրաւիրում է նրանց հանդիսատես լինել լօրդերի պալատի նիստին: Հետեւեալ օրը պ. Ջէյմս, խորհրդարանի ազատական մի անդամը, հրաւիրում է Խրիմեանին իր տունն երեկոյթի:

Մայիս 3/15-ին մի հոգիկ բաջա ճաշ է տալիս Խրիմեանին և կալիւթացի Չ հնդիկ-մահմեդական համակրական կենաց կնուստը: Կնուստը հայկական դասի յաջողութեան համար:

Խրիմեան գեւ չէր գնացել լօրդ Բիկլենսֆիլդին այցելութեան: Նախ քան առաջին մինիստրին՝ այցելելը՝ Խրիմեան գնում է նրա քաղաքական հակառակորդ մեծ ծերունուն՝ Գլադստօնին տեսնելու*): Նախորդ օրն արդէն Չէրաղ տարել յանձնել էր նրան Պատրիարքարանի Յիշատակագրի մի պատճէնը: Գլադստօն սիրով ընդունում է հայ արքեպիսկոպոսին, ծանօթացնում է իր կնոջ և աղջկան. հիւրասիրում է և երկարօրէն խօսում է նրանց հետ եկեղեցական հարցերի և հայ լեզուի ու գրականութեան մասին: Քաղաքական խնդրի նկատմամբ, նա յայտնում է, թէ ինքը համակրում է հայկական դատին, բայց աջակցութիւն չէ խոստանում, որովհետեւ իշխանութիւնից հեռու լինելով «այսօր մեծ ազդեցութիւն չունի»: Նա բացատրում է,

*) Այս հանգամանքը նեղացրել է Լօնդօնի հայերին, որոնք Մ. Չէրաղին են վերագրել այս այցելութիւնը: Գ. Փափազեան և իր ընկերները գտնում էին, որ անքաղաքագիտական էր Խրիմեանի և Չէրաղի այս վարմունքը:

թէ խորհրդարանի վրայ բացարձակօրէն տիրողը Բի-
կէնս ֆիլդն է:

Այնուհետեւ հայ պատգամաւորութիւնն այցելում
է դեսպաններին: Մայիսի 4/16-ին ներկայանում են
Փրանս. դեսպանին, որ ասում է ի մէջ այլոց. «Ինքնա-
վար նահանգների համար ես միշտ մի վախ եմ ունե-
ցել. այն է, որ երբ թրքական իշխանութիւնը հեռա-
նում է այնտեղից, քրիստոնեայ և մահմեդական կուում
են միմեանց հետ: Արդեօք նոյն բանը պիտի չպատահի
նաև Հայաստանում, եթէ սրան ինքնավարութիւն
տրուի: Այս նկատողութիւնը գուցէ բոլորովին անհիմն
չէր: Գերմանական դեսպանը, Միւնստէր, խորհուրդ է
տալիս շուտով գնալ Բէրլին, յուսացնելով թէ Բիսմարք
պիտի աշխատի թրքահպատակ քրիստոնեաներին թըր-
քական լուծից ազատել, և շատ համակրական կերպով
համաձայնում է, որ «Հայաստանն ինքնավարութիւն
ձեռք բերէ քիւրդերի և թիւրքերի չարիքից ազատուե-
լու համար»: Նա պնդում է, թէ «հայերը գէնքի ոյժով
պէտք է դիմադրեն այդ աւազակներին (քիւրդերի) յար-
ձակումներին»: Իտալական դեսպանն ասում է Խրի-
մեանին, «Իմ կարծիքով՝ միւս պետութիւնները Հայաս-
տանում ակադեմական շահեր ունեն: Անգլիան է միայն,
որ այնպիսի էական շահեր ունի այնտեղ, որ նա նոյն
իսկ բանակ կուղարկէր Հայաստանը գրաւելու համար,
եթէ այդ թոյլ տային նրան...»: Ամենից վերջն են
գնում օսմանեան դեսպանի մօտ, որ շատ է նեղանում,
թէ ինչո՞ւ նրանք, Խրիմեան և Զէրազ, թրքահպատակ
լինելով հանդերձ՝ բոլոր միւս դեսպաններին այցելու-
թիւն տալուց յետոյ են նրա մօտ գնում: Դեսպանն, որ
յոյն էր ազգով, Մուսուրուս փաշա, խորհուրդ է տալիս
Խրիմեանին եւրոպական տէրութիւնների վրայ յոյս
չդնել, որովհետեւ, ասում է նա, «նրանք ոյժ չունեն
Ասիական Թիւրքիայում»:

Հետաքրքրական են նոյնպէս այն տեսակցութիւն-

ներն, որ Խրիմեան ունեցել է անգլիական բարձր շըրջանին պատկանող մի քանի անձերի հետ: Արգայլի դուքսն, որ մեծ հեղինակութիւն ունէր թէ իր դիրքոյն և թէ արքայական ընտանիքի հետ ունեցած արեւակցական կապոյն, ուզել է իմանալ, թէ որոնք են սահմաններն այն նահանգների, որոնց համար հայերն ինքնավարութիւն էին պահանջում, և յայտնում է, թէ որպէսզի անգլիական կառավարութիւնն հնարաւորութիւն ունենար պաշտպանելու Հայաստանի մէջ Լիբանանի նման վարչութիւն մուծանելու ծրագիրը, «պէտք է իմանայ, թէ ինչ գործնական միջոցներ կային դրա համար...»: Շատ ուշադրութեան արժանի են խորհրդարանի ազդեցիկ անդամ Յօրստէրի յայտարարութիւններն, որի մօտ տանում է Խրիմեանին՝ Գ. Փափագեանը: Ահա թէ ինչ է խորհուրդ տալիս այս պատկառելի ազատական երեսփոխանը Խրիմեանին. «Մի վշտացնէք Ռուսաստանն, որ ձեր զրացին է. մի դառնաք այստեղ գործիք ոչ սահմանողական կուսակցութեան և ոչ էլ մեր, ազատականների, ձեռքը: Շատ զգուար է Անգլիայի համար՝ հսկել Հայաստանի վրայ, որ այնչափ հեռու է մեզանից: Սե ծովի հարաւային եզերքում բաւականաչափ հայ ժողովուրդ է չկայ. իսկ Անգլիան միայն ծովեզերեայ բնակիչներին կարող կը լինէր պաշտպանութիւն ցոյց տալ: Ուստի, հարցնում եմ ձեզ, ձեր ազգը կարո՞ղ էր ինչն իր գլխուն իր ինքնավարութիւնը պաշտպանել, եթէ Հայաստանին այդ տրուէր: Հայերը բաւականաչափ ոյժ ունե՞ն իրանք իրանց մէջ, որովհետեւ Անգլիայի օգնութեան վրայ յոյս կարելի չէ գնել...»:

Այն միջոցին գերմանական թապաժառանգը, Ֆրիդրիխ Իշխանը, բրիտանական թագուհու փեսան, Լօնդոնում էր գտնվում: Այս իշխանն Երուսաղէմում մեծ պատուով ընդունուել էր հայոց վանքում, և Երուսաղէմի պատրիարքն այս հանգամանքից օգտուելով յա-

տուէլ նամակով խնդրում էր թագաժառանգից՝ սրա պաշտպանութիւնը հայկական դատին: Ահա այս նամակը մատուցանելու համար Խրիմեան և Ջէրազ ներկայանում են իշխանին: Ընդունելութիւնը տեղի ունեցաւ գերմանական դեսպանատանը: Պատրիարքի նամակն առնելով թագաժառանգը պատասխանել է, թէ ինքը միշտ յիշում է Երուսաղէմի հայոց վանքում գտած լուս ընդունելութիւնը. խոստացել է ուշադրութեամբ կարդալ պատրիարքի նամակն և ապա ուղարկել իր հօրն և գերմանական մինիստրներին, որ սրանք ևս կարդան և սրտով վերաբերուին հայկական խնդրին...»:

Հայ պատգամաւորութիւնը դեռ Լօնդօնում էր, երբ առաջին անգամ անգլիական խորհրդարանում յուղուեց հայկական խնդիրն, որ այնուհետեւ երկար տարիներ բազմիցս նրա ուշադրութեան առարկան պիտի դառնար:

Յունիսի 3-ին (ն. տ.) սըր Ջօն Կէննէուէյ պահպանողական հրեսփոխանն է լինում առաջին անգամ այս խնդիրն յուղողը: Բայց որովհետեւ արտաքին գործ. մինիստրը լօրդերի պալատումն էր նստում, ուստի աւելի կարեւոր էր վերին պալատում տեղի ունեցած վիճաբանութիւնը: Յունիսի 6-ին (մայիս 25) կոմս Շաֆդսբրին հարց է տալիս մինիստրին հայկական խնդրի մասին և լօրդ Սալիզբրի հետեւեալն է պատասխանում յանուն քրիտանական կառավարութեան:

«Հայ քրիստոնեաները յիշվում են Սան Ստէֆանոյի դաշնագրի մի յօդուածում: Հոգացողութիւն եղած է այն մասին, որ բարեկարգութիւն լինի քրիստոնեայ նահանգներում, առանց որեւէ խտրութեան...: Հայերի հարցը նման չէ Բ. Դրան հպատակ միւս քրիստոնեայ ցեղերի գործերին: Թէև հայերը կրօնով առանձին ազգ են կազմում, բայց նրանք այնպէս ցրուած են և թըրքերի մէջ այնպէս են խառնուած, որ կամ պէտք է այնպիսի բարենորոգումներ մուծանել, որ գործադրուի հա-

ւասարապէս թրքերի, հայերի և քրդերի համար միա-
ժամանակ, կամ թէ չէ՝ պէտք է անկանոն եղանակի
դիմել, այսինքն տարբեր տարբեր կարգադրութիւններ
անել միևնոյն երկրի բնակիչների համար...» Այս վհա-
տական խօսքերից յետոյ, որ հայկական ինքնավարու-
թեան յոյսը ջուր էր գցում, Սալիզբրիի աւելացրածը,
թէ անգլիական կառավարութիւնը հայերին համակրում
է, չունէր որևէ գործնական նշանակութիւն։ Այսպէս
էին նաև այն համակրալից ճառերն, որ Սալիզբրիի
պաշտօնական յայտարարութիւնից յետոյ խօսեցին մի
քանի ուրիշ լօրդեր ի նպաստ հայոց...։

Սալիզբրիի այս ծանրակշիռ յայտարարութիւննե-
րը հայ պատուիրակութիւնը Լօնդօնում լռելեայն ընդ-
ունեց, և միայն Բէրլինում՝ երբ հայկական խնդիրը
կօնգրէսի քննութեան առարկայ դարձաւ և Սալիզբրիի
կարծիքը չափազանց կարևորութիւն ունէր խնդրի
նպաստաւոր լուծման համար, Խրիմեան, Նար-Բէյ և
իրանց խորհրդականներն անհրաժեշտ գտան ուղղել
Սալիզբրիի համոզումն՝ լուսաբանելով Հայաստանի ի-
րական վիճակը։ Ըստ այնմ էլ նրանք հետեւեալ պա-
տասխանն ուղարկեցին անգլ. պատուիրակին, յունիսի
12/24-ին։

«Միլօրդ, իբրև Թիւրքիայի հայերի ներկայացու-
ցիչներ յայտնում ենք Ձեր Վսեմութեան մեր ջերմա-
գին շնորհակալութիւններն և մեր խորին երախտագի-
տութիւնն այն համակրութեան համար, որ ցոյց տուիք
մեր դատին՝ լօրդերի պալատում։

«Սակայն, ներեցէք մեզ, որ Ձեր Վսեմութեան
ուշադրութիւնը հրաւիրենք Ձեր ճառի մի մասի վրայ,
որ առանձնապէս կարևոր է մեզ համար։

«Հայաստանում՝ թիւրքերն այնչափ խառն չեն
բնակվում հայերի հետ, որ անկարելի լինի մի քան
անել յօգուտ հայոց։ Ճիշտ է, որ թիւրքերը մի քանի
քաղաքներում, ուր հասարակական պաշտօններ են վա-

րում առանց քրիստոնեաների մասնակցութեան, մեծամասնութիւն են, բայց Փոքր Հայքի մասին չխօսելով՝ պիտի ասենք, որ Մեծ Հայքում հայերը մեծամասնութիւն են կազմում Վանի, Մուշի, Բիթլիսի, Խարփութի, Էրզրումի և Էրզինկեանի դաշտերում։ Հայերն իրանց երկրում ամենակարևոր տարրն են կազմում (l'element le plus considerable), չնայելով որ նրանք գաղթել են դեռ այնտեղից զանազան երկիրներ։ Իսկ այս գաղթականներն անշուշտ կը վերադառնան, եթէ իրանց հայրենիքը լաւ վարչութիւնով օժտուի»։

Ապա Հայաստանի ինքնավարութեան նկատմամբ հիմնական կանոնագրի մէջ յիշուած բաղձանքներն յառաջ բերելուց յետոյ հայ պատուիրակները շարունակում են.

«Ըստ այսմ, միւօրդ, տեղիք չկայ տարբեր տարբեր հաստատութիւններ հիմնել միեւնոյն երկրում. մեր ուղածն է՝ Հայաստանում քաղաքակրթուած աշխարհի սկզբունքներին համաձայնող մի միակ վարչական հաստատութիւն ունենալ, որը Հայաստանի քրիստոնեաները շուտով կ'իրացնեն, միեւնոյն ժամանակ երաշխաւորելով կատարեալ քաղաքացիական հաւասարութիւն մահմեդականներին և կրօնի կատարեալ ազատութիւն»։

Սալիդըին ստանալով այս յիշատակագիրը՝ անորոշ բառերով պատասխանում է իր քարտուղար Philippe Currie-ի միջոցով, թէ ինքն իր ազդեցութիւնը պիտի գործ դնէ «բանակցութիւնների ժամանակ, յարմար պարագայում, ձեր (հայ պատուիրակների) յիշած նահանգների բնակիչների վիճակի բարւոքումը ձեռք բերելու համար»)։

Այս պատասխանն աւելի պարզ կ'իրպով ապացուցանում է, որ անգլիական մինիստրները Բէրլինում

*) «...With a view of obtaining an amelioration of the condition of the inhabitants of the districts to which you refer, at the proper stage of the negotiations». («L'Armenie», 1889 № 2).

էլ հաւատ չէին ընծայում պատուիրակութեան յառաջ բերած թուանշաններին և պատճառաբանութիւններին, քանի որ քաջտուղար Կրրրին զգուշանում է ոչ միայն ինքնավարութեան մասին խօսելուց, այլ նոյն իսկ «Հայաստանի» անունն էլ չէ տալիս:

Խրիմեան և Չէրազ երկրորդ անգամ Մանչէստր այցելելուց յետոյ, ի նկատի առնելով՝ որ Բէրլինում կօնգրէսի նիստերը շուտով պիտի սկսէին և իրանց ներկայութիւնն ափսոսել անհրաժեշտ էր, յունիսի 8-ին մեկնեցին ափսոսելից: Նոյն օրն երեկոյեան Պարիզ հասնելով, նրանք տեղեկացան, թէ Ֆրանսական առաջին լիազօր պատուիրակը՝ Ուադինգտօն այն երեկոյ պիտի մեկնէր Բէրլին, ուստի նրանք հնարաւորութիւն չունեցան Ֆրանս. մինիստրին տեսնելու, ինչպէս մտադիր էին: Չկարողացան տեսակցել նաև Գամբէտտայի հետ, որ յայտնել էր, թէ 3 օր յետոյ միայն ժամանակ կունենայ ընդունելու և շտապեցին Բէրլին, ուր հասան յունիսի 1/13-ին:

Երբ հայոց ներկայացուցիչներն այսպէս զբաղուած էին Եւրոպայում՝ Հայաստանի քաղաքական վիճակի բարեփոխումը յաջողեցնելու նպատակով, բուն Հայաստանում յուզուած դրութիւնը շարունակվում էր:

Պատերազմի վերջնալուց անմիջապէս յետոյ ժողովրդի գանգատները քննելու և յանցաւորներին պատժելու համար էրզրումում մի զինուորական դատարան հաստատուեց, որի անդամներն էին 3 թիւրք զօրապետ և 2 հայ զինուորական բժիշկ՝ Գրիգոր Բէյ և Մինրան Էֆենդի, որոնք յատկապէս Կ. Պօլսից էին ուղարկուած: Դատարանի նախագահն էր էրզրումի զինուորական հրամանատար Մուսա փաշա*): Այն միջոցին Բ. Դրան

*) Այս Մուսա փաշան կովկասցի էր, չէրքէս լեւոնականներից և նախ ուսական բանակումն էր ծառայում: Սրա շնորհիւ էր, որ ուսական զօրքի էրզրումից քաշուելուց յետոյ ոչ մի անկար-

և պատրիարքի միջև յարաբերութիւնները մտերմական էին դարձել, և երկու կողմ էլ համամիտ էր այն մասին, որ ամեն միջոցներով պէտք էր արգելիլ պատերազմի դադարումից յետոյ հայ ժողովրդի վաղթումը դէպի Կովկաս: Այս նպատակով էլ կառավարութեան հաւանութեամբ Վարժապետեան 3 վարդապետ ուղարկեց Հայաստան՝ ժողովուրդը յորդորելու համար, որ չզաղթեն և «քիչ մը ժամանակ ևս համբերեն»: Այս պաշտօնը կատարողներն էին՝ Գարեգին (Սրուանձտեանց), Վահան և Արիստակէս վարդապետներն, որոնք մայիսի 1-ին մեկնել էին Կ. Պօլսից: Բայց միևնոյն ժամանակ թիւրք կառավարութիւնն, ըստ իր աւանդական սովորութեան, քաջալերում էր նաև հակահայկական շարժումը հայաբնակ գաւառներում: Նա աշխատում էր Հայաստանի մէջ հայոց թուական առաւելութեանն և բարոյական ոյժին հարուած հասցնել՝ այնտեղ ուղարկելով գունդագունդ չէրքէսներ, որոնք անընդհատ զալիւ էին Եւրոպական Թիւրքիայից: Պատրիարքի բուն բողոքները փնում էին առանց հետևանքի: Թիւրքերը մինչև իսկ ծիծաղում էին. «Ի՞նչ ֆլաս ունի,—ասում էին նրանք,—չէ՞ որ Սան Ստէֆանօյի դաշնագրի 16-դ յօդուածի հիման վրայ մենք յանձն ենք առել պաշտպանել հայերին չէրքէսներից. թող չէրքէսները դնան, բնակուեն այնտեղ, որ նրանց դէմ էլ պաշտպանենք ձեզ...»: Թիւրք կառավարութեան ամբողջ հոգեբանութիւնը բովանդակվում էր այս՝ իբր թէ կատակով ասուած խօսքերի մէջ...: Այս ձևով էր սկսում նա գործադրել Սան Ստէֆանօյում իր ստանձնած պարտականութիւնը:

Չնայելով այս անյաջող անցքերին, հայ ժողո-

գութիւն չպատահեց այնտեղ, չնայելով որ Թիւրքերը մասամբ իրաւունք էլ ունէին դժգոհելու հայերից ոմանց այն միջոցին բռնած ընթացքից:

վուրդը գաւառներում սրտատրոփ սպասում էր, թէ ինչ արդիւնք պիտի ունենայ հայկական դիւանագիտական պատուիրակութիւնը*): Ամենքը մեծ յոյսով լցուած՝ աշններն ուղղել էին Եւրոպայի կողմը: Հայաստանի ինքնավարութեան ծրագիրն և մանաւանդ այն մեծ յոյսերն, որ ի սկզբան ամեն կողմից տրվում էին հայերին, մեծ ոգևորութիւն էր յառաջացրել ոչ միայն Կ. Պօլսի, այլ նաև գաւառների մէջ, առանձնապէս Էրզրումում, որ ապապայ ինքնավարութեան գլխաւոր կամ կենտրոնական քաղաքը պիտի լինէր: Թիւրքերի դարերից ի վեր տիրող անկարգ վարչութիւնից, քրդերի մշտական հալածումներից և աւազակութիւններից, և պաշտօնական մարմինների անարդար վարմունքից վերջապէս ազատուելու և մի հայկական իշխանութեան իրականանալու յոյսն այնքան ոգևորել էր բոլորին, որ նոյն իսկ հայ օրիորդը պատրաստվում էր զինաւորուել նորակազմ հայրենիքի պաշտպանութեան համար, եթէ հարկը պահանջէր**): Ահա այսքան մեծ էր Հայաստանի ամեն կողմը յոյսն և ոգևորութիւնը:

*) Այն միջոցին Վանից գրում էին. «Երկար ժամանակէ ի վեր հարստահարութեանց ներքև ճնշուած ժողովուրդն ազատութեան յոյսով սաստիկ ոգևորուած է այժմ. անհամբեր կը սպասենք լուրի, թէ Խրիմեան Հայրիկ և Խորէն սրբազան ինչ ըրին»: («Մշակ», 1878 № 126).

**) Գրիգոր Նիկողոսեան գրում էր Էրզրումից, թէ ինչ էր ասել նրան այս առթիւ մի հայ օրիորդ. «Մենք միակ արտասուքով կապրինք. այժ, արտասուքով կապրինք, քանի մեր ձեռքերը կապուած են, քանի մեր լեզուն փակ է, քանի մենք գերի ենք: Քակեցէք մեր գերութիւնը, բացէք մեր ձեռքերը, տէր ըրէք մեր երկրին... տեսնենք այն ժամանակ որ աղջիկ ձի չի հեծնիր, սուր չի առներ և իր եղբօր հետ չեթաւ պաշտպանելու իր հայրենիքը..., այն որ աղջիկը իր քաղաքի պայծառութեան համար քար ու կիր չի կրեր. մեր ուսերը սովոր են արդէն: Եթէ մեր ձեռքերը հերիք չեն լինիր, մեր գլխի ոսկին կը ծախենք, մշակներ կը վարձենք և մեր երկիրը նորէն կը շէնցենք...»: («Մշակ», 1878 № 120).

Բայց ոչ մի տեղ յոյսն և վստահութիւնը մօտա-
լուտ յաջողութեան մասին՝ այնչափ մեծ և զօրեղ չէին,
որչափ Ազգային Ժողովի մէջ և մանաւանդ պատրիար-
քի, Ներսէսի, սրտում և հոգում: Երբ Ազգ. Երեսփոխա-
նական Ժողովի 1878-ի նստաշրջանը բացուեց, յունի-
սի 2-ին, Ներսէսի հաւանութեամբ, ազգ. երեսփոխան-
ներից 12 հոգի, որոնց առաջինն Իգմիրլեանն էր,
պաշտօնական գրաւոր հարցում ուղղեցին պատրիար-
քին, հայկական խնդրի վիճակի նկատմամբ, որպէսզի
այս միջոցով պատրիարքից ազգը պաշտօնապէս իմանայ
իրերի կացութիւնն և քաջալերուի: Հարցումը հետեւեալ
կերպով էր ձևաւորուած:

«1876 զեկտեմբեր 10-ին Ազգային Ժողովն իր
ԺԶ. նիստին մէջ, վստահ Սրբազան Պատրիարքին
ազգասիրութեան և հանճարին, Օրակարգով մը իրեն
յանձնեց ամենայն տնօրէնութիւն մեր ազգին դատին
համար թէ Բ. Դրան քով և թէ ուր որ անկ ըլլայ:

«Անկէ ի վեր պատերազմը տեղի ունեցաւ, և սոյն
միջոցին բնականաբար պիտի լուէր քաղաքագիտութիւ-
նը. այլ այսօր որ պատերազմը վերջացած է և Եւրո-
պական Աւագածողովը (քօնկրէ) Պիւրիւնի մէջ գումա-
րուած է արեւելեան խնդրոյն լուծմանը, այն է արեւելից
քրիստոնեայ ազգաց իրաւունքները պաշտպանելու հա-
մար, յորս մեծ տեղ մը կը բռնէ մեր Հայոց ազգը,
անշուշտ Սրբազան Պատրիարքը զազգը օրինաւորապէս
ներկայացնող այս երեսփոխանական Ժողովին իրեն
յանձնած նուիրական պաշտօնը գլուխ հանելու արիա-
բար ձեռնարկած է:

«Արդ ամենայն ակնածութեամբ կը հարցնենք
Նորին Բ. Սրբազնութեան թէ՛ կարելի՞ է արդեօք այս
մասին հակիրճ տեղեկութիւն մը տալ Ազգային Ժողո-
վոյս»:

Եւ Ներսէս պատասխանեց հետեւեալը*):

*) «Ատենագր. Ազգ. Ժող.», 1878 թ. էջ 8—9.

«Գիտեմ, երեսփոխան էֆէնտինեը, այն զգացումը, որուն հոս թարգման կը կանգնիք, ընդհանուր ազգին զգացումն է. ոչ ոք ինծի չափ գիտէ զայդ, զի ամեն օր ամեն կողմէ հրաւէր ու պաղատանք կընդունիմ, մանաւանդ մեր երեք միլիօնէն աւելի Հայերէն, որ հայրենի հողին վրայ ազգային դոյութիւնը պահեցին մինչև այսօր: Եւ այնքան աղերսանաց, ակնկալութեանց և հրկիւղի պատասխան մը պարտաւոր եմ այսօր, այս պատասխանն է ձեզի՝ ու ի ձեզ բոլոր ազգին՝ Սպասել յուսով:

«Հայոց ինդիբը իր արժանաւոր կերպովը ներկայացած է թէ Բ. Դրան և թէ եւրոպական տէրութեանց: Բ. Դուռն իր պաշտպանութիւնը խոստացաւ, եւրոպական տէրութիւնք ամենքն ալ իրենց համակրութիւնը յայտնեցին. և ամենէն ալ խօսք առած եմ, որ դեսպանաժողովին մէջ նկատողութեան պիտի առնուի մեր ազգին վիճակն ալ. հասարակաց կարծիքն ալ այսօր եւրոպայի մէջ ոչ ևս անտարբեր է, մեզի համար:

«Այ-Ստեֆանոսի դաշնադրութեան մէջ մասնաւոր յօդուած մը կայ արդէն Հայոց վերաբերեալ. ամենքդ գիտէք այդ յօդուածը: Առաջին անգամ է որ դաշնադրութեան մը մէջ Հայոց ու Հայաստանի խօսքը կըլլայ: Տարակոյս չունիմ որ եւրոպական մեծ դաշնադրութեան մէջ, որ պիտի կնքուի ի Պերլին, անյիշատակ չպիտի մնայ մեր ազգը:

«Այլ ի՞նչ պիտի ըլլայ այն կարգադրութիւն, որ պիտի որոշուի մեզի համար, զայն չգիտեմ և ոչ թերևս գիտին տակաւին քաղաքագէտք, որ զայդ դաշնադրութիւնը պիտի խմբադրեն:

«Իմ բոլոր ֆանքն այն է, որ այնպիսի կարգադրութիւն մը ըլլայ, որ ազգին կեանքը դիպուածոց չմատնուի:

«Միւս կողմէն ոչ ոք կրնայ ուրանալ Հայ ազգին իրեն վիճակակից ազգաց համար ըլլալիք կարգադրու-

Թեանց մասնակցելու իրաւունքը: Կը փութամ յաւելցանել որ ամենէն առաջ Բ. Դուռը վկայած է ու կը վկայէ մեր այս իրաւունքին:

Վերջապէս, երեսփոխան էֆէնտիներ, ձեռքս խղճիս վրայ դնելով կը յայտարարեմ ազգիս, թէ ինչ որ կարելի էր՝ աշխատիլ, խօսիլ, գրել, ամենքը ըրինք. մեր պարտքն էր մոռնալ մեր անձը և տկարութիւնը ու ազգը մտածել. մոռցանք մեր անձը ու ազգը միայն մտածեցինք, ոչ թէ միայն ես, զի իմ է բոլոր պատասխանատուութիւն, այլ ոչ բոլոր արդիւնք, զի առաջին օրէն սկսայ գործակցութեամբ իմ սրբազան եղբարցս, բոլոր եպիսկոպոսական դասուն որ ի Պօլիս: Այսօր իսկ երկու եպիսկոպոսունք, մեր հկեղեցւոյն ու ազգին հրկոքին պարծանքները, յետ իւրաքանչիւրն եւրոպական զանազան տէրութեանց քով պաշտպանելու ազգին դատը, միացած են ի Պերլին՝ միաբան աշխատելու համար դեսպանաժողովին քով:

Ներսէսի այս յուսադրական պատասխան-ճառը մեծ ոգևորութիւն յառաջ բերեց երեսփոխանների շըրջանում, և Իզմիրեան յանուն իր ընկերների ջերմ խօսքերով շնորհակալութիւն յայտնեց պատրիարքին, որ «աննկուն արիութեամբ աշխատած է և կաշխատի ազգին խնդրոյն համար»: Եւ Իզմիրեանից սկսելով բոլոր երեսփոխանները «յուզեալ սրտիւ», ինչպէս ասում է պաշտօնական ատենագրութիւնը, «ոտք ելնելով համբուրեցին Նորին Սրբապնութեան աջը»:

Այսպէս էր զրութիւնը Կ. Պօլսում և գաւառներում, հայոց մէջ, երբ Բէրլինի կօնգրէսը գումարուեց ի միջի այլոց նաև Հայաստանի և հայ ժողովրդի ճակատագիրը լուծելու...:

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

Անգլիական քաղաքականութիւնը թիւրքիայի նկատմամբ.—Սան-Ստէֆանոյի դաշնագրի վերաբերեալ Անգլիայի և Ռուսաստանի բանակցութիւնները.—Անգլ. կառավարութեան հայեացքը Փոքր-Ասիայի մասին.—Կիւրդոսի դաշնագրութիւնը.—Հայոց նոր խնամակալը:

Ռուս-թրքական պատերազմը դեռ նոր էր սկսել, երբ Կ. Պօլսի անգլիական դեսպանը գրում էր իր կառավարութեան.

«Թիւրքիան պահպանելու քաղաքականութիւնը մեր սեպհական նպատակի և մեր ապահովութեան համար է, և ոչ թէ թրքերի ու նրանց կրօնի վերացական սիրոյն համար: Այս քաղաքականութիւնն ընդունուած և դործադրուած է մեր ամենամեծ պետական մարդկանցից, ուստի վերջին մի քանի ամիսների ղէպքերը չեն կարող այդ տապալել: Այս քաղաքականութիւնը մասամբ հիմնուած էր այն հաւատի վրայ, թէ թիւրքիան՝ Արևելքում Ռուսաստանի փառասիրական ձգտումների ղէմ մի պատնէշ է, իսկ սուլթանն իբրև իսլամական կրօնի գլուխը՝ շատ օգտակար և պէտքական դաշնակից է Անգլիային, որ միլիոնաւոր մահմեդական հպատակներ ունի...»^{*)}:

Այս քաղաքականութիւնն էր, որի հիման վրայ լօրդ Բիկլընսֆիլդ պատերազմից յետոյ յայտնի կերպով անցաւ թիւրքիայի կողմը, ինչպէս որ գաղտնի կերպով չէր դադարել նրան քաջալերել մինչև այն ժամանակ: Բիկլընսֆիլդի և նրա հրահանգների հաւատարիմ գործադրող լօրդ Դէրբիի այս ձևի թրքասիրութիւնն այնչափ յառաջ էր գնացել, որ նոյն իսկ լօրդ Սալիզբըրի

^{*)} Սըր Լէյլըդի հեռագիրը լօրդ Դէրբին 1877 յունիսի 13-ին. (Adolphe d'Avril, «Negociations au traité de Berlin», Paris, 1886, էջ 275).

դեռ Կ. Պօլսում եղած ժամանակ՝ իր կառավարութեանն ուղղած մի հեռագրում գանգատվում էր, թէ «մեծ վէզիրը հաւատացած էր, թէ լօրդ Դէրբիի և լօրդ Բիկլենսֆիլդի աջակցութեան վրայ կարող էր յոյս դնել», որով Ռուսաստանի սպառնացած պատերազմից թիւրքերը վախ չէին զգում*)։ Այս պատճառով է, որ այդ «մեծ վէզիրն» — որ՝ ոչ այլ ոք էր՝ եթէ ոչ Միդհատ փաշան — յետոյ, իր և աքսորական Լօնդօնում գտնուած ժամանակ, «Nineteenth Century» ամսագրում հրատարակած յօդուածում ուղղակի ասում էր, թէ սուլթանն երբէք եւրոպական տէրութիւնների (դեսպանախորհրդի) առաջարկութիւնները չէր մերժի և Ռուսաստանի հետ պատերազմի չէր բռնուի, եթէ գաղտնաբար Անգլիայի պաշտպանութեան վրայ յոյս չունենար**)։ Անգլիայի այս վարմունքը շատ լաւ էր իմանում Ռուսաստանն, որ ընդհակառակը միջոց էր որոնում որևէ կերպով համաձայնութեան բերել Բիկլենսֆիլդին։ «Իսկապէս ցաւալի է, — գրում էր իշխան Գօրչակով 1877-ին, — որ երկու մեծ պետութիւն, որոնք կարող էին եւրոպական խնդիրները կարգադրել իրանց փոխադարձ օգտին և միևնոյն ժամանակ բոլորի համար շահաւէտ կերպով, զրգոտմ են թէ իրանք իրանց և թէ ամբողջ աշխարհն աֆալիսի հակառակութեամբ (antagonisme), որ հիմնուած է թիւրիմացութեան և սխալ հայեացքի վրայ»***): Մի

*) «The Sultan and the Powers», by the Rev. Malcolm Mac Coll., London, 1896, էջ 70—71. Այս նշանաւոր հայասէր հոգևորական հեղինակը պատմում է, թէ մինչև իսկ դեսպանը, սըր Էլիօտ, Սալիզբերի ընկերը, դեսպանախորհրդում «աւելի Միդհատ փաշայի հետ էր համաձայնվում, քան Սալիզբերիի, և խորհուրդ էր տալիս սուլթանին և Բ. Դրան՝ ուշադրութիւն չդարձնել Սալիզբերիին, քանի որ Բիկլենսֆիլդը սրտով Թրքերի հետ է և նրանց կազաւէ...»։ Անդ, էջ 68—69.

**) Անդ, էջ 67.

***) «Turrkey», № 2 (1877), էջ 736.

ուրիշ գրութեամբ*) Գորչակով աշխատում էր վստահացնել լօրդ Դէրբիին, թէ Ռուսաստանը նպատակ չունէր անգլիական շահերին դպչել ոչ Եգիպտոսում, ոչ Նեղոսնեքում, ոչ Հնդկաստանի ճանապարհին և ոչ էլ Պարսկական ծոցում. բայց անօգուտ. Բիկլընսֆիլդ և Դէրբի միշտ նոյն անվստահութեամբ նայեցին Ռուսաստանի վրայ և չշեղուեցին իրանց քաղաքականութիւնից:

Ռուսական բանակի յաղթութիւնից և Սան-Ստէֆանօյի դաշնադրութիւնից յետոյ, երբ ողւս զօրքը մօտեցել էր մինչև Կ. Պօլսի դուռն, անգլիական նաւատորմիդն էլ եկել, կանգնել էր Կ. Պօլսի մուտքի վրայ, Բօսֆօրում: Անգլիան մինչև իսկ Ռուսաստանի հետ պատերազմին աչքն էր առել նրան կասեցնելու համար: Անգլիական կառավարութիւնը մեծապէս անհանգստացնողն՝ ի մէջ այլոց Ռուսաստանի Փոքր Ասիայում յառաջ խալալն և Հայաստանի մի մեծ մասի գրաւումն էր, որտեղից հեշտութեամբ պիտի կարենար իջնել Միջագետք, որ այնչափ մօտ էր Պարսից ծոցին, ուրեմն և Հնդկաստանի ճանապարհին:

Երբ լօրդ Սալիզբրի արտաքին գործերի մինիստրի պաշտօնն ընդունեց լօրդ Դէրբիի փոխարէն, նա՝ յանուն իր կառավարութեան մի ընդարձակ շրջաբերական ուղարկեց իր դեսպաններին, մարտ 20 թուով, որտեղ ամենախիստ քննադատութեան էր ենթարկում Սան-Ստէֆանօյի դաշնադիրն և որոշակի կերպով պահանջում էր նրա փոփոխումը: Այս շրջաբերականում յատկապէս Հայաստանի մասին նա ասում էր հետեւեալը.

«Ռուսաստան՝ Հայաստանի բերդերը գրաւելով՝ այդ նահանգի ժողովրդի վրայ իր ազդեցութիւնը պիտի տարածէ, մինչ՝ Գիւրդստանի մի մասին տի-

*) 20 մայիսի 1877 թ.:

ըելով՝ պիտի կարողանայ ուղած ժամանակ, իր առևտրական սիստէմի արգելիչ պատուարներովը կասեցնել եւրոպական այն ընդարձակ վաճառականութիւնն, որ այժմ Տրապիզոնից անցնում է Պարսկաստան»:

Մի ոչ նուազ ճարպիկ շրջաքերականով, թէև ոչ այնչափ խիստ լեզուով, պատասխանում է իշխան Գօրչակով մարտի 28-ին, որ զանց առնելով Սալիզբրիի յիշած «Հայաստանի... ժողովրդի վրայ ազդեցութիւն տարածելուն» և «եւրոպական առևտուրի առջև պատուար կանգնելուն» վերաբերեալ մասերը՝ խնդիրը վերածում է պարզապէս ռազմական-պաշտպանողականի և ըստ այնմ էլ պրում է.

«Այն երկիրներն, որ մենք Հայաստանում գրաւեցինք, պաշտպանողական արժէք միայն ունենւ. Անգլիա գուցէ կը գերադասէր, որ այդ հզօր տեղերը թիւրքիայի ձեռքը մնային, բայց Ռուսաստանն էլ, ճիշտ այդ պատճառներով, կարևոր է նկատում դրանց իր ձեռքում պահելը, իր սեպհական ապահովութեան համար, որպէսզի ստիպուած չլինի ամին մի պատերազմի ժամանակ շարունակ պաշարել, ինչպէս օրինակ՝ Կարսի բերդն, որը պարտաւորուեց երեք անգամ գրաւել կէս դարի ժամանակամիջոցին»:

Թէ իրօք Սան-Ստէֆանոյի դաշնադրի՝ Հայաստանի վերաբերեալ երկու կէտերը բրիտանական կառավարութեան և ժողովրդի կասկածոտութիւնը յարուցին, ոչ մի տարակոյտ չիվերցնում*)։ Լօրդ Սալիզբրիի թէ այն ժամանակ և թէ նոյն իսկ Բէլլինի կօնգրէսից մի տարի յետոյ այս առթիւ գրածներն և խօսածները վերաբերում են գլխաւորաբար այն աղդեցութեան, որ պիտի կրեն Փոքր-Ասիայի ժողովուրդները ռուսական յաղթութիւնից և յառաջխաղացութիւնից։ «Միջագետքի և Ասորիքի բնակիչները,—բացառ-

*) Ed. Engelhardt, «La Turquie et le Tanzimat», II, էջ 209.

բում էր նա, — անտարակոյս հակառակ են Ռուսաստանի յառաջխաղաղման, բայց նրանք նախախնամութեան վրայ են դնում իրանց յոյսն, և եթէ նրանք համոզուեն, թէ այլ ևս ուրիշ ճար չկայ և ապագայում Ռուսաստանն անշուշտ պիտի յառաջանայ և գրաւէ այն տեղերը, նրանք էլ պիտի համակերպին և մինչև իսկ պիտի օգնեն Ռուսաստանին*)։ Այս կարծիքները հիման վրայ թէև Անգլիան պատերազմի սպառնալիքներ էր անում և մինչև իսկ հնդկական զօրք էր տեղափոխում Մալթա կղզին, Թիւրքիայում ռուսական բանակի դէմ շարժելու համար, բայց նրա գլխաւոր ոյժն իր դիւանագիտութեան մէջն էր և այս ճանապարհով էլ նա ռուսական կառավարութեանն ստիպեց Սան-Ստէֆանոյի ամբողջ դաշնադրութիւնն ենթարկել եւրոպական մեծ տէրութիւններէ կօնգրէսի քննութեանն և հաստատութեանը։ Անգլիական կառավարութիւնն որոշ կերպով պահանջում էր, որ ճնրա ամեն մի յօդուածը զիկուցուի կօնգրէսին ոչ թէ անպատճառ ընդունուելու համար, այլ որպէսզի քննուի, թէ որ յօդուածը կարող է ընդունուել որ պետութիւնից և որը չի ընդունուի**): Լօնդօնի ռուսական դեսպան կոմս Շուվալովը՝ Բիկընսֆիլդի և նոր մինիստր Սալիգրբիի հայեացքների հետ լաւ ծանօթանալուց յետոյ գնում է Բէրլին, ուր պիտի գումարուէր կօնգրէսն, և Պետերբուրգ գալով տեսնվում է իր կառավարութեան հետ, և խորին քննութիւններից ու նորանոր բանակցութիւններից յետոյ վերջապէս որոշվում է, թէ Ռուսաստանն ինչ զիջումներ պիտի կարողանայ անել։ Այս մասին յանուն երկու պետութիւնների լորդ Սալիգրբիի և կոմս Շուվալովը Լօնդօնում 1878 մայիսի 18/30-ին մի պայմանագիր են ստորագրում, 10 յօդուածից բաղկացած, որ յուշագրի (memorandum) ձև էր կրում։ Այս պայմա-

*) Սալիգրբիի ճառը Մանչէստրում 1879 հոկտ. 19-ին։

**) Լորդ Սալիգրբիի շրջաբերականը 1878 ապրիլի 1-ին։

նագրի զօրութեամբ Ռուսաստանը՝ Սան Ստեֆանոյում ստեղծած մեծ Բուլղարիան կիսելուց և յօգուտ Թիւրքիայի ջլատելուց յետոյ՝ Փոքր-Ասիայում էլ ետ էր տալիս Ալաշէրտն և Բայազիդն, այսինքն «Եփրատի ակունքն և Տրապիզոնից դէպի Պարսկաստան տանող ճանապարհը» (§ X): Բայց իսկապէս Հայաստանի վերաբերեալ յօդուածը հետևեալն էր.

«Հայաստանի նկատմամբ Սան-Ստեֆանոյի նախագիծ դաշնագրում արձանագրուած խոստումները (Թիւրքիայի կողմից) միւլն Ռուսաստանին պիտի չտրուեն, այլ նաեւ Անգլիային»:

Եւ ապա աւելցվում էր.

«Թէև բրիտանական կառավարութիւնը չէ հակառակվում ռուսաց կայսեր փափագին, որ է Բաթումը գրաւել և Հայաստանի մէջ իր արած նուաճումները պահպանել, բայց հաւանական է նկատում, որ ռուս սահմանագլխի տարածումից՝ ապագայում, Ասիական Թիւրքիայի ժողովուրդները վրդովող ծանր փտանգներ ծագեն: Ուստի բրիտանական կառավարութիւնը կարծում է, թէ օսմանեան պետութիւնն այս փտանգից ազատ պահելու պարտքն, որ այսուհետև Անգլիան պիտի ստանձնէ յատկապէս, կարելի կը լինի ի կատար ածել, ասանց ներոպային մի նոր պատերազմի աղետները կրել տալու»:

Ըստ այսմ դեռ ևս Կիպրոսի դաշնադրութիւնից էլ յառաջ Անգլիան ընդունում էր Հայաստանի բարենորոգումների պէտքն և նրանց գործադրութեան վրայ հսկելու հոգն ու պարտականութիւնը Ռուսաստանի հետ հաւասար իրաւունքով:

Այս պայմանագրից զատ նրանց մէջ մի հրկրորդ յուշադիր ևս ստորագրուեց Լօնդօնում, որ վերաբերում էր Բուլղարիայի և Արևելեան Րումէլիի ներքին վարչական կազմակերպութեան, Դանուբի նաւարկութեան և նեղուցներին:

Որովհետեւ Ռուսաստանը Հայաստանում իր կատարած նւաճումները պիտի պահպանէր, ուստի Անգլիան էլ ապագայում նրա նոր յառաջխաղացութեան առաջը թումբ կանգնելու մտքով զադանի կապակցութեան մէջ մտաւ Թիւրքիայի հետ և յանձն առաւ Փոքր Ասիան, ի պահանջել հարկին նոյնիսկ զէնքի ոյժով, պաշտպանել Ռուսաստանի դէմ:

Այս կապակցութիւնը յայտնի է «Կիպրոսի դաշնադրութիւն» անունով:

Կիպրոսի դաշնադրութիւնը կայացնելու անհրաժեշտութիւնը լօրդ Սալիզբորին հետեւեալ կերպով է բացատրում իր՝ Կ. Պօլսի դեսպան Լէյլըդին ուղղած 18/30 մայիս 1878 զրութեան մէջ: Յառաջ ենք բերում այս երկար գրութիւնից միայն նրա՝ մեզ համար կարեւորութիւն ունեցող մասերը:

«...Բաւականաչափ պարզ է, որ Բաթումի, և Արաքսի հիւսիսային կողմը գտնուող բերդերի նկատմամբ Ռուսաստանը ղիջում պիտի չանէ և պիտի պահպանէ այն պայմաններն, որոնց հետ՝ ստիպեալ համաձայնուել է Բ. Դուռը պատերազմական դէպքերի հետեանքով: Հետեաբար Ն. Մ. Թագուհու Կառավարութիւնը հարկադրուած էր քննութեան առնել թէ՛ եթէ այս պայմանները չջնջուէին, նրանք ինչ ազդեցութիւն պիտի ունենային օսմանեան կայսրութեան ասիական նահանգների և Անգլիայի շահերի վրայ, որոնք սերտ կերպով կապուած են այս նահանգների վիճակի հետ:»

«Անկարելի է, որ Թագուհու Կառավարութիւնն անտարբեր գտնուի այս փոփոխութիւնների նկատմամբ: Ասիական Թիւրքիան բովանդակում է իր մէջ բազմաթիւ տարրեր ցեղերից և դաւանութիւններից բաղկացած ժողովուրդներ, որոնք ընդունակ չեն ինքնավարութեան, և անկախութեան ձգտում չունեն. իրանց հանգստութիւնն և քաղաքական բարեկեցութեան մասին ունեցած ծրագիրը նրանք ամբողջապէս պարտական են:

սուլթանի վարչութեան՝ Սակայն Օսմանեան Հարստութեան (արքայական տան) կառավարութիւնը թէև հին, բայց միշտ օտար աշխարհակալի կառավարութիւն է, որ աւելի ոյժի վրայ է հիմնուած, քան թէ ընդհանուր մի ազգութեան համակրութեան վրայ: Թրքական զօրքի պարտութեան և կառավարութեան այժմեան նեղ զրութեան պատճառով այժմ ամենքն (Թիւրքիայի ցեղերը) այնպէս պիտի հաւատան, թէ Թրքական իշխանութիւնն անկման մօտ է և շուտով քաղաքական նոր փոփոխութիւններ տեղի պիտի ունենան: Արեւելքում այսպիսի մի կարծիք աւելի վտանգաւոր է, քան կառավարութեան տեղականութեան մասին անհանգիստ լինելը: Եթէ Սիրիայի, Փոքր-Ասիայի և Միջագետքի ժողովուրդը տեսնէ, թէ կառավարութեան զոյութեան միակ երաշխաւորութիւնը նրա ոյժն է, նա՞ վերջին դէպքերի շնորհիւ համոզուելուց յետոյ, թէ այդ ոյժի վրայ իր ունեցած վստահութիւնը խախտու է, այսուհետև պիտի սկսի մտածել, թէ օսմանեան տիրապետութիւնը շուտով պիտի կործանի, և ըստ այնմ էլ նա իր աչքերը պիտի դարձնէ նրա յաջորդի կողմը:

«Մինչև անգամ եթէ ապահովաբար ընդունենք, թէ Բաթումը, Կարսն և Արդահանն այսուհետև չեն դառնալու գաղտնի պատուիրակների») (emissaire) կենտրոնավայր, որոնց ետևից պիտի գար արշաւող բանակ, այնու ամենայնիւ այդ քաղաքների ուսաց ձեռքը մնալն իսկ՝ Բ. Դրան ասիական երկրի ամբողջութեան տեսակէտից մեծ վտանգ է ներկայանում: Երբ ասիացի ժողովուրդը տեսնէ մի կողմը Թոյլ կերպով պաշտպանուած մի հաստատութիւն, իսկ միւս կողմը յաջողութեամբ յարձակող մի թշնամի, նա այնպէս պիտի դուշակէ՝ իբր թէ մօտալուտ ապագայում քաղաքական պատմութիւնը նոր ընթացք պիտի ունենայ: Այս պա-

*) Ենթադրվում է՝ ռուսական:

բայց այդուհետև յոյսի և հրկիւղի միացեալ ազդեցութեան տակ ջերմ տրամադրութիւն պիտի զգայ դէպի յառաջացող պետութիւնն և պիտի լքանէ այն տէրութիւնն, որ հնթադրվում է, թէ անկման վրայ է»:

«Անկարելի է, որ Թագուհու կառավարութիւնը համակերպի այս կացութեան և չփորձէ խափանել այն ազդեցութիւնն, որ այդօրինակ զգացմունքն յառաջ պիտի բերէր այն տեղերում, որոնց քաղաքական վիճակը խորունկ կերպով շօշափում է Մեծն Բրիտանիայի արևելեան շահերը: Մեր կառավարութիւնը վերոգրեալ նպատակի իրագործման համար զինուորական միջոցների պիտի չդիմէ նուաճուած գաւառները վերստին Բ. Դրան իշխանութեան հնթարկելու համար: Այսպիսի մի ձեռնարկութիւն շատ թանգ և ծանր գործ է, մեծ աղէտների դուռ կը բանայ, մանաւանդ որ առանց դրան էլ այնպիսի նախազգուշութիւններ կարող են ձեռք առնուել, որ առանց պատերազմի էլ միևնոյն նպատակը կը ստացուի»:

«Միակ միջոցն,—որ Ասիական Թիւրքիայում օսմանհան կառավարութեան տնողականութեանն իրական սպահովութիւն պիտի ընծայէ և որ նոյնչափ էական պիտի լինի նոյնիսկ ռուսական նուաճումներն ետ խլելուց յետոյ, որչափ է և հիմայ,—այն է, որ մի ուժեղ պետութիւն պարտականութիւն յանձն առնէ զնքի ոյժով ետ մղել Ռուսիայի որևէ նոր ոտնձգումն Ասիական Թիւրքիայի դէմ: Այս կերպով ամեն պատահականութեան առաջը պիտի առնուի և ասիական նահանգների ժողովուրդներին էլ հարկ եղած վստահութիւնը պիտի ներշնչուի, թէ Ասիայում թրջական վարչութիւնը շուտով ընկնելու վտանգի մէջ չէ»:

«Բայց որպէսզի Անգլիան այսպիսի մի ապահովութիւն տայ, Բ. Դուռը պէտք է որ անպատճառ ընդունի հետևեալ երկու պայմանները: Կ. Պօլսի դեսպանախորհրդի ժամանակ Թագուհու կառավարութիւնը

հասկացրեց Բ. Դրան, թէ ինք չի կարող նուիրագործել վատթար վարչութիւնն և հարստահարութիւնները՝ ուստի նախ քան Բ. Դրան հետ նրա ասիական երկրի պաշտպանութեան մասին որեւէ համաձայնութեան գալը՝ Բ. Դուռը պէտք է պաշտօնապէս ապահովացնէ, թէ այդ երկրի քրիստոնեայ և միւս հպատակների վարչութեան մէջ հարկաւոր եղած բարենորոգումները կը մտցնէ։ Առ այժմ ցանկալի է, որ միայն ընդհանուր խօսքերով նա այս պարտաւորութիւնն ստանձնէ, որովհետեւ պէտք եղած բարենորոգումները մանրամասնօրէն կարելի է որոշիլ միայն այն ժամանակ, երբ խնամքով քննուի երկրի կացութիւնն, որ դժուար է այս միջոցին անել։ Շատ կարելի է, ժողովրդի վիճակի բարւոքման տեսակէտով աւելի կարեւոր է վարչական պաշտօնների համար կատարելապէս յարմար անձերի ընտրութիւն կատարելն և այդպիսի անձերն հաւատարմութեամբ պաշտպանելը, քան թէ նոյնիսկ օրէնսդրական միջոցներ ձեռք առնելը։ Բայց պէտք է Անգլիան ապահով լինի, թէ ինքն իրաւունք ունի պահանջել, որ այս խնդիրը գոհացուցիչ կարգադրութիւն ստանայ, և միայն այն ժամանակ նա պիտի հաւանի որեւէ համաձայնութեան մէջ մտնել Բ. Դրան հետ։ Երկրորդ, որպէսզի Թագուհու կառավարութիւնն յաջողութեամբ կարողանայ իր առաջարկած պարտականութիւնները կատարել, անհրաժեշտ է, որ նա Փոքր-Ասիայի կամ Սիրիայի մօտիկ մի տեղ գիրք գրաւէ։ Բրիտանական պաշտօնակալների և առհարկի նաև բրիտանական զօրքի մօտ տեղ գտնուելն ամենապահով երաշխաւորութիւնը կը լինի այն մասին, թէ այս համաձայնութիւնն իր նպատակին պիտի հասնի։ Կիպրոս կղզին, ըստ երևոյթին, ամենայաբար տեղն է այս նպատակի համար։ Թագուհու կառավարութիւնը չի ուզում, որ այս կղզին սուլթանի գերիշխանութիւնից զուրս վայ կամ թրքական գանձարանի

այս կղզուց առած եկամուտը պակսի: Նա (անզլ. կառ.) առաջարկում է, որ կղզու կառավարութիւնն և զինուորական զորաւումն անցնի Նորին Մեծութեան Թագուհուն, կղզին դարձեալ օսմանեան տէրութեան անբաժան մասը մնալով, և ինչ զուտ հասոյթ, որ գոյանայ կղզու մուտքից ծախքը հանելուց յետոյ, բրիտանական կառավարութիւնը տարէ-ցտարի յանձնէ սուլթանի գանձարանին:

«Եւ որովհետեւ ամբողջ այս առաջարկութիւնը Ռուսաստանի՝ Ասիական Թիւրքիայի մի մասը գրաւելով միացնելուց և դրա հետեանքներից է ծագում, ուստի ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ եթէ վտանգի պատճառը բարձուի, այս համաձայնութիւնն էլ պիտի դադրի: Եթէ ռուսական կառավարութիւնն երբևիցէ Բ. Դրան վերադարձնէ վերջին պատերազմով Ասիայում ձեռք բերած երկիրն, այս առաջարկուած համաձայնութեան մէջ յիշուած պայմաններն էլ պիտի վերնան և կղզին անմիջապէս պիտի պարպուի»:

«Ուստի ինչորում եմ Ձեր Վսեմութիւնից, որ առաջարկէք Բ. Դրան՝ այս մտքով մի դաշնագիր կազմել, որը կարող էք ստորագրել ի դիմաց և յանուն Վեհ. Թագունուն և նրա կառավարութեան...»:

Այս գրութեան հիման վրայ՝ անգլիական դեսպանը Բ. Դրան հետ հետեեալ դաշնադրութիւնը կապեց 1878 թ. յունիսի 4-ին (ն. տ.), որ յայտնի է «Կիպրոսի դաշնադրութիւն» անունով:

«Յօդ. Ա.—Եթէ Ռուսաստանը Բաթումն, Արդահանը, Կարսը կամ նրանցից մէկն ու մէկն իր ձեռքումը պահելով՝ այնուհետեւ երբևիցէ փորձ անէ Սուլթանի՝ Ասիայում ունեցած երկիրներից որևէ մասին տիրելու, այն երկիրներից, որոնք խաղաղութեան վերջնական դաշնագրով պիտի որոշուեն, այն ժամանակ Անգլիան պարտաւորվում է միանալ Սուլթանի հետ, զէնքի ոյժով այդ երկիրները պաշտպանելու համար:

«Դրա փոխարէն Ն. Վ. Սուլթանն էլ խոստանում է Անգլիային, որ վերոյիշեալ երկիրներում բնակուող բրիտանացի և այլ հպատակներին բարւոք վարչութեանն և պաշտպանութեանը համար հարկ եղած բարենորոգումները պիտի մտցնէ: Այս բարենորոգումները յետոյ երկու պետութիւնների մէջ մանրամասնաբար պիտի որոշուեն:

«Եւ որպէս զի Անգլիան իր պարտականութիւնը կատարելու համար հարկաւոր եղած միջոցներն ապահովէ, Ն. Վ. Սուլթանը հաւանութիւն է տալիս, նոյնպէս, որ Կիպրոս կղզին գրաւուի և կառավարուի Անգլիայի կողմից:

«Յօդ. Բ.—Այս դաշնագիրը պիտի հաստատուի և հաստատուած օրինակները պիտի փոխանակուեն մէկ ամսի ընթացքում, և եթէ կարելի է՝ նաև աւելի շուտ»:

Այս դաշնագիրը մի յաւելուած ևս ունի յուլիսի 1-ին կազմուած, որ վերաբերում է յատկապէս կղզու ներքին կառավարութեան և տարէ-ցտարի թրքական գանձարանին տրուելիք հարկին: Այս յաւելուածն ունի 6 յօդուած. մեզ համար հետաքրքրական է վերջին, այն է VI յօդուածն, որ ասում է.

«Եթէ Ռուսաստանը վերջին պատերազմի մէջ Հայաստանում նուաճած Կարսն և այլ տեղերը թիւրքիային վերադարձնէ, Անգլիան էլ Կիպրոս կղզին պիտի պարպէ, և 1878 թ. յունիսի 4-ի դաշնագիրն իր ոյժը պիտի կորցնէ»*):

Այս դաշնադրութեան վերաբերեալ պատճառաւորութեան մէջ հայոց համար ամենակարևոր կէտն այն է, որ Անգլիան յայտարարում է, թէ Փոքր-Ասիայի ժողովուրդներն, որոնց մէջ են յատկապէս հայերն, «ընդունակ ջեն ինքնավարութեան...»: Այս սկզբունքն ընդունելուց յետոյ՝ զարմանալի չէ, որ Բէրլինի կօնգ-

*) Կապոյտ գիրք, Turkey, № 36 (1878):

ընդհանուր անգլիական լիազօրներն ընդդիմանային հայ պատուիրակաների ինքնավարութեան պահանջին:

Գիպրոսի դաշնադրութիւնն, որ այնչափ մեծ խնամքով գաղտնի էր պահուած բոլոր միւս տէրութիւններից և որի յանկարծ երևան գալն այնքան զարմանք և միանգամայն շփոթութիւն պատճառեց Բէրլինում կանաչ սեղանի շուրջը գումարուած եւրոպական ղիւանազէտներին, Անգլիայի կողմից մի վարպետ խաղ էր Ռուսաստանի դէմ, որ հրկար ժամանակ չմոռացուեց այս վերջինի կողմից:

Եւ այսպէս, ինչպէս վերև տեսանք, նախ Լօնդօնի 18/30 մայիսի անգլօ-ռուսական յուշագրով և ապա Գիպրոսի դաշնադրութեան համաձայն հայերն և Հայաստանը յանկարծ երկու պաշտպան միանգամայն ունեցան... «Իժբախտաբար այս երկու պաշտպանները՝ միմեանց հանդէպ նախանձորդներ էին, որոնք մի օրից միւսը կարող էին քցնամիներ դառնալ ի վնաս իրանց պաշտպանեալի», ինչպէս շատ լաւ նկատում է Ռօլէն Ժաքմէն*):

Հայերի պաշտպանութեան հոգը յիշեալ պաշտօնագրերից յետոյ մեծ մասամբ անցել էր Անգլիային, որ պիտի պարտաւորեցնէր իր նոր դաշնակից Թիւրքիան բարենորոգումներ մտցնել Փոքր Ասիայում ընդհանրապէս և Հայաստանում մասնաւորապէս: 1878-ին Անգլիան համարեա ամբողջապէս հիացած էր իր դիւանագիտական յաղթութեամբն և մեծ յոյսեր էր տածում սուլթանի ուղղամտութեան վրայ, հաւատալով նրա և իր Բ. Դրան կրկին և կրկին տուած խոստումներին և հաւաստիացումներին: Միայն տարիներ անցնելուց յետոյ անգլ. ժողովուրդն և իր կառավարութիւնը համոզվում են, որ թէ առանձնապէս հայերի նկատմամբ և թէ ընդհանրապէս Փոքր Ասիայի վերաբերեալ ոչ

*) Rolin-Jacquemyns. «L'Arménie, les Arméniens et les traités».

մի բարենորոգման յոյս չկար, քանի որ գործադրութիւնը թողուած էր Արդիւ Համիդին և իր արարած պաշտօնեաներին: «Մենք,—ասում է Արգայլի դուքսը,—գաղտնի դաշնագրութիւն կապեցինք Թիւրքիայի հետ, որով յանձն առանք զէնքի ոյժով պաշտպանել նրա ասիական նահանգները Ռուսաստանի նոր նուաճումներէց և դրա փոխարէն ուրիշ բան չպահանջեցինք՝ եթէ ոչ միայն Կիպրոսի վարձակալութիւնն և մի նոր շարք թրքական խոստումներ, թէ նա Հայաստանում բարենորոգումներ պիտի ներմուծէ: Այս խոստումների գործադրութեան նկատմամբ ոչ մի ապահովութիւն ոչ պահանջուեց և ոչ էլ առաջարկուեց: Մենք պարզապէս կրկնած եղանք 1856-ի հին սխալն, երբ կատարեալապէս վստահեցինք Թիւրքիայի բարեմտութեանն և երախտագիտութեանը: Բայց այս անգամ սխալը կրկնուած էր՝ այնպիսի մի վստահութեան ունայնութեան մասին քսան տարուան փորձառութիւնից յետոյ: Ինչ վերաբերում է երախտագիտութեան՝ թիւրքերի համար շատ պարզ էր հարկաւ, որ մենք, Ռուսաստանի յառաջխաղացութեան անհրաժեշտօրէն (at any ost, à tout prix) դիմադրելով, մեր՝ կարծեցեալ սեփական շահերի համար էինք այդպէս գործում»*):

*) «Our responsibilities for Turkey», by the Duke of Argyll. London, 1896. էջ 74—75.

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՆԵՐՈՐԴ

Հայ պատուիրակներն և թրքահայ պաշտօնեաները Բէրլինում.— Պատուիրակութեան տեսակցութիւնը Բիւշի և Ուաշինգտոնի հետ. —Հայկական խնդրի պաշտօնական թղթերը.—Ա) Խնդրագիրը, Բ) Ծրագիր Կազմակերպական Կանոնագրի Օսմանեան Հայաստանի, Գ) Վիճակագիր Օսմանեան Հայաստանի և Ընդհանուր Ցուցակ, Դ) Էկոնոմիկական ծանօթութիւն Օսմանեան Հայաստանի քաղաքացիութեան վրայ.—Նուպար փաշայի կազմած բարենորոգումները ծրագիրը.—Հայկական խնդրի կօդէսի օրակարգը մասեւր.—Քննական ակնարկներ պօլսական և Նուպարի ծրագիրների մասին:

Ինչպէս պատմել ենք, Խրիմեան և Չէրազ յուճխի 1/13-ին հասել էին Բէրլին, ուր նոր էր հասել և Ստ. Փափագեան, իր հետը բերելով հեռագրական ծածկագիրը պատրիարքի և պատուիրակութեան միջև գործածուելու համար: Իսկ հետեւեալ օրն երեկոյեան Պետերբուրգից եկաւ Խորէն արքեպ. Նար-Բէյ: Բայց որովհետև նրանք գերմանական մայրաքաղաքում էին և նրանցից ոչ մինը գերմաներէն չէր իմանում, ուստի յատկապէս գերմաներէնի համար Պարիզից եկաւ պ. Պէլլէրեան: Դրանցից զատ կային այնտեղ նաև ուրիշ թրքահայ բարձրաստիճան պաշտօնեաներ, որոնք անշուշտ անմասն չէին հայ պատուիրակութեան գործունէութեան մէջ: Այս պաշտօնեաներն էին՝ 1) Օհան էֆ. Պաղտատեան, որ Բէրլինի օսմանեան գեսպանի խորհրդականն էր և ոչ-աննշան քաղաքագիտական դեր է խաղացած այն միջոցին, յատկապէս Բօսնիայի և Հէրցեգովինիայի Աւստրիայի կողմից գրաւման խնդրում*):

*) Այս թրքահայ դիւանագէտի մասին Կ. Պօլսի ՀԱՐԵԿԵՐԸ հաղորդում է հետեւեալ հետաքրքրական տեղեկութիւնը.

Պերլինի դեսպանական խորհրդականը, Օհան էֆ. Պաղտատեան, որ Պիզմարք իշխանի և Պերլին հաւաքուած քաղաքագէտներուն մեծամասնութեանը լաւ ծանօթ, շատերու հետ անձնական բարեկամութեամբ կապուած, և գերման արքունիքին քով

2) խաչիկ Օտեան և 3) Կարապետ Գարազաշ, որոնք օսմանեան լիազօրներ ըստուղարներն էին. առաջինն իբրև նրանց ծածկագիր թղթակցութեան կառավարիչ և երկրորդն իբրև Ֆրանսերէն լեզուով պաշտօնական թղթերի խմբագրող:

Հայ պատուիրակութիւնը Բէրլին հասնելով՝ այնտեղ գտնուած է Ներսէս պատրիարքի առաջին ծածկագիր հեռագիրն, որով նա պատուիրում էր այցելել պերմ. արտաքին գործերի մինիստրութեան խորհրդական Դօկտ. Բիւշին և խորհրդակցել նրա հետ: Պատուիրակները տեսնվում են Բիւշի հետ և խնդրում են, որ միջամտէ իրանց համար ունկնդրութիւն ստանալու Բիսմարկից: Բայց խորհրդականն, որ իբրև բարեկամ է ընդունում նրանց և ոչ պաշտօնապէս, յայտնում է, թէ Բիսմարկ չափազանց զբաղուած է և պիտի չկարենայ ընդունել: Բիւշ խորհուրդ է տալիս հայկական խնդիրը դեռ ևս չհերկայացնել կօնգրէսին, որ նոր էր

persona grata էր, գաղափար ունեցաւ Աւստրիայէ պահանջել, որ նախ՝ և ուղղակի Տոնկաստանի հանդէպ՝ հանգիստութիւն կերպով ճանչնայ Սուլթանին վեհապետական իրաւունքը և զբաւման տաժամանակեայ հանգամանքը. Վիէնայի հետ երկար հեռագրական խորհրդակցութիւններէ յետոյ, Օհան էֆէնտի, որ իր գլխակցութեամբ և յարաբերութիւններովը թուրք պատուիրակներուն հոգին էր, հասկցուց աւստրիացոց թէ առանց այն զբաւոր խոստման չպիտի ստորագրեն գոշնագիրը. Ռուսիոյ երկրորդ պատուիրակ (առաջինն էր Կորչաքով) կոմս Շուվալով, որ արդէն լաւ աչքով չէր գիտեր Աւստրիոյ այնքան դիւրին ձեռք տնցուցած պաշտիշ-ը, միացաւ իրեն: Խորհրդակցութիւնները աւարտած էին. մնացած էր միայն ստորագրել: Յունիս 13-ին սկսուած Վեհաժողովը յուլիս 13-ին պիտի փակուէր. վերջին օրը, ոչ, վերջին ժամուն, արգարև հոգեբանական վայրկեանին, ստորագրեցին նախ աւստրիական պատուիրակները՝ հետեւեալ յայտարարութիւնը, որու օրինակը երջանկայիշատակ Օհան էֆ. Պաղտատ-լեանէ—մօրեղբայր այս առիթըր գրողին—ստացած եմ և պատմական կարեւորութեանը համար բառ առ բառ կը ղնեմ հոս:

«Յանուն իրենց կառավարութեան օսմ. լիազօրներու՝ կողմէ

սկսել իր նիստերն և քննում էր դեռ Եւրոպական Թիւրքիայի վերաբերեալ խնդիրները. այս վերջիննե-
րից յետոյ միայն պիտի անցնէր Ասիական Թիւրքիա-
յին և ահա այն ժամանակ պիտի կարողանար քննու-
թեան առնել նաև Հայաստանի ինքնավարութեան
խնդիրը: Բայց Ֆրանս. առաջին լիազօրը, պ. Ուադինգ-
տօն, որ յանձն էր առել հայկական խնդիրը կօնգրէ-
սում պաշտպանել, լաւագոյն է համարում, որ պատուի-
քակութիւնն իր դատի վերաբերեալ բոլոր թղթերն
անյապաղ ուղարկէ կօնգրէսի ամեն մի անդամին, որ-
պէս զի սրանք կանխօրէն ծանօթանան խնդրին և պատ-
րաստուած լինեն, երբ կօնգրէսն սկսի քննել 16-դ յօ-
դուածը: Այս առթիւ Ֆրանս. մինիստրն ի մէջ այլոց

յայտնուած փափաքին համաձայն, լուսորհնունդարացի լիազօր-
ները, յանուն իրենց կայս. և Թաղուորական կառավարութեան,
կը յայտարարեն թէ Պոսնա-Հէրսէքի նահանգներուն վրայ Ն. Կ.
Վ. Սուլթանին վեհապետական իրաւունքները ունէ ֆլաա չպիտի
կրեն գրաւման պատճառաւ, որու վրայ խօսուած է յիշեալ նա-
հանգներու վերաբերեալ և այսօր ստորագրուելիք դաշնագրու-
թեան յօդուածին մէջ. թէ գրաւումը առժամեայ պիտի նկատուի
և երկու կառավարութեանց միջև ու անմիջապէս համաձայնու-
թիւն մը պիտի գոյանայ գրաւման մանրամասնութեանց մասին,
Վեհաժողովին փակումէն յետոյ:

«Գերլին, 13 յուլիս 1878

«Անտրաշի, Բարոլի, Հայմեթլէ»

Աւստրիացիները նախ այս բացորոշ և Տաճկաստանի իրա-
ւունքներուն վրայ ապրակոյս չձգող յայտարարութիւնը ստորագ-
րելէ յետոյ միայն՝ Գերլինի դաշնագրութիւնը ստորագրուեցաւ
բոլոր պատուիրակներուն կողմէ...

Հայու մը 30 տարի առաջ՝ բառին բուն նշանակութեամբը
վերջին վայրկեանին ձեռք ձգած մէկ քանի տողերը, զորս վերը
յիշեցի, բուն հիմը՝ 31, միլիոն ոսկիի հատուցման, որու վրայ
այնքան կուրախանան ու կը հպարտանան մեր ազգասէր Թուրքե-
քը, առաջ ցիտնալու թէ հայու մը կը պարտին զանոնք քիչ մը:

Էքս-լա-Շաբէլ

Վ.Ռ.Ս.Մ

(«Արեւիք», 21 յունվար 1909 թ.)

աստում է, թէ նա պիտի խորհրդակցի միւս լիազօր-
ների հետ ևս, որ վերջնական գաղափար կազմէ մեր
խնդրի մասին. նախ պիտի խօսի այն լիազօրներէ-
հետ, որոնք առանձնապէս շահագրգռուած են Հայաս-
տանի վիճակով, և պիտի լսէ նրանց նկատողութիւն-
ներն այս առթիւ և ապա պիտի հրաւիրէ հայ պատուի-
րակներին, որ զան իրանց բացատրութիւնները տան»^{*)}։
Ըստ այնմ էլ Խրիմեան և Նար-Բէյ յունիսի 13/25-ին-
ուղարկում են Անգլիայի, Աւստրիայի, Գերմանիայի,
Իտալիայի և Ռուսաստանի Ա. լիազօրներին իրանց-
խնդրագիրն և Հայաստանի ինքնավարութեան վերա-
բերեալ ծրագիրն և վիճակագրական տեղեկութիւնները։
Գ. Ուադինգտօնին արդէն անձամբ յանձնել էին։ Իշխ.
Բիսմարկին, իբրեւ կօնզրէսի նախագահին, բացի այդ
Թղթերից ուղարկեցին նաեւ Ներսէս պատրիարքի պաշ-
տօնական գրութիւնն, որով նա ներկայացնում էր իր
պատուիրակներին և խնդրում էր, որ հայկական խնդ-
րիւր կօնզրէսի օրակարգն անցնէ։

Ահա այդ Թղթերը։

Ա) Խնդրագիրը հետեւեալ բովանդակութիւնն ու-
նէր ^{**)} ։

«Ձերդ Վսեմութիւն (Excellence),

«Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքն և Թիւրքիայի հա-
յոց Ազգային Ժողովը մեր վրայ յանձնարարութիւն են-
դրած կօնզրէսի նստին գումարուած պետութիւններին
ներկայացնել մեր ժողովրդի դատն, ուստի դիմում ենք
Ձեր Վսեմութեան, որ հաճէք նկատի առնել մեր բաղ-
ձանքները։

«Հայերն, որոնց Խնդիրը կօնզրէսի քննութեան

^{*)} Մ. Զէրազ Ուադինգտօնի այս խօսքերին կցում է իր
դիտողութիւնը, թէ Ֆրանս. մինիստրը նուազ անկեղծ երևաց ի-
րան այժմ, քան թէ էր նա Պարիզում... («L'Arménie», 1892 № 40).

^{**)} Թարգմանում ենք Ֆրանս. բնագրից, «L'Arménie»,
1890 № 3.

պիտի ենթարկուի Սան-Ստէֆանոյի դաշնագրի 16-դ. յօդուածի հիման վրայ, ցանկանում են ունենալ այն վարչական բարեփոխումներն, որ պիտի տրուեն Եւրոպական Թիւրքիայի բրիտանոնեայ ժողովուրդներին, որովհետեւ այն ղեկիմն, որի տակ նրանք ապրած են Հայաստանում մինչև այժմ, աւելի հարստահարական է, քան այն, որը կրել են Եւրոպական Թիւրքիայի բրիտանոնեայ ցեղերը:

«Մենք քաղաքական ազատութիւն չէ, որ պահանջում ենք և ոչ էլ երբէք ուզում ենք բաժանուել թրքական կառավարութիւնից: Մենք ուզում ենք Թրքական Հայաստանի մի բաժնում, այն է՝ Էրզրումի և Վանի վիլայէթներում և Դիարբէքիւրի վիլայէթի հիւսիսային մասում (տես ներփակեալ քարտէսը), ուր թուական առաւելութիւն ունենք թիւրքերի վրայ, ինչպէս ցոյց են տալիս ընդ սմին ներկայացուած վիճակագրական վաւերագրերն, ահա այս բաժնում, կրկնում ենք, ուզում ենք ունենալ մի հայ վայի, որ պետութիւնների հաւանութեամբ կարգուի Բ. Դանից: Այս վային պիտի նշանակուի որոշ ժամանակամիջոցի համար. նա իր ձեռքի տակ պէտք է ունենայ ռաւիկանութիւն՝ կարգն և ապահովութիւնը պահպանելու համար և երկրի եկամտի մի մասն՝ երկրի բարոյական և նիւթական բարդաւաճման սատարելու համար:

«Կազմակերպական Կանոնագրի (Reglement Organique) ծրագիրն», որ պատիւ ունենք ներկայացնել Ձեր Վսեմութեան գնահատութեան, ինչպէս և բոլոր միւս լիազօրներին, գաղափար պիտի տայ Ձեզ, թէ ինչ բնաւորութիւն և ինչ մանրամասնութիւններ ունի այն վարչական ղեկիմն, որը մենք խնդրում ենք այսօր, Թրքական Հայաստանի ժողովուրդների խաղաղութեան և բարեկեցութեանը համար:

«Արեւելքի մարդոց և իրերի վրայ մեր ունեցած առնչական փորձառութիւնը մեզ համարձակութիւն է

տալիս յայտարարել, որ թիւրք նահանգապետն և մահ-
մեդական վարչութիւնը չեն կարող տալ այն բարենո-
րոգումներն, որ պէտք են մեր երկրին: Եթէ թրքական
կառավարութիւնն ինքն ազատօրէն ընտրէ հայ վալի,
Կ. Պօլսում տիրող քմահաճոյքի շնորհիւ շատ դիւրաւ
անընդհատ պիտի տեսն այն զեղծումներն, որոնց ան-
հետանալն է ցանկանում Եւրոպան: Եթէ նա՝ թիւրք
կառավարութիւնն՝ իրաւունք ունենայ ըստ իր կամաց
վալին փոխելու, այն պարագայում՝ նա սրան ժամանակ
պիտի չտայ ոչ իր իշխանութիւնն ամրացնելու, ոչ էլ
լուրջ բարեկարգութիւնների ձեռնարկելու: Եթէ թիւրք
կառավարութիւնն է, որ պիտի ընտրէ վիլայէթի
պաշտօնեաներին, նա նոյն սխալները պիտի գործէ,
ինչ որ էր անցեալում: Եթէ վալին իր հրամանի տակ
ոստիկանութիւն չունենայ, նրա իշխանութիւնը բոլորո-
վին անդօր պիտի լինի: Եթէ կենտրոնական կառավա-
րութիւնն իրաւունք ունենայ ինքնին նահանգի բիւջէն
(budjet) կարգադրելու, նա պիտի ձեռք անցընէ բոլոր
եկամուտներն և երկրին այնքան չնչին գումար միայն
պիտի թողնէ, որ վրանով ոչ մի յառաջդիմութիւն և
ոչ մի բարեկարգ վարչութիւն անհնար պիտի լինի
մացնել: Եւ վերջապէս եթէ այս բոլոր կարգադրու-
թիւններն եւրոպական հսկողութեամբ չերաշխաւորուեն,
անշուշտ վերստին պիտի երևան մահմեդական ըէթիմի
տիւրը աւանդութիւններից ծագած այն պարբերական
ջղաձգութիւններն, որոնց առաջն առնելու մասին է
հոգում այժմ միացեալ Եւրոպան:

«Այս կարճառօտ բացատրութիւններից վերջը
պատիւ ունինք Ձեր իմաստութեանն և արդարամտու-
թեանն ենթարկելու մեր դատն և թախանձում ենք,
որ Ձեր Վսեմութիւնն իր բարեհաճոյ աջակցութիւնը
շնորհէ այս դատին կօնգրէսում քննուելու ժամանակ:

«Հաճեցէք ընդունել և այլն:

(Ստոր.) «Թիւրքիոյ հայոց պատուիրակներ Մկրտ.

արք. Խրիմեան՝ նախկին պատրիարք, և Խորէն Նար-
Բեյ՝ արքեպիսկ. Բէշիկթաշի:

«Բէշիկին, 25 յունիսի 1878 թ.»:

Բ) Կազմակերպական Կանոնագիրը հետեւեալն էր.

Մ Բ Ա Գ Ի Ր*)

Կազմակերպական Կանոնագիր

Օսմանեան Հայաստանի

Ա.

Օսմանեան Հայաստանը, ըստ ներփակեալ աշ-
խարհացուցին, կը պարունակէ էրզրումի և Վանի վի-
լայէթները, Տիարպէքիւրի վիլայէթին հիւսիսային
մասը, այսինքն Խարբերդի սանճագին արեւելեան մասը
(որուն սահմանագլուխ է Եփրատ արեւմտեան կողմէն),
Արդանայի սանճագը և Սղեքդի սանճագին հիւսիսային
մասը, որք կը կազմեն Մեծ Հայաստանի տաճկական
մասը, որպէս նաև Րիզէի նաւահանգիստը՝ Տրապիզոնի
և Պթութի միջև, տուրքաւոր դիւրացնելու համար:

Հայաստանի վարչութիւնը պիտի յանձնուի Հայ
Ընդհանուր Կառավարչի մը, զոր Բ. Դուռն պիտի ա-
նուանէ երաշխաւոր Պետութեանց հաւանութեամբը:
Նորա բնակավայրը պիտի լինի էրզրում:

Ընդհանուր Կառավարիչը պիտի ունենայ գործա-
դիր իշխանութեան բոլոր ստորոգիւիթը, նահանգին
ամբողջ ընդարձակութեանը մէջ հանրային սպահովու-
թեան և կարգապահութեան պահպանութեանը պիտի
հսկէ, տուրքերը պիտի հաւաքէ, և իր պատասխանա-
տուութեան տակ պիտի անուանէ վարչական գործակալ-
ները. ինք պիտի կարգէ դատաւորները, պիտի գու-
մարէ Ընդհանուր Ժողովը և անոր պիտի նախադահէ

*) Այս Կանոնագրի թէ հայերէն և թէ ֆրանսերէն բնա-
գիրը հրապարակուած է Կ. Պօլիս, 1878, տպ. Արամեան:

և նահանգին բոլոր վարչական ճիւղերուն պիտի հսկէ՝
 Հինգ տարուան համար պաշտօն ստանձնելով,
 Ընդհանուր Կառավարիչը չը պիտի կարենայ հրաժարուիլ Բ. Դրան կողմէն, առանց հաւանութեան երաշխաւոր Պետութեանց:

Կեդրոնական Վարչական Ժողով մը պիտի հաստատուի, որուն պիտի նախագահէ Ընդհանուր Կառավարիչն և անոր պիտի անդամակցին՝ 1°. Ելեմտից Տեսուչը, 2°. Հանրային Շինութեանց Տեսուչը, 3°. Միօրէնագէտ Խորհրդական, 4°. Հանրային Զօրութեան Հրամանատարը՝ 5°. Բրիստոնեայ դպրոցներու Վերատեսուչը, 6°. Մահմէտական դպրոցներու Վերատեսուչը: Սա ալ պիտի անուանի Ընդհանուր Կառավարչէն, այլ նահանգին մէջ Տէրի-ի օրէնսդրութեան գլխաւորին առաջարկութեամբ:

Նահանգը սանձագնէրու և ասոնք ալ գաղաններու պիտի ստորաթափանուին. Ընդհանուր Կառավարիչն պիտի անուանէ սանձագնէրու կառավարիչները և գաղաններու փոխ-կառավարիչները:

Կառավարիչներն և փոխ-կառավարիչներն Ընդհանուր Կառավարչէն կարգուած գործակալներ են, և ամեն կերպով զինքը կը ներկայացունեն նահանգին ստորաբաժանմունքներուն մէջ. Ընդհանուր Կառավարչէն կարգուած երկու խորհրդականներ կ'օժանդակեն նոցա՝ իւրեանց վարչութեան մէջ:

Բ.

Նահանգին ընդհանուր կառավարութեան անկը ըլլալով հանրային կարգապահութիւնը և ապահովութիւնը պահպանել, ընդհանուր եկամուտներու 20⁰/₀-ին չափ գումար մը ամեն տարի պիտի վճարուի Կայսերական Դանձուն:

Նահանգին մնացած եկամուտին մէջէն քաղաքային ու դատական վարչութեան և ոստիկանութեան ու բանակի պահպանութեան պէտք եղած ծախքերը դուրս հանելէ յետոյ, մնացորդը սա պէս պիտի դործածուի:

1⁰. 80% -ին պիտի յատկանայ հաղորդակցութեան ուղիներու և ուրիշ հանրօգուտ շինուածոց հաստատութեանը և պահպանութեանը.

2⁰. 20% -ին պիտի յատկանայ դպրոցներու հաստատութեան և պահպանութեան. բարձրագոյն դպրոցներու յատկացեալ գումարները մէկդի դնելով, մնացորդը իբր նպաստ պիտի բաշխուի մահմէտական և քրիստոնեայ դպրոցներուն, անձնիւր կրօնի մնայուն հասարակութեան թուոյն համեմատութեամբ:

Գ.

Մահմէտական օրէնսդրութեան գլխաւոր մը պիտի կարգուի, զոր Վեհափառ Սուլթանը կանուանէ և որոյ պաշտօնն է նահանգին մէջ բոլոր Եփրի-ի դատարաններուն վրայ հսկել:

Եփրի-ի դատարանները լոկ մահմէտականաց իրարու հետ ունեցած վէճերը պիտի ճանաչեն:

Հասարակ դատարանները պիտի դատեն քրիստոնէից, կամ մահմէտականաց և քրիստոնէից մէջ պատահած բոլոր քաղաքային, եղեռնական և վաճառականական դատերը: Ամեն դատարան պիտի բաղկանայ երեք դատաւորէ, որոնց մէկը նախագահի պաշտօն պիտի վարէ. Ընդհանուր Կառավարիչը կանուանէ դատաւորները և կորոշէ այս դատարանաց նախագահները:

Գաղային փոխ-կառավարիչը և իւր խորհրդականները հաշտարար դատաւորի պաշտօն պիտի վարեն:

Յատուկ կանոնագիրներով պիտի որոշուին Եփրի-ի և հասարակ դատարանաց և հաշտարար դատաւորաց

թիւը, իրաւասութիւնը և ստորոգելիները: Քաղաքային Օրինագիրք մը և Նդեռնական Օրինագիրք մը պիտի խմբագրուին Ներքայի իրաւագիտական արդի սկզբունքներուն համաձայն:

Դ

Կրօնի կատարեալ ազատութիւն պիտի լինի:

Անձնիւր հասարակութիւն պիտի հոգայ կղերին և կրօնական հաստատութեանց ծախքերը:

Ե

Նահանգին հանրային զօրութիւնը կը բաղկանայ՝ 1) Ոստիկանութենէ մը և 2) Բանակէ մը:

Քուրդերը, Զէրքէզները և միւս թափառիկ ցեղերը մէկդի թողլով, բանակը պիտի բաղկանայ՝ 1) Հայերէն և 2) Նահանգին մէջ հինգ ամէ ի վեր բնակութիւն հաստատած ոչ-Հայ տարրէն:

Ոստիկանութեան պաշտօնն է նահանգին ամբողջ ընդարձակութեանը մէջ կարգապահութիւնը և ապահովութիւնը պահպանել: Ասոր հրամանատարն է Ոստիկանապետ մը, զոր կանուանէ Ընդհանուր Կառավարիչն, նահանգին Հանրային Զօրութեան Ընդհանուր Հրամանատարին առաջարկութեամբ, և որ անոր անմիջական հրամանին տակ կը գործէ:

Բանակը պիտի գրուի Հանրային Զօրութեան Ընդհանուր Հրամանատարին հրամանին տակ և իւր պաշտօնն է ի հարկին օգնել ոստիկանութեան:

Սովորական ժամանակի մէջ գործող բանակը պիտի բաղկանայ 4000 զինուորէ, ի բաց առեալ այն կանոնաւոր բերդապահները, զորս Կայսերական Կառավարութիւնը կրնայ իւր ծախքովը դնել նահանգին բերդերուն և ամրոցներուն մէջ:

Ընդհանուր Ժողովը պիտի կազմուի հետևեալ կերպով՝

Անձնիւր գազա պիտի յղէ երկու պատգամաւոր, մէկ մահմէտական և մէկ հայ, զորս գազային մահմէտական և քրիստոնեայ Ժողովուրդները կընտրեն յատկապէս:

Պատգամաւորները սանձագին գլխաւոր քաղաքին մէջ գումարուելով՝ միատեղ պիտի ընտրեն երկու խորհրդական առ սանձագ, մէկը քրիստոնեայ և միւսը մահմէտական:

Ընտրող և ընտրելի են հաւասարապէս.

1) Նահանգին բոլոր բնակիչները 25 տարին լրացուցած են, կալուած մ'ունին, կամ ունէ ուղղակի տուրք մը կը վճարեն.

2) Զանազան կրօնից պաշտօնեաները և կզերը.

3) Դասատուները և դաստիարակները, ճանաչուած կրօնական հասարակութեանց գլուխներն իրաւամբ անդամ պիտի լինին այս Ժողովին, մի դուրս անձնիւր կրօնի համար:

Տարին անգամ մը Ընդհանուր Ժողով կը գումարի նահանգին գլխաւոր քաղաքին մէջ, նահանգին ելմտացոյցը (budget) և տուրքի բաշխումը քննելու և ստուգելու համար: Ընդհանուր Կառավարիչը պարտաւոր է տարեկան ելմտական տեղեկագիր մը ներկայացնել անոր:

Տուրքի հաւաքման և բաշխման դրութիւնը պիտի բարեփոխուի երկրին ճոխութեանց զարգացումը դիւրացնելու նպատակաւ:

Ընդհանուր Կառավարիչը և Ընդհանուր Ժողովը հինգ տարին անգամ մը համաձայնութեամբ պիտի որոշեն՝ ըստ վերոյիշեալ տրամադրութեանց՝ Բ. Դրան յանձնուելիք գումարները:

է

Երախշաւոր Պետութիւնները միամեայ պաշտօնով Համազգային Յանձնաժողով մը պիտի կարգեն, որպէս զի հսկէ սոյն Կանոնագրին դործադրութեանը, որ Դաշնագրին ստորագրուելէն երեք ամիս յետոյ ի գործ պիտի դրուի:

Գ) Այս Կանոնագրին կցուած էին հետեւեալ վիճակագրական տեղեկութիւնները.

Վ. Ի Ճ Ա Կ Ա Գ Ի Ր

Օսմանեան Հայաստանի

Օսմանեան Հայաստանն կը պարունակէ՝

Ա.

Երզրուսի եւ Վանի վիլայէթներն, ի բաց առեալ այն երկիրները զորս Այ-Սդէֆանոսի Դաշնագրին որոշած է թողուլ Ռուսիոյ: Այս վիլայէթներուն բազմամարդ կեդրոններն են Կարին, Բաքերդ, Երզնկա, Մանազկերտ, Մուշ, Բաղէշ եւ Վան:

Այս երկու վիլայէթներու բազմամարդութիւնն է, ըստ Հիճրէթի 1294 տարւոյ Օսմանեան Կայսրութեան պաշտօնական Տարեցուցին (Սալնամէ) 2,066,000 Գուրս հանելով Ռուսիոյ թողուած մասին

Ժողովուրդը	.	.	.	.	366,000
					1,700,000

Համեմատութիւն գնազան ցեղերու

Հայք	.	.	.	.	1,150,000
Թուրք	.	.	.	.	400,000
Թափառիկ Գուրդ	.	.	.	.	80,000
Չազա կամ Տըմպլիկ, որք իրենց յատուկ լեզու եւ կրօն ունին	.	.	.	.	35,000

Տղիտի, որք արևապաշտ են, յատուկ լեզու ունին և մեծաւ մասամբ թափառիկ են	13,000
Գնչու կամ թափառիկ Չինկեանէ	3,000
Յոյն և Հրէայ	5,000
Ասորի	14,000
	1,700,000

Այս երկու վիլայէթներն կը պարունակեն 109 վանք*):

Բ

Տիարպէթիւրի վիլայէթին հիւսիսային մասը, այսինքն խարբերդի սանճագին արևելեան մասը (ուժ սահմանագլուխ է Եփրատ արևմտեան կողմէն), Արզա-նայի սանճագը և Սղերդի սանճագին հիւսիսային մասը: Բազմամարդ կեդրոններն են խարբերդ, Ակն, Չմշկածագ, Բալու և Սղերդ:

Բազմամարդութիւն ըստ պաշտօնական Տա- րեցուցին	664,600
Դուրս հանելով վիլայէթին մնացած մասին համար	302,300
	362,300

Համեմատութիւն զանազան ցեղերու

Հայք	180,000
Թուրք	130,000
Թափառիկ Դուրդ	40,000

*) Այս վանքերէ ոմանք Հայաստանի Քրիստոնէութեան դաւանալուս առաջին դարերուն մէջ հիմնուած են, երբ այսպիսի հաստատութիւններ մեծ ընդունելութիւն կը դնէին, որով յաւէտ կամ նուազ կարևոր եկեղեցական միաբանութիւններ պարունա-կող այդ վանքերն յաւէտ կամ նուազ ընդարձակ հողային կա-լուածներ ստացած են: Այս վանքերը, թէ անհատներու և թէ կառավարութեան յափշտակութեանցը միջոց են թափառ կղած ըլլալուն հակառակ, կըցած են ցարդ բաւական մշակելի հող և եկամուտ պահպանել, դպրոց, տպարան, հիւանդանոց և ուրիշ ազգային հաստատութիւններ հոգալու համար, իրենք ազգային նախնի աւանդութեանց վառարան մնալով միշտ:

Զազա	.	.	.	.	2,300
Նզիտի	.	.	.	.	2,000
Ասորի և Քաղդէացի	.	.	.	.	8,000
					362,300

Այս վիճայէթը կը պարունակէ 48 վանք:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՑՈՒՑԱԿ

Նստահանգի	հայք	թուրք	քուրդ	յոյն	ասորի	զազա	նզիտի	գնչու
Էրզրում և Վան	1,150,000	400,000	80,000	5,000	14,000	35,000	13,000	3,000
Տիւրքմէնք	180,000	130,000	40,000	—	8,000	2,300	2,000	—
(Հիստային մաս)	1,330,000	530,000	120,000	5,000	22,000	37,300	15,000	3,000
Հայք	.	.	.	.	.	.	1,330,000	
Թուրք	.	.	.	.	.	.	530,000	
Քուրդք.	.	.	.	.	.	.	120,000	
Զանազան ցեղեր	.	.	.	.	.	.	82,300	
								2,062,300

գ ո ս մ ա ռ

Դ) Վիճակագրական ծանօթութիւն

ՕՅՄԱՆԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Բազմամարդութեան վրայ

Շատ դժար է Տաճկաստանի Հայոց թիւը հշդիւ որոշել և աւելի դժար է վաւերական պաշտօնագիրներով հաստատել անձնիւր վիլայէթի բնակիչներուն թիւը։ Ունէ կանոնաւոր ազգահամար տեղի ունեցած չէ։ Օսմանեան Կառավարութեան հրամանաւ 1845-ին կատարուած ազգահամարն ալ, որ Պ. Ուլիչինիի և իրմէ յետոյ Տաճկաստանի վրայ խօսող հեղինակաց հաշիւներուն հիմ եղած է, խիստ անկատար է, թէև անկէ յառաջ կամ այնուհետև կատարուած բոլոր ազգահամարներուն կանոնաւորագոյնն եղած լինի։ Տաճկաստանի մէջ, ընդհանրապէս ժողովուրդը զգալի հակադրանք մը կը տաժէ ազգահամարի դէմ, և ոչ-մահ-մէտակա՛ն հպատակներն միշտ նկատած են զայն իբր ակզքնաւորութիւն գլխահարկի և անտեղաթի տուրքերուն ծանրացմանը։ Իրենց զրեթէ անփոփոխ կանոնն է կարելի եղածին չափ պակաս թիւեր ներկայացունել ազգահամարի դործակալներուն, կառավարութիւնը չունենալով ծննդոց աւժարներ կամ ստուգելու ուրիշ տէ ազգաւ միջոց մը։

Պ. Ուլիչինի 1845-ի ազգահամարին յենլով 2,500,000-ի կը հանէ Տաճկաստանի Հայոց թիւն, որոց 400,000-ը Կոստանդնուպօլսոյ և Պալքանեան թերակղզիին մէջ և անցորդը Ասիոյ մէջ։

Սակայն Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր մասերուն մէջ, զոր օրինակ Ռումանիոյ մէջ, ուր վերջերս աւելի կատարեալ ազգահամար մը կըցած է տեղի ունենալ, ստուգուած է, որ 1845-ի ազգահամարին թուա-

նշանները իրական կամ արդի բաղմամարդութենէն շատ վար են: Այսպէս:

Եգիպտոս	1871-ին ունէր ժողովուրդ	5,200,000*)
Թունուզ	1876-ին	1,500,000**)
Սերվիա	1876-ին	1,300,000
Ռումանիա	1873-ին	5,000,000

գումարը 13,000,000

Մինչ Գ. Ուպիչինի կը դնէ

3,200,000 Եգիպտոսի և Թունուզի համար.

1,000,000 Սերվիոյ համար.

4,000,000 Մօլաւօ-Վալաքիոյ համար.

8,200,000 գումար.

Հոս կը նշմարենք, 4,800,000 հոգիի յաւելում մը կ'են գրեթէ 60% միջին՝ յաւելուած մը:

Ուրեմն ինչո՞ւ համար երեսուն տարի յառաջ կատարուած ազգահամարի մը 2,500,000 թիւը այսօր ալ ճիշդ գիտի նկատուի հայաց համար: Կաւաւապի հայաց մեծագոյն մասը գիւղերը կը բնակի, և Թուրք գիւղացիներն, Հայոց հետ չկարենալով մրցիլ, կերթան քաղաքացի մէջ կեդրոնանալու համար, ուր համեմատաբար նաեւի դիւրին ապրուստի միջոցներ կը գտնեն հանրային պաշտօններ վարելով, հարկահանութեամբ և յինտուրական ծառայութեամբ, որոնցմէ զրկուած են միւս ցեղերը: Արդ, գիւղական կեանքը միայն նպաստաւոր է ժողովուրդին աճման, մտնաւանդ աղքատ երկրի մը մէջ, ուր հարտաբարուհատութիւնը ոչինչ է կամ շատ քիչ զարգացած: Այս տեղափոխութիւնն է որ կրիտէի, Պուլկարիոյ մէջ և այլուր նստազնացած է Ռահմէտական տարրը, մինչ Քրիստոնեայը չեն դադարած նախ վարքերական շփոթներու և պատերազմե-

* Ե. Տես Գ. տը Ռէնիի վիճակագիրն Եգիպտոսի:

** Տես, Թունուզի և հետեւի երկրներուն համար, Գ. Մօլ. Պիօրի Բաղաքական Տնտեսութեան Տարեցոյցն:

րու հակառակ: Ասկէ զառ, Հայոց մէջ խստիւ պահպանուած սովորոյթ մը կայ, որով աղջիկները և մանչերը կամուսնացնեն իսկոյն, երբ չափահաս լինին. որդիները և թոռները իւրեանց հայրերուն և պապերուն հետ միենոյն տան մէջ կը բնակին, միատեղ կաշխատին, ապրելու կամ զաւակ ապրեցնելու համար քիչ նեղութիւն կը կրեն կամ բնաւ չեն կրեր, զի ընտանիքն, որքան նուազ յաջող վիճակ ալ ունենայ, իւր ապրուստը կրնայ ճարել: Երբ տան գլխաւորը մեռնի, երիցազոյն անդամը կը յաջորդէ նմա, և աւելի գործօն կ'ոճ աւելի հարուստ անդամները յայնժամ միասն կը մտաբերեն հաստատուիլ այլուր և նոր խումբեր կազմել, երբ թոռները, ծնողաց մահուամբ ընտանիքի հայր լինելով, գերզաստանին գործերը վարելու կը կոչուին:

Ուստի մեք համամիտ պիտի լինէինք նոցա, որք հայաբնակ տեղերու վրայ յաւէտ կամ նուազ գոհացուցիչ տեղեկութիւններ ստացած լինելով՝ կը հաւաստեն թէ Հայոց թիւն $3\frac{1}{2}$ միլիոնի կը հասնի, եթէ Պուրզեքուն գրացնութիւնը աստ և անդ զարգացման ծանր խոչընդոտ չը լինէր, և եթէ բազմաթիւ ընտանիք, զնոց չըլլալուն՝ չը կարենալով երկրագործութեամբ ստանալ տուրքի համար պահանջուած դրամը, չը հարկադրուէին մայրաքաղաք յղել իրենց անդամներուն մէկը կամ երկուքը, որք իրենց զաւակները սնուցանելու հոգը իրենց եղբայրներուն կամ ազգականներուն թողլով՝ նոյնպէս յանձն կառնուն ամբողջ ընտանիքին համար շահիլ այն ստակը, որով տուրքը պիտի վճարուի*):

Ուրեմն այդ հաշիւը կիջեցունեմք 3,000,000-ի, որով 1845-ի ազգահամարին արդիւնքը $\frac{1}{3}$ միլիօն կամ

*) Մի քանի ամ յառաջ Գաղտնաբերմանի կտաւրած վիճակադէրը հաստատած է թէ Կոստանդնուպօլսոյ մէջ 30,000 պահպալու հայ կայ:

20 % չաւելցուցած կը լինիմք, յաւելում մը զոր պէտք է վերագրել մասամբ ծնեալներուն մեղսակցներէ բազմաթիւ ըլլալուն, մասամբ ալ պաշտօնական ազգայնամարին թերութիւններուն:

Այս 3,000,000 Հայերը ստպէս կը բաժնուին. 400,000 ի Կոստանդնուպօլիս և Պալքանեան թերակզգի միւս մասերուն մէջ. այդ թիւը Պ. Ուպիշինի ընդունած է, զոր մենք ալ կը պահպանենք: Եւրոպական Տանկաստանի Հայերն գրեթէ բոլորն ալ կը բնակին քաղաքաց մէջ, ուր վաճառականութեամբ և ճարտարարուեստութեամբ կը զբաղեն, և մենք պատշաճօններ ունիմք հաւատալու թէ իրենց թիւը զգալապէս աճած ըլլալու չէ:

600,000 Փոքր Ասիոյ և Կիլիկիոյ մէջ. 670,000 Փոքր Հայաստանի մէջ (Սըվազի վիլայէթ և Կեսարիոյ սանճազ), և 1,330,000 Օսմանեան Մեծ Հայաստանի մէջ, որ կը սարունակէ Էրզրումի եւ Վանի վիլայէթներն, Տիարպէքիի վիլայէթին հիւսիսային մասն, այսինքն. Սարքերդի սանճազին արեւելեան մասը (ուս պահանապուլիս է Եփրատ արեւմտեան կողմէն), Արզրոյի սանճազն և Սղերդի սանճազին հիւսիսային մասն:

Եւրոպացի ուղևորներն, որք սովորապէս Պալքանեան թերակզգիին և Արեւմտեան Փոքր Ասիոյ կայցելեն, հաւատացած և հաւատացուցած են, թէ Հայերն, ոյց կը պատահէին գրեթէ ամենուրեք, հաւասարապէս ցրուած էին Օսմանեան Կայսրութեան մահերեկոյթին վրայ: Սխալ է այդ: Մեծամասնութիւնը դեռ կը բնակի իւր հին հայրենեաց հողին վրայ: Սակայն պէտք չէ դատել քաղաքաբնակներուն թիւէն, որպէս Կրետէի ժողովուրդին վրայ շատ թիւը գաղափար կը ստանայ մարջ, եթէ իւր հաշիւը հիմնէ գլխաւոր քաղաքաց վրայ, ուր Մահմէտականք մեծամասնութիւն ունին, կամ Պուլկարիոյ և Հէրզէկօվինի ժողովուրդին վրայ, եթէ

մարդ Աղբիանուպօլիս, Ռուսնուք և Մօսթար միայն տեսնէ:

Նոյնպէս ակներն է որ Հայաստանի մէջ, քրդէս Տաճկաստանի ուրիշ շատ մասերուն մէջ, Քրիստոնէից և Մահմէտականաց համեմատութիւնը մեծապէս փոխուած է 1845-էն ի վեր: Մինչ Քրիստոնեայ ժողովուրդը ամեն տարի կաճի յաւէտ կամ նուազ ընդարձակօրէն, նուազում էր նշմարուի Մահմէտականց մէջ:

Այս նուազման պատճառները զանազան են.

1. Զինուորագրութիւն.

2. Մահմէտականաց խռնումը քաղաքաց մէջ.

3. Իւրեանց գաղթումն ի մայրաքաղաքն և այլուր թուրք պաշտօնատարաց ծառայութեանը մէջ մտնելու կամ ունէ կերպով ապրուստ ձարելու համար:

Եթէ այսօր կանոնաւոր ազգահամար մը կատարուի Օսմանեան Հայաստանը կազմող նահանգաց մէջ, պիտի յայտնուի, որ թուային կարևորութիւնն Մահմէտականներէն Հայերուն անցած է:

Սա ևս դիտելի է, որ Հայաստանի մէջ բնակող Մահմէտականաց մէկ մասը Հայ սերունդէ է: Սոքա շատ տեղերու մէջ պահպանած են իւրեանց ցեղի բարքերն, լեզուն և սովորոյթները, և հազուադիւս չէ նոցա մէջ գտնել այնպիսի անհատներ, որք դեռ այսօր իւրեանց հայազգի հօր կամ պապուն անունովը կը կոչուին Մարկոս-Օղլու Մուսթաֆա, Տէր-Գրիգոր-Օղլու Մեհմէտ *):

Նոյնպէս են նաև Հայաստանի մէջ հաստատ բնակութիւն ունեցող Քուրդերն: Դիւրին է Մամզցի, Մանդլի, Սիվանցի, Ռոզկունցի անուններուն մէջ նշմարել Մամզունեան, Մանդաղունցի, Սիվունցի, և Ռշտունցի հին Հայ գերդաստանաց անուններն: Անոնց շատերը Քրիս-

*) Տէր համիմատ է արքայ բառին. յայտ է, թէ Հայ բահաններն տմուսնացեալ են ըստ վաղեմի սովորութեան Եկեղեցւոյ:

տանէութեան սովորութեանց շատերուն կը հետեին և չեն կարող նկատուիլ իբր Մահմէտական:

Հոս ընթերցողին մտացը կրնայ խնդիր ներկայանալ թէ ինչո՞ւ Թուրքերն այսքան զանց առած են մեծ բազմութեամբ գրաւել Հայաստանի գաւառներն: Նոյն իսկ կլիմային խստութիւնը այդ երկիրը իւր գաւազնորուն պահպանած է: Թուրքը, բնապէս ծոյլ և հեշտասէր, Փոքր Ասիոյ, Եւրոպական Տաճկաստանի և Ասորիքի բարեխառն կամ տաք երկիրները նախընտրած է յաւիտենական ձիւներով ծածկուած լեռներէ և ծովուն մակերևոյթէն մի քանի հազար ոտք բարձր լեռնապաշտներէ: Արդէն հարկ ալ դատած չէ հասաատուիլ անդ բազաքականութեան կամ նախաառաջութեան համար, քանի որ Քուրդերն և ուրիշ այնքան բարբարոս ցեղեր հոն են, բնակիչները շարունակ նեղելու և անկարողութեան դատապարտելու համար: Ասոր համար բաւ էր աչք գոցել նոցա չարագործութեանց առջև և ի հարկին քաջալերել զայնս: Այսպէս վարուեցաւ նա, և գուցէ այս միակ պարագայն է, ուր կարելի չը լինի ամբաստանել Թուրքն իբր զանցառու կամ իբր զրութիւն չունեցող:

Այս թղթերին կցուած էր նաև աշխարհագրական բարաէս ապագայ ինքնավար Հայաստանի, այն սահմաններում, որ նշանակուած էին «կազմակերպական կանոնագրի» ծրագրում*):

*) Բացի դրանից իտալական լիազօր կոմս Կորաթին՝ Քէրլին մեկնելու ժամանակ Իտալիայում յանձնուած էր «Հայաստանի աշխարհագրական տեղեկագիր մը, պատրաստուած մասնաւորապէս այս պարագային համար Հայր Ալիշանէն, մասնաւոր բարեկարգական դարձմաներով, շատ մը մողթանքներով և յայտերով: (Ժամանակակից Գաղութիւն Հ. Մ. Նուրբիւանի, Վենետիկ, 1907, Գ, հ., էջ 612):

Կօնգրէսի նախագահն այս թղթերն ստացաւ և դրեց ազերսագիրների ծրարում, որ դեռ ասեւ չէր, թէ անպատճառ կօնգրէսի մէջ պիտի քննուէր: Այս հանգամանքը ֆրանս. լիազօր պ. Ուադինգտըն հաղորդեց հայ պատուիրակներին և խորհուրդ տուեց, որ գրեն յատկապէս այս մասին իշխ. Բիսմարկին և խնդրեն, որ իրանց թղթերը նա մտցնէ կօնգրէսի օրակարգը: Անմիջապէս դրա երկրորդ օրը հայկական պատուիրակութիւնը հետեւեալ նամակն ուղարկեց իշխան Բիսմարկին:

«Որովհետեւ Սան-Ստէֆանօյի սկզբնական դաշնագիրը պարտականութիւն է դրած թիւրք կառավարութեան վրայ, որ նա բարենորոգումներ մտցնէ Հայաստան, տեղական կարիքների համաձայն, մենք էլ համարձակեցինք Ձեր Բարձրութեան, ինչպէս և բոլոր միւս լիազօրներին, ուղարկել վաւերագրեր, որոնց մէջ ձևակերպած ենք, թէ ինչպիսի կարիքներ են դրանք: Այսօր խնդրում ենք Ձեզ, որ բարեհաճիք այս վաւերագրերը կօնգրէսին յանձնել: Աւելացնում ենք դարձեալ, որ մենք պարտաւոր ենք հարկաւոր եղած բացատրութիւնները տալ թիւրքիայի հայոց խնդրի ներկայամամբ»:

Իշխ. Բիսմարկ այս նամակն ստանալով վերջապէս համաձայնեց՝ հայկական կամ ԺԶ. յօդուածն էլ կօնգրէսի քննութեան ենթարկել:

Այժմ յառաջ բերենք Նուպար փաշայի պատրաստած բարենորոգումների ծրագիրն, որի մասին յիշեցինք վերև (Գլ. Ե.):

Մէկ ԲԱՆԻ ՆՕԹԵՐ

Հայաստանի վարդապետն մեզ մտցուելիք բարեկորդմանց մասին

Ներդրական պետութիւնները, փափաքելով որ Արևելքի մէջ տեսականութեան հանգամանք ունեցող

իրերու վիճակ մը հաստատուի, իրենց ուշադրութիւնը դարձուցին, ինչպէս Պալքանեան նահանգներուն, նոյնպէս և Փոքր Ասիոյ այն մասին վրայ, որ օրրանն է հայ ցեղին։ Բ. Գուլը ինքն իսկ հարկը զգացած է այդ ճարտարագործ, աշխատասէր և ուշիմ ազգութիւնը չձգելու այն ողորմելի վիճակին մէջ, ուր կը գտնուի, հետու Եւրոպայէն և անոր ներկայացուցիչներէն։ Անօգուտ է խօսիլ հոս իրենց հայրենիքին մէջ անացող հայերուն վրայ. անօգուտ մանաւանդ անոնց այդ կացութիւնը բազմաթիւ իրենց Կովկասի մէկ միլիոն ազգակիցներուն հետ։ Բ. Գուլը, քանի որ Սան-Սթեֆանօյի դաշնագրին մէջ յանձն առած է բարելաւութիւններ մտցնել հայոց վարչութեան մէջ, քանի որ այդ ժողովուրդը քիւրտներուն դէմ պաշտպանելու ստիպողականութիւնը ընդունած է, հաստատած և խոստովանած է ուրեմն այն յոռի վարչութիւնը, որուն տակ հայերը կը հեծնն, և այն լքեալ վիճակը, ուր կը գտնուին քիւրտ ցեղերուն հանդէպ։

Հայերը քաղաքական գոյութեան մը, քաղաքական անկախութեան մը աչք չունին. քաղաքային (civil) ազատութիւններ կուզեն, հասաւանդութիւններ՝ որոնք երաշխաւորեն իրենց ապահովութիւնը, իրենց ինչքերը, իրենց կիներուն ու աղջիկներուն պառիւր, իրենց կեանքի իրաւունքը՝ վերջապէս։

Եթէ այս քաղաքային ազատութիւնները, որոնք 1840-էն ի վեր հանդիսաւորապէս խոստացուած են Կիւլհանէի Խաթիւր Շէրիֆին մէջ և յաջորդ Խաթիւրով շեշուած են, իրականապէս գործադրուած ըլլային, այդ աշխատասէր հայ ցեղը շատ տարիներէ ի վեր իր երկրին կերպարանքը փոխած կըլլար։ Երեւանի ռուսօ-հայկական նահանգին ժողովուրդը երեսուն տարուան ընթացքին մէջ կրկնապատկուած է։

Հայ ազգը կը խոստովանի Ն. Վ. Սուլթանին և անոր մեծանուն նախորդներուն վեհանձն դիտաւորու-

թիւները: Եթէ այդ դիտաւորութիւնները ապարդիւն մնացած են, եթէ հրովարտական բարեփոխումները մեռած տառի ձևը պահած են, պատճառը այն է որ անոնց գործածութիւնը յանձնուած է կարգ մը պաշտօնեաներու, որոնք անոնց նշանակութիւնը չէին հասկնար, որոնք անոնց հարկաւորութիւնը չէին զգար, կամ որոնք անոնց հակառակ էին կրօնական համոզումներով կամ անձնական շահի նկատումներով:

Ինչ բնութիւն ալ որ ունենան ուրեմն այն բարեփոխումները, զորս պետութիւնները հարկաւոր պիտի նկատեն շնորհել այդ ուղիմ ցեղին, որ Արեւելքի և Արեւմուտքի միջև բնական միջնորդն է, առաջին նկատողութիւնը, զոր պէտք չէ աչքէ հեռացնել և առանց որուն ոեւէ բարեփոխում ընդունայն պիտի մնայ, ընտրութիւնն է այն անձերուն, այն պաշտօնեաներուն, որոնք զայն իրազործելու պիտի կոչուին: Արդ, որովհետեւ պաշտօնեաները մինչև հիմայ ընտրուած են մաքրաւոր ու առանձնաշնորհուած դասակարգի մը մէջէն, նոր հաստատութեանց համար յաջողութեան հասկանալի պայմանը այն է, որ անուանուի Լնդհանուր Կառավարիչ մը, պաշտօնեաներու ուրիշ կարգէ մը ընտրուած, այսինքն քրիստոնեաներուն մէջէն, և քանի որ խնդիրը Հայաստանի վրայ է, Լնդհանուր Կառավարիչը հայ մը ըլլայ:

Ինչ ալ ըլլայ այդ բարձր պաշտօնատարին ազգութիւնը կամ բարոյականը, աւելորդ է կարծել, թէ անիկա պիտի կարենայ այդ դժուար գործին ձեռք դարնել, եթէ ամեն օր ինքզինքը ենթակայ զգայ յանկարծական պաշտօնանկութեան մը: Ն. Վ. Սուլթանը, իր գահակալութեան ճառին մէջ, իր կայսրութեան չարիքներուն աղբիւրներէն մէկը համարած էր այն դիւրութիւնը, որով պաշտօնեաները կանուանուին կամ կը հրաժարեցուին: Ն. Կ. Վահագնաւորութիւնը, իր հպատակներուն բարւոյն համար, կրնար շնորհել իր հայ-

կազման. նահանգներուն՝ կառավարիչ մը, որ ապահով
ըլլայ վեց կամ եօթը տարուան շրջանի մը համար իր
պաշտօնին գլուխն ըլլալուն:

Ընդհանուր կառավարչի մը ընտրութիւնը ոնէ
բարենորոգման էական պայմանը ըլլալով, Պետութիւն-
ները, Երեւոյթիւ Սան-Սթէֆանօյի սկզբնական դաշ-
նադրին վրայ (ԺՁ. յօդուած), հետեւաբար առանց զբա-
շխու Ն. Կ. Վեհափառութեան գերագոյն հեղինակու-
թեանը, կրնան իրենց հաւանութեամբ գործակցել այդ
ընտրութեանը, ինչպէս կըլլուի Լիբանանի կառավարչին
ընտրութեանը համար, և այսպէսով այդ ընտրութիւնը
պաշտօնի ամեն բաղձալի երաշխաւորութիւններով:

Ընդհանուր կառավարիչը, այս պայմաններուն
մէջ ընտրուած և Ն. Վ. Սուլթանէն պաշտօն ստացած՝
գործադրութեանն ու ընթացավարութեանը հսկելու
այն բարենորոգումներուն, զոր Ն. Վեհափառութիւնը
պիտի հրովարտակէ, պէտք է որ պաշտօնապէս ստա-
նայ հարկաւոր հեղինակութիւնը՝ այդ գործը կատա-
րելու համար իր պատասխանատուութեան տակ:

Բայց որմէք են այդ բարենորոգումներն ու բար-
ւորումները: Հայ ազգը կը կարծէ թէ կարելի պիտի
ըլլայ դիւրաւ զանոնք սահմանել, երբ չտրիքին աղ-
բիւբները մէկիկ մէկիկ մատնանիշ ըլլուին:

Առաջինը, յայտնապէս, քիւրտերուն արշաւանք-
ներուն ու աւարառութեանց խնդիրն է: Պէտք է զսպել,
սանձել անոնց ջոկերը: Մինչև ցարգ այդ բանը չեն
ըրած և սակայն ոչինչ աւելի դիւրին էր զօրագունդե-
րու հրամանատարներուն համար, կամ միջոցները պա-
կասած են և կամ թէ կամքը: Ժողովրդին ապահովու-
թիւնը ամեն վտանգէ զերծ կացուցանելու համար,
սորպտողական և իմաստնօրէն հեռաւեռ գործ մը չէ ի-
րեն յանձնել ինքզինքը պաշտպանելու հոգը: Գրիտու-
նեայ թէ մահմետական, իրենց առաջին պէտքը ապա-
հովութիւնը չէ միթէ:

Ընդհանուր Կառավարիչը իշխանութիւնը պիտի ունենար ուրեմն պահակազօրքի մարմին մը կազմակերպելու, որուն պաշտօնը պիտի ըլլար հսկողութիւն ընել և հանրային հանդարտութեան ամեն խանգարիչներուն դէմ երկիրը ապահովել: Այդ մարմինը պիտի բաղկանար՝ առանց խտրութեան՝ մանձնատկաններէ և քրիստոնեաներէ, որոնց առաջուց դիւրաւ սահմանելի շրջութեան մը համեմատ պիտի ընտրուէին: Այդ մարմնոյն պետերուն անուանումը Ընդհանուր Կառավարչէն կախում պիտի ունենար, որովհետեւ ան է ն. Վ. Առաքեանին առջև պատասխանատուն նահանգին բարեկարգութեանն ու անդորրութեանը: Մանձնատկան ու քրիստոնեայ տարրերուն միացումը կազմակերպելու մարմնոյ մը մէջ՝ պաշտպանութեան ու ապահովութեան միևնոյն շահուն համար բնութիւնը կունենար երկու տարրերը իրարու մօտեցնելու: Մերձեցում, որ Հայաստանի մէջ շատ դիւրին է, որովհետեւ գիւղական ժողովուրդը, թէ համայնական ծաղմանը, թէ հաւասարապէս կրուած թշուառութեան պատճառով, միևնոյն պէտքերը ունի, հետեւաբար միևնոյն բողձանքները:

Ասկից զատ, կայսերական զօրադունդերու հրամանատարները, հանրային ապահովութեան վերաբերեալ ամեն տեսակ խնդիրներու համար, պէտք էր որ հնազանդէին Ընդհանուր Կառավարչին և տառիկանական մարմնոյն օգնէին իր գործը ի գլուխ հանելու:

Նիւթական ապահովութիւնը այսպէս հաստատուէն յետոյ, հարկաւոր պիտի ըլլար զբաղիլ գործառնութեանց ապահովութեամբ, պաշտօնեաներու և ժողովրդին միջև յարաբերութեանց ապահովութեամբը, այսինքն արգարութեան կազմակերպութեամբը: Արդարեւ, առանց գաղափարական կազմակերպութեան, գործառնութեանց համար ապահովութիւն չկայ՝ պաշտօնեաներու սովորութեանց և գործելու կարուկ եղանակներուն դէմ, հետեւաբար երաշխաւորութիւն չկայ:

բարենորոգմանց և բարւոյթմանց տեսականութեան և լրջութեան համար: Դասերը կը տեսնուին այժմ վարչական Մէնչիխներուն կողմէ, որոնց անդամները՝ հարկահաւաքներ կամ ատոր նման մարդեր են, վարչութեան գործերուն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով խանութած, և ասակից զատ Դատաւարութեան Օրինագրքին և օրէնքներուն նախնական տարրերն անգամ հասկնալու անկարող: այս կերպով այդ օրինադիրքը իրենց ձեռքը գործիք մը կը գտնուայ օրինական կամայականութեան, որ կը կիրարկուի ժողովրդի մը վրայ, որ անմեղմէ աւելի անկարող է զայն հասկնալու:

Եստ փափուկ գործ մը պիտի ըլլար որոշել առաջուց, թէ ինչ բնութիւն պէտք է ունենայ դատարանական կազմակերպութիւնը, զոր պատշաճ է հաստատել ժողովրդին քաղաքային և առեւտրական յարաբերութիւնները կանոնաւորելու համար: Այդ կազմակերպութիւնը որչափ ապահովութեամբ պաշարուի՝ քիչ է՝ վրան դի ան է բովանդակ վարչութեան կանոնաւորիչը: Բայց ինչ որ առաջուց կարելի է հաստատել, այն է՝ որ հիմնուելիք դատարանները պէտք չէ որ հիմակառան մէնչիխներուն պէս վարչութեան գործերուն մէջ ունէ կերպով մասնակցութիւն ունենան: Ընդհանուր Կառավարիչը պէտք է ուսումնասիրէ խնդիրը և զայն ուսումնասիրութեանը յանձնէ ձեռնհաս անձերու յանձնաժողովի մը և այդ ուսումնասիրութեանց արդիւնքը ներկայացնէ անոր գործադրութիւնը հրամանադրելու պաշտօն ունեցող իշխանութեանց: Այս կերպով, կարելի է վստահ ըլլալ թէ Արդարութեան կազմակերպութիւնը պիտի համապատասխանէ, որչափ որ հնարաւոր է, երկրին մասաւորական ու ընկերական գիճակին: Ուրովհետեւ Արդարութիւնը պիտի ծառայէ իբր վարչութեան սանձիչ ու վերաստուգիչ: Աւսումնասիրութեանց Յանձնաժողովը պիտի որոշէ դատարանական իշխանութեան ձեռնհասութեան սահմանները և սա կէտը մա-

նաւանդ, թէ դատարանները որ աստիճան կարողութիւն պիտի ունենան դատելու պաշտօնեաները՝ իրենց պաշտօնավարութեանց մէջ գործած զեղծումներուն համար:

Ընդհանուր Կառավարիչը պէտք է որ արագութիւն ունենայ օտարազգի պարբը իրեն օգնութեան կանչելու Արդարութեան կազմակերպութեան այդ միջոցառն էական գործին մէջ: Ինքը պիտի որդէ, թէ ինչ չափով պիտի ընէ այդ բանը: Հայերը կը մտածեն, որ եթէ այդ տարբը՝ որ է նկարագրի անկախութիւն և գիտութիւն՝ մանկէ, ունէ չափով: Բարձրագոյն Ատեանց մը կազմաւորութեան մէջ, երկրին ընկերական գիշարկը չի նախառակիր, որ գաղափարներուն ձեռնհասութիւնը տարածուի պաշտօնեաներուն վրայ՝ տանց գործած զեղծումներուն համար, և թէ ընդհանրապէս ատով այդ ընկերական գիշարկը պիտի դարձանայ այս վերապաշտմամբ:

Ասկից դառ՝ կը մտածեն, թէ բարենորոգմանց լարջ իրագործումը այդ ընդարձակաւած Արդարութեան մէջ պիտի գտնէ իր ճշմարիտ հիմն ու նեցուկը:

Անգամ մը արժողովրդին տարահալութիւնը երազխաւորուի Պահակագործի (gendarmérie) և Արդարութեան կազմակերպութեամբ, ուշադրութիւնը կը դադարէ չարիչ չարիքի մը վրայ, զոր Արեւելքը ճանչցող տանն մարդ մտնանիչ ըրած է արդէն, այն է կալուածական տուրքին ձևը, տասանորդը, և տասանորդ հաւաքելու եղանակը: անհրաժեշտ է, որ այդ տասանորդը փոխուի հողին տաքածութեան և որակութեան համեմատութեամբ վերցուած տուրքի մը: 26 տարուան մէջ, Պոնտէի նահանգին երկրագործական հարստութիւնը կրկինէն աւելի անկացաւ, տասանորդին լսնաբարքի (հողատուրք) փոխանելուն պատճառով: Իրաւ է որ Հայաստանը կալուածատումար (cadastre) չունի: Բայց կարելի է կալուածատումարի պակասը ունէ կեր-

պով լրացնել, ինչպէս որ ըրին Հնդկաստանի և ուրիշ երկիրներու մէջ, ուր այդ այլափոխումը տեղի ունեցած է:

Այս երեք բարենորոգումները, եթէ լրջօրէն ձեռնարկուին և գործադրուին, կը բաւեն երկիրը զարգացնելու, զայն կերպարանափոխելու. բայց անոնց գործադրութիւնն ու կանոնաւոր ընթացքը ապահովելու համար, Ընդհանուր Կառավարիչը պէտք եղած նիւթական միջոցները ունենալու է:

Հայերը, ինչպէս արդէն ըսուեցաւ, աչք չընին ոչ քաղաքական տնկախութեան ճշ, ոչ օսմանեան պատուրթնէն ունէ բաժանման իրենց նպատակը բնութիւն հակառակն է: Յաւակնութիւն չունին որ իրենց երկրին հասոյթները իրենց ուղածին պէս և միմիայն իրենց պէտքերուն համար գործածուին: Իրենց համար ուրիշ քան չին խնդրեր՝ եթէ ոչ իրաւունք ունենալ իրենք իրենցմէ տուրք ժողովելու՝ ընդհանուր տուրքերը կայսերական պանծուն յատկացնելէ յետոյ, սրպէս զի այդ կերպով մասնաւոր հասոյթներ ստեղծեն նաեւնզին մասնաւոր ծախքերուն համար, ինչպէս են Պահակապօրքի, Արդարութեան և կրօնական հաստատութեանց: Հանրագումար չկոտորեանց, են:

Եւ կողմէ Հայերը կը կարծեն, թէ իրենց մասնաւոր և տեղական պէտքերուն համար իրենք իրենցմէ տուրք հաւաքելու այս իրաւունքը պիտի օգնէ հրամայադրուած բարենորոգմանց ու բարւոյթմանց իրագործման, որովհետեւ պիտի ապահովէ ծախքը Վարչութեան զանազան պաշտօնէութեանց, որոնք պիտի կոչուին այդ բարենորոգումները գործադրելու և անոնց կիրարկմանց վրայ հսկելու: Երբեք այդ պաշտօնէութեանց վարուողները պիտի կախում չունենան ունէ իշխանութենէ, որ կրնայ տեղական պէտքերուն և բարենորոգմանց իրագործման համար անոնց չափ հոգածութիւն և շահագրգռութիւն չունենալ: Միւս կողմէ՝ Կայսերական

Կառավարութեան շահը Ն. Կ. Վեհափառութեան Կառավարութեան շահերուն ամբողջութեանը հետ համաձայն ըլլալով, Կայսերական Կառավարութեանը իմաստուն վարչութեան մը սկզբունքներուն համաձայն պիտի գտնէ, որ երկրէն հաւաքէ միայն այն տուրքերը, որոնք հարկաւոր են պետութեան ընդհանուր ծախքերուն համար, և տեղական վարչութեանը թողու մասնաւոր ու տեղական պէտքերուն համար բաւականաչափ հասոյթներ:

Իր սեպհական վարչութեանը ծախքերուն յատկացեալ այդ հասոյթները գանձելու համար նահանգին կողմէ ձեռք անուելիք եղանակը հետեւեալ կերպով կրնար կարգադրուիլ. Ընդհանուր Կառավարիչը և տնօրէնը հրամաններուն համեմատ՝ այլևայլ գաւառապետներու կառավարիչները իրաւունք կունենան՝ իւրաքանչիւր գաւառակի գլխաւոր քաղաքին մէջ տեղին երեկոյններէն բաղկացեալ ժողով մը գումարելու Այդ գանազան ժողովներուն կազմաւորման ձեռնարկէն առաջ չէ որ որոշուի. սկիզբները, Ընդհանուր Կառավարիչը և գաւառապետներու կառավարիչները իրենք իո՞ր պիտի ընտրեն անգամները՝ այդ երեկոյններուն ու ամենէն արեւելի վստահութիւն ներշնչող անձերուն մէջէն. Ընդհանուր ժողովը, որ պիտի գումարուէր նահանգային գլխաւոր քաղաքին մէջ, պիտի բաղկանար պատգամաւորներէ, զորս պիտի անուանէին գաւառապետներու ժողովները:

Այդ ժողովները կամ մանաւանդ այդ ընդհանուր ժողովը միակ իշխանութիւն մը պիտի ունենար, այն է՝ այլևայլ պաշտօնէութեանց ծախքերուն համար պէտք եղած տուրքերը սահմանելու Այդ ժողովները կամ խորհուրդները ոչ մէկ կերպով պիտի չմիջամտն ոչ Արդարութեան վարչութեան, ոչ նոյն ինքն Վարչութեան մէջ: Ապագային, փորձառութիւնը և երկրին ընկերական վիճակին զարգացումը պիտի նշանակեն վերջնական եղանակ մը այդ խորհուրդներու անգամներուն:

ընդարձակեանց և անոնց շնորհուկէք իշխանութեանց ընդարձակմանը համար: Բայց մեզ այնպէս կը թուի, թէ ակիպքները, որպէս զի շփոթութիւն յառաջ չգայ— ինչ որ անխառնափելի է ժողովրդի մը մէջ, որ իր անպակաս շահերը վարկու գործին բոլորովին օտար մնացած է— անոնց իշխանութեանց սահմանադրութիւնը խոնձ և թմաւորուն բան մըն է:

Հայաստանի նահանգին կազմակերպութիւնը, այսպէս իր ընդհանուր գծերով պատկերացուած, կարող է բարբոքութիւնը ապահովել նահանգին ըլլոր բնակիչներուն, մահմետական թէ քրիստոնեայ, ամենքն ալ հպարտէ Ն. Կ. Վեհափառութեան, ամենքն ալ վարչութեան մը մէջ հաստատարապէս շահ ունեցող: Այս կազմակերպութեան նպատակն է ամենուն բարբոքութիւնը ապահովել: Գեղակարպ, մահմետական և քրիստոնեայ հասարակութիւններուն թուոյ փոխադարձ համեմատութիւնը երկրորդական կարևորութիւն մը կը ստանայ: Ոչինչ պիտի փոխուի քաղաքական կացութեան մէջ. միայն վարչութեան մէջ նոր պաշտօնեաներ պիտի դրուին, որոնք, մէկ քանի հաստատութեանց ու մանաւանդ Արքայութեան կազմակերպութեան շնորհիւ պահպանուած, պաշտօն պիտի ունենան գործադրել այն բարենորոգումները, զորս Ն. Վեհափառութիւնը հրամանագրել պիտի բարեհաճի, և չթողուլ որ անոնք մեռնալ տառի ձևին մէջ մնան, ինչպէս մինչև ցարդ խոստացուած բոլոր բարենորոգումները*):

Նուպար փաշա

Գորիզ, 1878 թ.

*) Mr. E. Dicey 1878-ին հրատարակեց այս ծրագրի անգլիկէն թարգմանութիւնը, որ 1890-ին վերստին ապագրուեց Մանչեսթրում, այնուհետև Լոնդոնի Anglo-Armenian Association-ը նոյնը ապեց իր «Case for the Armenians» հրատարակութեան մէջ: Իսկ 1893-ին Մ. Չէրաք նորից Փրահսերէնի թարգմանելով հրատարակեց իր «L'Arménie» թերթում (№ 61): Մեր այստեղ հրատարակածը Արշակ Զօպանեանի թարգմանութիւնն է, որ լոյս է բնծայուած «Անահիտ» մէջ, 1907 թիւ № 10—11—12:

Նուպար փաշան իր այս ծրագիրը Պարիզից 'գեղարկել էր Բէրլին, ուր նրանից մի մի օրինակ յանձնուեց կօնգրէսի անդամներին, որոնք այս կերպով ծրագիր ունէին իրանց ձեռքը, մէկը պաշտօնական, յանուն Թիւրքիայի Հայոց Ազգային Վարչութեան, որ պահանջում էր Հայաստանի ինքնավարութիւնն, իսկ միւսը մասնաւոր անհատից, թէև այդ անհատն Եգիպտոսի հանճարեղ մինիստրը լինէր, որ բաւականանում էր հայ վալի, և մի քանի դատաստանական ու ոստիկանական բարեկարգութիւններ պահանջելով:

Բնականաբար կօնգրէսի նախագահն՝ իշխան Բիսմարկ ի նկատի առաւ առաջին ծրագիրն և այն ներկայացրեց կօնգրէսի քննութեան: Այս կերպով Հայկական Խնդիրը մտաւ կօնգրէսի օրակարգի մէջ:

«Հայոց Յիշատակագիրը, — գրում է պրօֆէսօր Անդրէաս Արծրունին Բէրլինից «Մշակին», — ամբողջ եւրոպական լրագրութեան կողմից մեծ համակրութեամբ ընդունուեց և ամբողջ մամուլը միաձայն հաստատում է, թէ Թիւրքիայի հայերի պահանջները շատ համեստ և իրաւացի են, և կարծում է, որ կօնգրէսն անպատճառ կընդունի...»:

Երբ Հայաստանի ինքնավարութեան ծրագիրը կօնգրէսի օրակարգն անցաւ, հայոց անգլիացի բարեկամներն այս առթիւ մի մեծ միտինգ սարքեցին Լօնդօնում, որին ներկայ էին շատ նշանաւոր անգլիացիներ, թէ ազատական և թէ պահպանողական բանակից: Մեծ թուով եկել էին նաև հայեր Մանչէստրից և Լօնդօնից: Միտինգին նախագահում էր Ուէստմինստրի արքան: Միտինգն որոշեց խնդրել լօրդ Բիկլինսֆիլդին, որ նա ամենայն ուժով պաշտպանէ հայկական հարցը,

Բայց կային այնպիսիներն, որ գտնում էին, թէ այս ծրագիրը դեռ ևս բաւականաչափ չէ պաշտպանում հայոց ազգային իրաւունքը: Գրիգոր Արծրունին «Մշա-

կում) քննադատում էր ծրագիրն և զժգոնութիւն էր
յայտնում, թէ նրա մէջ չէ յիշուած, թէ խնքնավար
Հայաստանում ինչ լեզու պէտք է կառավարչական լե-
զու լինի: Ծրագիրը թոյլ է տալիս, — առում է Արծ-
րունին, — որ վալին նշանակուի թիւրքաց կառավարու-
թիւնից, փոխանակ պահանջելու, որ այդ կառավարիչը
քնտրուի ժողովրդից և հաստատուի կառավարութիւ-
նից, եւրոպական պետութիւնների հաւանութեամբ:
Ծրագիրը, — շարունակում է Արծրունին, — ընդդէմ չէ,
որ թիւրքաց կայսերական զօրքերը գրաւեն բերդերն և
ամրացրած տեղերը: Ընդհանուր ժողովի մէջ նա թոյլ
է տալիս մահմեդականներին, որոնք Հայաստանում
քրիստոնեաներից բիշ են թուով, հաւատար թուով
պատգամաւորներ ընտրել. նա առանձնափակում է
հայոց միլիցիայի թիւը միայն 4000 հոգուց բաղկացած
գունդով և վերջապէս, որ դուցէ՛ ամենից նշանաւորն
է, ծրագիրն ոչինչ չէ խօսում, ոչինչ կարգադրութիւն
չէ անում մահմեդականների և քրիստոնեաների մէջ ե-
ղած կալուածական յարաբերութիւնների մասին...»:

Ճիշտ այս մտքով էր քննադատում ծրագիրը Պե-
տերբուրգի ռուս յառաջադիմական մեծ թերթը՝ «ԴՕ-
ԻՕԾԵ». Այս քննադատութիւնների նպատակն էր ցոյց
տալ, թէ Հայաստանի համար պահանջուած խնքնավա-
րութիւնը շատ թերի էր և պէտք էր աւելի լայն իրա-
ւունքներ պահանջել: Այսչափ մեծ էր այն ժամանակ
յոյսը հայկական իդձերի իրաւանոցման նկատմամբ:

Խնքնավարութեան ծրագրի հեղինակների համար՝
որչափ համեստ և աննշան պիտի երևար Նուպար ֆա-
շայի ծրագիրն, և իրօք՝ Կ. Պօլսի զեկավարները, Ներ-
սէս պատրիարքն և իր գործակիցներն, անմիջապէս
հրահանգ են տալիս Բէրլինի հայ պատուիրակութեան՝
ուշադրութիւն չդարձնել Նուպարի յիշատակագրին և
հաստատ մնալ խնքնավարութեան պահանջման վրայ:
Միայն Խրիմեանն էր, որ հաւանութիւն էր տալիս

Նուպար փաշայի մտքերին և կարևոր էր համարում, որ նա զայ Գարիդից Բէրլին և անձամբ պաշտպանէ կօնգրէսում իր ընթերցը: Սակայն ոչ Պօլիմն և ոչ Խրիմեանի պաշտօնակիցները չհամաձայնեցին այս առաջարկութեան, մինչև իսկ Ստ. Փափաղեան և Մ. Չէրազ զանգատ գրեցին Կ. Պօլիս Խրիմեանի դէմ*):

Զնայելով Նուպարի ծրագրին ցոյց տրուած այս ընդդիմութեան, հայ պատուիրակներն իրանք ևս համոզուած չէին, թէ իրանց ինքնավարութեան ծրագիրն ամբողջապէս պիտի ընդունուէր կօնգրէսից: Նրանք մեծ յոյս ունէին, միայն «թէ ստանալու են զոնէ իրանց պահանջած իրաւունքների մի մասը»**): Բայց գծրախտարար այս «մի մասն» ևս զլացուեց նրանց:

Նուպար փաշայի յիշատակագիրն իր պարզ և համոզիչ լեզուովն ապացուցանում էր միայն Հայաստանում բարենորոգումների անհրաժեշտութիւնն և մատնանիշ էր անում բարեկարգութիւնների այն minimum-ն, որ անխուսափելիօրէն կարևոր էր, երկրի մէջ խաղաղութիւն և հայոց վիճակի մէջ բարեփոխում մուծանելու համար: Նրա ձրագրին հաւանել էր նաև պարսկական դեսպան հայազգի Մելքոն խանն, որի հետ յաճախ տեսնվում էին հայ պատուիրակներն և որ նոյնպէս աշխատում էր, որ Նուպար փաշան Բէրլին գայ և աջակցի իր ծրագրի ընդունուելուն: Բայց հեղինակը, — գրում է «Temps»-ի վերոյիշեալ թղթակիցը, — թէև կամենում է պաշտպանել հայոց գործը, սակայն չէ ուղղում անձամբ ասպարէզ դուրս

*) «Անահիթ» 1907 հ.կտ.-նոյ.-դեկտ. համարում հրատարակուած են Ստ. Փափաղեանի Բէրլինի յիշողութիւններն, որոնց մէջ մանրամասն խօսվում է նաև այս դէպքի մասին:

**) «Le Temps»-ի Թղթակցութիւնը Բէրլինից 1878 յուլիս 21 Յրախ. մեծ լրագրի այս Թղթակիցը պ. Coutouly-ն էր, որ յետոյ Ֆրանս. մինիստր դարձաւ:

գալ»*)։ Անշուշտ Նուպար փաշային անյայտ չէր այն հանգամանքն, որ Կ. Պօլսից Ներսէսի խումբը համակարծիք չէր նրան։ «Նուպարի ծրագիրն,—ասում է Մ. Չէրազ, — այնպիսի մեծ չափաւորութեան կնիք էր կրում, որ այգ՝ մինչև անգամ ծայրայեղ երեաց Վարժապետեան սրբազանի և իր խորհրդականների համար»**)։

Նուպար փաշան իր այս ծրագիրն այն ժամանակ հրատարակեց անգլիական թերթերում և Բէրլինի կօնգրէսից յետոյ անձամբ Բիկընսֆիլդին էլ ներկայանալով հարկ եղած բացատրութիւնները տուաւ նրան այս մասին, որ հաւականաբար լրջօրէն ի նկատի է առնուած բրիտանական կառավարութեան կողմից, բայց նոյնիսկ Նուպարի ծրագրի իրականացումը Աբդուլ-Համիդի և իր կառավարութեան խիստ ընդդիմութեանը բաղխեց։

*) «Le Temps», անդ։

**) «L'Arménie», 1892 № 46.

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍԵՄԷԿԵՐՈՐԻ

Փիւրք կառավարութիւնն և Բէրլինի հայ պատուիրակութիւնը.—
Ք. Դրան ձեռք առած զբարենորոգչական միջոցները.—Փամ-
նեան լիազօրներ ընդդիմութիւնը Բէրլինում.—Հայ պատուիրակ-
ները գերմ. կայսրուհու և Թագածառանդի մօտ.—Հայոց ուղերթը
Վիլնէւմ Ա. կայսրին.—Հայ պատուիրակների տեսակցութիւնն և
յարտերութիւնները կօնգրէսի առև, Ֆրանս., անգլիական և այլ
տնդամենների հետ.—Անգլիական քաղաքականութիւնն և հայկական
հարցը.—Ռուսական քաղաքականութիւնը.—Կօնգրէսի նիստերը
հայկական հարցի մասին.—Ոչ թէ ինքնավարութիւն, այլ միայն
տեղական բարենորոգումներ.—Առաջարկուած զանազան բանա-
ձեւերը Սալիբրէի, Շուվալովի, օսմանեան լիազօրների և հայ
պատուիրակների կողմից.—Ինքնավարութեան անյաջողութեան
պատճառները.—Բիւսարկի դիրքը.—Յ1-րդ յօդուածը.—Յ2-րդ յօ-
դուածը.—Հայ պատուիրակների բողոքն և Բէրլինից մեկնումը.—
Կոմս-Լօրիս Մէլքօվի կարծեքը:

Անսալով շատերի կողմից տրուած խորհրդին՝ ներ-
սէս որոշել էր մնալ միայն Բէրլին և անձամբ
պաշտպանել այնտեղ հայկական ինքնօրինութեան նա-
խագիծը: Ուստի իր փոխանորդի, Մկրեան տէր-Յովհ.
քահանայի ձեռքով թոյլտւութիւն խնդրեց կառավարու-
թիւնից՝ նախ իր վատառողջութիւնը կաղղուրելու և
ապա հայկական նահանգները պաշտպանելու համար
Եւրոպա ուղևորուել: Սաղրազամը քաղցրութեամբ,
բայց շատ կտրուկ կերպով մերժեց նրա խնդրքը.
«Թող,—ասաց նա,—Խրիմեան, որ այս միջոցին Վանդօն
է, այնտեղից գնայ Բէրլին այդ նպատակի համար»: Այն
ժամանակ Մկրեան խնդրեց, որ կառավարութիւնն
իր կողմից հրահանգ տայ օսմանեան լիազօրներին,
որ Բէրլինում նրանք աջակցեն Խրիմեանին և Նար-Քէ-
յին. և որովհետև պատրիարքին իրաւունք չէ տրվում
անձամբ գնալ, իսկ նա պէտք է հեռագրական հրա-
հանգներով ուղղութիւն տայ իր պատուիրակներին,

հետևաբար անհրաժեշտ է, որ արատնութիւն ունենաց-
ծածկազիր հեռագիր գործածելու նրանց հետ: Սադրա-
զամբ գերադասեց ծածկազրի իրաւունք տալ, քան թէ
թողնել, որ հայոց պատրիարքն անձամբ կօնգրէսին-
ներկայանայ...: Հստ այսմ, ուրիշ բան չէր մնում ա-
նել, եթէ ոչ օգտուել միայն վերջին արատնութիւնից.
և ծածկազիր հեռագրի բանալին Ստեփան Փափագեանի
հետ ուղարկուեց Բէրլին: Ինչպէս յայտնի է, այս ե-
ռանգուն երեսփոխանն ի սկզբանէ անտի մեծ փութով
զբաղուած էր Հայաստանի հարստահարութիւնների
վերաբերեալ խնդիրներով և ի մօտէ ծանօթ էր ներ-
սէս-Օտեան և աջակիցների ծրագրին:

Իսկ բուն ծածկազիրը յատկապէս պատրիարքա-
րանի համար կազմել էր Խաչիկ Օտեան, Գրիգոր
Օտեանի եղբայրն և Բ. Դրան ծածկադրութեան դի-
ւանի պետն, որ թիւրք կառավարութեան յանձնարա-
րութեամբ նոյնպէս մեկնեց Բէրլին, օսմանեան լիազօր-
ների կարգադրութեան տակ գտնուելու համար:

Սադրազամի այս թոյլտւութիւնից էլ երևում է,
որ թիւրք կառավարութիւնն ի սկզբան հակառակ չէր,
որ հայերն իրանց պատուիրակների միջոցով 16-րդ
յօգուածի խնդիրն յուզեն, քանի որ այդ յօգուածի ղո-
րութեամբ, դոնէ լուելեայն, Հայաստանը մնում էր ռու-
սական գրաւման տակ մինչև բարենորոգումների ի-
կաւոր ածուծն, որ թրքական տեսակէտով ձեռնառու
չէր օսմանեան պետական շահերին: Այնու ամենայնիւ
թիւրք կառավարութեան համար անսպասելի էր, որ
հայերն այս շտեղական բարենորոգումների պահանջն
այնչափ ընդարձակ իմաստով պիտի հասկանային, որ
տեղական ինքնավարութիւն պիտի աշխատեին մտցնել
լիբանանեան դրութեամբ: Բայց միևնոյն ժամանակ
հայ ժողովրդի կրած հարստահարութիւնների նկատ-
մամբ թէ Եւրոպայում գտնուող հայ պատուիրակներն
և թէ մանաւանդ եւրոպական թերթերն այն միջոցին

այնքան աղմուկ հանեցին, որ նոյն ինքն թիւրք կառավարութիւնն ևս անհրաժեշտ գտաւ մի քայլ անել իր կողմից թէ հայերի շարունակ կրկնուող պաշտօնական տրտունջներին վերջ գնելու և թէ մանաւանդ 16-րդ յօդուածի պատճառաբանութիւնն անզօր կացուցանելու համար: Բացի դրանից՝ անգլիական կառավարութիւնն հետ նրա բանակցութիւնները Փոքր-Ասիայի մասին, որ յանգեց Կիպրոսի դաշնադրութեան, պարտաւորեցնում էին նրան այդ բանին: Այս տեսակէտներով՝ կառավարութիւնը մի պաշտօնական յայտարարութիւն հանեց, որտեղ ասուած էր, թէ սուլթանի հրամանով զօրք պիտի ուղարկուի Կարին, Վան և Տիգրանակերտի կողմերն, «ուր քրդական ցեղերի կողմից տեղակամ բնակիչների վրայ բռնութիւն կատարուած լինելու մասին գանգատներ կան», և այն տեղերում «մշտական կատարելի բարեկարգութիւն» պիտի մտցուի...

Երբ հայ պատուիրակները Բէրլին եկան, նրանց հետ առաջին տեսնուողներից մէկն էլ տեղւոյն օսմանեան դեսպան Սաադուլլահ բէյն էր, որ սարսափած հայերի ինքնավարութեան պահանջից՝ նրանց առաջարկում է չափաւորել իրանց պահանջն և գոհանալ միայն կուսակալով: «Եթէ ձեզ համար բաւական է Հայաստանի վրայ հայ վալի նշանակուելը, կարող եմ անմիջապէս հեռագրել Բ. Դքան, որ նա ձեր այս փափագը կատարէ նախ քան Եւրոպայի միջամտելը»: Դեսպանի այդ առաջարկին Նաբ-Բէյ պատասխանում է. «Բ. Դուռն այսօր կարող է մի հայ վալի կարգել և վաղը նրան արձակել. անհրաժեշտ է, որ Եւրոպան երաշխաւոր հանդիսանայ...»: Հայ պատուիրակները չէին կարող այդպիսի ձրի խոտուածներով բաւականանալ և շարունակեցին իրանց գործը՝ դիմելով Բէրլինում թէ գերմանական պաշտօնական շրջաններին և թէ Կոնգրէսի անդամներին: Երբ թիւրք լիազօրները համոզուեցին, թէ քաղաքական աշխարհն անտարբեր չէ հայոց

դուրդըներին և հերոզական լիազօրներն սկսել են առհասարակ հետաքրքրուել այս խնդրով, աշխատեցին ճշնում դործ դնել պատուիրակների վրայ: Թիւրք լիազօրների կողմից Խաչիկ Օտեան յատկապէս եկաւ նըրանց հրաւիրելու օսմանեան դեռպանատուն, ուր նըրանց սպասում էին Կարաթօղօրի (Ա. լիազօր) և Մէհմէդ Ալի (Բ. լիազօր) փաշաները: Սրանք պահանջեցին, որ Խրիմեան և Նար-Բէյ բացատրեն, թէ թնշ են արել նրանք, ժւր են գնացել, ռւմ են դիմել և լինշ են նրանց պահանջները: Երբ Խրիմեան պատասխանում է և ի մէջ ալոյց պատմում է, թէ Սաադուլլահ բէյ խոստացել է հայ վալի նշանակել տալ, թէ Կարաթօղօրի և թէ Մէհմէդ Ալի մերժում են, ասելով թէ Սաադուլլահն իր անձնական կարծիքն է միայն յայտնել և թէ Բ. Դուռն երբէք յանձն չի առնի այդ պայմանը դործադրել: Այս ձևով շարունակելով՝ օսմանեան լիազօրները պահանջում են, որ հայ պատուիրակները դադարեցնեն իրանց տեսակցութիւններն օտարների հետ, մինչև որ Կարաթօղօրին հեռագրէ Կ. Պօլիս և այնտեղից պատասխան առնէ: Այս ճշնումը պատուիրակների վրայ ազդեցութիւն չէ անում, և նրանք պատասխանում են. «Բ. Դուռն այս միջոցին այնչափ զբաղած է, որ իր պատասխանը կարող է ուշացնել մինչև կօնգրէսի փակուելը: Եթէ հայ պատուիրակներն այժմ իօկ եւրոպական պետութիւններին չդիմեն և հարկ եղած ձեռնարկները չանեն, անպատճառ և իրաւամբ կը դատապարտուեն իրանց հայրենակիցներից: Վերջապէս նըրանք, ուղարկուած լինելով պատրիարքի կողմից, միայն Ներսէս սրբազանի հեռագրական հրամանով կարող են իրանց ձեռնարկութիւնից ետ կանգնել...»:

Երբ օսմ. լիազօրները տեսան, թէ պիտի չկարողանան համոզել Խրիմեանին և Նար-Բէյին իրանց սկսած գործը կիսատ թողնելու, նրանք հեռագրեցին Կ. Պօլիս, թէ հայկական խնդիրը կարևորութիւն է ստա-

Նույն, ուստի ինչ բարեկարգութիւն որ Բ. Դուռը պատրաստվում էր մացնել հայաբնակ գաղաղներում պէտք էր շուտով սկսէր իրագործելու: Միևնորոշ ժամանակ Կարաթօգորին աւելացնում էր իր հեռագրում, թէ կառավարութիւնը ստիպէ Ներսէս պապերարքին, որ սա ետ կանչէ իր պատուիրակներին: Բ. Դուռն այս հետադիրն ստանալով հետեւում է նրա խորհրդին և անմիջապէս գործի ձեռնարկել ձեացնելով պաշտօնական հրամանապիր է ուղարկում պատրիարքարան, թէ կառավարութեան կողմից Ալի Շէֆիկ բէյը լիազօր վերաքննիչ է նշանակուած Հայաստանում կատարուած հարստահարութիւնները քննելու և յանցաւորներին պատժելու համար, ուստի առաջարկում է, որ պատրիարքարանն էլ իր կողմից մի հայ օգնական նշանակէ վերաքննիչին: Իսկոյն Ներսէս՝ Ազգ. Վարչութեան Խառն Ժողովն է դումարում, որտեղ որոշվում է, թէ կառավարութեան այս առաջարկութիւնը ներկայ, տիրող հանգամանքներում չէ կարող ընդունուել, և ըստ այնմ էլ պատասխան է գրվում, թէ եթէ օսմանեան կառավարութիւնը բարեկարգութիւններ ունի անելիք և յանցաւորներ ունի պատժելիք, ազատ է գործելու ինչպէս կամենայ. պատրիարքարանը չի միջամտում գրա մէջ. և ոչ ոքին էլ չի կարող յանձնարարել իբրև օգնական... Որքան փոխուել էին հանգամանքները: Հազիւ մի տարի յառաջ Բ. Դրան կողմից այդպիսի մի պատրաստականութիւն մեծ ուրախութիւն և քաջալերութիւն պիտի պատճառէր հայոց, թէ և դարձեալ առանց մեծ հաւատ ընծայելու ոչ նրա անկեղծութեան և ոչ էլ նրա քննիչ լիազօրի արգարադատութեան և գոհացուցիչ գործունէութեանը: Իսկ այժմ պատրիարքարանի ուղղած պատասխանը պարզ կերպով հասկացնում էր Բ. Դրան, թէ անցած են այլ ևս այդ ժամանակները. հայերն այլևս վստահութիւն չունեն նրա խոստումներին, որոնց աղբիւրն և շարժառիթները

յայանի էին իրանց, և թէ հայերն իրանց վիճակի բարւոքումն այժմ դրսեց էին սպասում:

Երբ սուլթան Համիդ տեղեկանում է, թէ իր «հայ հաւատարիմ հպատակներն» ևս ընդարձակ յիշատակագիր են ներկայացրել եւրոպական բոլոր մեծ տէրութիւններին և «հայկական ինքնօրինութիւն» են պահանջում, սաստիկ դայրացած՝ անմիջապէս հրամայում է, որ պատրիարքն իր պառնակներին ետ կանչէ: Հայ բարձր պաշտօնեայ Աղբո էֆէնդին գալիս է այս հրամանը հաղորդելու Ներսէսին և նրան համոզելու, որ սուլթանի պատուէրը կատարէ: «Այս պատգամաւորները Աղզը ղրկեց և միայն Ազգ. Երեսփ. Ժողովը կարող է հրամայել նոցա վերադարձը: Եթէ նոքա վերադառնան, հարկաւոր կը լինի, որ ես երթամ» պատասխանում է Ներսէս*): Այն ժամանակ թիւրք կառավարութիւնը հրահանգ է ուղարկում իր լիազօրներին ամեն ջանք գործ վնել, որ հայոց ծրագիրը մերժուի կօնգրէսից:

Այս միջոցին Ներսէս արդէն տեղեկութիւն էր ստացել, թէ կօնգրէսի նախագահն ընդունել էր հայկական յիշատակագիրն, որ յոյս կար, թէ պիտի ներկայացուէր կօնգրէսի հայեցողութեանը Սան Ստեֆանոյի գաշնազրի 16-դ յօդուածի քննութեան ժամանակ: Եւ նա աճապարեց անգլիական և ֆրանս. դեսպաններին մօտ՝ նրանց միջնորդութիւնը խնդրելով և յիշատակագրի մասին նորից բացատրութիւններ տալով նրանց: Անգլիական դեսպանն ըստ այնմ հեռագրեց Բէրլին լորդ Սալիզբրիին, թէ հայերը չեն ուզում օտար իշխանութեան տակ մտնել (ակնարկութիւն Հայաստանի գրաւման Ռուսաստանի կողմից). նրանք զոհ են սուլթանի հպատակ մնալով, միայն թէ նկատողութիւն են անում, որ հայաբնակ նահանգների վարչական նոր-

*) «Մշակ». 1878 յունիս 29. Բղթ. Կ. Գօլտից:

կադմակերպութիւնն երևակայական բան կը դառնայ, եթէ հայ պաշտօնեաների ձեռքով չգործադրուի:

Երբ մի կողմից այս բանակցութիւններն էին կատարվում, միւս կողմից՝ հայ պատուիրակները Բէրլինում, ինչպէս վերև յիշեցինք, դիմումներ և այցելութիւններ էին անում պաշտօնական և դիւանագիտական շրջաններին: Յունիս 10/22-ին նրանք ունկնդրութեան ընդունուեցին գերմ. թագաժառանգ Ֆրիդրիխ իշխանից, որ շատ սիրալիր վերաբերմունք ունեցաւ, ինչպէս առաջին անգամ, Լօնդօնում, մանաւանդ որ հայերն էլ մի դժբախտ դէպքի առթիւ քաղաքավարական և համակրական անկեղծ ցոյց էին արել գերմանական կայսերական տան հանդէպ: Մի ոճրագործ, դօկտ. Նէօբրիլինգ, սպանութեան փորձ էր արել Վիլհէլմ Ա. կայսեր կեանքի դէմ. կայսրը թեթև վէրք միայն ստանալով ազատուել էր մահից, բայց դեռ պառկած էր անկողնում: Հայ պատուիրակներն իրանց մեծարանքն արապայտելու համար ամեն առաւօտ զնում էին պալատ՝ կայսեր առողջական վիճակի մասին տեղեկանալու և ստորագրում էին այցելուներին յատկացուած մատենանում: Պալատում քնականարար առանձին ուշադրութիւն էին դարձրել այս ամենօրեայ այցելութեան վրայ, իբրև ակնածանքի և համակրութեան մեծ ցոյց, և հիւանդ կայսեր ևս յայտնել էին այս մասին: Երբ հայ պատուիրակութիւնը ներկայացաւ թագաժառանգին, Խրիմեան վերստին ջերմ խօսքերով նախ իր խնդակցութիւնը յայտնեց կայսեր բարեյաջող ազատմանն առթիւ և սրտադին բարեմաղթութիւններ արաւ նրա կեանքի երկարութեան համար: Իշխանը պատասխանեց. «Քիչ յառաջ ես հօրս, կայսեր, ոնենակն էի, որ գիպէ, թէ ես այս բոլորն ընդունում եմ հայկական պատուիրակութիւնը: Նա ինձ յանձնարարեց, որ իր շնորհակալութիւնները յայտնեմ Ձեզ՝ Ձեր այնչափ յաճախ ցոյց տուած համակրանքի համար: Ես արդէն հա-

զորդեցի թէ կայսեր և թէ իշխան Բիսմարկին՝ Երուսաղէմի պատրիարքի կողմից Ձեր ինձ յանձնած նամակի բովանդակութիւնն, որ անշուշտ հայկական խընդրի ուշադրութեան առնուելուն պիտի ծառայէ: Շատ ժամանակ չէ, որ կօնգրէսն իր աշխատութիւններն ոկսած է, և մենք չգիտենք, թէ պիտի կարողանանք Ձեր իղձերն իրականացնել. բայց Դուք կարող էք վստահ լինել, թէ մեր կառավարութիւնը համակիր է արևելեան քրիստոնեաներին»: Պատուիրակներն իրանց խորին շնորհակալութիւնները յայտնելուց յետոյ գահաժառանգին յանձնել են Վիլհէլմ Ա. կայսեր ուղղուած հետևեալ ուղերձը.

«Տէր Արքայ: Այն ժամանակ, երբ Ձեր Վեհափառութեան հզօր ձայնը միութեան և խաղաղութեան էր հրաւիրում ամբողջ Եւրոպան, մենք սոսկումով լցուեցինք, լսելով թէ մի սրբապիղծ ձեռք յանդգնել էր քարձրանալ Ձեր օգոստափառ գլխի վրայ... Մենք, հայ պատուիրակներս, հաւատացած ենք, թէ աստուածային ձեռքն էր, որ հրաշքով պահպանեց Ձեր կեանքն, և յանուն Հայաստանի մատուցանում ենք առ ոտս Ձեր Վեհափառութեան Արևելքի մի հին ժողովրդի բարեմաղթութիւնները...: Երկինքն անկասկած պիտի լսէ մեր աղօթքը: Մենք համոզուած ենք, թէ Ձեր Վեհափառութեան փառաւոր հովանու տակ է, որ պիտի կատարուի Արևելքի խաղաղացման գործն և Հայաստանն, ուրիշ այնչափ քրիստոնեայ երկիրների հետ միասին, պիտի գտնէ ազգային այն ազատ զարգացումն, որ Եւրոպայի քաղաքականութիւնն և մարդասիրութիւնն ուղղում է շնորհել Արևելքի բոլոր ժողովուրդներին...»:

Այս ջերմ ընդունելութեան առթիւ ջերմ կերպով խօսեցաւ յօգուտ հայերի՝ գերմ. կիսապաշտօնական մեծ լրագիրը, «Nord Deutsche Allg. Zeitung», որ ասում էր. «Հայերի պահանջները նրանով են տարբերվում սլաֆների և հելլէնների պահանջներից, որ

ներանք քաղաքական նկարագիր չունեն, այլ վարչական: Հայերը յարգում են թիւրք ազգի լաւ կողմերը, և այդ պատճառով էլ չեն ուզում թիւրքերայից բաժանուիլ...: Հայերի այս պահանջները չափաւոր են և իրաւացի»:

Մի բանի օր յետոյ թագաժառանգ իշխանը հայարքեպիսկոպոսների մեծադիր լուսանկարներն էր ուզել իրանց սփորագրութիւններով, և Չէրազ տարաւ տուեց: Եւ երբ նա, թագաժառանգը, բոլոր արեւելեան ցեղերի պատուիրակներին, այն է՝ ռումինացիներին, սերբերին, յոյներին, սև-լեռնցիներին և հայերին հանդիսաւոր ճաշի էր հրաւիրել Պօղոսմում, այնտեղ նա Խրիմեանից խնդրեց, որ հայկական բոլոր պաշտօնական թղթերի մի-մի պատճէնն իրան էլ ուղարկէ, որ ինքն ևս ուսումնասիրէ խնդիրն անձամբ: Նրա այս փափազին հարկաւ անմիջապէս գոհացում է տրվում, և հաւանական է, որ նա նպաստաւոր կերպով յանձնարարած լինի Բիսմարկին հայկական դատուր:

Այնուհետև նոյն ինքն գերմանական կայսրուհին է մեր պատուիրակներին տեսակցութեան հրաւիրում: Խրիմեան, Նարբէյ և Չէրազ շտապում են ներկայանալ իրանց շնորհուած այս ունկնդրութեան: Ահա ինչպէս է պատմում Չէրազ այս այցելութիւնը: «Մեզ ընդունեցին,—ասում է նա,—մի դահլիճում, ուր քիչ յետոյ մտաւ ինքն Աւգուստա կայսրուհին, սեազգեստ և մի dame de compagnie-ի ընկերակցութեամբ: Նա մեր երեքիս էլ ձեռները սեղմեց և սիրալիր կերպով հրաւրեց, որ իր բազմոցի դիմացը բազկաթոռների վրայ նստենք»: Խօսում են նախ Երուսաղէմի հայոց վանքի մասին, յետոյ խօսակցութեան առարկայ են դառնում էջմիածինն և Վենետիկի Մխիթարեան վանքը. յետոյ, երբ խօսքը ընականաբար գալիս է թրքահայերի հարստահարութիւններին, կայսրուհին ասում է. «Ես խորապէս ցաւում եմ թիւրքերայի դժբախտ քրիստոնեա-

ների կրած տառապանքների համար. մի բան ինձ մխիթարութիւն է պատճառում, թէ ներկայ կօնգրէսը վերջ պիտի տայ այս չարիքին: Մի վհատիք, մանաւանդ որ մեր բարեկամութեան և համակրութեան վրայ կարող էք վստահ լինել: Երբ կայսեր մօտից դուրս ելայ, Ձեզ այտտեղ ընդունելու համար, նա ինձ յանձնարարեց, որ հայ պատուիրակութեան յայտնեմ իր անկեղծ շնորհակալութիւններն՝ իր հիւանդութեանն առթիւ ցոյց տուած համակրանքին համար, ինչպէս և այն բարեմաղթութիւնների առթիւ, որ արել էք, յանսն հայ ազգի և եկեղեցւոյ: Նա յանձնարարած է ինձ, որ Ձեզ ասեմ նաև, թէ ինքն անձամբ կընդունէր Ձեզ, եթէ անկողնում հիւանդ պառկած չլինէր»*):

Մօտեցան վերջապէս այն օրերն, երբ հայկական ինքնօրինութեան լինել կամ չլինելու հարցը պիտի վճռուէր: Մեր պատուիրակները տենդային գործունէութիւն էին ցոյց տալիս իրանց ուսերի վրայ դրուած ծանր և պատասխանատու պաշտօնն ըստ կարելւոյն լաւագոյն կերպով ի կատար ածելու համար: Նրանք բաղխեցին կօնգրէսի բոլոր անդամների, և ի մասնաւորի անգլիական, ֆրանսիական և ռուսական լիազօրների դռները. նրանք տեսակցութիւն ունեցան եւրոպական մեծ լրագիրների թղթակիցների հետ, աշխատեցին ազգել նրանց վրայ իրանց պահանջների արդարութեան վրայ յօնուելով և իրանց թղթերի պատճէնները տալով նրանց ի հրատարակութիւն:

Ֆրանսիական Ա. լիազօրն՝ Ուադինգտօն, որ խոստացել էր նախաձեռնող լինել և հայկական հարցը կօնգրէսին ներկայացնել, անկեղծօրէն աշխատում էր օգտակար լինել: Նա էր, որ խորհուրդ տուեց պատուիրակներին թէ երբ, որոնց և ի՞նչ ձևով իրանց յիշատակագիրներն և այլ պաշտօնական թղթերը պէտք են

*) «L'Arménie», 1893 № 53.

ներկայացնել. նա էր, որ իմաց տուաւ մեր պատուիրակներին, թէ ինչ դրութեան մէջ են գտնվում կօնգրէտում հայկական դատի վերաբերեալ թղթերը. նրա խորհրդով են պատուիրակները մի նոր աղերսագիր մատուցանում նախագահ Բիսմարկին, որ սա հայկական խնդիրը կօնգրէտի օրակարգն անցընէ ևայն: Բայց քաղաքագէտ Ֆրանսիացին միևնոյն ժամանակ հարկ է համարում կանխապէս նախազգուշացնել պատուիրակներին, որ մեծ յոյսեր չունենան, որովհետև, ասում է նա, «թէպէտ ես Ձեր գատը պաշտպանում եմ, բայց չեմ կարող իմ ընկերակիցներին ստիպել, որ նրանք անպատճառ իմ առաջարկութիւններն ընդունեն»:

Հայ պատուիրակները գիտէին արդէն, որ կօնգրէտում Հայաստանի նկատմամբ վճռական ձայնը պատկանում էր անգլիական և ռուսական լիտվորներին, մանաւանդ առաջիններին:

Ներսէս և իր խորհրդակիցները Կ. Պօլսում, ներսեց հետեւելով էլ պատուիրակները Բէրլինում, մանաւանդ Թրիմեան, անգլիական քաղաքականութիւնն էին ընդգրկել իբրև փրկութեան խարխալ, այն պարզ պատճառով, որ այն միջոցին պետութիւնների մէջ ամենից հզօրն և յատկապէս Թիւրքիայի վերաբերեալ ամենից ազդեցիկը Մեծն Բրիտանիան էր, որ առանց մի կաթիլ արիւն թափելու յաղթական Ռուսաստանին ստիպել էր իր յաղթութեան ամբողջ արդիւնքն ենթարկել եւրոպական դատարանի ընտելութեան և այս միջոցով նրանից ետ էր խլում նրա յաղթութեան պատուների գէթ մի մասը: Բացի դրանից՝ հայերի համար մեծ յոյսի և խրախուսանքի առիթ էր այն հանգամանքն, որ Անգլիայում թէ մամուլն և թէ շատ քաղաքական անձեր հրապարակով քաջալերում էին նրանց: Սակայն պաշտօնական Անգլիան, նրա պառասխանատու ներկայացուցիչները, միշտ զգուշանում էին որոշ կերպով խոստումներ անելուց. նրանք երբէք չեն ասել

Թէ մինչև ձր սահմաններն է հասնում իրանց համակ-
րութիւնը հայկական դատին, այլ միայն ընդհանուր
բառերով կրկնում էին, թէ իրանք պահանջում են լուսջ
բարեկորով ունենալ յօգուտ քրիստոնեայ հպատակների։
Անգլիական քաղաքականութեան այս դիրքն ամենից
լաւ երևում է լօրդ Բիկօնսֆիլդի խուսափողական
պատասխանից։ Ահա թէ ինչ էր գրում յանուն Բի-
կօնսֆիլդի՝ նրա քարտուղար Austen Lee՝ Խրիմեան
սրբեպիսկոպոսին. «Թիւրքիայի քրիստոնեայ բնակիչ-
ների վիճակը միշտ գրաւել է՝ Թագուհու Կառավարու-
թեան լուրջ ուշադրութիւնն, և ն. Վեհափառութեան
լիազօրները պիտի չպակսեցնեն այս նպատակի համար
իրանց մինչև հիմայ կատարած ջանքերը։ Նոյն Բի-
կօնսֆիլդին, որ չէր ուզեցել հայ պատուիրակներին
ունկնդրութիւն շնորհել^{*)}, երբ վերջապէս Պարսկաս-
տանի լիազօր Մելքոն խանի միջնորդութեամբ համա-
ձայնում է նրանց հետ տեսակցել, պայման է դնում, որ
քաղաքականութեան վրայ չխօսեն, և ինքն ազնիւ
լօրդն ուրիշ բան չէ գտնում նրանց ասելու, եթէ ոչ
այն, թէ «հայ արքեպիսկոպոսների հագուստը շատ
նման է Աթոս լեռան կրօնաւորների՝ ուսման և միայ-
նակեցութեան այս բարեկամների՝ զգեստին»...։ Այս
ամենն ստիպում է մի օր Ձէրազին ուղղակի Բիկօնս-
ֆիլդի քարտուղարին ասելու, թէ «եթէ Ձեր լիազօր-
ները կօնպրէսում մեր հարցը չպաշտպանեն, գրանով
նրանք իրանց ձեռքով հայերին ոռուսաց գիրկը պիտի
նետեն»։

*) Թէ Լօնդոնում եղած ժամանակ և թէ Բէրլինում՝ ոչ մի-
հնար չեղաւ Բիկօնսֆիլդի հետ հայկական խնդրի մասին խօսելու։
Կ. Յօլսից յանձնարարել էին, որ անպատճառ պատուիրակներն
աշխատեն նրա հետ տեսնուել. սրանք էլ նման ևն գրում, ուն-
կնդրութիւն են խնդրում, բայց նա իր քարտուղարի միջոցով
յայտնում է, թէ ժամանակ չունի ընդունելու, և խնդրում է, որ
Իրանց ասելիքները գրով յայտնեն։ (Մտ. Փափաղեանի Յուշա-
տետը. «Անահիտ», 1907, էջ 163)։

Այնուհետև է, որ պատուիրակներն առանձին եռանդով գլխում են ուսական բաղադրատններին, բայց այստեղ էլի նրանք չեն գտնում իրանց սպասած աշակցութիւնը:

Մեր պատուիրակների ուսաց հետ առաջին հանդիպումը լինում է ֆրանսիական դեսպանատան երեկոյթին, ուր նրանք ծանօթանում են ուսական դեսպանատան աւագ պաշտօնհանների հետ, որոնք իրանց համակրութիւնն են յայտնում հայկական դատին: Բայց նրանցից մինը, դեսպանատան խորհրդականը, մօտենում և խօսում է նրանց հետ, փորձելու համար թէ հակառուս տրամադրութիւն ունեն նրանք: Պատուիրակները նախ այցելում են պաշտօնապէս ուսական դեսպանին, որ միևնոյն ժամանակ կօնգրէսում 3-րդ լիազօր էր. բայց սա շատ քիչ էր ծանօթ հայկական խնդրին: Ռուսաստանի կողմից գլխաւոր և կենտրոնական դէմքը կօնգրէսում՝ 2-րդ լիազօր կոմս Շուվալօֆն էր, որին պատահում են աւստրիական դեսպանի երեկոյթին, և որ խոստանում է նրանց հետ կարծիքի փոխանակութիւն ունենալ հայկական խնդրի մասին, երբ կօնգրէսը կը վերջացնէ Ներոպական Թիւրքիայի վեքաթերեալ հարցերն և կանցնի Ասիականին: Իսկ ուսական Ա. լիազօրի հետ պատուիրակները տեսնվում են յունիսի 24-ին (յուլիսի 6-ին), այն է կօնգրէսում 16-րդ յօդուածի ըննութիւնն սկսելու երրորդ օրը: Ահա ինչպէս է պատմում Մ. Չէրազ իրանց այս տեսակցութիւնը իշխան Գօրչակովի հետ:

«Ռուսաստանի Ա. լիազօրն... շատ սիրալիր կերպով մեզ ընդունեց... Փութացինք շնորհակալութիւն յայտնել իր բարեհաճ ընդունելութեանն և միանգամայն Սան-Ստէֆանօյի 16-դ յօդուածի ստեղծման համար: Աւելացրինք, թէ այն վաւերագրերն, որ հաղորդել էինք Ռուսաստանի, ինչպէս և միւս պետութիւնների լիազօրներին, ուրիշ նպատակ չունէին՝ եթէ ոչ բացատրել և

ընդլայնել այդ յօդուածի տրամադրութիւններն, և յոյս յայտնեցինք, թէ ռուսական լիազօրները սրտանց կը պաշտպանեն վարչական ինքնավարութեան մասին մեր պահանջները»:

«Իշխ. Գօրչակով մեզ պատասխանեց, թէ 16-րդ յօդուածը կօնգրէսի մէջ դեռ չէ քննուած. նա կարդաց յօդուածն և այսպէս շարունակեց իր խօսքը. «Ձեր պահանջների մէջ՝ այնպիսիներն, որոնք այս յօդուածի պարունակութեան հետ կապ ունեն, ապահովապէս իմ կողմից յատկապէս պիտի պաշտպանուեն: Բայց դուք մի շարք պահանջներ էք բանաձևել, ինչպէս վարչական ինքնավարութիւն և այլն, որոնք իմ ստացած հրահանգներից դուրս են, և ես չեմ կարող խոստանալ, թէ կը պաշտպանեմ: Գիտէք արդէն, թէ ես մենակ չեմ կօնգրէսում. ինձանից զատ 6 կամ 9 հոգի կայ, որոնցից ոմանք գուցէ Ձեզ դէմ խօսեն: Յամենայն գէպս հայերը կարող են յոյս դնել Ռուսաստանի համակրութեանը վրայ»:

«Լուսինեան արքեպիսկոպոս, որին իշխանը «հին ծանօթ» անուանեց, ճարտասանօրէն բացատրեց, թէ անհրաժեշտ էր կօնգրէսին ընդունել տալ պատրիարքարանի պատրաստած կազմական կանոնադիրը (Reglement Organique)»:

«—Հայերն ինձ դիմեցին այնպէս, ինչպէս դիմել են միւս լիազօրներին,—պատասխանեց ծերունի դիւանապէտը:—Ես ֆրագների մարդ չեմ, չեմ ուզում Ձեզ խաբած լինել (Je ne veux pas Vous jeter de l'eau bénite de cour), ուստի խոստանում եմ միայն այն, ինչ որ կարող եմ անել»:

Եւ երբ Նար-Բէյ նրան նկատում է, թէ որովհետեւ Ռուսաստանն իր արիւնն էր թափել քրիստոնեաների ազատութեան համար, հետեաքար կօնգրէսում աւելի հեղինակաւոր կերպով կարող էր պնդել քրիստոնեայ Հայաստանի օգտին, քան միւս պետու-

թիւնները, Գորչակով պատասխանում է դառնութեամբ.

«—Միւս պետութիւնները մեզ մեղադրում են, թէ մենք ոճիր ենք գործել, որ մեր արիւնն ենք թափել և մեր փողը ծախսել: Մենք միայն սլաֆների համար չէ, որ աշխատում ենք, այլ բոլոր քրիստոնեաների համար...»:

Գորչակովի այս մտքերին իբրև բացատրութիւն կամ իբրև լրացումն յառաջ բերինք այստեղ այն վիճաբանութիւնն, որ տեղի էր ունեցել կոնգրէսում քրիստոնեաների ազատագրման նկատմամբ: Կոնգրէսի առաջին նիստում, Գորչակով ասում է. «Ալէքսանդր կայսեր նպատակն է Բարձր. Դրսն հպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդներին տալ ինքնավար պոյութիւն, իրական երաշխաւորութիւններով ապահովուած: Ըստ Նորին Մեծութեան՝ իր այս նպատակը համաձայն է բոլոր եւրոպական շահերին: Եթէ այս արդիւնքը ձեռք բերելու համար կոնգրէսը գտնէ տարբեր միջոցներ, քան Ռուսաստանի առաջարկածները, կայսերական կառավարութիւնը պատրաստ է քննել դրանք»: Իսկ Թ. նիստում իր միտքն աւելի պարզելով Գորչակով ասում է. «Ծանկանում եմ, որ կոնգրէսը Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին ոչ թէ իբրև միայն և բացառապէս սլաֆների շահերին նուիրուած, այլ Թիւրքիոյ բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդների վիճակովը շահապրգոուած նկատէ»:

Եւ իրօք, ռուսական լիսագործներն այս հս.յիացքն յառաջ մղեցին ամբողջ ժամանակ, Բիկոնսֆիլդի և Սալիզբորիի հակառակ, որոնք ամեն պարագաների մէջ պաշտպանում էին Թիւրքիայի պետական շահերն և հակառակում թրքական լծից ազատուել ձգտող քրիստոնեայ ցեղերին առանձնաշնորհումներ յատկացնելուն: Անգլիական լիազորների ձգտումն այն էր այն ժամանակ, որ «սուլթանի գերիշխանութիւնն աւելի մեծ չափով պահպանուի», կամ ինչպէս լորդ Բիկոնսֆիլդ գրում

էր՝ Վսուլթանը տէր լինի իր երկրում: Նրանք ամբողջ
ժամանակ աշխատում են Ռուսաստանի՝ Արևելքում և
յատկապէս Կ. Պօլսում ունեցած հեղինակութիւնն, որ-
քան հնարաւոր է, նուազեցնել, որպէսզի նա այլ ևս
այնտեղ գերակշռող դիրք չունենայ: Անգլիական լիա-
զօրների այս ձգտման պատասխանելով Գօրչակով է.
նիստում փափագ է յայտնում, որ Արևելքում ոչ մի
գերիշխանութիւն չգտնուի, ոչ Ռուսաստանին և ոչ
որ և է այլ պետութեանն, և թէ Կ. Պօլսի յեղեղուկ
հողի վրայ փոխանակ ինքնասիրութիւնների վատառողջ
պայքարին՝ ընդհակառակն պետութիւնների հաւաքա-
կան գործունէութիւնն երևան գայ, որով Բ. Դրան մի
շարք ցնորքների և սխալների առաջը պիտի առնուէր:

Ահա ինչպէս էր պաշտպանուած քրիստոնեաների
ազատագրութեան հարցը կօնգրէսում՝ երկու մեծ
մրցողների կողմից:

Այժմ տեսնենք, թէ ինչ վիճաբանութիւն է տեղի
ունենում կօնգրէսում յատկապէս հայկական խնդրի
մասին, այնպէս՝ ինչպէս արձանագրուած է կօնգրէսի
պաշտօնական պրօտոկօլներում (protocole):

Առաջին անգամ յուլիսի 4-ին (ն. տ.) է խօսվում
հայոց մասին: Կօնգրէսի ԺԲ. նիստի վերջում Էլօրդ
Սալիզբրին առաջարկում է զբաղուել Սան-Ստէֆանօյի
դաշնագրի 16-դ յօդուածով, որ վերաբերում է Հայաս-
տանին: Նորին վսեմութիւնը պատրաստ է ընդունել
այդ յօդուածի վերջին երեք տողերն, որոնք ակնար-
կում են հայոց շնորհուելիք բարեփոխումներին և բա-
րենորոգումներին, եթէ կօնգրէսը համաձայնի ջնջել
սուաջին 3 տողերն, ըստ որոնց կարծես թէ ռուսական
զօրքի հեռանալը կախուած է Բ. Դրան այս բարենո-
րոգումները մտցնելուց: Այլապէս լօրդ Սալիզբրի մի
ուրիշ նիստում յատկապէս հայոց համար պատրաս-
տուած մի յօդուած պիտի առաջաքկէ:»

«Կոմս Շուվալօվ առանց պնդելու, որ վիճաբանու-

Թեան ենթարկուի այս հարցն, որի համար այս բաժնի նա պարտաւոր է, վախ է յայտնում սակայն, որ ռուսական զօրքի այնտեղից ետ քաշուելը նախ քան բարենորոգումների ներմուծումը՝ կարող է լուրջ անկարգութիւնների ծագման առիթ տալ:

Այս նիստից 2 օր յետոյ, ռուսական և անգլիական լիազօրներն իրանց մէջ մասնաւոր և երկար խօսակցութիւն ունեցան, որտեղ անգլիացիք շատ պնդեցին, թէ Ռուսաստանը, Կարսն և Արդահանն ետ դարձնէ Թիւրքիային, բայց Ռուսաստանը բացարձակապէս մերժեց, և նրանց երկար բանակցութեան արդիւնքն այն եղաւ, որ Անգլիան յաջողեցաւ Բաքազիտն ու Ալաշկերտի հովիտն ետ խլել Ռուսաստանից և զբաղւել էլ գոհացաւ: Եւ երբ այս մասնաւոր բանակցութիւնից յետոյ, Ժ. Նիստում, լորդ Սալիզբորին հարցնում է, թէ Ռուսաստանը պնդում է արգելք իր մտադրութեան վրայ, թէ Կարսն և Արդահանը պիտի չզիջէ, Գորչակով պաշտօնապէս պատասխանում է, թէ Ռուսաստանն որոշած է Կարսն և Արդահանն իր իշխանութեան տակ պահել, Բաթումն ազատ նաւահանգստի վերածել, իսկ Բաքազիտն, Ալաշկերտի հովիտն և Էրզրումը վերադարձնել Թիւրքիային: Այս կտրական յայտարարութեան վրայ լորդ Սալիզբորին էլ պաշտօնապէս յայտնում է, թէ այս պարագայում Անգլիան էլ իրան վերապահում է իրաւունք՝ «իր շահերն և այնտեղի ազգաբնակչութեան վրայ իր ազդեցութիւնը պաշտպանել այն միջոցներով, որ ինքն յարմար կը գտնէ»: Եւ այս կերպով ռուսական և անգլիական լիազօրներն իրար մէջ, փոխադարձ զիջումներից յետոյ, համաձայնութիւն կայացրին, թէ Հայաստանի որ մասերը վերջնականապէս պիտի դադրեն թրքական հող լինելուց և պիտի կցուեն Կովկասին: Նրանք իրանց մասնաւոր խորհրդակցութեան մէջ քննեցին նաև հայոց վերաբերեալ յօդուածը, բայց վերջնական համաձայնու-

Թեան չեկան: Իսկ Սալիզբորի հետեւալ բանաձեւն էր կազմել, որ պիտի փոխարինէր 16-րդ յօդուածը.

«Բ., Դուռը պարտաւորվում է հայերի բնակած նահանգներում անյապաղ իրականացնել տեղական պէտքերի պահանջած բարեօրոգումներն և բարենորոգումներն, և երաշխաւորել նրանց ապահովութիւնը քիւրդերի և չէրքէսների դէմ: Նա (Բ. Դուռը) յետոյ պիտի համաձայնի (Բերլինի) դաշնագիրն ստորագրող միւս պետութիւնների մետ իր այս պարտաւորութեան ջափի եւ նրա գործադրութեանը համար հարկ եղած միջոցների մասին»:

Այս բանաձեւից միայն մեր ստորագծած բառերն են նոր, և աւելացուած են 16-րդ յօդ. վրայ, կրճատելով սրա ամբողջ առաջին, պատճառաբանական մասը, մինչև

«պիտի փնտռուէին» բառերը (տես Գլ. Բ.): Սալիզբորին իր այս բանաձեւը կանխաւ ցրուել էր կօնգրէսի միւս աւղամներին, որ նրանք էլ ծանօթանան և իրանց կարծիքը յայտնեն հետեւալ նիստում:

ԺԴ. նիստում քննութեան է առնվում վերոյիշեալ բանաձեւն. ահա ինչպէս է արձանագրուած այս քննութիւնը պաշտօնական պրօտօկօլում: Բանաձեւը կարդացուելուց յետոյ՝

«Նորին Վսեմութիւնը (լօրդ Սալիզբորի) յարում է, թէ հայոց շահերը պէտք է որ պաշտպանուեն և իր առաջարկութեան նպատակն է՝ յոյսեր տալ նրանց (հայերին) թէ անմիջական բարեօրոգումների կատարման եւ թէ միանգամայն այս բարեօրոգումների՝ ապագայում աւելի ընդարձակման մասին»:

«Կարաթօդօրի փաշան (թրք. Ա. լիազօրն) ընդունում է, որ վերջին պատերազմի ժամանակ ըմբոստցեղերը լուրջ անկարգութիւններ յառաջ բերին, բայց հրը Բ. Դուռը տեղեկացաւ, անմիջապէս միջոցների դիմեց դրանց վերջ տալու համար: Լօրդ Սալիզբորիի առաջարկութիւնն ըստ երևոյթին ի նկատի ունի ապագայում ձեռք առնուելիք նոր միջոցներ: Կարաթօդօրի փա-

յա կը բաղձար, որ ի նկատի առնուէին այն կարգադրութիւններն, որ Բ. Դուռն արդէն արեւ էր այս մասին, և աւելացուէին հետեւեալ բառերը. «Երևոյ պիտի հաղորդէ պետութիւններին այն միջոցների արդիւնքն, որոնք այս մասին արդէն ձեռք են առնուած»: Այս յաւելումը, ստում է նա, թէ գոհացում պիտի տար օսմանեան կառավարութեան և թէ պիտի լրացնէր անգլիական լիազօրների ներկայացրած բանաձևի իմաստը»:

«Կոմս Շուվալով գերադասում է լօրդ Սալիզբերի խմբագրած բանաձևը: Եթէ Բ. Դուռը միջոցներ է որոշել և այդ միջոցները չեն գործադրուել, անօգուտ է դրանց յիշատակելը»:

«Նախագահը (Բիսմարկ) նկատում է, թէ գուցէ դժուար լինի զսպողական միջոցներ գործ դնել անկախ ցեղերի դէմ, և կասկած է յայտնում Սալիզբերի առաջարկած բանաձևի գործնական ոյժի մասին»:

«Որովհետև Կարաթօքօրի փաշան պնդում է իր առաջարկած յաւելման վրայ, լօրդ Սալիզբերի խնդրում է վիճաբանութիւնը յետաձգել, որպէսզի ինք ժամանակ ունենայ մի քանի փոփոխութիւններ մտցնել նախնական բնագրում»:

«Խնդիրը յետաձգվում է մի այլ մերձաւոր նիստի»:

Այս 2 նիստերի արձանագրութիւնները շատ որոշ կերպով ապացուցանում են մի բան: Ինչպէս արդէն հայ պատգամաւորների՝ մինչև այն ժամանակ եւրոպական լիազօրների հետ ունեցած տեսակցութիւնից էլ զգացվում էր, պօլսական ազգային ծրագիրը, այն է՝ Հայաստանի ինքնավարութեան նախագիծն, իր տեղական աշխարհագրական քարտէսով միասին, թողնվում է անուշադիր, և կօնգրէսը զբաղվում է միայն նրանով, որ ապագայ անորոշ եւ ընդհանուր բարենորոգումների նկատմամբ այնպիսի մի բանաձև գտնուի, որ գոհացնէ բոլոր ի մօտոյ շահագրգռուած կողմերը: Այս բանը հայերն իմացան միայն ԺԴ. նիստի հետեւեալ օրն, երբ

նրանք գնացին տեսնուելու ռուսական Բ. լիազօրի հետ, այս վերջինի հրաւերով, Կոմս Շուվալով, որ բաւականի բարեացակամ վերաբերմունք էր ցոյց տալիս հայոց խնդրին, պարզում է պատգամաւորներին ճշմարտութիւնն իր ամբողջ դառնութեամբ: «Կօնգրէսը ժամանակ ջուհի գր սղուելու Ձեր հարցով,—ասում է նա:—Իշխան Բիւմարկ ուզում է վերջ տալ Կօնգրէսի պարապմունքներին: Նա միայն սկզբունքներ է վճռել տալիս, հակառակուելով մանրամասնութիւնների մէջ մտնելուն: Ուստի անհրաժեշտ է, որ Ձեր դատի վերաբերմամբ լիազօրներին ներկայացուի միայն բանաձև: Եթէ Դուք Ձեր պահանջումների վրայ պնդէք, թիւրք լիազօրներն անպատճառ պիտի ընդդիմանան: Դուք, օրինակի համար, հայ վալի էք պահանջում այն առարկութեամբ, թէ հայերն, աւելի ընդունակ են կառավարելու, քան թէ թիւրքերը: Թիւրք լիազօրներն էլ պիտի հակառակին, առարկելով թէ թիւրքերն են ընդունակ իբրև աւելի փորձառու: Ես պիտի ընդդիմախօսեմ թիւրքերին, սրանք իրանց ասածի վրայ պիտի պնդեն, որով մեր երկուսի միջև հակաճառութիւն պիտի սկսուի, որն իշխան Բիւմարկ երբէք չի թոյլատրում: Ուրեմն 16-րդ յօդուածի փոխարէն պէտք է այնպիսի մի բանաձև գտնել, որ ընդունելի համարուի, և ես կարծում եմ, թէ ներկայ հանգամանքներում հայոց համար ամենից նպաստաւոր բանաձևը հետևեալն է. «Թիւրք կառավարութիւնը պարտաւորվում է բարեկարգութեան միջոցներ ձեռքառնել Հայաստանում, մի եւրոպական յանձնաժողովի օգնութեամբ, որ հայ անդամներ էլ պիտի ունենայ: Այս յանձնաժողովն այդ նպատակով, Բ. Դրան հախաձեռնութեամբ մի յատուկ կանոնադրութիւն պիտի մշակէ և նրա գործադրութեան վրայ պիտի հսկէ»: Այժմ,— շարունակում է Շուվալով, եթէ ես մտադիր եմ այսպիսի մի բանաձև առաջարկել, դա այն պատճառով, է որ ես աւանդապէս հպմակրում եմ հայերին: Շատ լաւ գիտեմ, որ ռուս

սաց մեծ մասը հակառակ է եւրոպական յանձնաժողովի և գերադասում է, որ բարենորոգումները մտցունեն Բ. Դրան ձեռքով*):

Պատուիրակները գոհ չեն մնում այս բանաձևից էլ, չնայելով որ այս վերջինն անհամեմատ տեւելի երաշխաւորութիւն էր ներկայացնում, քան Սալիդըրիի նախագիծը, բարենորոգումների իրագործման համար, քանի որ այժմից որոշակի պահանջում էր մի եւրոպական յանձնաժողովի գործակցութիւնը, հայ անդամների մասնակցութեամբ, և մշակուելիք կանոնադրութեան իրականացման վրայ էլ նոյն յանձնաժողովի հսկողութիւնը կարևոր էր դասւոյնում: Պատուիրակների գծագրութիւնը կայանում էր այն բանում, որ նախ պարզ կերպով չէր դրուած ինքնավարութեան սկզբունքն, երկրորդ՝ Հայաստանի սահմաններն անորոշ թողնուած լինելով առանձին կամ բուն հայկական նահանգի կազմակերպուելը կասկածի տակ էր մնում և, երրորդ՝ ըստ այնմ հայ կուսակալի կամ վալիի ընտրուելը տարակուսական էր դառնում: Այս նկատումներով առաջնորդուած, պատուիրակները հարկ եղած բացատրութիւնները տալուց յետոյ իրանց կողմից հետևեալ բանաձևն են առաջարկում, որն և յանձնում են Շուվալովին.

«Հայաստանը պիտի կազմակերպուի Լիբանանի րեժիմով, հայ վալիի կառավարութեամբ եւ մի եւրոպական յանձնաժողովի հսկողութեան տակ, որին է յանձնվում նոյնպէս պատշաճաւոր կանոնադրութիւն մշակելը: Վալին նշանակվում է Բ. Դոնից՝ պետութիւնների հաւանութեամբ:

Շուվալովառնում է այս բանաձևը, բայց նախագործացնում է, թէ այդ անկարելի է ընդունել տալ, և պնդում է դարձեալ իր խմբագրած բանաձևի վրայ: Երբ պատուիրակները տեսնում են, թէ իրանց ծրագրին

*) «L'Arménie», 1893, № 54.

ազնեւրե կերպով *fiasco* է սպասում, անմիջապէս եղելութիւնը ծածկագիր հեռագրով հաղորդում են Կ. Պօլիս, Ներսէս պատրիարքին:

Կ. Պօլսում, այդ միջոցին ամբողջ հայութիւնը, պատրիարքից սկսած մինչև վերջին համալը, սրտատրոփ լրերի էր սպասում Բէրլինից: Բոլորն էլ, մանաւանդ գործի գլուխ կանգնողները, սրտամաշ, անորոշ կացութեան մէջ օրօրվում էին: Երբ Բէրլինից նախ յուսալից հեռագիրների ստացուեցին պատգամաւորներից, ընդհանուր ցնծութիւն տիրեց բոլորի վրայ, բայց երբ յանկարծ լուր տարածուեց, թէ թիւրք լիազօրներն ընդդիմանում են հայկական պահանջին, իսկ եւրոպական լիազօրները չեն պաշտպանում ինչպէս հարկն է, անմիջապէս ուրախութիւնը վհատեցուցիչ տխրութեան փոխուեց: Այս հոգեմաշ զրութիւնը փոխն ի փոխ տիրում էր երկար ժամանակ: Երբ տարածուած համբաւը բերկրառիթ էր, ամեն հայի դէմքը փայլում էր և պատահողները միմեանց շնորհաւորում էին: Հայ երիտասարդութիւնը խումբեր կազմած՝ վիճում էր ապագայի մասին. շատերը գրեթէ որոշել էին թողնել Կ. Պօլիսն և անցնել Հայաստան, մեծամեծ շինարարական ծրագիրներով: Կային այնպիսիներն էլ, որոնք բան ու գործ թողած, օրն ի բուն վազում էին այս ու այն կողմնոր տեղեկութիւններ ստանալու կամ կարևոր անձերի հետ տեսնուելու: Իսկ երբ իմացուեց, թէ օսմանեան լիազօրները հեռագրել են Բ. Դրան, թէ կօնգրէսն ուշադրութիւն պիտի չդարձնէ հայ պատուիրակների ներկայացրած ինքնավարութեան ծրագրի վրայ, հազարաւոր ժողովուրդ իսկոյն եկեղեցիներում հաւաքուելով բողոքներ բարձին այս անիրաւութեան դէմ: Վինչու, — ասում էին շատերը, մեծ իրաւամբ, — երբ Տաճկաստան ինքն իր ձեռքով (եւրոպական Թիւրքիայի քրիստոնեաների համար) բարենորոգումներ ընել կը խոստանայ, եւրոպա կը ծիծաղի անոր վրայ. իսկ երբ խնդիրը Հա-

յաստանի կը վերաբերի, կը հաւատայ անոր խոստումներուն»*)։ Երբ ներսէս ստացաւ պատուիրակներէց վերոյիշեալ հեռագիրը, չափազանց յուզուած՝ անմիջապէս գնաց ռուսական դեսպանի մօտ։ Կ. Պօլսում արդէն սկսել էին սառչել Անգլիայից և իրանց յոյսը դրել էին ռուսական և ֆրանսիական լիազօրներէ վրայ, որոնք հիմայ «Հայաստանի բնական նեցուկներն» էին համարվում**):

Այն օրն, որ կօնգրէսը վճռական կերպով պիտի դրաղուէր հայկական հարցով, այսինքն յուլիսի 8-ին (ն. տ.) իր ժե. նիստում, հայ պատուիրակները, հաւանականաբար Կ. Պօլսից ստացուած նոր ցուցումներէ համաձայն, գնում են թիւրք լիազօրներէ մօտ՝ նրանց հետ նորից խօսելու և, եթէ կարելի է, նրանց ընդդիմութիւնը մեղմացնելու։ Կարաթօգօրի փաշա՝ նրանց ասում է. «...Կարդացի Ձեր թղթերը, նրանց մէջ գտայ այնպիսի բաներ, որոնք նոյն իսկ Ռումէլիի քրիստոնեաներին պիտի չշնորհուեն։ Կարելի չէ Հայաստանը համեմատել Հսրաւային Բուլղարիայի հետ։ Ռուսաստանն այնչափ պնդեց Բուլղարիայի առանձին վարչական կազմակերպութեան վրայ, որ եթէ չզիջէինք, նորից պատերազմ պիտի ծագէր։ Հայերը կարող են խնդրել, որ իրանց շնորհուի ճիշտ այն վիճակն, որ պիտի որոշուի յունական և այլ գաւառների համար. այս նրանց իրաւունքն է։ Ուստի ես կօնգրեսում Ձեր առաջարկութեան պիտի ընդդիմանամ, թէև համոզուած եմ, որ Հայաստանի համար հայկական վարչութիւնն անշուշտ աւելի նպաստաւոր է, քան թէ մահմետական վարչութիւնը»։ Հայ պատուիրակներն ոչ մի կերպ չեն կարողանում համոզել օսմ. լիազօրներին և յուսահատուած դուրս են գալիս նրանց մօտից։

Կօնգրէսի ժե. նիստը դեռ տեղի չունեցած, երեան

*) «Մշակ», 1878, № 117.

**) „Голосъ“, հեռագիր Կ. Պօլսից, 30 յունիսի 1878թ.

էր եկել արդէն Թիւրքիայի և Անգլիայի միջև կապուած գաղտնի դաշնադրութիւնը: «Ռուսական լիազօրները վհատուած էին երևում, իսկ միւսները չափազանց զարմացած: Լօրդ Բիկօնսֆիլդի խորհրդաւոր և մթազնած դէմքը ճառագայթում էր. անգլիացիք իրանց ազգային Rule Britannia երգն էին թնդացնում» պատմում է Չէրապ, և յուսահատական ճիգեր է անում գործի այս անյաջող կացութեան որևէ կերպ դարման տանելու համար. նամակներ է գրում արքեպիսկոպոս-պատուիրակներին անունից Սալիզբրիին և Բիսմարկին, ունկնդրութիւն աղերսելով նրանցից: Երկուսից էլ մերժում է ստանում: Սալիզբրին յայտնում է, թէ սաստիկ զրագուած է, իսկ Բիսմարկ պատասխանում է, թէ ինքն իբրև կօնգրեսի նախագահ չէզոք է մնում և ոչ մի հպատակ-ազգի պատգամաւոր չէ ընդունում *):

*) Բիսմարկ իրօք չէզոք և չափազանց զգոյշ էր պահում իրան ժողովի ամբողջ տեղութեան ժամանակ: Նրան խօսեցնել ուզող ֆրանս. Թըլթակիցներին նա ասում է. «Messieurs, à Paris les poissons parlent, mais à Berlin les perroquets sont muets». (պարոններ, Պարիզում նոյն իսկ ձկները խօսում են, բայց Բէրլինում թութակներն էլ համբ են): Բայց Բիսմարկ գիտէր միջամտել և խօսել ազգու կերպով, երբ այդ անհրաժեշտ էր: Այդպէս՝ կօնգրէսի նիստերից մէկում օտմանեան Ա. լիազօր Կարթագօրի փաշային նա խիստ նկատողութիւն անելով կանգնեցրել էր: Փաշային հասցուած այս անարգանքը մոռացնել տալու համար՝ Բիսմարկի կինը հետևեալ օրը մի ծաղկեփունջ էր ուղարկել նրան («L'Armenie», 1893 № 55), իսկ մի ուրիշ անգամ նրա միջամտութիւնն ուղղակի մի նոր պատերազմի առաջն առաւ: Յունիսի 18-ին կօնգրէսը քննում էր այն հարցը, թէ Թիւրքիան իրաւունք ունի՞ Բալկանեան լեռների կիրճերն ամբացնելու: Սան-Ստեֆանօյի գաշնադրով նա այդ իրաւունքից զրկուած էր. բայց Բէրլինում լօրդ Բիկօնսֆիլդ պահանջեց, որ այդ իրաւունքը անպատճառ տրուի Թիւրքիային: Շուկալով ընդդիմացաւ և ոչ մի պարագայում չուզեց զիջել: Այն ժամանակ, Բիկօնսֆիլդ, յունիսի 20-ի առաւօտեան, յայտնեց, որ եթէ 24 ժամուան մէջ Ռուսաստանը չզիջէ, ինք պիտի մեկնի Բէրլինից: Խնդիրը շատ լուրջ էր դարձել: Նայն գիշեր Բիսմարկ մտաւ Բիկօնսֆիլդի սենեակը: Շտա կարճ եղաւ նրանց տեսակցութիւնը.

Այն ժամանակ պատուիրակները ստիպուած գրաւոր են դիմում Սալիզբորիին և Ուադինգտօնին, յիշեցնելով նրանց որ «Եթէ Թիւրք կառավարութեան պիտի յանձնուի բարենորոգումները մշակելու և գործադրելու հոգն, անցեալի փորձից դատելով պէտք է ասել, որ դրանից՝ ոչ մի լաւ բան կարելի չէ սպասել»:

Եւ հայ պատուիրակները խնդրում են, որ գոնէ եւրոպական յանձնաժողով կարգուի, որ պարտաւոր լինի Բ. Դրան հետ ծրագիր մշակելու և նրա գործադրութեան վրայ հսկելու, այսինքն այն ինչ որ առևանական դիւանագէտը, Շուալօվ, առաջարկել էր իբրև միակ միջոց, իսկ մերոնք դժուարացել էին ընդունել: Այս առաջարկութեան սկզբնական միտքը, ճիշտն ասելով, Շուալօվինը չէր, այլ Փրանս. լիազօրինը, Ուադինգտօնինը, որ երբ տեսաւ, թէ հայկական ինքնավարութեան ծրագիրն, կօնգրէսի ԺԲ. նիստում, խորհրդակցութեան ժամանակ, սկզբունքով մերժուեց, այնուհետև փորձել էր մասնաւոր կերպով մի այլ ծրագիր (contre-projet) առաջ տանել: Այս նոր ծրագրի հիմնական միտքն էր՝ Հայաստանի բարենորոգումները պետութիւնների ընդհանուր

— Կօնգրէսի աշխատութիւնները յոգնեցնում են Ձեզ,— հարցրեց Բիսմարկ:

— Ոչ,— պատասխանեց Բիկօնսֆիլդ,— Ես եմ յոգնում...

Եւ մի քանի այս ձևի խօսքերից յետոյ խօսակցութիւնը վերջանում է հետեւեալ բառերով:

— Ուրեմն վերջնազէր (ուլտիմատում) էք դնում,— հարցնում է Բիսմարկ:

— Այո,— կարճ կերպով եղաւ Բիկօնսֆիլդի պատասխանը:

Մի ժամ յետոյ Բիսմարկ տեղեկացնում է Բիկօնսֆիլդին, թէ Ռուսաստանը զիջում էր...

Բայց ինչ որ ծիծաղելին է այս խնդրում, այն է, որ Թիւրքերն, որոնց պատճառով քիչ էր մնում պատերազմ ծագէր, երբէք չօգտուեցին այդ իրաւունքից և Բալկանեան կիրճերում նրանք և ոչ իսկ մի փոքր պատնէշ կառուցին:

(«Le Matin», 1908, № 8994, Stephan Lauzanne-ի յօդուածը՝ Il ya trente ans)».

երաշխաւորութեան տակ ղնել, բայց այս միտքն էլ, այդ ձևի մէջ, անյաջողութեան մատնուեց գլխաւորաբար Կիպրոսի դաշնագրութեան պատճառով, որ բոլորովին անսպասելի էր բոլորի համար*)։ Այս դաշնագրութիւնը գրեթէ սկզբունքով վճռել էր հայկական հարցը, ոչ ինքնավարութիւն և ոչ մանաւանդ ոռոսական գրաւում, այլ ընդհանուր տեղական բարենորոգումներ թիւրք կառավարութեան և Անգլիայի փոխադարձ համաձայնութեամբ, որ պարզապէս պիտի նուիրագործուէր միւս տէրութիւնների կողմից։ Ուստի խնդրի լուծումը նրանումն էր այժմ, որ գտնուէր այնպիսի մի բանաձև, որ գոհացում տալով հանդերձ 16-րդ յօդուածի մէջ յիշուած բարենորոգումների պահանջին, միևնոյն ժամանակ համաձայն լինէր նաև Լօնդօնի մայիսի 18/30 ի ոռոս. անգլ. պայմանագրին և ապա յունիսի 4-ի անգլօթրքական դաշնագրին։ Դրանից զատ այդ բանաձևն իր իմաստով ընդունելի պիտի լինէր նաև թրքական լիազօրներին։ Կօնգրէսը պատրաստ էր այս պայմաններին գոհացում տուող որևէ բանաձև իր կողմից անմիջապէս հաստատելու, առանց վիճաբանութեան, բաւական էր որ ամենից աւելի շահագրգռուած 3 պետութիւնները համաձայնէին միմեանց մէջ այս կէտում։ Կօնգրէսն ամենից քիչ մտածում և հոգում էր այն մասին, թէ ամենագլխաւոր շահագրգռուող կողմը՝ հայ ժողովուրդը, յանձին իր պատուիրակների, գոհ պիտի մնար արդեօք իր վերաբերեալ կայացած վճռից...։ Կօնգրէսի ժն. նիստի պաշտօնական արձանագրութիւնն ահա ինչպէս է պատմում այս մասը.

«Նախագահը նկատում է, թէ լօրդ Սալիզբրի յանձն էր առել կօնգրէսին ներկայացնել օսմանեան լիազօրների հետ կայանալիք համաձայնութեան արդիւնքը՝ հայոց

*) «Голосъ»-ի թղթակիցը պատմում է, թէ այս անգլօ-թրքական դաշնագիրը ռաբսափելի ներգործութիւն է ունեցել բոլոր լիազօրների վրայ։

վերաբերեալ 16-րդ յօդուածը խմբագրելու մասին:

«Լօրդ Սալիզբրի կարդում է յօդուածն այնպէս, ինչպէս որ խմբագրուած է Անգլիայի և Թիւրքիայի լիազօրների միջև համաձայնութեամբ.

„La Sublime Porte s'engage à réaliser, sans plus de retard, les ameliorations et les réformes, qu'exigent les besoins locaux dans les provinces habitées par les Arméniens, à garantir leur sécurité contre les Circassiens et les Kurdes. Elle donnera connaissance periodiquement des mesures prises à cet effet aux Puissances, qui en surveilleront l'application“.

(«Բ. Դուռը յանձն է առնում իրականացնել, առանց այլ ևս ուշացնելու, այն բարեփոխումներն և բարենորոգումներն, որ տեղական պետքերը պահանջում են հայոց բնակած նահանգներում, և երաշխաւորել նրանց (հայերի) ապահովութիւնը քիւրդերի և չէքքէսների դէմ:

«Բ. Դուռն այս նպատակի համար իր ձեռք առած միջոցների մասին, պարբերաբար, տեղեկութիւն պիտի տայ պետութիւններին, որոնք պիտի հսկեն այդ միջոցների գործադրութեան վրայ»):

«Կօնգրէսն իր հաւանութիւնն է տալիս այս յօդուածին»):

Այսչափ: Անգլիական և թրքական լիազօրները կանխապէս համաձայնել էին, իսկ ուսանները Կիպրոսի դաշնադրութեան երևան գալուց յետոյ այլ ևս առանձնապէս չէին հետաքրքրվում, մանաւանդ հրք հայ պատուիրակներն, ինչպէս վերը պատմեցինք, Շուվալովի առաջարկած բանաձեւն ևս ընդունած չլինելով, առիթ չէին տուել, որ ուսական լիազօրը միջամտէ ի նպաստ իր բանաձեւին:

Կօնգրէսի յուլիսի 11-ի նիստումն էր, իսկապէս, որ յիշեալ յօդուածը վերջնականապէս խմբագրուելով այս օրուան ծանօթ ձեւն առաւ և 61-րդ թուով նշանակուեց: Օսմանեան լիազօրները դարձեալ աշխատեցին

այս նիստում, որ յօդուածի երկրորդ, էական մասն աւելի անորոշ ձև ունենայ, բայց ֆրանս. լիազօրներն ընդդիմացան և յաջողեցին այնպիսի մի որոշ դարձուածք տալ 61-րդ յօդուածի վերջին խօսքերին, որոնց հիման վրայ եւրոպական պետութիւններն անկասկած իրաւունք էին ձեռք բերում իրանց հիւպատոսական մարմնի և գործակալների միջոցով հսկելու Բ. Դրան յանձն առած «բարենորոգումներին» գործադրութեան վրայ և ի հարկին միջամտելու, որից այնքան խրաշուռ էր թիւրք կառավարութիւնն այն ժամանակ...*):

Հայկական ինքնավարութեան ծրագրի՝ կօնգրէսի կողմից չընդունուելու պատճառներից մէկն և գուցէ գլխաւորն այն է, որ օսմանեան լիազօրները յառաջ էին մղում այն միտքը, թէ՛ «եթէ Օսմանեան Հայաստանն ինքնավարութիւնն ձեռք բերէ, կիսով չափ կը ռուսաւանայ»: Այս պատճառաբանութիւնով նրանք վախեցնում էին անգլիացի լիազօրների աչքն. այս է եղել նոյնպէս կօնգրէսի անդամների մեծամասնութեան վրայ ազդողն, որով տապալուել է ներսէսի, իր գործակիցների և ամբողջ հայ ժողովրդի փայփայած ծրագիրը**):

Բացի վերոյիշեալ, 61-րդ յօդուածից, կօնգրէսն ընդունեց նաև մի այլ յօդուած (62-րդ), որ թէև յատկապէս հայոց համար չէ, բայց որովհետև այնտեղ խօսվում է բոլոր թրքահպատակների կրօնական և քաղաքական ազատութեան մասին, հայերն ևս կարող էին դրա վրայ յենուելով քաղաքացիական իրաւունքն՝ իր հաւասարութիւնն պահանջել: Այս յօդուածն ասում է.

*) «Le Temps».

**) Այս տեղեկութիւնը տալիս է «Temps»-ի Բէրլինի թղթակիցն իր 12 յուլիս 1878 թուով դրած նամակում: Այս թղթակիցն էր պ. Gustave de Coutouly, որ մօտ յաբաւերութեան մէջ էր Ֆրանս. մինիստր և Ա. լիազօր պ. Ուադլինգտօնի հետ: Այս վերջինն էր, որ յանձնարարել էր նրան նպաստաւոր կերպով գրել հայկական խնդրի մասին: Գ. Կուտուլի միևնոյն ժամանակ ռնձնական բարեկամն էր նաև Նուբար փաշայի:

„...Dans aucune partie de l'Empire Ottoman la-différence de religion ne pourra être opposée à personne comme un motif d'exclusion ou d'incapacité en ce qui concerne l'usage des droits civils et politiques, l'admission aux emplois publics, fonctions et honneurs, ou l'exercice des différentes professions et industries.

„La liberté et la pratique extérieure de tous les cultes sont assurées à tous, et aucune entrave ne pourra être apportée, soit à l'organisation hiérarchique des différentes communions, soit à leurs rapports avec leurs chefs spirituels.

„Tous seront admis sans distinction de religion à témoigner devant les tribunaux...”

«Օսմանեան կայսրութեան ոչ մի մասում կրօնի տարբերութիւնը չի կարող ոչ մէկին արգելք լինել քաղաքացիական (civil) և քաղաքական (politique) իրաւունքներէջ օգտուելու, հասարակական և պետական պաշտօնների կոչուելու և պատիւներ ընդունելու, կամ թէ զանազան արուեստներով և արդիւնագործութեամբ պարապելու:

«Բոլոր դաւանութիւնների ազատութիւնն և արտաքին կիրառութիւնն ամենքի համար ապահովոււմ է, և ոչ մի արգելք չի կարող դրուել ոչ զանազան հասարակութիւնների նուիրապետական կազմակերպութեան և ոչ էլ նրանց իրանց հոգևոր պետերի հետ յարաբերութիւններին:

«Ամենքն, առանց կրօնի խտրութեան, պիտի ընդունուին վիճայ լինել դատարաններում...»:

Կ. Պօլսից ստացուած հեռագրական հրահանգի վրայ, որով պահանջոււմ էր, որ պատուիրակներն անպատճառ մի նոր փորձ ևս անեն վերստին դիմելով կօնգրէսի անդամներին, Նար-Բէյ և Չէրազ նորից բաղխում են ֆրանս. և ռուսական լիազօրների գոնքը. բայց, աւանդ, անօգուտ. նրանցից ոչ մէկին չեն կարո-

դանում տեսնել: Ռուսական ղեսպանատանը նրանց ընդունում է միայն քարտուղարներից մէկն, այն էլ նրանց երեսին տալու համար թէ «Արևելքի քրիստոնեաները չէին աջակցել ռուսական քաղաքականութեան»^{*)}: Երբ այլ ևս ամեն յոյս կորչում է, հայ պատուիրակները նստում են խորհրդի, թէ ինչ պէտք էր անել այժմ: Չէրազի պատմելով՝ Խրիմեան, Նար-Բէյ և Փափագեան կարծիք են յայտնում, թէ պէտք էր այնուամենայնիւ շնորհակալութեան գիր ներկայացնել կօնգրէսին, որ նա 16-րդ յօդուածին համեմատաբար աւելի լայն ծաւալ տալով (ընդհանուր հերոսական հսկողութիւն՝ փոխանակ միայն ռուսականի) 61-րդ յօդուածը յատկացրեց հայոց. միայն ինքը Չէրազ չէ համաձայնել և իրողութիւնը հեռագրել է Ներսէսին: Կ. Պօլսից իսկոյն հեռագրով պատուիրում են ոչ թէ շնորհակալութեան թուղթ, այլ եռանդուն բողոք ներկայացնել և մի անգամ ևս դիմել պ. Ուադինգտօնին: Ապարդիւն աշխատանք: Ֆրանս. լիազօրը շատ մեծ քաղաքավարութեամբ, այն է՝ յատկապէս իր քարտուղարին ուղարկելով ներողութիւն է խնդրում, որ ժամանակ չունի նրանց ընդունելու: Չէրազ չի վհատվում և նամակով հայ պատուիրակութեան ղեգոհութիւնը յայտնելով կօնգրէսի դէմ՝ ասում է, որ թէև 61-րդ յօդուածը «Սան Ստէֆանօյի 16-րդ յօդուածից աւելի լաւ է, բայց նա չի կարող գոհացնել Թիւրքիայի հայերին», և աղերսում է, որ գոնէ կօնգրէսը յանձնարարէ Բ. Դրան հայկական ծրագրի և յօդուածի մէջ յիշուած «հայոց բնական նահանգներում» խօսքերի տեղ «Հայաստան» խօսքը դնել: Այս ևս անհետեանք է մնում, և դաշնագրի ստորագրուելուց շօ մի քանի օր անց անգամներին, ի բաց առեալ թրքականից, պատուիրակները հետեալ բողոքագիրն են ուղարկում.

^{*)} «L'Arménie», 1893, № 55.

«Հայ պատուիրակութիւնն իր ցաւն է յայտնում, որ իր օրինաւոր և միանգամայն չափաւոր պահանջները կօնգրէսի կողմից չընդունուեցին: Մենք կարծեցինք, թէ մի քանի միլիոնից բաղկացած մի ազգ, որ մինչև հիմայ ոչ մի օտար քաղաքականութեան գործիք չէ դարձել, որ, չնայելով իր աւելի հարստահարուած լինելուն, քան Թիւրքիայի միւս քրիստոնեայ ցեղերն, ոչ մի նեղութիւն չէ պատճառել Թիւրք կառավարութեան, և որ, թէև ոչ մի մեծ պետութեան հաւատակից և ցեղակից չէ, բայց և այնպէս քրիստոնեայ լինելով, ինչպէս Թիւրքիայի միւս քրիստոնեայ ժողովուրդները, այս մեր դարում կարող էր յուսալ, թէ միևնոյն պաշտպանութիւնը կը գտնէ, ինչ որ միւսները. մենք կարծեցինք, թէ այսպիսի մի ազգ որևէ քաղաքական փառասիրութիւն չունենալով՝ իրաւունք կը ստանայ իր սեփական կեանքով ապրելու և հայկական հողի վրայ հայ պաշտօնեաների ձեռքով կառավարուելու: Հայերը հասկացան, թէ խաբուել են, թէ նրանց իրաւունքները չեն ճանաչուել, որովհետև խաղաղասէր են եղել և թէ իրանց նախնի եկեղեցու անկախութիւնն ու իրանց ազգութիւնը պահելով ոչինչ չեն ձեռք բերել:

«Հայ պատուիրակութիւնը պիտի ետ դառնայ Արևելք, իր հետ տանելով այդ դասը: Բայց նա յայտնում է այսու ամենայնիւ, թէ հայ ժողովուրդն երբէք պիտի չդադրի ազազակ հանելու, մինչև որ Եւրոպան նրա պահանջներին արդար գոհացում չտայ: Բէրլին, 13 յուլիսի 1878»:³

Այս խիստ բողոքագիրը տալուց յետոյ, մեր պատուիրակներին ուրիշ բան չէր մնում անելու, և նրանք սկսան հրաժեշտի այցելութիւններ տալ, յետոյ Բիւլօվին շնորհակալութեան նամակ գրեցին կայսրուհու և Թագաժառանգի կողմից ցոյց տրուած շատ սիրալիր ընդունելութեան համար և յուլիսի 7/19-ին մեկնեցին

Բէրլինից: Նար-Բէյ գնաց Պարիզ և Փափազեան՝ Լօն-դօն, իրանց անձնական գործերով: Խրիմեան և Չէրազ մեկնեցին Վիեննա, ուր ներկայացան աւստ. արտաքին գործ. մինիստրին և նրանից խօսք առին, որ պիտի գրէ Կ. Պօլսի աւստր. դեսպանին և նրան յանձնարարէ հայկ ական խնդիրը: Վիեննայից նրանք վերադարձան Կ. Պօլս, ուր նրանցից վաղ հասել էր արդէն անյաջողութեան տխուր լուրն և ընդհանուր յուսախաբուծիւն յառաջ բերել:

Այսպէս վերջացրեց իր գործն այնչափ մեծ յոյսերով Բէրլին ուղարկուած պատուիրակութիւնն*), որի վախճանն ոչ մի կերպ կարելի չէ փայլուն անուանել, թէև իսկապէս պատուիրակներն ոչ ջանք, ոչ եռանդ և ոչ բարեկամք ինայեցին իրանց վրայ դրուած պատասխանատու ծանր պաշտօնը ըստ կարելւոյն արդիւնաւոր կացուցանելու համար:

*) Խրիմեան և Նար-Բէյ Բէրլին նոր էին եկել, երբ լանկարծ նրանց այցելում է կոմս Լօրիս-Մելիքով, որ էմսի ջրերն էր գնում բժշկուելու: Մեր պատուիրակները շատ են ուրախանում այս նշանաւոր ազգակցի գալու առթիւ և աշխատում են ազգել նրա վրայ, որ նա որեւէ իրական աջակցութիւն ցոյց տայ իրանց: Կոմսը նախ զգուշանում է ազգային խնդրի մասին խօսելուց և ապա վերջապէս ասում է. «Ուրախ եմ, որ հայ անունն երևում է քաղաքական աշխարհում: 900 տարուց ի վեր այս առաջին անգամն է, որ այսքան նպաստաւոր առիթ է ներկայանում մեր ազգին: Աշխատեցէք ձեր ձեռքում միացնելու բոլոր լարերը միանգամայն: Պետութիւնների մրցակցութիւնը կարող է մեր դատը շահեցնել: Դիմեցէք անխոր ըստ պետութիւնների՝ Անգլիային, Փրանսիային, Աւստրիային, Գերմանիային և միւսներին: Ահա այնխորհուրդն, որ տալիս եմ Ձեզ իբր հայ» («L'Arménie», 1892 օգոստ. 15): Այս խորհրդից յետոյ, որ վաղուց արդէն գործադրել էին պօլսեյիք, կոմսը մեկնում է: Սա. Փափազեան իր յիշողութիւնների մէջ, այս տեսակցութիւնը նոյն ձևով պատմելուց յետոյ աւելցնում է, թէ կոմսն և Նար-Բէյ առանձնապէս էլ երկար տեսակցութիւն են ունեցել, բայց թէ ինչ են խօսել, չէ յիշում: Ն. (Անլիս), 1907 թ. № 10—11—12):

ፆሊኮቴረብካህ

**ԱԶԳԱՅԻՆ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ**

Հ Ա Յ Ո Յ

**ՆԻԶԱՄՆԱՄԻ
ՄԻԼԼԵԹԻ ԷՐՄԵՆԻԱՆ**

ԱՌ ԽՈՀԵՄԱԶԱՐԻ ՏԵՂԱՊԱՀ ՊԱՏՐԻԱՐԺԻ

Խոհեմազարդ և սիրելի էֆէնտի.

Բարեկարգութեանց վերաբերեալ Կայսերական հրովարտակը կը պահանջէ, որ ամեն Հասարակութիւն իր վայելած առանձնաշնորհութիւններն ու արտօնութիւնները որոշեալ պայմանաժամի մէջ ի քննին առնլով, ժամանակին բերմանցը և քաղաքակրթութեան արդեանցն ու գիտութեանց պահանջած բարեկարգութիւնները խորհրդածութեամբ որոշէ, ու Բարձրագոյն Դրան ներկայացընէ. և Հոգևորական Գլխոց շնորհուած իշխանութիւնն ու ձեռնհասութիւնը՝ իւրաքանչիւր Հասարակութեան ապահովուած վիճակին ու նոր դիրքին հետ համաձայնութեան մէջ գրուի: Ուստի Հայոց Ազգին համար պատուաւոր անձերէ բաղկացեալ Յանձնաժողովի մը ձեռք Սահմանադրութեան ուրուագիծ մը պատրաստուեցաւ: Բայց միանգամայն պատշաճ համարուեցաւ որ Սարգիս Պատրիարքի օրով կազմուած Ընդհանուր ժողովոյ Եկեղեցական անդամներն ու Թաղական Երեսփոխանները՝ քուէից առաւելութեամբ եօթն հոգիէ բաղկացեալ Յանձնաժողով մը ընտրեն, և վերոյիշեալ ուրուագիծը անգամ մըն ալ անոր ցոյց տրուի: Վասնորոյ կը խնդրեմք որ պէտք եղած հրաւերի նամակները երկու երեք օրուան մէջ ղրկելով, յիշեալ Յանձնաժողովին ընտրութիւնը ընել տայ, և անոր՝ Բարձրագոյն Դուռը միւս Յանձնաժողովին ու այս գործիս համար յատկապէս որոշուած Պաշտօնակալին հետ մեկտեղելովը՝ հարկ եղած տնօրէնութեան կատարուելուն շնորհ ընէք: Կը խնդրեմք նաև որ վերոյիշեալ կերպով ընտրուած եօթն անձանց անունները յառաջագոյն մեզ ուղարկէք:

(Ստորագրեալ)

ԱԼԻ

ՊԱՏՐԻԴ ԳԱՒՄՄԱԳԱՄԸ ՏԻՐԱՅԷԹԼՈՒ ԷՖԷՆՏԻԹԷ

Տիրայէթլու մէվէտտէթլու էֆէնտի

Իսլահաթ ֆէրմանը Ալիսի հիւքմիհնճէ՝ հէր ճէմաաթըն պիր միհլի մուայեէն իշինտէ իմթիյազաթ վէ մաաֆիյաթը հազըրէլէրինին մուայեէնէսինէ իպթիտար իլէ, վազթ վէ ասարի մէտէնիյէթ վէ մալումաթը միւքթէսէպէնին իճապ իթտիրտիկի իսլահաթը պիլ միւզաքէրէ արզէ էյլէմէլէրի, վէ բուէսաի բուհանիյէյէ իթա պուլուրըմըջ օլան բուխասթ վէ իզթիտարըն՝ իշպու ճէմաաթլարա թէմին օլընմըջ օլան հալ վէ մէվգէի ճէտիտ իլէ թէվֆիզ օլընմասը լազըմ կէլտիկինէ մէպնի, միւթէպէրանը միլլէթտէն միւրէքքէպ պիր գօմիսիօն թէշքիլ իլէ, էրմէնի միլլէթի հազգընտա պիր նիզամնամէ լայիհասը թէրթիպ օլընմըջ իսէ տէ, պու-նըն պիր քերրէ տէ Սարգիս Պատրիզ զէմանընտա թէշքիլ օլընան Մէճլիսի Ումուլմիյէ՝ Քիլիսա ճէմաաթլարը թարաֆընտան ինթիխապ օլընան վէ էհլի քիլիսատէն օլան անգանըն էքսէրիյէթի արա իլէ թէմէհիզ իտէճէլլէրի ետի քիշիտէն միւրէքքէպ գօմիսիօնա իրանէսի թէնսիպ օլընտըղընտան, իքի իւշ կիւն զարֆընտա լազըմ օլան տանլէթ թէզքէրէլէրի պիլ իրսալ, իշպու գօմիսիօնըն ինթիխապիլլէ, Պապը Ալիտէ տիկէր գօմիսիօն վէ մէմուրը մախսուսը իլէ պիրլէշտիրիլլէք, իզթիզայի հալին իճրասընա հիմմէթ օլընմասը վէ պու վէճհլէ ինթիխապ օլընաճազ ետի ատէմին էվլէլ էմրտէ էսամիսինի միւպէյեին օլան տէֆթէրինին թարաֆը տօսթանէմիզէ իթասը միւլթէմէս տիր:

(Իմզա.)

Ա.Լի

*Բարձրագոյն Դրան եւ Ազգային Յանձնաժողով-
ներուն առ Կայսերական Կառավարութիւն մա-
տուցած Յայտագրին օրինակն է:*

Կայսերական Տէրութիւնը ի վաղուց անտի իր
արդարատէր հովանաւորութեան ներքեւ գտնուող զա-
նազան Ազգաց՝ Կրօնից ազատութեան եւ առտնին գոր-
ծոց մատնաւոր Վարչութեան համար առանձնաշնորհու-
թիւններ ու արտօնութիւններ շնորհած է:

Այս արտօնութիւնները թէպէտ եւ ըստ սկզբանց
ամեն ազգաց համար միօրինակ բայց միանգամայն ա-
մեն մէկուն կրօնական սեպհական կանոնաց եւ սովո-
րութեանց համեմատ տնօրինուած ըլլալով, իւրաքան-
չիւր Ազգ զանոնք իր բնիկ սովորութեանց եւ ընթացից
համեմատ 'ի գործ դնելով վայելած է:

Հայոց ազգը՝ միւս ազգաց պէս մինչեւ ցայսօր
Պատրիարք մը ունեցած է, որ Տէրութեան կողմէն իբր
Նախագահ Պատրիարքական Վարչութեան ճանչցուած
է, եւ Ներկայացուցիչ Ազգին ու Միջնորդ գործադրու-
թեան Կայսերական հրամանաց. եւ որ 'ի վաղուց անտի
հասարակօրէն Եկեղեցական դասէն ընտրուած է, Ազգին
զանազան կարգի անհատներէն բաղկացեալ Ընդհանուր
Ժողովի մը ձեռօք:

Պատրիարքը իր պաշտօնին մէջ՝ որ է Ազգին նա-
խագահել եւ անոր օգտիցը հսկել, Ազգին՝ Ընդհանուր
Ժողովոյ միջնորդութեամբ ունեցած ազդեցութենէն ու
վերատեսչութենէն քնաւ մէկ ժամանակ ազատ եղած
չէ. եւ ասոր ապացոյցն է, Պատրիարքին ամեն ժամա-
նակ Ընդհանուր Ժողով հրաւիրելն ու գումարելը, եւ
կամ ըստ պահանջման գործոց կամ Բարձրագոյն Դրան

Պապը Ալիտէ Թէշքիլ օլընան մուխթէլիթ Գօմի-
սիօն իլէ Միլլէթ Թարաֆընտան ինթիսապ
օլընան Գօմիսիօնըն Պապը Ալիյէ Թագտիմ՝ իթ-
միշ օլտըզլարը մազպաթանըն սուրէթի տիր:

Սալթանաթը սէնիյէնին զիհրի ճէնահը մնատէլէ-
թինտէ պուլընան ճէմաաթը միւխթէլիֆէյէ՝ ալին վէ
մէզհէպլէրինին սէրպէսթիի իճրասընա, վէ մէսալիհի
մախսուսէլէրի իտարէսինէ տաիը, մին էլ զատիմ իհ-
սան պուլուրմըշ օլտըզը մնաֆիյաթ վէ իմթիյազաթ՝
ճէմաաթը մէզքիուրէնին ումուրը ըուհանիյէլէրինճէ
ճարի օլան ուսուլ վէ ատաթը մախսուսէլէրինէ մու-
թապըզ վէ էսասէն ճիւմլէսի հապընտա եէքսան օլտը-
զընտան, հէր պիր ճէմաաթտա քէնտի ատաթը մէ-
րիյէսինէ Թաթպիզան իճրա օլընա կէլմիշ, վէ էրմէնի
միլլէթինին տաիի միլէլի սանրէ միսիլու, շիմտիյէ
զատար էքսէրիյա էհլի քիլիսատէն օլարազ Թարաֆը
տէվլէթի Ալիյէտէն իտարէի պատրիգիյէնին ըէիսի
վէ միլլէթին վէքիլի վէ Տէվլէթի Ալիյէնին վասըթանի
թէնֆիզի ահքեամը մագամընտա իթիպար պուլըլուան
պիր Պատրիքի պուլընմըշ օլմազլէ, Պատրիգի մուճա-
իլէյհ էօթէտէն պէրու միլլէթին սուսուֆը միւխթէլի-
ֆէսինտէն միւրէքքէպ պիր մէճլիս մարիֆէթիյլէ միւ-
լէթճէ ինթիսապ օլընարազ, միլլէթէ ըրիյաոթ իթմէք
վէ մէնաֆիի միլլիյէյի կէօզէթմէք մէմուրիյէթինին
իֆասընտա ումում միլլէթին, մէճլիսի մէզքիուր վա-
սըթասը իլէ, ճարի օլան նուֆուզ վէ նէզարէթինտէն
հիշ պիր զէմանտէ պիւթիւն պիւթիւն գուրթըլամայուպ,
պուհնա՝ Պատրիգի մուճայիլէյհին՝ մէճլիսի մէզքիուրը
հէր վազթ ճէմ՝ վէ տանվէթ իթտիյի, վէ մուզթէզանի
մասլահաթտէն օլարազ վէ եախուտ Պապը Ալինին է-

քացորոշ մէկ հրամանին վրայ կարևոր խնդրոյ մը ծագած ատենը՝ Ընդհանուր ժողովոյ դիմելն ու անոր որոշումը խնդրելը:

Հայոց Ազգը՝ ասկէ քսան տարւոյ չափ յառաջ՝ կայսերական Տէրութենէն խնդրեց որ Պատրիարքարանի մէջ Պատրիարքին նախագահութեամբը երկու ժողով հաստատուին. մէկը Կրօնական, միւսը Քաղաքական գործոց համար. որպէս զի Պատրիարքին պաշտօնատարութեանը գործակից և օգնական ըլլան, և Ազգին՝ թէ՛ ըստ քաղաքականի և թէ՛ ըստ Կրօնականի՝ վաղեմի կանոններէն և սովորութիւններէն՝ որ և է խոտորմանց առաջըր առնուի:

Երբ այս ժողովները հաստատուեցան, ազգային մանրամասն գործոց տնտեսութեան համար ալ՝ քանի մը Խորհուրդներ հաստատել հարկ եղաւ:

Բայց որովհետեւ Ազգային պաշտօնատեարց ամեն մէկուն իշխանութիւնը և պարտաւորութիւնները որոշաբար սահմանուած չէին, յայտնի էր որ Ազգին վիճակը բարեկարգելու մասին եղած այս ջանքերը, Ազգային Վարչութեան զանազան մասանց մէջ, նաեւ յիշեալ Վարչութեան և Ազգին մէջ՝ անպակաս պառակտումներ ծագելուն առիթ պիտի տային. և աս ալ ամեն կողման վերաբերեալ իրաւանց գործադրութեան մասին շատ մը անկարգութիւններ, և Ազգային Վարչութեան մէջ ալ շփոթութիւն և խռովութիւն պիտի պատճառէր:

Ահա այս շփոթութեանց և երկպառակութեանց պատճառները վերցընելու, և ամեն կողման պահանջմանց ֆնասակարութիւնը բառնալու նպատակաւ, Կայսերական Տէրութիւնը իր բոլոր հպատակաց վրայ ունեցած հայրական խնամօքը՝ Ազգիս մէջէն խառն Գանձաժողով մը կազմել հարկաւոր դատեց, որպէս զի Հայոց Ազգին Կրօնական և Քաղաքական բնիկ սո-

վամիրի սարհնասընա մէպնի՝ հալլ ու թէսվիյէսի լազըմ կէլէն պիր մէսէլէի մուհիմմէ ղուհուրա կէլտիքճէ՝ Պատրիգին մէճլիսի մէզքիուրէ միւրաճաաթ էյլէտիյի խուսուսարը տէլալէթ իտէր:

Էրմէնի միլլէթի՝ պուհտան թագրիպէն հիկիրմի սէնէ մուգատտէմ, Պատրիգի մումանիլէյի մայթիւնէ մէմուրիյէթի իֆասընտա մէտարը մուսվէնէթ օլմագ, վէ բուհանի վէ ճիսմանիճէ ճարի օլան ուսդւլ վէ աւտաթը գատիսէտէն հէր կէօնէ մուպաէտաթըն էօնիւ ալընմագ իւղրէ, պիրի ումուրը բուհանիյէ, վէ տիկէրի ումուրը ճիսմանիյէ իչուն իքի մէճլիս թայինիւնի Տէվլէթի Ալիյէտէն իսթիտա էյլէմիշ. վէ պու մէճլիսլէրին իհտասը, մէսալիհի միւթէֆէրիանըն բույլէթի զըմնընտա, պաղըր գօմիսիօնլար թէսիսինի իսթիլգամ իթմիշ իսէտէ, միլլէթին իսլահը ահվալիսն տահիր վուգու պուլան իշպու թէմայիւլաթըն, Միլլէթ մէմուրլէրէնին իգթիոտար ու վէգանիֆի մախսուսէլէրի թային օլընմատըրը հալտէ, կէրէք Միլլէթ Իտարէսինին գըթաթը մուլթէլիֆէսի պէյնինտէ, վէ կէրէք պու Իտարէ իլէ Միլլէթ արասընտա իգաի միւնազաաթտէն խալի օլմայաճաղը, վէ պուընն իսէ հէր թարաֆա իտ օլան հուգուգըն իճրասընտա պիր թագըմ նիգամսըղլըզլար իլէ Իտարէճէ իսթիլալ վէ իղթիշաշը միւսթէլգիմ օլաճաղը տէրքեար օլուպ, իշթէ շու էսպապը իսթիլաֆ վէ միւնազաանըն մէնի գուհուրիլլէ հէր թարաֆ իտտիալարընն տէֆի մազարըրաթը մագսատընա մէպնի, Տէվլէթի Ալիյէ քեաֆիէի սուհուֆը թէպասսը հագընտա պիտրբիյլ պույուրտըրը հիմէմի միւշֆիգանէսի մուգթէզասընճա, Միլլէթին ատաթը մէրիէյի բուհանիյէ վէ ճիսմանիյէսինէ վէ հէմտէ գատիմտէն պէրու Միլլէթճէ ճարի օլան ուսուլէ մութապըզ պիր նիգամսամէ գալէմէ ալընմագ իւղրէ մուլթէլիթ պիր գօմիսիօն թայինիւնի լազըմէտէն ատտ էյլէմիշ տիր: Պինան ալէյհ Տէվլէթի Ալիյէյէ լիճլիթթաստ

վորութեանց, նաեւ ի վաղուց անտի ընդունուած ընթացքին համաձայն Սահմանադրութիւն մը պատրաստուի:

Արդ՝ խառն Յանձնաժողովը պատշաճ կը դատէ որ վաւերացման համար Բարձրագոյն Դրան մատուցուած Սահմանադրութեան ուրուագծին համեմատ՝

Ա. Պատրիարքին՝ ի մէջ Տէրութեան և Ազգին միջնորդ ըլլալու պաշտօնը ըստ առաջին դրութեան մնայ:

Բ. Ընդհանուր ժողովոյ կազմութիւնը առաջինէն աւելի կանոնաւոր կերպիւ նորոգուի: Եւ Ազգային երեսփոխանները Խնամքներէն ընտրուելու տեղ (ըստ որում Խնամքներուն վիճակը նոյնը չէ ինչ որ առաջ էր), Յունաց Ազգին մէջ գործադրուած եղանակէն գուցէ աւելի կանոնաւոր և օրինաւոր կերպով՝ Եկեղեցեաց ժողովուրդներէն (այսինքն Թաղերէն) ընտրուին:

Եւ որովհետեւ դուքսերը բնակող Հայ ժողովուրդները իրաւամբ կը գանգատին թէ՛ Պատրիարքարանի որոշումներուն խորհրդակցութենէն և մասնակցութենէն բոլորովին զուրկ են. երեսփոխաններուն մէկ մասը գաւառներուն կողմէն ընտրուին. և Կոստանդնուպօլսոյ Թաղերուն երեսփոխանաց վրայ աւելցուին: Եւ ժողովոյն Կրօնական մասը այսինքն անդամոց քսանը՝ Կոստանդնուպօլիս գտնուող Եկեղեցականներուն կողմէն ընտրուին. որով ընդհանուր ժողովոյ անդամոց թիւը ընդ ամենը հարիւր քառասունի կամփոփուի:

Ասոնց պաշտօնը տասն տարի տեւէ. և ամեն տարի տասներորդ մասը փոխուելով նորէն ընտրութիւն ըլլայ:

Ընդհանուր ժողովը անուանէ թէ՛ Պատրիարք և թէ՛ անոր նախագահութեամբը գործող Ազգային երկուց ժողովոց անդամները. և անոնց գործողութեանց վերատեսչութիւն ընէ:

Գ. Կրօնական գործոց տեսչութիւնը՝ Կրօնական

գըլընմըջ օլան նիզամնամէ լայիհասը մուճէպինճէ Պատ-
րիգին Տէվլէթի Ալիյէ իլէ Միլլէթ պէյնինտէ վասըթա
օլմագ հայսիյէթի սապըզը վէճհլէ իպգա օլընուպ, Մէճ-
լիսի Ումումինին թէշթիլի տախի էվլէլթի հալինին
տահա պիր մունթագամ սուրէթտէ թէճտիտինտէն ի-
պարէթ օլտըղը միսիլու, Միլլէթ վէթիլլէրինին տախի՝
էսնաֆըն անվալը սապըգալարընտա վուզու պուլմուշ
օլան թէպէտտիլ վէ թաղայիւրէ մէպնի, էսնաֆճա
ինթիխապ օլընաճագ եէրտէ, Բում միլլէթինտէ իճրա
օլընան սուրէթտէն պէլթի տահա զիյատէ նիզամ վէ
մէշըուիյէթէ մուվաֆըթ օլարագ, Քիլիսա ճէմաաթ-
լարը թարաֆընտան թանյին վէ ինթիխապ օլընմալարը:

Վէ թաշրա ճէմաաթլարընըն, Պատրիգհանէ միւզա-
քէրաթընտա մէտիւէլ վէ միւշարէքէթտէն քեամիլէն
մահրում օլտըզլարընտան պահսլէ, վուզուա կէլէն հագ-
լու շիքեայէթլէրինէ մէպնի՝ թաշրալարտա տախի պիր
մըզտար վէթիլլէր ինթիխապիյլէ Տէրի Սաատէթ ճէ-
մաաթլարը վէթիլլէրինէ իլավէ գըլընմասը, վէ Մէճլի-
սի Ումումի ազասընըն գըսմը բուհանիսի, եանի եիկիր-
մի նէֆէրի, Տէրի Սաատէթտէ պուլընան էհլի քիլիսա
թարաֆընտան ինթիխապ օլընմագ իւզըն, եիւզգըրզ
նէֆէրէ թէնզիլ օլընուպ, միւտտէթի մէմուրիյէթլէրի
օն սէնէ միւմթէտ օլարագ, հէր սէնէ պիր իւշրինին
թէպտիլէն ինթիխապ օլընմասը:

Վէ Մէճլիսի Ումումինին կէրէք Պատրիգի վէ
կէրէք մաայէթինտէ պուլընաճագ իքի Մէճլիսին ազա-
սընը թային իլէ, պուշլարըն մուամէլաթը վագըալա-
րընա նէզարէթ էյլէմէսի:

Վէ մէվատտը ճիսմանիյէ բույէթինին՝ Մէճլիսի

ժողովոյն, քաղաքական գործոց տեսչութիւնը՝ Քաղաքական ժողովոյն, և խառն գործոց տեսչութիւնն ալ՝ յիշեալ երկու ժողովներուն մէկտեղ դալովը կազմուած Խառն ժողովոյն վերաբերեալ ըլլայ:

Դ. Կրօնական և Քաղաքական ժողովները իրենց ձեռնհասութեան շրջանակին մէջ գտնուած թէ՛ Եկեղեցեաց ժողովուրդներուն (թաղականներուն) և թէ՛ Եկեղեցեաց, դպրատանց, հիւանդանոցաց, վանօրէից և ասոնց նման ուրիշ տեղեաց ազգային գործերուն ամենն ալ Տեսուչ և Թաղական խորհուրդներու միջնորդութեամբ տնօրինեն:

Ե. Վարչութեան կեդրոնը Ազգային Պատրիարքարանն ըլլայ:

Պատրիարքը՝ իբրեւ պաշտօնական Գլուխ Պատրիարքարանի՝ թէ՛ Ընդհանուր ժողովոյն և թէ՛ Ազգային կրկին ժողովներուն նախագահութիւն ընէ. և Ազգին ուղղակի կամ անուղղակի վերաբերեալ ամեն գործերը տնօրինէ ընդ վերատեսչութեամբ Ընդհանուր ժողովոյ:

Զ. Գաւառական ժողովրդոց Վարչութիւնը Կեդրոնական Վարչութեան հետ կապուած ըլլայ: Եւ գաւառներուն մէջ Առաջնորդները նախագահութիւն ընեն տեղական ժողովներուն, որոնք պիտի կարգադրուին ըստ տրամադրութեանց Կոստանդնուպօլսոյ ժողովոց, և նոյն (տեղական) ժողովոց գործերն ալ տնօրինեն:

Զ. Գաւառական ժողովները՝ կեդրոնական Վարչութեան, և սոյն Վարչութեան Խորհուրդներուն ամեն մէկը՝ որ ժողովոյ վերաբերի՝ նոյն ժողովոյն. և Ազգային ժողովները՝ Ընդհանուր ժողովոյն. և Պատրիարքը մէկ կողմէն Կայսերական Տէրութեան, և միւս կողմէն (Ընդհանուր ժողովոյ միջնորդութեամբ) Ազգին պատասխանատու ըլլան:

Ը. Եւ որովհետեւ Կայսերական Տէրութիւնը Հայոց Ազգին համար տալու հրամաններուն գործադրութեան

ճիսմանիյէ, վէ մէվատտը ըուհանիյէնին՝ Մէճլիսի ըուհանիյէ, վէ մէվատտը մուխթէլիթէնին տախի՝ մէզքիուր իքի մէճլիսին իճթիմաիյլէ թէշէքքիւլ իտէն Մէճլիսի Մուխթէլիթէ աիտ օլմասը:

Վէ Մէճլիսէնի մէզքիուրէնին հէր պիրի քէնտու տաիրէի իգթիտարը տախիլինտէ օլարագ, կէրէք քիլիսա ճէմասթլարընտա վէ կէրէք քիլիսա վէ մէքթէպ, վէ խասթախանէ վէ մանասթըրլար միսիլլու սահր մահալլէրտէ միլլէթճէ զուհուր իտէն քեսֆֆէի մէսալիհի գօմիսիօնլար վէ քիլիսա ճէմիյէթլէրի վասըթասիլլէ իտարէ իթմէլէրի:

Վէ մէրքէզի իտարէ Պատրիզխանէ օլուպ, Պատրիզին տախի՝ Պատրիզխանէնին ըէիսի ըէսմիսի մագամտա պուլլնարագ կէրէք Մէճլիսի Ումուռիյէ վէ կէրէք մայէթինտէ օլան մէճլիսլէրէ իճրաի ըիյասէթլէ, աօղըրտան տօղըրյա վէ եախուտ պիլվասըթա միլլէթէ միւթնալլիզ քեսֆֆէի մէսալիհի Մէճլիսի Ումուռիյէնին թահթը նէզարէթինտէ օլարագ ըույէթ էլլէմէսի, վէ թաշրա ճէմասթլարընըն իտարէսի՝ մէրքէզի մէզքիուրէ մէրպուլթ օլուպ, էյալաթտէ մարխասալարըն՝ Տէրի Սնատէթ մէճլիսլէրինին էսասը իւզէրինէ թանզիմ օլլընաճագ օլան մահալլի մէճլիսլէրինէ ըիյասէթ, վէ օլ մէճլիսլէրին մէսալիհինի ըույէթ իթմէլէրի:

Վէ թաշրա մէճլիսլէրինին՝ իտարէի մէրքէզիյէտէն, վէ իշպու իտարէ Գօմիսիօնլարընտան հէր պիրինին՝ աիտ օլտըղը մէճլիստէն, վէ Պատրիզին տախի՝ պիր թարաֆտան Տէվլէթի Ալիյէտէն վէ տիկէր թարաֆտան Մէճլիսի Ումուռի վասըթասըլլէ Միլլէթտէն մէսուլ օլմալարը, վէ Տէվլէթի Ալիյէնին Միլլէթ հազզընտա սատըր օլան ահքեամըն թէնֆիզի զըմնընտա վասըթաի թապիիյէ վէ Միլլէթ իտարէսինին ըէիսի ատտ օլլընան Պատրիզէ խիթապ իլէ սիւալ պույուրաճաղը մէվատտ:

քնական միջնորդ և Ազգային Վարչութեան գլուխ Պատ-
րիարքը կը ճանչնայ և անոր կողմէ իր հարցումները.
եթէ Տէրութիւնը Պատրիարքին հրամայէ որ հարցուցած
խնդրոյն վրայ իր (աշխինքն Պատրիարքին) կարծիքը
յայտնէ, Պատրիարքը իր նախագահութեամբը գործող
ժողովներուն որոշման համամատ շարժի: Իսկ եթէ Ազգին
կարծիքն անելով Տէրութեան հաղորդել հրամայէ, այն
ժամանակ Պատրիարքը Ընդհանուր ժողով հրաւիրէ և այն
ժողովոյն վերջնական որոշումները յայտնէ Տէրութեան:

Թ. Ազգային Վարչութիւնը երեք տեսակ պար-
տաւորութիւն ունի. որոց առաջինն է առ Կայսերա-
կան Տէրութիւն. այս է՝ Ազգը կատարելապէս հաւա-
տարիմ հպատակութեան մէջ պահել, և Ազգին թէ
ընդհանրապէս և թէ ի մասնաւորի ամեն մէկ անհատ-
նիւրուն իրաւանց և արտօնութեանց՝ Տէրութեան կող-
մէն պահպանութիւնը ապահովցընել: Երկրորդն է առ
Ազգն. որ է ճշմարտապէս գթութեամբ և հայրաբար
վարուիլ: Եւ երրորդն է առ Աթոռն էջմիածնի. այն է՝
Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Կրօնական կանոնաց և օրի-
նաց համեմատ վարուիլ:

Ահա ասոնք են Սահմանադրութեան այն կէտերը
զոր Խառն Յանձնաժողովը պատշաճ կը դատէ. և զոր
կը հաստատէ միւս Յանձնաժողովը, որ Զեր Վսեմու-
թեան հրամանին համեմատ՝ ի դիմաց Ազգին Սահմա-
նադրութեան վրայ իւր զիտողութիւնները Բարձրա-
գոյն Իրան Ներկայացնելու համար կազմուեցաւ:

Ի Կ. Պօլիս 16 Փետրվար 1862:

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

Անդամք Բարձրագոյն Դրան Յանձնաժողովոյ

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԻԿՈՄԻԴԻՈՅ

(Տեղապահ Պատրիարքական Աթոռոյ Կոստանդնուպօլսոյ)

ՅՕՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԿԱՊՈԻՏԻԿԵԱՆ

ՅՕՀԱՆՆԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅ ՓԱՓԱՋԵԱՆ

(Իսկիւտար Ս. Խաչ եկեղեցւոյ)

ՅՕՀԱՆՆԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅ ՀԻՒՆՔԵԱՐՊԵՅԵՆՏԵԱՆ

(Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ ի Պալատ)

ԳԷՈՐԳ ԵՐԱՄԵԱՆ

ՅՕՀԱՆՆԷՍ ՏԱՏԵԱՆ

ՍԵՐՈՎԲԷ ՎԻՉԷՆԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱԹՕՆ

ՅԱԿՈԲ ՄՈՒՊԱՀԵԱՃԵԱՆ

ՅԱԿՈԲԻԿ ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ

ՅՕՀԱՆՆԷՍ ԵՂԻԱՋԱՐԵԱՆ

ԳԱՍՊԱՐ ԿԻՒՄԻՒՇԱԺ

Անդամք Ազգային Յանձնաժողովոյ

ԱՂԱԹՕՆԵԱՆ ՄԿՐՏԻԶ

ՄԻՆԱՍԵԱՆ ՄԻՆԱՍ

ԱՍԼԱՆԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆ

ԲՈՒՄԻՆԵԱՆ

ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ՄԱՆՈՒԿ

ՄԻՐԷՆԵԱՆ ՅՕՀԱՆՆԷՍ

ՕՏԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ

հազգընտա եա ըէյինի պէյան էյլէմէկէ Պատրիգի տան-
վէթ պուլուրաճաղընտան, պու թագաւորճէ Պատրիգին
մայէթինտէ պուլընան մէճլիսլէրին գարարընա թաթ-
պիգան հարէքէթ էյլէմէսի, վէ հալսուտ Միլլէթին
ըէյինի թահսիլ իլէ ճանիպի Տէվլէթէ թէպլիղ իթմէսի
էմը ու թէնպիհ պուլըլաճաղընտան՝ պու հալտէ տա-
խի Պատրիգին Մէճլիսի Ումումիյի տանվէթլէ պու մէճ-
լիսին նէթիճէի միւզաքէրաթընը արդ ու պէյան էյլէ-
մէսի:

Վէ Իտարէի մէղքիուրէնին իւշ նէվ վէզանֆի
օլուպ, Տէվլէթճէ օլան վաղիֆէսի՝ Միլլէթի Տէվլէթի
Ալիյէյէ քէմալի սըտգ վէ իթնաթ հալինտէ թութմագ,
վէ Միլլէթին վէ կէրէք էֆրատընըն հուզուզ վէ իմթի-
յազաթընըն ճանիպի Տէվլէթտէն վըգաշէսի մատտէսինի
թէմին իթմէք, վէ Միլլէթճէ օլան վաղիֆէսի՝ հագի-
գաթէն պիր սուրէթի միւշֆիգանէտէ հարէքէթ էյլէմէք,
վէ էջմիաճին մագամը հազգընտա օլան վաղիֆէսի տա-
խի՝ էրմէնի Քիլիսասը ուսուլ վէ ատաթըրուհանիյէսինէ
թէվֆիգան տավրանմագտան իպարէթ օլմասը խուսուս-
լարը Գոմիսիօնը մէղքիուր թարաֆընտան թէնսիպ, վէ
էմրի Ալիյէրի իւզրէ՝ Միլլէթ թարաֆընտան իշ պու
նիգամսամէ հազգընտա միւթնալարընը Պապը Ալիյէ
թագաւոր իթմէք իւզրէ թէշքիլ վէ ինթիխապ օլընան
Գոմիսիօն թարաֆընտան թաստիգ գըլընմըշ օլմաղլէ,
օլ պապտէ վէ հէր հալտէ էմրու ֆէրման հազրէթի
մէնլէհուլ էմրին տիր:

Ֆի 29 Շապան 1278

Ի Մ Զ Ա Ն Ա Ր

Պապը Ալի Գոմիսիօնը Ազապը

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԻԿՈՄԻԴԻՈՅ

(Տեղապահ Պատրիարքական Աթոռոյ Կոստանդնուպօլսոյ)

ՅՕՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԿԱՊՈՒՏԻԿԵԱՆ

ՅՕՀԱՆՆԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅ ՓԱՓԱՋԵԱՆ

(Իւսկիւտար Ս. Ոսպ եկեղեցւոյ)

ՅՕՀԱՆՆԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅ ՀԻՒՆՔԵԱՐՊԷՅԷՆՏԵԱՆ

(Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ ի Պալատ)

ԳԵՈՐԳ ԵՐԱՄԵԱՆ

ՅՕՀԱՆՆԷՍ ՏԱՏԵԱՆ

ՍԵՐՈՎՔԷ ՎԻՉԷՆԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱԹՕՆ

ՅԱԿՈԲ ՄՈՒՊԱՆԵԱՃԵԱՆ

ՅԱԿՈԲԻԿ ՆՈՐԱՏՈՒԿԵԱՆ

ՅՕՀԱՆՆԷՍ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ

ԳԱՄՊԱՐ ԿԻՒՄԻԻԾՃԻ

Միլլէթ Թարաֆընտան Միւթէնապ Գոմիսիօնը Ազապը

ԱՂԱԹՕՆԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ

ՄԻՆԱՍԵԱՆ ՄԻՆԱՍ

ԱՍԼԱՆԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆ

ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ՄԱՆՈՒԿ

ՍԻՐԻԷՆԵԱՆ ՅՕՀԱՆՆԷՍ

ՕՏԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ

ՕՐԻՆԱԿ ՀՐԱՄԱՆԱԳՐԻ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴՐԱՆ

Առ խոհեմագարդ Տեղապահ Պատրիարքի Հայոց.

Հայոց Պատրիարքարանի վիճակին և Վարչութեան քարեկարգութեանը վրայօք, ասկէ առաջ Բարձրագոյն Դուռը կազմուած Յանձնաժողովին պրի առած Սահմանադրութիւնը՝ լոկ աշխարհական գործոց վերաբերեալ քանի մը կէտերը սրբապրութենէն հտքը, Վեհափառ Արքային մատուցուեցաւ. և Նորին Կայսերական Վեհափառութեան կողմէն ընդունուելով, պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ Կանոն բռնուիլը Ձեր Սրբազնութեան յանձնելու Արքունի հրամանը շնորհուեցաւ:

Ուստի յիշեալ Սահմանադրութիւնը ներփակեալ առ Ձեզ ուղարկելով՝ կը պատուիրեմք որ պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ անթերի գործադրութեանը հսկելով, ըստ Բարձրագոյն կամաց Օգոստոսփառ Կայսեր՝ ինչ որ պարտ ու պատշաճ է ի գործ դնելու հոգ ասանիք:

17 Մարտ 1863:

ՍՈՒՐԵԹԻ ՊՈՒՅՐԸԼԹԸՐԻ ԱԼԻ

Էրմէնի Պատրիգի Գաիմաղամը Տիրայեթլու էֆէնտի.

Էրմէնի Պատրիգխանէսինին իսլահը ահվալ վէ
իտարէսինէ տաիր օլարագ, մուգգատտէմա Պապը Ա-
լիտէ թէշքիլ օլընան գօմիսիօնըն գալէմէ ալտըղը նի-
զամնամէնին սըրֆ ումուրը տիւնհէվիյէտէն օլան պա-
ղը մահալլէրի թասհիհ օլընտըգտան սօնրա, հուզուրը
մաալի մէվֆուրը հազրէթի Փատիշահիյէ լէտ'էլ'արզ,
նէղտի Ալիի ճէնապը Փատիշահիտէ բէհինի գապուլ
օլմասըյլէ՝ մէվատտը միւնտէրիճէսինին պատէզին նի-
զամ իթթիխագ օլընմասը խուսուսընըն թարաֆը Տօս-
թանէլէրինէ հավալէսինէ էմր ու ֆէրմանը Հիւմայունը
հազրէթի Միւլիուլփահանէ միւթաալլիգ վէ շէրէֆսու-
տուր պույրուլմըշ, վէ մէզքիուր նիզամնամէ լէֆֆէն
կէօնտէրիւմիշ օլմաղլա, պէր մանթուզը իրատէի սէ-
նիյէի ճէնապը Փատիշահի նիզամնամէի մէզքիուրըն
հավի օլտուղը մէվատտըն պատէմա տէսթուր ուլ ամէլ
թութըլարագ, մուգթագիյաթընըն իֆասընա հիւմէթ
էյլէյէլէր տէյու:

Ֆի 9 Շէվվալ 1279:

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Օսմանեան Տէրութեան իր Մահմէտական չեղող հպատակներուն շնորհած արտօնութիւնները՝ հաւասար են ըստ սկզբանց ամենուն համար. բայց անոնց գործադրութեանը եղանակը՝ իւրաքանչիւր Ազգի մէջ ըստ պահանջման սեպհական սովորութեանց իւրեանց, մասնաւոր կերպով տնօրինուած է:

Հայոց Պատրիարքը գլուխ է իր Ազգին. և մասնաւոր պարագաներու մէջ՝ Տէրութեան հրամանաց գործադրութեան միջնորդ: Սակայն Պատրիարքարանի մէջ կրօնական գործոց համար՝ կրօնական ժողով մը, և քաղաքական գործոց համար՝ Քաղաքական ժողով մը կան հաստատուած: Այս երկու ժողովները ի պահանջել հարկին միանալով՝ խառն ժողով կը կազմեն: Թէ Պատրիարքը և թէ այս երկու ժողովոց անդամները՝ Ազգին պատուաւոր անձանցմէ բաղկացեալ մէկ Ընդհանուր ժողովոյ մէջ կընտրուին:

Որովհետեւ յիշեալ ժողովներուն պաշտօնն ու պարտաւորութիւնքը, և կազմութեան եղանակը բաւական կանոններով սահմանուած չեն. և այս պատճառաւ զանազան անտեղութիւններ, և մասնաւորապէս Ընդհանուր ժողով կազմելու մասին տեսակ տեսակ դժուարութիւններ տեսնուած են:

Որովհետեւ բարեկարգութեանց վերաբերեալ կայսերական հրովարտակին*) համեմատ՝ իւրաքանչիւր

*) Խաթթի Հիւմայուն, 6/18 Փետրվար 1856.

Մ ՈՒԳԱՏՏԻՄ Է

Տէվլէթի Աւիյէնին թէպահի զայրը Միւսլիմէսի հազգընտա իհսան պուլուրմըշ օլտըզը իմթիյազաթ՝ էսասէն ճիւմլէսի հազգընտա միւսաւաթ իւզըէ իսէտէ, հէր միլլէթտէ պուշըն սուվէրի իճըաիյէսի ուսուլ վէ աստաթը մախսուսէլէրի իգթիզասընճա, պիր շէթլի մախսուստէ պուլընմըշ տըր:

Էրմէնի Պատրիգի՝ միլլէթինին ըէիսի, վէ անվալը մախսուսէտէ Տէվլէթի Աւիյէնին վասըթաի թէնֆիզի անքեամը օլուպ, անճազ Պատրիզխանէտէ ումուրը բուհանիյէ իչուն պիր մէճլիսի բուհանի, վէ ումուրը ճիւմանիյէ իչուն պիր մէճլիսի ճիւմանի վար տըր: Վէ լէտ էլ իգթիզա պու իքի մէճլիս պիրլէշէրէք մէճլիսի մուխթէլիթ ագտ օլընուր: Կէրէք Պատրիգ վէ կէրէք պու մէճլիսլէր անգասը միւթէյէրանը միլլէթտէն միւրէքքէպ պիր մէճլիսի ումումիտէ ինթիխապ գըլընուր:

Պու մէճլիսլէրին վէզաիֆի վէ սուվէրի թէշթիլի հազգընտա նիզամաթը քեաֆիյէ օլմատըղընտան տիւրլի ույդունսըզլըզլար գուհուրա կէլուպ, ալէլ խուսուս մէճլիսի ումումինին թէշթիլինտէ էնվաի միւշթիլաթ կէօրիւլտիկինէ, վէ ըսլահաթ ֆէրմանը Աւիսի*) չիւք մինճէ, հէր ճէմասաթըն պիր միհլի մուայնէն իչէնտէ, իմթիյազաթ վէ մասաֆիյաթը հազըրէլէրինին մուայնէնէսինէ իպթիտար իլէ, վազթըն վէ ասարը մէտէնիյէթ

*) Խաթթի չիւմայուն. Էվաիլի ճէմազիւլ ախը 1272

Հասարակութիւն իր ունեցած արտօնութիւններն ու առանձնաշնորհութիւնները՝ որոշեալ ժամանակի մէջ քննելով, և ժամանակին բերմանցը և քաղաքակրթութեան արդեանցն ու արդի լուսաւորեալ վիճակին պահանջած բարեկարգութիւնները խորհրդածութեամբ որոշելով, Բարձրագոյն Դրան ներկայացընելու պարտաւորուած է:

Որովհետեւ ամեն մէկ Ազգին կրօնական Գլուխներուն շնորհուած իշխանութիւնն ու կարողութիւնը, իւրաքանչիւր Հասարակութեան ապահովուած նոր վիճակին ու դրութեան համաձայնեցնել պէտք է:

Ուստի Հայոց Ազգէն քանի մը պատուաւոր անձինքէ Յանձնաժողով մը կազմուեցաւ, որ Ազգին համար պատրաստեց սա հետեւեալ Սահմանադրութիւնը:

վէ մանուած թը միւրթէսէպէնին իճապ իթտիրտիկի
ըսլահաթը պիլ միւզաքէրէ արզ էյլէմէլէրի, վէ ըու է-
սաի ըուհանիյէյէ իթա պույրուլմը՝ օլան ըուխսաթ
վէ իգթիտարըն իշպու ճէմաաթլարա թէմին օլընմը
օլան հալ վէ մէվգիի ճէտիտ իլէ՝ թէվֆիզ օլընմասը
լազըմ կէտիկինէ մէպնի, էրմէնի միլլէթի միւթէպէ-
րանընտան միւրէքքէպ պիր գօմիսիօն թէշքիլիլէ, էր-
մէնի միլլէթի հազզընտա թէրթիպ օլընաննիզամնամէ
լաիհասը տըր:

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Ո Ց

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔ

Ա.

Ազգին ամեն մէկ անհատը առ Ազգը պարտաւորութիւններ ունի. Ազգն ալ իր կողմէն առ ազգային ամեն մէկ անհատ պարտաւորութիւններ ունի. դարձեալ ամեն մէկ անհատ իրաւունքներ ունի Ազգէն եւ Ազգն անհատներէն:

Ուստի Ազգն ու ազգայինք փոխադարձ պարտեօք կապուած են իրարու հետ. անանկ որ մէկին պարտաւորութիւնք միւսին իրաւունքն են:

Բ.

Ազգայնոց պարտականութիւնն է՝ Ազգին պիտոյիցը պահանջած ծախքերուն մասնակից ըլլալ իւրաքանչիւր իր կարողութեան ջափովը. Ազգին խնդրած ծառայութեանցը յօժարակամ յանձնառու ըլլալ, եւ անոր ըրած տնօրէնութեանցը սիրով հնազանդիլ:

Ազգայնոց այս պարտաւորութիւնքը Ազգին իրաւունքն են:

Ն Ի Զ Ա Մ Ն Ա Մ Է Ի

ՄԻԼԼԵԹԻ

Է Բ Մ Է Ն Ի Ե Ա Ն

—
ՄԷՊԱՏԻ ԷՍԱՍԻՑԷ

ՊԷՆՏԻ ԷՎՎԷԼ

Էֆրատը Միլլերտեն հեր պիրի Միլլերէ վէ Միլլեր-
քին տախի օլ Էֆրատըն հեր պերինէ վաճիպարը զիմմե-
քի օլտըղը միսիլու, Էֆրատը մերգումէտեն հեր պիրին-
տէ հուգուզը վար տըր. պինաէն ալէյն՝ կերէք միլլէք վէ
կերէք Էֆրատը միլլէք վաճիպարը միւշարէքէ իլէ Էէք-
տիկերինէ մերպուք օլժաղէ, պիրինին վաճիպարը զիմ-
մէքի տիկերինէն հուգուզը, Էանի միլլէքին վաճիպարը
զիմմէքի Էֆրատը միլլէքին, քեզալիք Էֆրատը մեր-
գումէնին վաճիպարը զիմմէքի՝ միլլէքին հուգուզը տըր.

ՊԷՆՏԻ ՍԱՆԻ

Էֆրատը միլլէքին վաճիպարը զիմմէքի, Էվվէլա հեր
պիրինին՝ իհրիյաճարը միլլիյէնին մեսարիֆի մուգրագի-
յեսինէ ալա գատրիհի հիսսետար օլմասը, սանլա՝ միլ-
լէքին մաթուպարը օլան խըզմէրլէքի հիւսնի բիզասը
իլէ տերեօտէ Էյլէմէսի, սալիսա՝ միլլէքին թետապիրի
մուգարրէքսինէ Էզ ճան ու տիլ իմքիսալ իրմէսի խու-
սուսլարընտան իպարէք օլուպ, Էֆրատը մերգումէնին
իշպու վաճիպարը զիմմէքի միլլէքին հուգուզը տըր.

Գ.

Ազգին պարտականութիւնն է՝ ազգայնոց բարոյական, մտաւորական եւ նիւթական պիտոյիցը հոգ տանիլ. Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդութիւնքը անարատ պահել. մարդկութեան հարկաւոր եղած անհրաժեշտ գիտելեաց ուսումը՝ ամեն աստիճանի թէ մանջ եւ թէ աղջիկ տղայոց հաւասարապէս ծաւալել. ազգային հաստատութիւնքը պայծառ պահել. հասոյթներն օրինաւոր կերպով աւելցնել, եւ ծախքերն իմաստութեամբ տնտեսել. Ազգին ծառայութեանը մշտնջենապէս նուիրեալ անձանց կացութիւնը բարւորել եւ ապագայն անդորրել. կարօտելոց խնամ տանիլ հայրաբար, ազգայնոց մէջ ծագած վեճերն արդարասիրութեամբ խաղաղել, եւ վերջապէս ազգային յառաջադիմութեան անձնանուէր աշխատիլ.

Ազգին այս պարտաւորութիւնքը ազգայնոց իրաւունքն են.

Դ.

Զազգը փոխանորդաբար ներկայացնող, եւ այս փոխադարձ պարտեաց կանոնաւոր կատարմանը տեսուչ ու մատակարար կարգեալ իշխանութիւնը՝ **ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ** կը կոչուի. որում յանձնուած է Օսմանեան Տէրութենէն յատուկ արտօնութեամբ, եւ Սահմանադրութեան միջոցաւ, Թուրքիոյ Հայոց ներքին գործերու տնօրէնութիւնը.

ՊԷՆՏԻ ՍԱՀԻՍ

Միլլերին վաճիպաբը զիմմերի, ելվելա՝ էֆրատը միլլերին ինքիյաճաբը էտեպիյէ վէ ֆէհմիլէ վէ մատտիյէսինէ սարֆը սայ իթմէք, սսնիյա՝ էրմէնի քիլիսասընըն ագայիտ վէ քիվայաբընա լէքէ վէ սէքքէ կէքիրմէմէք, սալիսա հայնաի պէշէրէ միւճէրրէտ լազըմ օլան ֆիւնուն ու մէարիֆին հէր սընֆ էրքէք վէ զըզ ջօճուգլարընա միւսավաթ իւզրէ էօյրէտիրմէք, րապիա՝ քիլիսա վէ խասթալսանէ վէ մէքթէպ վէ կմսալի իմարաթ վէ խայրաբը միլլիյէյի շէն վէ մամուր հալտէ քուքմազ, վէ պուճլարըն վարիտաբընը պէր վէֆզը շէրի արթըրմազ, վէ մէսարիֆինի մագուլ սուրէրլէ քէտպիր վէ քէսվլէ էյլէմէք, խամիսա՝ խատեմաբը միլլիյէյէ տաիմի վէճնլէ մէրպուք օլան էշխասըն հալը հազըրընը ըսլան, վէ հալը միւսթազպէլինի քէմին իրմէք, սստիսա՝ գարուրէրտէ պուլլընան ֆուգարայը միւշֆիգանէ գայըրմազ, սապիա՝ էֆրատը միլլէք պէյնինտէ գուհուր իտէն միւնագաալէրի հազգանիյէրլէ քէսլին իրմէք, վէշասըլ միլլերին իլէրլէմէսինէ ճանսիփարանէ ջալըշմազ խուսուսլարընտան իպարէք օլուպ, միլլերին իշպու վաճիպաբը զիմմէրի էֆրատը միլլերին հուգուզը տըր:

ՊԷՆՏԻ ԲԱՊԻ

Մին քարաֆը միլլէր մուրաիխասիյէրլէ հէյէթը միլլէր մէսապէսինտէ պուլունան, վէ վաճիպաբը միւշարէքէի մէզքիուրէնին պէրմէֆզը ճիզամ իճրա վէ իքմալի խուսուսընա հազըր վէ միւտէպպիր նասպ օլընան հիւքիումէրէ խտարէի միլլիյէ քէսմիլէ օլունուպ, մմալիքի մահրուռէի Շահանէտէ էրմէնի միլլերինին ումուրը տաիիլիյէսինին հիւսնի քէտպիր վէ խտարէսի՝ տէվլէրի Ալիյէ քարաֆըտան մախսուս իմքիյազ վէ ճիզամնամէ ի-

Ե.

Վարչութիւնը՝ ազգային ըլլալու համար, պետք է
ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ըլլայ:

Զ.

Երեսփոխանական Վարչութեան հիմը՝ **ԻՐԱԿԱՆՑ**
ու **ՊԱՐՏԵԱՑ** սկզբունքն է, որ *արդարութեան* սկզբ-
բունք է. իր ոյժը ձայնից բազմութեան մեջ կը կայա-
նայ, որ *օրինաւորութեան* սկզբունքն է:

լէ հիւքիումերը մեզքիւրէ եօճտեսինէ ինայէ վէ քեզմիզ
պույուրըլմըշ տըր:

ԳԷՆՏԻ ԽԱՄԻՍ

Իտարէ՛ միլլէքճէ օլմազ իջիւն՝ ՄՈՒՐԱԽԽԱՍԻՅԷԹ
ուսուլի իւզրէ օլմասը լազըմ կէլուր:

ԳԷՆՏԻ ՍԱՏԻՍ

Մուրախսասիյէք ուսուլի իւզրէ քեշքիլ օլընան ի-
տարէի միլլիյէնին հասսը՝ մեպատրի վաճիպաք վէ հու-
գուզ տըր քի, մեպատրի հաշգանիյէք օլուպ, գուվլէքի
էքսերիյէքի՛արատէ գարարկիր օլուր, վէ պու տախի մե-
պատրի մեշրուիյէք տիր:

ԴԱՌԻՆ Ա.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՊԱՏՐԻԱՐԲ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼՍՈՑ

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀՐԱԺԱՐՈՒՄ

Յօդուած 1. Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքը բո-
լոր Ազգային ժողովոց Նախագահն է, և անոնց գործա-
դիր իշխանութիւնը կը վարէ. և մասնաւոր պարագա-
ներու մէջ՝ Տէրութեան հրամանաց գործադրութեան
միջնորդն է:

Ուստի պէտք է որ Պատրիարք ընտրուելու անձը՝
ընդհանուր Ազգին վստահութեան ու յարգանացն ար-
ժանի ըլլալու համար՝ Պատրիարքական Աթոռին վա-
յելուչ ամին՝ յատկութիւններն ու արժանաւորութիւնն
ունենայ, և ի վաղուց անտի Պատրիարքութեան յատ-
կացեալ Եպիսկոպոսաց դասէն ըլլայ. միանգամայն Տէ-
րութեան կատարեալ վստահութեանն արժանաւոր, և
զոնէ իւր հօրմէն սկսեալ՝ Օսմանեան հպատակ, և հ-
րեսուն ու հինգ տարին լրացուցած ըլլայ:

Յօդ. 2. Երբ՝ Պատրիարքը վախճանելով կամ հրա-
ժարելով և կամ ուրիշ որ և է պատճառաւ Աթոռը
պարապ մնայ, Կրօնական և Քաղաքական ժողովները
մէկտեղ զալով Տեղապահ մը կընտրեն, և անոր հաս-
տատութիւնը կը խնդրեն Բարձրագոյն Դռնէն:

Ընդհանուր ժողովը կընտրէ զՊատրիարք. բայց
Կրօնական և Քաղաքական ժողովներն իրաւունք ունին
ներկայացման ցուցակով մը Ընտրելեաց արժանաւորու-
թեան աստիճանին վրայ կարծիք տալու:

ՖԱՍԼԸ ԷՎՎԷԼ

ՏԵՐԻ ՍԱՍՏԷԹ ԷՐՄԷՆԻ ՊԱՏՐԻԳԻՆԻՆ

ՍՈՒՐԷԹԻ ԻՆԹԻՆԱՊԸ ՊԵՅԱՆԸՆՏԱ ՏԸՐ

Պիրիցնի մատուտ. Տէրի Սաստէթ Պատրիգի ինթիխապ օլընաճագ զաթ պիլճիւմլէ Միլլէթ մէճլիսլէրինին ըիյասէթինի վէ գուվլէի իճրաիյէսինի հաիզ օլարագ, ահվալը մախսուսէտէ Տէվլէթի Ալիյէնին վասըթաի թէնֆիզի ահքեամը օլտուղընտան, ումումմիլլէթին էմնիյէթ վէ իթիպարընը ճալիպ օլմագ իշուն հէր ճիհէթլէ պու մագամէ լայըգ օլաճագ էվսաֆ վէ հայսիյէթ իլէ մութթասըֆ, վէ էզ գատիմ Պատրիգլիլէ մախսուս օլան պիսկոպօսլարըն սընֆընտան պուլընմասըլլէ պէրապէր, Տէվլէթի Ալիյէնին տախի էմնիյէթի քեամիլէսինէ շայան զէվաթտէն վէ լա ագալլ փէտէրինտէն պէրու ասլ թէպաաի Տէվլէթի Ալիյէտէն պուլընմասը վէ օթուզ պէշ հաշընը թէքմիլ իթմիշ օլմասը լագըմ տըր:

Իքիցնի մատուտ. Պատրիգին վէֆաթը վէ իսթիֆասը ճիհէթիլլէ վէ եախուտ էսպապը սաիլէյէ մէպնի պատրիգլիք մագամընըն հալլի վուզուինտէ՝ բուհանի վէ ճիսմանի մէճլիսլէրի պիլլէշլէք, գաիմմագամըլըգ իթմէք իւզրէ պիլը զաթէ գարար վիբուպ, թաստիգինի Պապը Ալիտէն իսթիտա իտէր:

Տէրի Սաստէթ Պատրիգի Մէճլիսի ումումմիտէ ինթիխապ օլընուր. ֆագաթ բուհանի վէ ճիսմանի Մէճլիսլէրինին, ինթիխապ օլընան զէվաթըն տէրէճէի իսթիհագալարը հագգընտա պիլը պըթա էսամի տէֆթէրի

Պատրիարքի ընտրութիւնը հետեւեալ կերպիւ կըլլար:

Նախ և առաջ՝ Տեղապահը Օսմանեան հողին վրայ գտնուող բոլոր Եպիսկոպոսաց ցանկը կը շինէ, և իւրաքանչիւրին անուանը առջև՝ ըստ առաջին յօդուածոյ ընտրելութեան համար պահանջուած հանգամանքը նշանակելով, Կրօնական ժողովոյն կը ներկայացընէ զայն:

Այս ժողովն ալ Եկեղեցական համագումար ժողով հրաւիրելով, ընտրելեաց ցուցակ մը կը պատրաստէ զաղտնի բուժարկութեամբ. այսինքն իւրաքանչիւր անդամ թղթոյ մը վրայ կը գրէ այն ամեն Եպիսկոպոսաց անունները՝ զորս կրօնական մասին անընդունելի չհամարիր: Ետքը՝ բուժհամարն ըլլալով, այն անուններ յատուկ ցուցակի մը մէջ կառնուին քուէից շատութեան կարգաւ:

Տեղապահը յիշեալ կերպիւ պատրաստուած ցուցակը Բաղաքական ժողովոյն կը ներկայացընէ: Ան ալ՝ նշանակուած անձանց ըստ քաղաքականին արժանաւորութիւնը քննելէն ետքը, ամենէն աւելի արժանաւորներէն հինգ ընտրելի կը զատէ քուէից առաւելութեամբ, և ասոնց ցուցակը ընդհանուր ժողովոյն կը ներկայացընէ:

Միանգամայն Եկեղեցական համագումար ժողովոյն պատրաստած առաջին ցուցակն ալ ազգային Ընդհանուր ժողովոյն սրահին մէջ կախուած կըլլայ: Ընդհանուր ժողովը այս երկու ցուցակներէն՝ ընտրելեաց թէ՛ կրօնական և թէ՛ քաղաքական որպիսութեանց վրայ՝ երկու ձեռնհաս ժողովներուն կարծիքն իմանալով, կընտրէ զՊատրիարք՝ զաղտնի բուժարկութեամբ և

Թանգիմիյէ պէյանի ըէյ իթմէկէ հազարը վար տըր:

Էմրի ինթիխապ պէր վէճնի աթի իճրա գըլընուր: Շէօյլէքի, էվվէլ էմիրտէ Պատրիզ գահիմմագամը մէմալիքի մահրուսէի Շահանէտէ պուլընան պիլճիւմլէ պիսկոպօսլարըն էսամիսինի հավի պիր գըթա տէֆթէր թէրթիպիլլէ պուռնլարըն, պիրինճի մատտէ մուճիպինճէ, ինթիխապ օլընմաղա ճիհէթի իսթիհգազլարընը հէր պիրինին իսմինին էօնիւնէ իշարէթ, վէ տէֆթէրի մէզքիուրը Մէճլիսի բուհանիյէ իպրազ իտէր:

Վէ պու Մէճլիս թարաֆընտան Մէճլիսի ումումիի բուհանի անվէթ օլընարագ, ըէյի խաֆի իլէ պէր վէճնի աթի պիր գըթա էսամի տէֆթէրի թէրթիպ օլընուր. Մէճլիսի մէզքիուրը ազասընտան հէր պիրի բուհանիճէ շայանը գապուլ ատտ իթտիկի պիսկոպօսլարըն էսամիսինի պիր քեսալըտ իւզէրինէ թահրիր իթտիքտէն սօնրա, թատատի ըէյ օլընարագ, էսամիի մուհարրէրէ, հէր պիրինէ իսանվէթ իթմիշ օլան ըէյլէրին քէսրէթինէ կէօրէ, սըրա իլէ պիր տէֆթէրի մախսուսէ տէրճ օլընուր: Իշպու տէֆթէր գահիմմագամը մումանիլէյի թարաֆընտան Մէճլիսի ճիսմանիյէ իպրազ օլընուպ, պու Մէճլիս տախի տէֆթէրի մէզքիուրտէ էսամիսի միւնտէրիճ օլան զէվաթըն ճիսմանիճէ տէրէճէի գապիլիյէթլէրինի պատէթթահգիզ էն զիյատէ իսթիհգազը օլանլարտան, Պատրիզ ինթիխապ օլընապիլմէք իւզրէ, էքսէրիյէթի արաիլէ պէշ նէֆէրինի թէֆրիզ վէ թաին, վէ պու տէֆթէրի Մէճլիսի ումումիյէ իպրազ իտէր:

Մէճլիսի ումումիի բուհանինին թէրթիպ իթմիշ օլտըզը տէֆթէր տախի Միլլէթ Մէճլիսի Ումումիսինտէ տիվարէ ասըլաճագ օլտըզընտան, Մէճլիսի Ումումի Պատրիզ ինթիխապընա իգթիտար վէ սալահիյէթի օլան իքի Մէճլիսին տախի ինթիխապ օլընապիլէճէք զէվաթըն կէրէք բուհանի վէ կէրէք ճիսմանիճէ գապիլիյէթլէրի հազընտա ըէյինէ մութթալի օլարագ, Պատ-

բացարձակ առաւելութեամբ քուէից,

Ընդհանուր ժողովը կրնայ Ք սղաքական ժողովոյն ներկայացուցած ցուցակէն դուրս անձի մը վրայ աւ քուէ տալ. բայց պէտք է որ այն անձին անունը նշանակուած ըլլայ եկեղեցական համագումար ժողովոյն պատրաստած ցուցակին մէջ. վասնզի այս եկեղեցական ցուցակէն դուրս մնացած անձի վրայ ընտրութիւն չկրնար ըլլալ:

Եթէ առաջին անգամ քուէից բացարձակ առաւելութիւն չգոյանայ, երկու առաւելագոյն քուէ ստացողաց անունները Տեղապահին կողմէն Ընդհանուր ժողովոյ անգամներուն կը ծանուցուի. և երկրորդ քուէարկութիւնը օրինաւորապէս տն երկուքին վրայ կը ըլլայ: Այս երկրորդ քուէարկութեան ատեն Ազգային երեսփոխաններէն անոնք որ չկրնան ներկայ գտնուիլ, կարող են իրենց քուէները ստորագրեալ և կնքեալ նամակաւ առ ժողովն ուղարկել, կամ Տեղապահին և կամ Ընդհանուր ժողովոյ Ատենապետին ուղղելով զայն:

Քուէները յատուկ քուէտուփի մը մէջ դրուելէն ետքը՝ քուէհամարը կը ըլլայ Ընդհանուր ժողովոյ դիւանին ձեռքը, և սոյն ժողովոյ մէջէն ընտրուած չորս եկեղեցական և չորս աշխարհական քննիչներու ներկայութեամբ:

Եթէ պատահի որ երկրորդ անգամ քուէարկութեան մէջ երկու անձանց հաւասար քուէ ելնէ, այն ատեն երկուքէն մէկը վիճակաւ կընտրուի:

Յօդ. 3. Ընտրութիւնը կատարուելէն ետքը տեղեկագիր մը կը շինուի՝ զոր բոլոր բազմականք կը ստորագրեն. և Տեղապահի միջնորդութեամբ Բարձրագոյն Դրան կը մատուցուի. և Պատրիարքը կը հաս-

քիզի ընէ խաֆի վէ էքսերիյէթի մութլագանի արա ի-
վէ ինթիխապ իտէր:

Մէճլիսի Ումուժիտէ, Մէճլիսի ճիսմանի թարա-
ֆընտան իպրազ օլննան տէֆթէրին խարիճինտէ օլան
պիր զաթ հազգընտա տախի իթանի ընյ օլընապիլուր
իսէ տէ, Մէճլիսի ումուժի բուհանի թարաֆընտան
թէրթիպ գըլընմըլ օլան տէֆթէրտէ իսմի միւնտէրիճ
օլմայան զէվաթըն ինթիխապը ճայիզ օլմայաճաղըն-
տան օյ զաթըն իսմինին տէֆթէրի մէզքիուրտէ մու-
հարէր օլմասը լազըմ կէլիր:

էքսերիյէթի մութլագանի արա իլը տէֆատա հու-
սուլէ կէլմէտիկի թագտիրտէ, հագլարընտա էն զիյատէ
ընյ իսապէթ իթմիշ օլան իքի զաթըն իսիմլէրի Գանիմ
մագամը մուճանիլէյ՝ թարաֆընտան Մէճլիսի ումուժի
անգասընա պիլտիրիլուր. վէ տէֆանի սանիյէտէ պու իքի
զաթ հազգընտա նիզամէն իթանի ընյ օլընուր: Իքինճի
տէֆան ընյ իթասընտա հազըր պուլընամայան Միլլէթ
վէքիլլէրի, ընյլէրինի Գանիմագամը մուճանիլէյ՝ վէ
եախուտ Մէճլիսի Ումուժի գալէմ ընիսինէ խիթապէն,
կէօնտէրէճէքլէրի պիր գըթա մէմհուր վէ մուճգա մէք-
թուպ իլէ Մէճլիսի մէզքիուրէ թէպլիզ իտէպիլուրլէր:

Ընյ քհաղըտլէրի մախսուս պիր սանտուգճէյէ վազ,
օլընտըգտան սօնրա իթա օլունան ընյլէր Մէճլիսի Ու-
մուժի գալէմի մանրիֆէթիլլէ, տէօրթ նէֆէրի էնի քի-
լիսատէն վէ տէօրտի ավամտէն օլմագ իւզըն՝ Մէճլիսի
մէզքիուր իչինտէն ինթիխապ օլընան սէքիզ քիշի
մուվաճէհէսինտէ, թատատ օլընուր: Իքինճի տէֆատա
իքի քիշիյէ միւսաավաթ իւզըն ընյ իսապէթ իթտիկի
թագտիրտէ, պունլարտան պիրի գուրա քէշիտէսիլլէ
ինթիխապ օլընուր:

Իսթիւնճի մատտէ. էմրի ինթիխապ ընսիտէի խի-
թամ օլտըգտա, պիր գթա մահգար գալէմէ ալընարագ,
հուզգարը Մէճլիս թարաֆընտան իմգա, վէ Գանիմա-
գամը մուճանիլէյ՝ վասըթասիլլէ Պապը Ալիյէ թագտիմ

տատուի ըստ վաղեմի սովորութեան՝ Կայսերական հրամանին համեմատ:

Յօդ. 4. Ընդհանուր ժողովը հրաւիրանաց գիր կ'ւղարկէ Պատրիարք ընտրուած անձին. քանի մը անձանց ձեռօք՝ եթէ Կ. Պօլսոյ մէջ է. և յատուկ հրաւիրակաւ՝ եթէ Կ. Պօլիսէն դուրս տեղ է: Նորընտիր Պատրիարքը՝ այս հրաւիրանաց գիրը առնելով, Պատրիարքարան կուգայ և Մայր Եկեղեցւոյ մէջ Ընդհանուր ժողովոյ առջև հանդիսաւոր ուխտ կ'ընէ սոյն օրինակ: «Առաջի Աստուծոյ և ի ներկայութեան Ազգային ժողովոյս՝ հրապարակաւ ուխտեմ հաւատարիմ մնալ Տէրութեան և Ազգիս, և ճշմարտապէս հսկել Ազգային Սահմանադրութեան անթերի գործադրութեանը: Անմիջապէս՝ Տեղապահին պաշտօնը կը դադարի, և Նորընտիր Պատրիարքը Բարձրագոյն Դրան հրաւերին վրայ՝ ուզակի Օգոստոսփառ Կայսեր կը ներկայանայ, պաշտօնական կերպիւ իր պաշտօնը կը հաստատուի, և Բարձրագոյն Դուռը երթալով՝ կը ծանուցուի:

Յօդ. 5. Եթէ Պատրիարքը Սահմանադրութեան տրամադրութեանցը հակառակ շարժի կամ վարուի, ամբաստանութեան տակ կ'ընկնի:

Յօդ. 6. Պատրիարքին վրայ ամբաստանութիւն ընելու՝ միայն Ընդհանուր ժողովը, և Կրօնական ու Քաղաքական ժողովներն իրաւունք ունին:

Ամբաստանող կամ բողոքող ժողովը, Բարձրագոյն Դռնէն հրաման առնելով, Պատրիարքէն կը խնդրէ՝ որ Ընդհանուր ժողով գումարէ:

Եթէ Պատրիարքը ասոր դէմ կենայ. եղելութիւնը կրկին անգամ Բարձրագոյն Դրան իմաց կը տրուի. որ այն ատեն բողոքին համեմատ՝ Կ. Պօլսոյ մէջ գտնուող

գրւընուր. վէ էզ գատիմ օլակէլտիկի վէճնլէ, իրատէի Սէնիյէյէ թէվաֆուզ էյլէտիկի հալտէ Պատրիգ նասպ ու թնյին գրւընուր:

Տեօրտիւննի մատտէ. Պատրիգ նասպ օլընան զաթէ, Տէրի Սաատէթտէ պուլընտըլը թագտիրտէ՝ Մէճլիսի Ումոււմի թարաֆընտան պիր գաչ զաթ, վէ տաշրատտ իսէ՝ մախսուս տավէթճի վառըթասիյլէ տավէթնամէ կէսնտէրիւուր:

Պատրիգ իշպու տավէթնամէյի ալուպտա Պատրիգ-խանէյէ կէլտիքտէ, Պաշ քիլիսայէ ազիմէթլէ Մէճլիսի Ումոււմի հազըր պուլընտըլը հալտէ՝ Տէվլէթ վէ Միլլէթճէ իֆնի սատագաթ, վէ միլլէթ նիզամնամէսինին թէմամիի իճրասընա սահինէն սարֆի նագաբը տրգգաթ էյլէմէկի հուզուրի Րապպանիտէ վէ Մէճլիսի Միլլէթ մուվաճէհէսինտէ ալէնէն թնահհիւտ իտէրի տէյուլ. րէսմի գասէմի անլէնիյի իճրա իթտիկի ազիպինտէ գաթմազամը մոււմայիլէյին մէմուրիյէթի րէհինի խիթամ օլարագ, Պատրիգի միւշարիլէյ Պապը Ալիտէն վազը օյաճագ տավէթ իւզէրինէ աօղըր հուզուրը Հիւմայոնը ճէնապը Փատիշանիյէ մէսուլ իլէ մէմուրիյէթի րէսմիյէսի իճրա, վէ Պապը Ալիյէ կէլէրէք իլան գրւընուր:

Պէղիւննի մատտէ. Պատրիգին նիզամնամէ էսասը աշքիսմընա մուշայիր վազ վէ հարէքէթտէ պուլընմասը քէնտու հագգընտա թիւհմէթ աոտ օլընուր:

Ալթիւննի մատտէ. Պատրիգի իթթիհամ իտէպիլմէք սէլահիյէթի Ումոււմի վէ եա Րուհանի, վէ եախուս Ճիսմանի Մէճլիսլէրինէ մախսուս օլուպ, իթթիհամ վէ եախուս իշթիքեա իտէն հէյէթ ճանիպի Պապը Ալիտէն պան էլ իսթիզան Պատրիգտէն Մէճլիսի Ումոււմիյի ազտ իթմէսինի իսթիտա իտէր. վէ Պատրիգին իմթինա էյլէտիկի թագտիրտէ՝ քէյֆիյէթ պէ թէքրար Պապը Ալիյէ արզ օլընուպ, սուրէթի իսթիտա մուճէպինճէ՝ Տէրի Սաատէթտէ պուլընան պիսկոպօսլարտան էն

Եպիսկոպոսաց երիցագոյնին Նախագահութեամբը Ընդհանուր Ժողով գումարելու հրաման կուտայ:

Ընդհանուր Ժողովը իր մէջէն հինգ եկեղեցական և հինգ աշխարհական ընտրելով, տասն հոգիէ բաղկացեալ քննիչ Յանձնաժողով մը կը կարգէ. բայց պէտք է որ այս քննիչներուն մէջ՝ ամբաստանող կամ բողոքող անձանցմէ մարդ չգտնուի: Քննիչ Յանձնաժողովը եղած ամբաստանութիւնները քննելէն ետքը՝ տեղեկագիր կուտայ Ընդհանուր Ժողովոյն, որ կորոշէ վիճաբերը գաղտնի քուէարկութեամբ: Այս որոշումը պարունակող թուղթը պէտք է ստորագրուած լլլալ որոշման կողմը քուէ տուող ժողովականներէն. և եթէ անով Պատրիարքին հրաժարուիլը վճռուած է, երկու Ժողովոց ատենապետները Նախագահ Եպիսկոպոսին հետ Պատրիարքին երթալով՝ յիշեալ թուղթը անոր կը ներկայացընեն. որ այն ժամանակ Ազգին որոշ կամքը իմանալով հրաժարականը տալու պարտաւորեալ է: Իսկ եթէ չուզէ տալ, Բարձրագոյն Դրան իմաց կը տրուի որ պաշտօնէն կը ձգէ զՊատրիարք:

Յօդ. 7. Հրաժարեալ Պատրիարքը վիճակաւոր Եպիսկոպոսաց կարգը կանցնի. և անոր վրայ ըստ կանոնի պէտք եղածը կը տնօրինուի խառն Ժողովոյ կողմէն:

ՊԱՇՏՈՆ ԵՒ ՊԱՐՏԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

Յօդ. 8. Պատրիարքին պարտաւորութիւնքն են Սահմանադրութեան սկզբանց համեմատ վարուիլ, և անոր ամեն կէտերուն ճշդիւ դորձադրութեանը ուշի ուշով հսկիլ:

Պատրիարքը իրեն եկած զործերը սր Ժողովոյ կը վերաբերի նէ այն Ժողովոյն կը յանձնէ՝ քննութեան և որոշման համար: Ժողովոց մէջ որոշուած գործոց վրայ

հաշուաւորներն ընդհանրապէս թաւաբանութեամբ օլարագ, ազտի Մէճլիսի Ուսումի օլընմասը ճանիպի Պապը Ալիտէն էմը ու իշար պուշուրըլուպ, Մէճլիսի Ուսումի, իթթի-համ վէ եա իշթիքեա իտէն քէսան միւսթէննա օլարագ, քէստու իշինտէն օլմագ վէ պէշի էնլի քիլիսատէն վէ պէշի ավամտէն պուլընմասը իւզըն, օն քիշիտէն միւ-րէքքէպ պիւր թէֆթիշ գօմիսիօնը թիշին իտէր: Վէ պու գօմիսիօնը, իթթիհամթը վագըրայը պիթթանգիւ, Մէճլիսի մ'գըիուրէ պիւր գըթա մագպաթա իթա էյլէ-մէսի իւզէրինէ: Քէյֆիյէթը ընշի խաֆի իլէ գարարկիւր օլուր: Իշպու գարարը հալի օլան, վէ անգաի մէճլիստէն գարարը մէզքիուր լէհոնտա ընշ վիւմիշ օլանլարըն իմգասիյլէ մումգա օլմասը լագըմ կէլան վարագան Պաթ-րիգին իսթիֆասընը շամիլ իսէ, իքի մէճլիսին գալէմ գապիթլէրի Պիսկուպօս իլէ պէրապէր Պատրիգ նէզտինէ ազիմէթլէ, վարագան մէզքիուրէն իպրագ իտէրլէ: Վէ Պատրիգի մումայիլէյ՝ միլլէթին մուրատը սարիհինէ պու վէճլէ մութթալի օլուրգտա իսթիֆա էյլէմէկէ մէճպուր օլուպ, իմթընն իթտիկի թագտիրտէ, Պապը Ալիյէ լէտ էլ արգ՝ ազլ օլընուր:

Նտիհնի մատտէ: Ինֆիսալ իտէն Պատրիգ մար-խասա պիսկուպօսլար սնֆընա տալիլ օլարագ, հագգըն-տա՝ Մէճլիսի Մուսթէլիթ թարաֆընտան ուսուլի վէճլէ մուամէլէ օլընուր:

Տէրի ՍԱՍՏԵՐ ՊԱՏՐԻԳԻՆԻՆ ՎԵՋԱԻՖԻ ՊԵՅԱԼԸՆՏԱ ՏԸՐ

Սքիլիհնի մատտէ: Պատրիգին վագիֆէսի՝ Նի-գամնամէ էսասը անքեամընա իմթիսալէն հարէքէթ, վէ պիւրտէ Նիգամնամէի մէզքիուրըն քեաֆֆէի մէվատուր միւթէֆէրըրիսընըն թէմամիի իճրասընա տիգգաթ վէ նէզարէթ էյլէմէք խուսուսլարընտան իպարէթ տիւր:

Պատրիգ՝ քէնտուսինէ կէլէն իշլէրի, պիւ միւզա-քէրէ գարար վէրիլմէք իւզըն, անտ օլուրըլ Մէճլիսէ

Պատրիարքին քազրիքները և կամ ուրիշ Պաշտօնական գրութիւնները վաւերական և գործադրելի չեն կրնար ըլլալ եթէ որոշող ժողովոյն կողմէն ալ կնքեալ և ստորագրեալ չըլլայ: Իսկ երբ ստիպողական գործ մը պատահի, որոյ տնօրինութեանը համար կարելի չըլլայ մինչև ժողովոյն գումարման օրը սուսսել և կամ արտաքոյ կարգի ժողով գումարել, Պատրիարքը կրնայ պէտք եղածը ինքնին տնօրինել, իր վրայ առնելով պատասխանատուութիւնը, բայց պարտաւորեալ է եղելութիւնը արձանագրել տալ կանոնաւոր կերպիւ, և որ ժողովոյն կը վերաբերի նէ՝ անոր յաջորդ նիստին ներկայացունել վաւերացման համար:

Յօդ. 9. Պատրիարքը իր բացակայութեանը ատեն Ազգային ժողովներու մէջ տրուած որոշումները պարունակող թուղթը դեռ չստորագրած, կարող է անոնց վրայ իր դիտողութիւններն յայտնելով, խնդիր կրկին քննութեան յանձնել: Իսկ այս վերաքննութենէն ետքը՝ պարտաւորեալ է նոյն թուղթերը ստորագրել, եթէ տրուած որոշումը Սահմանադրութեան տրամադրութեանցը անհամաձայն չգտնէ:

Յօդ. 10. Պատրիարքը կրնայ՝ Սահմանադրութեան սկզբանցը համեմատ չվարուող Եկեղեցական մը, վարժապետ մը, Եկեղեցւոյ, Վանքի, Դպրոցի կամ Հիւանդանոցի գործակալ մը, պաշտօնէն հանելու առաջարկութիւն ընել ձեռնհաս ժողովոյն կամ Խորհրդոյն:

Յօդ. 11. Պատրիարքը իրաւունք չունի ինքնին լուծել և փոխել Կրօնական և Քաղաքական ժողովները և անոնց վերաբերեալ Խորհուրդները: Բայց երբ տեսնէ թէ ասոնցմէ մէկը Սահմանադրութեան սկզբանցը հակառակ ընթացքի մէջ է, առաջին անգամին բացատրութիւն կուզէ այն ժողովոյն կամ Խորհրդոյն Առեւտրապետէն. երկրորդին՝ իմաց կուտայ անոր ապօրինաւոր

հավալէ իտէր. վէ պիր Մէճլիստէ գարարկիր օլան մատտէյէ տանիր քէնտուսինին թագրերի վէ սանիր ըհամի թահրերի՝ օ մէճլիս թարաֆընտան իմզա վէ թէմհիր գըլընմատըգճա միւթէպէյր վէ մանուլունպիհ օլամազ. տամա միւսթանճէլ պիր մասլահաթ զուհուր իտուպտէ՝ ըույէթ վէ թէսվիյէսի իշուն մէճլիս կիւնիւնէ պէքլէն-մէք վէ եախուտ Փէվզ իւլ անտէ մէճլիս տանվէթ իթմէք միւմքին օլամազ իսէ, Պատրիզ օլ պապտէ մէսուլիյէթի տէր իւհտէ իտէրէք՝ խօտ պէ խօտ իճրանի իճապընա գատըր իսէտէ, վուգուլի հալի ուսուլի վէճհլէ գայա իթտիրմէկէ, վէ թաստիզ գըլընմազ իւզրէ՝ զիքր օլը-նան մէճլիսէ, ինիգատի աթիսինտէ, պէյան իթմէկէ մէճպուր տըր:

Տօգուգընճը մատտէ. Պատրիզ, քէնտու ղըյապը էանասընտա Միլլէթ Մէճլիսլէրինտէ վէրիլէն գարար-լարը հավի էվրազը իմզա իթմէզտէն մուգատտէմ, օլ գարարլէրէ տաիր միւլահազաթընը պէյան իլէ՝ քէյֆիյէ-թի ենիտէն ըույէթ իթտիրէպիլուր իսէտէ, լէտ էլ ըույէ թաստիզ օլընան գարարը, Նիզամնամէ էսասը ահքեամընտ մուխալիֆ ատտ իթմէտիքճէ, էվրազը մէզքիուրէյի իմզատէն իմթինն իտէմէզ:

Օնընճը մատտէ. Պատրիզ՝ Րուհպան վէ մէքթէպ հօճայարը իլէ Քիլիսա վէ Մանասթըր վէ Մէքթէպ վէ Պասթանանէ մէմուրլէրինտէն խիլաֆը էսասը Նիզամ-նամէ հարէքէթտէ պուլընանլարըն խրոմէթտէն թարտը խուսուընը միւթաալիզ օլտըղը մէճլիս վէ Գօմիսիօն-լարա թէքլիֆ իտէ պիլուր:

Օն պիթիքնճի մատտէ. Պատրիզին՝ Մէճլիսի Րու-հանի վէ Ճիսմանի իլէ անլարըն թահթընտա պուլընան Գօմիսիօնլարը քէնտուլիկինտէն թէպտիլ վէ թաղեիր իթմէկէ սէլահիյէթի եօղիսէ տէ, պունլարտան պիրի-նին Նիզամնամէ էսասը խիլաֆընտա ըէվիշ վէ հարէ-քէթինի միւշահէտէ էյլէտիկի հալտէ, իլք տէֆասընտա՝ օլ մէճլիս վէ եա գօմիսիօն ըէիսլէրինտէն իսթիզահի

ընթացքը և ի կանոնապահութիւն կը հրաւիրէ զայն. իսկ երրորդին՝ Ընդհանուր Ժողովոյն կը դիմէ, եթէ ամբաստանելին Ազգային Ժողովներէն մէկն է. կամ Քաղաքական Ժողովոյն կը դիմէ, եթէ Խորհուրդներէն մէկն է. և պատճառները ցուցնելով՝ ամբաստանեալ Ժողովոյն կամ Խորհրդոյ լուծումը կառաջարկէ:

Յօդ. 12. Պատրիարքը Ազգային սնտուկէն իրեն յատկացեալ ամսական ունենալով, ինք կը տեսնէ Պատրիարքարանին ներքին ծախսը:

Բ. ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ԴԻԻԱՆԱՏՈՒՆ

Յօդ. 13. Պատրիարքարանի մէջ Դիւանատուն մը պիտի հաստատուի պէտք եղած Ազգային գրութեանց յատկացեալ:

Այս դիւանատունը երեք գրասենեակի պիտի բաժնուի:

Ա. Թղթակցութեան գրասենեակ, որ Պատրիարքարանէն ուղարկուած և Պատրիարքարան եկած գրութիւններով կզբաղի:

Բ. Արձանագրութեան գրասենեակ, որ Ազգային Ժողովոց և Խորհրդոց վերաբերեալ թուղթերը կարգաւորելու կզբաղի:

Գ. Ազգահամարի գրասենեակ, որ ազգայնոց քաղաքական վիճակադրութեանը, այսինքն՝ ծննդեան, ամուսնութեան և վախճանման վերաբերեալ արձանագրութեանց կզբաղի:

Այս վերջին գրասենեակէն կը տրուին Ազգայնոց թէ ճանապարհորդութեան համար և թէ ուրիշ անձնական գործառնութեանց համար պէտք եղած վաւերական թուղթերը, նաև ծննդեան, ամուսնութեան և

մատտէ իտէր. վէ իքինճի տէֆասընտա՝ հարէքէթի ղայրի մէշղուէսինի պէյան վէ իխթար իլէ մուհաֆազանի նիզամէ տանվէթ, վէ իւչինճի տէֆասընտա՝ էկէր միւթթէհիւ ատաւ օլընան հէյյէթ Միլլէթ Մէճլիսլէրին տէն պիրի իսէ՝ Մէճլիսի Ումուճիյէ, վէ էկէր Գօմիսիօնլարտան պիրի իսէ՝ Մէճլիսի ճիսմանիյէ միւրաճաթ, վէ իպրազի տէլաթլ իլէ՝ պուճլարըն թէպտիլինի թէքլիֆ էյլէր:

ՕԳ իքիւնճի մատտէ. Պատրիզին՝ Միլլէթ սանտըղընտան մա՛նիյէսի օլմաղլէ, պատրիզխանէնին մէսարիֆի տախիլիյէսինի քէնտու թարաֆընտան թէսվիյէ իտէր:

ՊԱՏՐԻԳԽԱՆԷ ԳԱԼԷՄԻՆԷ ՏԱԻՐ ՏԻՐ

ՕԳ իւչինճի մատտէ. Պատրիզխանէտէ՝ միլլէթճէ իճապ իտէն մուհարրէրաթէ մախսուս օլմազ իւզրէ պիր գալէմ օլաճազ տըր:

Գալէմի մէզքիւր իւչ օտայա միւնգասըմ օլուպ, պիրի՝ միւքեաթէպաթ օտասը տըր քի պատրիզխանէ թարաֆընտան իրսալ օլընան՝ վէ օրայա վիրուտ էյլէյան մուհարրէրաթ իլէ մէշղուլ օլուր:

Վէ իքինճիսի՝ գայտ օտասը տըր քի Միլլէթ մէճլիս վէ գօմիսիօնլարընա միւթաալլիզ օլան էվրազ իլէ մէշղուլ օլուր:

Իւչինճիսի՝ թահրիբի նուֆուս օտասը տըր քի Միլլէթ տէն թէվէլլիւտ վէ իզտիվաճ վէ վէֆաթ իտէնլէրին գայտը իլէ մէշղուլ օլուր: Կէրէք հօլճըլըղա վէ կէրէք մուամէլաթի շախսիյէյէ տանիր իզթիզա իտէն էվրազը մուսատըղա վէ վէլատտէթ վէ վէֆաթ վէ իզտիվաճէ տանիր շէհատէթնամէլէր պու օտատան վէրիլուր:

վախճանման վկայագրերը:

Յօդ. 14. Պատրիարքական Դիւանատունը պիտի ունենայ Դիւանապետ մի, որ պատասխանատու է դիւանատան բոլոր գործառնութեանց: Քաղաքական ժողովը կընտրէ և Պատրիարքը կանուանէ զայն: Դիւանապետը կընէ նաև Ընդհանուր Ժողովոյն դիւանադպրութիւնը:

Դիւանապետը պարտաւորեալ է ամեն տարի՝ թէ Կոստանդնուպօլսոյ մէջ և թէ դուրսերը ծնած, ամուսնացած և վախճանած ազգայնոց տոմարներուն օրինակները բերել տալ, և Պատրիարքարանի Դիւանատան ընդհանուր Ազգահամարին մէջ արձանագրել տալ: Դիւանապետը Հայերէն լեզուի քաջ հմուտ և Տաճկերէնի ու Գաղղիերէնի ալ վարժ անձ մը պիտի ըլլայ:

Յօդ. 15. Դիւանատունը բաւական թուով Դիւանադպիրներ պիտի ունենայ: Ասոնք ալ հայերէն լեզուն քաջ գիտնալու են, և ամեն մէկը իր պաշտօնին կատարեալ հմտութիւն ունենալու է: Ամեն մէկ դիւանադպիր ըստ իւր պաշտօնի պատասխանատու է այն ժողովոյն կամ Խորհրդոյն՝ որուն կը վերաբերի: Ամենը մէկէն պատասխանատու են Դիւանապետին:

Յօդ. 16. Ազգահամարի գրասենեակէն տրուած որ և է թուղթ և վկայագիր վաւերացեալ պէտք է ըլլայ Պատրիարքական կնքով և Դիւանապետի ստորագրութեամբ:

Գ. ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՍՐԲՈՅ ԵՐՈՒՍԱԼԷՄԻ

Յօդ. 17. Երուսաղէմի Պատրիարքը Ս. Յակոբայ Աթոռոյն ցկեանս գահակալն է. միանգամայն Հայոց Ազգին սեպհական Երուսաղէմ գտնուած ուխտատեղի-

ՕՃ տեօրտիւնճի մատտե. Պատրիգխանէ գալէմինին՝ քեաֆֆէի մուամէլթտէն մէսուլ պիր միւտիրի օլուպ, միւտիրի մուամաիլէյ, Մէճլիսի ճիսմանիտէ ինթիխապ վէ Պատրիգ թարաֆընտան նասպ վէ թային օլընուր. վէ Մէճլիսի Ումուսմինին քիթապէթինի իճրա իտէր: Վէ հէր սէնէ Տէրի Սնատէթտէ վէ տաշրալարտա թէ-վէլիւտ վէ վէֆաթ վէ թէէհիւլ իտէն նուֆուս տէֆ-թէրլէրինին պիր գըթա սուրէթինի ճէլպ իլէ՝ Պատրիգխանէ գալէմի տէֆթէրի ումուսմինին գայտ իթ-տիրմէկէ մէճպուր տըր. վէ միւտիրի մուամաիլէյ էր-մէնի լիսանընտա մայուամթը թամմէ ասհապընտան օլուպ թիւրքճէյէ վէ Փրանսըզճայա տախի աշիւ օլ-մալը տըր:

Օճ պէշիւնճի մատտե. Պատրիգխանէ գալէմինին մըզտարը քեաֆի քէթէպէսի օլուպ, պուշլարըն տախի էրմէնի լիսանընը լայըզը իլէ պիլմէլէրի. վէ հէր պիրի քէնտու խըտմէթինտէ մալուամթը քեամիլէ ասհապըն-տան օլմալարը լազըմ տըր: Պուշլար խըտմէթի մախ-սուսէլէրի իգթիզասընճա միւթնալլիգ օլուրզլարը մէճ-լիս վէ գոմիսիօնլար թարաֆընտան մախսուսէն, վէ գալէմ միւտիրի թարաֆընտան ումուսմէն մէսուլլէր տիր:

Օճ ալքընճը մատտե. Թահրիրի նուֆուս օտասըն-տան վիրիլէն քեաֆֆէի էվրագ վէ շահատէթնամէլէր Պատրիգին միւհրի վէ գալէմ միւտիրինին իմգասը իլէ թաստիգ օլընմը օլմագ լազըմ տըր:

ԳՈՒՏՈՂ ՇԷՐԻՖ ՊԱՏՐԻԳԻՆԷ ՏԱԻՐ ՏԻՐ

ՕՃ ետիւնճի մատտե. Գուտսը Շէրիֆ Պատրիգի Մար-Եմգուպ մագամընա գայտի հայաթ շարթը իլէ գահիմ, վէ Գուտսը Շէրիֆտէ քեանին էրմէնի Միլլէթի

ներուն տնօրէնն ու Ս. Յակոբայ վանուց Միաբանութեան նախագահն է:

Իր պարտաւորութիւնն է Ս. Երուսաղէմի վանուց Կանոնագրին տրամադրութեանց համեմատ վարուիլ, և անոր բարեք գործադրութեանը հսկել:

Յօդ. 18. Եթէ Ս. Երուսաղէմի Պատրիարքը Սուրբ Երուսաղէմի վանուց Կանոնագրին հակառակ վարուի, ամբաստանութեան տակ կընկնի:

Յօդ. 19. Պատրիարքին վրայ ամբաստանութիւն կընայ ըլլալ կամ յիշեալ Միաբանութեան կողմէն և կամ Կոստանդնուպօլսոյ Կրօնական և Քաղաքական Ժողովոց կողմէն:

Այսպիսի պարագայի մէջ՝ Ազգային Ընդհանուր Ժողով կը գումարուի: Եւ եթէ եղած ամբաստանութիւնը քննուելով՝ հիմնաւոր ըլլալը ստուգուի, Ընդհանուր Ժողովը՝ վեցերորդ յօդուածին մէջ Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքին վերաբերեալ տրամադրութեանց համեմատ՝ ըստ պահանջման իրին, կամ ի կանոնապահութիւն կը հրաւիրէ զՊատրիարքն մասնաւոր բողոքագրով, և կամ կը պարտաւորէ ղայն հեռանալ Պատրիարքական աթոռէն, և անոր պաշտօնը կը յանձնէ Տեղապահի մը զոր Ընդհանուր Ժողովը գաղտնի բուժարկութեամբ կընտրէ Միաբանութեան մէջէն:

Յօդ. 20. Երբ Ս. Երուսաղէմի Պատրիարքը վախճանի, Միաբանութիւնը իր մէջէն Տեղապահ մը կընտրէ, և Ազգային Ժողովները կը հաստատեն ղայն:

Յօդ. 21. Ս. Երուսաղէմի Պատրիարքը Կոստանդնուպօլսոյ Ազգային Ժողովներուն կողմէն կընտրուի: Բայց Միաբանութիւնը իրաւունք ունի իր կարծիքը

ղիյարէթկեանէրի միւտիւրի վէ Մար Ենգուպ մանաս-
թըրը ըունպան ճէմնաթընըն ըէիսի տիր, վէ վագի-
ֆէսի՝ մանասթըրը մէզքիուրըն ուսուլ վէ նիզամընա
իւլիֆիզան հարէքէթ վէ մէվատուր մէրիյէնին հիւնի
իճրասընա սարֆը տիգգաթ իթմէքտէն իպարէթ տիր:

Օն սեքիգիսնի մատտէ. Պատրիգի միւշարիլէյին
սալիֆիւզգիքը մանասթըր նիզամընա մուղայիր վաղ
վէ հարէքէթտէ պուլընմասը քէնտու հագգընտա թիւհ-
մէթ պտտ ոլընուր:

Օն սոգուզընը մատտէ. Պատրիգի միւշարիլէյին
հագգընտա՝ եա մանասթըրը մէզքիուրըն ըունպան ճէ-
մնաթը վէ եախուտ Սթանպուլ պատրիգխանէսինին
Րուհանի վէ Ճիսմանի մէճլիսլէրի թարաֆընտան իթ-
թիհամաթ վուզուա կէլէպիուր:

Պէոյլէ պիր հալ վուզուինտէ Մէճլիսի Ումուսիի
Միլլէթ իճթիմա՝ իտէրէք՝ իթթիհամաթը վաղըայը լէ-
տէլ թահգիզ, էսասը թէպէյյիւն իտէր իսէ, Տէրի Սնա-
տէթ Պատրիգի հագգընտա, ալթընճը մատտէտէ պէյան
օլընան ուսուլէ թաթպիզան, իճապը հալէ կէօրէ եա
Գուտսը Շէրիֆ Պատրիգինի պիր գըթա շիքեայէթնամէ
իլէ մուհաֆազաի նիզամէ տալէթ իտէր, վէ եախուտ
Պատրիգլիզ մագամընը սալիֆիւզգիքը ըունպան ճէ-
մնաթը իչինտէն օլարագ՝ Մէճլիսի Ումուսլ տէ ըէյի
խիֆի իլէ ինթիխապ օլընան վէքիլինէ թէսլիմ իլէ
մփգամը մէզքիուրտէն թէպախուտ էյլէմէկէ իճպար էյլէր:

Եիկիրմիքնի մատտէ. Գուտսը Շէրիֆ Պատրիգի-
նին վէֆաթը զուհուրինտէ՝ մանասթըրը մէզքիուրըն-
ըունպան ճէմնաթը քէնտու իչլէրինտէն պիր զանիմա-
զամ ինթիխապ իտուպ, Տէրի Սնատէթ պատրիգխա-
նէսի մէճլիսլէրի թարաֆընտան տախի թաստիզ օլը-
նուր:

Եիկիրմի պիրքնի մատտէ. Գուտսը Շէրիֆ Պատ-
րիգի Տէրի Սնատէթ պատրիգխանէսի մէճլիսլէրի թա-
րաֆընտան ինթիխապ օլընուր. ֆագաթ Գուտսը Շէ-

յայտնելու ընտրելեաց արժանաւորութեան աստիճանին վրայ՝ ներկայացման (ցուցակաւ մի)։ Պատրիարքին վախճանելէն անմիջապէս ետքը՝ յիշեալ Տեղապահը Միաբանից Ընդհանուր Ժողով կը գումարէ։ Այս Ժողովը անուանց ցուցակ մը կը պատրաստէ՝ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքի ընտրութեան համար Կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցական համագումար Ժողովոյն ըրած կերպիւր. բայց պէտք է որ Միաբանութեան ներկայացունելիք յայս ցուցակը գոնէ եօթն ընտրելեաց անուն պարունակէ։ Այս ցուցակը միաբանութեան կողմէն ստորագրեալ յայտաւորով Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքարան կուղարկուի։

Յօդ. 22. Ս. Երուսաղէմի Պատրիարք ընտրուելու անձը գոնէ Երեսուն և հինգ տարին լրացուցած, և ի ծնէ Օսմանեան Տէրութեան հպատակ, Միաբանութեան Եպիսկոպոսներէն կամ Վարդապետներէն պէտք է ըլլայ. միանգամայն Միաբանութենէն զատուած մէկը պէտք չէ ըլլալ։

Միաբանութենէն զատուած չեն համարուիր այն անձինքը՝ որ Պատրիարքարանի Ժողովոց կողմէն ազգային պաշտօնի մէջ գործածուած են՝ Երուսաղէմի Պատրիարքին հաւանութեամբ։

Յօդ. 23. Կրօնական և Գաղաքական Ժողովները խառն Ժողով կազմելով, վերոյիշեալ ցուցակին մէջ յիշատակուած անձանց արժանիքը կը քննեն, և երեք ընտրելի որոշելով անունները Ընդհանուր Ժողովոյն կը ներկայացընեն։ Միաբանութեան կողմէն եկած ցուցակն ալ Ընդհանուր Ժողովոյ սրահին մէջ կախուած կըլլայ։

Ընդհանուր Ժողովը ընտրելեաց վրայօք թէ Միաբանութեան և թէ Ազգային երկու Ժողովոց կարծիքը իմանալով, անոնց մէջէն կրօնից, ուսման և բարի վա-

րիֆ րուհպան ճէմնաթընըն գապիլի ինթիխապ օլան զէ-
վաթըն տէրէճէի իսթիհգազլարը հագգընտա պիր գըթա
էսամի տէֆթէրի թանգիմիլէ պէյանի րէյ իթմէկէ հագ-
գը վար տըր:

Պատրիգի միւշարիլէյհին վէֆաթը ագիպինտէ՝
գնիմմազամի մումաիլէյհ թարաֆընտան րէհապիյն
Մէճլիսի Ումումիսի տնվէթ օլընարագ, պու մէճլիս,
Տէրի Սնատէթ Պատրիգի հագգընտա Մէճլիսի Ումու-
միի Բուհանիտէ իճրա օլընտըղը միսիլու, պիր գըթա
էսամի տէֆթէրի թէրթիպ իտէր: Անճագ իշպու տէֆ-
թէրին լա ագալլ հտի զէվաթ էսամիսինի շամիլ օլմասը
լաղըմ տըր: Տէֆթէրի մէզքիուր ճէմնաթը մէզքիուրէ-
նին պիր գըթա մումա մազպաթասը իլէ պէրապէր՝
Տէրի Սնատէթ պատրիգխանէսի ճանիպինէ իրսալ
գըլընուր:

Եիկիրմի իքիճի մատտէ. Պատրիգ ինթիխապ օլը-
նաճագ զաթ լա ագալլ օթուզ պէշ հաշընը թէքմիլ իթ-
միշ օլուպ՝ փէտէրինտէն պէրու թէպնաի Տէվլէթի
Ալիյէտէն, վէ ճէմնաթը մէզքիուրէ Պիսկոպօս վէ հա
րուհպանլարընտան պուլընմասը, վէ ճէմնաթը մէզ-
քիուրէտէն ինֆիսալ իթմէմիշ օլմասը իգթիգա իտէր:
Տէրի Սնատէթ Պատրիգխանէսի մէճլիսլէրի թարաֆը-
տան Գուտսը Շէրիֆ Պատրիգինին մուվաֆապաթը իլէ
միլլէթճէ պիր խըտմէթտէ գուլլանըլմըշ օլանլար ճէ-
մնաթը մէզքիուրէտէն մուշֆասըլ ատտ օլընմաղլար:

Եիկիրմի իւջիւճի մատտէ. Բուհանի վէ Ճիսմանի
մէճլիսլէրի պիրլէշէրէք էսամիսի տէֆթէրի մէզքիուր-
տէ միւնտէրիճ օլան զէվաթըն իսթիհգազլարընը պիթ-
թահգիգ՝ ինթիխապ օլընա պիլմէք իւզրէ, իւշ նէֆէ-
րինի թէֆրիգ, վէ պուշլարըն իսմլէրինի Մէճլիսի Ու-
մումիյէ իպրագ իտէրլէր: Վէ ճէմնաթը մէզքիուրէ թա-
րաֆընտան վարիտ օլան տէֆթէր տախի Միլլէթ Մէճ-
լիս Ումումիսինտէ տիվարա ասըլաճագ օլտըղընտան,
Մէճլիսի Ումումի, գապիլի ինթիխապ օլան զէվաթ

րուց նկատմամբ ամենէն աւելի արժանաւորութիւն ունեցող անձը կընտրէ՝ գաղտնի քուէարկութեամբ և քուէից բացարձակ առաւելութեամբ:

Ընդհանուր ժողովոյ մէջ՝ Միաբանութեան կողմէն ներկայացուած ցուցակէն դուրս անձի վրայ քուէարկութիւն չկրնար ըլլալ:

Դ. ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Յօդ. 24. Կրօնական ժողովը կը բաղկանայ տասն և չորս բանիբուն եկեղեցականներէ, որոնք զոնէ երեսուն տարին լրացուցած, և գէթ հինգ տարիէ ի վեր ձեռնադրուած պիտի ըլլան:

Յօդ. 25. Եկեղեցական համագումար ժողովը գաղտնի քուէարկութեամբ՝ Աղգային Կրօնական ժողովոյ անդամոց թուոյն եռապատիկը կընտրէ, և ընտրելեաց անունները ստորագրեալ յայտագրով Աղգային Ընդհանուր ժողովոյն կը ներկայացընէ:

Ընդհանուր ժողովն ալ անոնց մէջէն գաղտնի քուէարկութեամբ կընտրէ Կրօնական ժողովոյ անդամները: Տեղեկագիրը Պատրիարքին կողմէն Բարձրագոյն Դրան կը ներկայացուի. և Կրօնական ժողովոյ այսպէս ընտրուած անդամները Կայսերական հրամանաւ կը հաստատուին:

Յօդ. 26. Կրօնական ժողովը երկու տարին անգամ մը ապրիլի վերջը մօբողջ կը լուծուի, և մայիսի սկիզբը կը նորոպուի: Այս ժողովոյ անդամները անմիջապէս վերընտրելի չեն. բայց երկու տարի ետքը կըր-

հազգընտա կերէք ճէմաաթը մէզքիուրէնին վէ կերէք մէզքիուր իքի մէճլիսին ըէյլէրինէ քէսպի իթթիւա իտէրէք, զէվաթը մէրգումէ իչինտէն՝ տիրայէթ վէ մալումաթը միւքթէսէպէ վէ աթվարը հասնէսի ճիհէթ-լէրիյէ էն զիյատէ իսթիհգագը օլան զաթը՝ ըէյի խաֆի վէ էքսէրիյէթի մութլագաի արա իլէ պատրիգ ինթիխապ իտէր:

Մէճլիսի Ումումիտէ՝ ճէմաաթը մէզքիուրէ թարաֆընտան կէլէն տէֆթէր խարիճինտէ պուլընան պի-րիսի հազգընտա՝ իթաի ըէյ օլընամայաճապ տըր:

ՄէճԼԻՍԻ ՐՈՒՀԱՆԻ ՊԵՅԱՆԸՆՏԱ ՏԸՐ

Եիկիրմի տեօրտիցնի մատտէ. Մէճլիսի Րուհանի էնլի Գիլիսատէն վէ էրպապը վուգուֆտան օլարագ օթուգ հաշընը թէքմիլ իթմիշ վէ լա ագալլ պէշ սէնէ մուգատտէմ բահիպլիք վէ փափասլըգ ըիւթպէսինի իհրագ էյլէմիշ օլան օն տէօրթ նէֆէրտէն միւրէքքէպ տիր:

Եիկիրմի պէշիցնի մատտէ. Մէճլիսի Րուհանի ազասը ատէտինին իւշ միսլի Մէճլիսի Ումումիի բուհանիտէ ըէյի խաֆի իլէ ինթիխապ օլընուպ, իսիմլէրի պիր գըթա մուճգա մազպաթա իլէ Մէճլիսի Ումումիի Միլլէթէ իպրագ, վէ պուշլարըն իչինտէն Մէճլիսի Րուհանի ազասը Մէճլիսի Ումումիտէ ըէյի խաֆի իլէ ինթիխապ օլընտըգտան սօնրա՝ մազպաթասը Պատրիգ թարաֆընտան Պապը Ալիյէ արգ օլընարագ, պա իրատէի Սէնիյէ նասպ վէ թայեին պույուրըլուրլար:

Եիկիրմի ալթըցնը մատտէ. Մէճլիսի մէզքիուր ազասը հէր իքինճի սէնէ շէհրի նիսանըն զայէթինտէ քեամիլէն տաղըլուպ, շէհրի մայիս իպթիտասընտա թէճտիտ օլընուր: Ինֆիսալ իտէն ազանըն հէման թէք-

նան նորէն ընտրուիլ:

Յօդ. 27. Երբ Կրօնական ժողովոյ անդամներէն հրաժարական տուող և կամ ուրիշ պատճառաւ պակսող-ներուն թիւը երեքի հասնի, անոնց տեղ ուրիշներ կ'ընտրուին Ընդհանուր ժողովով: Բայց մինչև որ այս ընտրութիւնն ըլլայ, Կրօնական ժողովոյ մէջ բոլոր անդամոց մեծագոյն մասը կը փնտռուի:

Յօդ. 28. Կրօնական ժողովոյ պաշտօնն է Ազգային Կրօնական գործոց ընդհանուր տեսչութիւնը: Իր պարտաւորութիւնքն են՝ Ազգին մէջ կրօնական զգացումը զարգացունել, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդութիւններն անխախտ պահել, Եկեղեցեաց և Եկեցականաց բարեկարգութեանը հսկել, Եկեղեցականաց ներկայ վիճակը լաւցունելու և ապագայն անդորրելու և ապահովցունելու միջոցները ձեռք բերելու հոգ տանիլ: Ազգային վարժարանաց երբեմն երբեմն այցելութիւն ընելով՝ Քրիստոնէական վարդապետութեան ուսուցման վրայ հսկողութիւն ընել, արժանաւոր և բանիբուն վարդապետներ և քահանայներ հասցունել, և Ազգին մէջ ծագած կրօնական վէճերը քննելով՝ Եկեղեցւոյ օրինաց համեմատ լուծել:

Յօդ. 29. Կրօնական ժողովը երբ չը կարենայ ինքնին լուծել զուտ կրօնական կարևոր խնդիր մը, Եկեղեցական համագումար ժողով կը կազմէ՝ Կոստանդնուպօլիս գտնուող Եպիսկոպոսները, Եկեղեցեաց քարոզիչ Վարդապետները, Աւագերէցներն ու Աթոռակալները, և թէ հարկ ըլլայ՝ նաև շրջակայ գաւառաց Առաջնորդները հրաւիրելով: Եթէ Եկեղեցական համագումար ժողովն ալ խնդիրը իր ձեռնհասութենէն վեր

րար ինթիխապարը ճախզ օլմայուպ, անճազ իքի սէնէ սօնրա ինթիխապարը ճախզ տիր:

Եիկիրմի ետիւնճի մատտե. Բուհանի Մէճլիսի անգա- սընտան իսթիֆա վուզուինէ վէ հախուտ սաիր պիր սէպէպէ մէպրի մէֆգուտ օլանլարըն ատէտի իւչէ պա- լիղ օլտըգտա՝ պուռլարըն երինէ Մէճլիսի Ումումիտէ ախէրլէրի անգա ինթիխապ օլընուր. վէ պու ինթիխապ վուզու պուլընճայա տէկին՝ մէճլիսի մէզքիուրտէ թէք- միլէն անգաի մէճլիսին էքսէրիյէթի արանըուր:

Եիկիրմի սեքիզինճի մատտե. Մէճլիսի Բուհանինին վէզաիֆի՝ Միլլէթին ումուրը բուհանիյէսինէ նէզարէթ, վէ իթիգատաթը մէզհէպիյէյի Միլլէթէ թէրվիճ վէ թահքիմ, վէ էրմէնի Քիլիսասընըն ագաիտ վէ ըիվա- յաթը մէրիյէսինի իխլալտէն մուհաֆազա, վէ Քի- լիսալէր իլէ էհլի քիլիսանըն պիր հալը մուռթագամտէ պուլընմալարընա սարֆը տիզգաթ, վէ էհլի քիլիսանըն կէրէք ահլալը հազըրէլէրինին ըսլահնա վէ կէրէք ահ- վալը մուսթագպէլէլէրինին իսթիսալը էսպապը թէ- մինիյէսինէ տէգամ վէ իգտամ, վէ մէքեսթիպի միլ- լիյէյի վազթ պէ վազթ մուալէնէ իլէ թալիմի մէզհէպ խուսուսընա պէզլի տիզգաթ էյլէմէք, վէ էհլիյէթ վէ գապիլիյէթլէ մութթասըֆ բահիպ վէ փափասլար Ե- թիշտիրմէք, վէ միլլէթէ թէքէվվիւն իտէն մէսաիլի մէզհէպիյէյի պիթթահգիգ ուսուլի մէրիյէի Քիլիսայէ թաթպիգան հալլ վէ թէսվիյէ իթմէք խուսուսլարըն- տան իպարէթ տիր:

Եիկիրմի սօգուզընճը մատտե. Մէճլիսի Բուհանի սըրֆ տիյանէթէ միւթանալիգ գուհուր իտէն պիր մէ- սէլէի մուհիմմէյի հալլ իտէմէտիկի թագտիրտէ. Տէրի Սանատէթտէ պուլընան Պիսկուպօսլար վէ Քիլիսա վախզ վէ փափասլարը իլէ իքինճիլէրինի վէ իզթիղա իթտի- կի հալտէ Տէրի Սանատէթ գուրպինտէ վազը սանճագ- լարտա մուգիմ Մարխասալարը ճէլպ վէ տանվէթ իլէ՝ Մէճլիսի Ումումիի Բուհանի թէշքիլ իտէր. վէ պու

դատէ, այն ժամանակ՝ Ընդհանրական Կաթողիկոսին
կը դիմէ՝ ստորագրեալ տեղեկագրով:

Յօդ. 30. Կրօնական ժողովոյ ամեն տեսակ տե-
ղեկագիրները՝ միշտ անդամոց մեծագոյն մասին կող-
մէն ստորագրեալ պիտի ըլլան:

Յօդ. 31. Թէ Կոստանդնուպօլսոյ և թէ զաւառ-
ներու մէջ՝ Վարդապետի ձեռնադրութեան համար
պէտք եղած հրամանը Ազգային Կրօնական ժողովոյ
կողմէն կը տրուի: Իսկ Քահանայի ձեռնադրութեան
համար՝ եթէ Պօլսոյ մէջ է՝ նոյն Կրօնական ժողովէն,
և եթէ զաւառներու մէջ է՝ աեղւոյն Կրօնական ժողո-
վէն կը տրուի:

Յօդ. 32. Մինչև որ Եկեղեցւոյ մը Քահանաներն
ու Թաղական խորհուրդը նոր քահանայ ձեռնադրել
տալու կարևորութիւնը չտեսնեն, և ստորագրեալ տե-
ղեկագրով Կրօնական ժողովոյ խնդիր չընեն, ձեռնադ-
րութեան հրաման չտրուիր:

Յօդ. 33. Կրօնական ժողովը կընտրէ Կոստանդ-
նուպօլսոյ Եկեղեցեաց քարոզիչ վարդապետներն ու
աւագերէցները, և Պատրիարքը կանուանէ զանոնք:

Յօդ. 34. Կրօնական ժողովոյ մէջ ամեն տեսակ
ընտրութիւն պաղտնի քուէարկութեամբ կըլլայ:

Յօդ. 35. Կրօնական ժողովը կանոնադիր մը պէտք
է շինէ Եկեղեցականաց ներկայ վիճակին բարելաւու-
թեան և ապագային անդորրութեանը համար, որպէս
զի իրենց հոգևորական պաշտօնները կարենան ձրի
կատարել:

Մէճլիս տախի մէսէլէի մէզքիուրէնին հալլինի տաիրէի իզթիտարը խարիճինտէ ատա իթտիկի հալտէ՝ պիր մուճա մազպաթա իլէ Ումուճի Կաթուղիկոս թարաֆընա միւրաճաթ օլընուր:

Օթուզընճը մատտէ. Մէճլիսի Րուհանինին հէր նէվ՝ մազպաթալարը տահմա ազաի մէճլիսին էքսէրիսինին իմզասը իլէ մուճա օլաճազ տըր:

Օթուզ պիքինճի մատտէ. Կէրէք Տէրի Սաատէթ վէ կէրէք տաշրալարտա՝ բահիպլիք վիրիւմէսի իչուճ իզթիզա իտէն ըուխսաթ՝ Մէճլիսի մէզքիուր թարաֆընտան իթա օլընուր, վէ փափաս մատտէսինէ Տէրի Սաատէթ իչուճ իսէ քէզալիք Մէճլիսի մէզքիուրտէն վէ տաշրալարտա գանդը մահալ իչուճ իսէ օլ մահալլին ըուհանի մէճլիսի թարաֆընտան ըուխսաթ վիրիւլուր:

Օթուզ իքինճի մատտէ. Պիր Քիլիսա ճէմիյէթի իլէ փափասլարը միւճէտտէտէն փափաս թայինինէ լուզում կէօրիւպ տէ՝ Մէճլիսի Րուհանիտէն պիր գըթա մուճա մազպաթա իլէ իսթիտա իթմէտիքճէ՝ օլ պապտէ ըուխսաթ վիրիւմէզ:

Օթուզ իւջիւնճի մատտէ. Տէրի Սաատէթ Քիլիսալէրինին վաիզլէրիլէ պաշ փափասլարը Մէճլիսի Րուհանինին գարարը իւզէրինէ՝ Պատրիզ թարաֆընտան թային օլընուր:

Օթուզ տէօրտիւնճի մատտէ. Մէճլիսի Րուհանիտէ հէր կիւնա ինթիխապ խուսուսը բէյի խաֆի իլէ իճրա օլընուր:

Օթուզ պէյինճի մատտէ. Էհլի Քիլիսանըն խըտէմաթը մէզհէպիյէլէրինին մէճճանէն իֆա օլընապիւմէսի իչուճ՝ ահվալը հազըրէլէրինին ըսլահը իլէ ահվալը մուսթապէլէլէրինին թէմինինէ տաիր Մէճլիսի Րուհանի թարաֆընտան պիր գըթա նիզամնամէ թանդիմ գըլընաճազ տըր:

Ե. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Յօդ. 36. Քաղաքական ժողովը կը բաղկանայ Ազգային գործոց և Տէրութեան օրինաց տեղեակ քսան աշխարհականներէ:

Յօդ. 37. Քաղաքական ժողովոյ անդամները դադարնի բուէարկութեամբ և բուէից բացարձակ առաւելութեամբ Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ մէջ կը նտրուին, և տեղեկագիրը Պատրիարքի կողմէն Բարձրագոյն Դրան մատուցուելով՝ Կայսերական հրամանաւ կը հաստատուին:

Յօդ. 38. Քաղաքական ժողովը երկու տարին անգամ մը ապրիլի վերջը ամբողջ կը լուծուի, և մայիսի սկիզբը կը նորոգուի:

Այս ժողովոյ անդամները երկու տարի անցնելէն ետքը նորէն կրնան ընտրուիլ: Եւ թէպէտ առջի երկու տարին Քաղաքական ժողովոյ համար վերընտրելի չեն, բայց ուրիշ ուր և է ազգային պաշտօնի մէջ կրնան գործածուիլ:

Յօդ. 39. Եթէ Քաղաքական ժողովոյ անդամներէն մէկը, առանց բանաւոր պատճառ իմացունելու գրով, երեք անգամ իրարու վրայ ներկայ չգտնուի, նոյն ժողովոյ ատենապետի կողմէն անոր նամակ գրուելով՝ չգալուն պատճառը կը հարցուի: Եթէ պատասխան չառնուի, երկրորդ գրութեամբ իմաց կը տրուի իրեն որ՝ եթէ յաջորդ նիստին ալ ներկայ չգտնուի, իբրեւ հրաժարեալ պիտի համարուի. և եթէ դարձեալ չներկայանայ, հրաժարականը տուած պիտի սեպուի:

Յօդ. 40. Երբ Քաղաքական ժողովոյ հրաժարական տուող կամ ուրիշ պատճառաւ պակսող անդամոց թիւը երեքի հասնի, անոնց տեղ ուրիշ անդամներ կընտրուին

ՄէճԼԻՍԻ ԾԻՍՄԱՆԻՅԷ ՏԱԻՐ ՏԻՐ

Օրուզ արթննց մատտե. ՄէճԼիսի Ծիսմանի ա-
վամտէն օլարագ մէսալիհի միլլիյէ վէ նիզամաթը Տէվ-
լէթի Ալիյէյէ վագըֆ եիկիրմի գէվաթտէն միւրէքքէպ
տիր:

Օրուզ ետիքնի մատտե. ՄէճԼիսի Ծիսմանինն ա-
զասը ըէյի խաֆի վէ էքոէրիյէթի մութլագաի արա իլէ
Միլլէթ ՄէճԼիսի Ումուժիսինտէ պիլ ինթիխապ՝ մագ-
պաթասը Պատրիզ թարաֆընտան Պապը Ալիյէ թագ-
տիմ օլընարագ, պա իրատէի Սէնիյէ՝ նասպ վէ թային
օլընուրլար:

Օրուզ սեքիզիննի մատտե. Հէր իքի սէնէտէ պիր
քէրլէ՝ աղաի մէրգուճէնին ճիւմլէսի շէհրի նիսանըն
դայէթինտէ տաղըլուպ, շէհրի մայիս իպթիտասընտա
թէճտիտ օլընուրլար: Ազաի մէրգուճէ իքի սէնէ սօն-
րո՝ թէքրար ինթիխապ օլընապիլուր. վէ ինֆիսալ
իթտիկի իլք իքի սէնէտէ՝ ՄէճԼիսի մէզքիուր ազալըզը-
նա ինթիխապ օլընամայուպ, ամմա սաիր հէր կիու-
նա խըտմէթտէ իսթիխտամ օլընապիլուրլէր:

Օրուզ տօգուզննց մատտե. ՄէճԼիսի մէզքիուր ա-
զասընտան պիրի թահրիրէն պիր սէպէպի քեաֆի պէ-
յան իթմէքսիզին՝ պիրպիրինի միւթէագիպէն իւշ քէր-
լէ մէճլիսէ կէլմէտիկի հալտէ, սէպէպի սիւալ օլընմագ
իւզրէ՝ մէճլիսի մէզքիուր գալէմի զապիթի թարաֆըն-
տան մէքթուպ եաղըլուպ, ճէվապ արընմատըղը թագ-
տիրտէ՝ ենիտէն մէքթուպ թահրիրիյէ, մէճլիսի աթիտէ
հազըր պուլընմագ իսէ՝ քէնտուսինէ իսթիֆա իթմիշ
կիպի նազար օլընաճաղը պիլտիրիլուպ, եինէ կէլմէ-
տիկի թագտիրտէ՝ իսթիֆա իթմիշ ատտ օլընուր:

Գըրգըննց մատտե. ՄէճԼիսի Ծիսմանի ազասըն-
տան իսթիֆա վուզուինէ վէ եախօտ սաիր պիր սէպէ-
պէ մէպին՝ մէֆգուտ օլանլարըն ատէտի իւշէ պալիղ

Ընդհանուր ժողովով: Բայց մինչև որ այս ընտրութիւնն ըլլայ, Քաղաքական ժողովոյ մէջ բոլոր անդամոց մեծագոյն մասը կը փնտուռի:

Յօդ. 41. Քաղաքական ժողովոյ պաշտօնն է Ազգային քաղաքական գործոց ընդհանուր տեսչութիւնը, իւր պարտաւորութիւնքն են Ազգին բարեկարգութեան և յառաջագիմութեան մտադրութիւն և փոյթ ունենալ, իր տեսչութեան տակ գտնուող Խորհրդոց կողմէն մատուցուած ազգօգուտ առաջարկութիւնները ուշադրութեամբ քննել, և անոնց կարևորութիւնը յայտնուելն հտքը՝ հաստատել կամ գործադրութեան արգելքները բառնալու ջանք ընել:

Յօդ. 42. Քաղաքական ժողովը իրեն եկած գործերը որ Խորհրդոյ վերաբերեալ ըլլան՝ քննուելու համար այն Խորհրդոյն կը յանձնէ. և մինչև որ անոր կարծիքը չառնու՝ չկրնար գործադրութեան ձեռնարկել: Եւ թէպէտ կրնայ իրաւացի պատճառներով հերքել մէկ Խորհրդոյ ըրած որոշումը, բայց ինքնին ուրիշ տնօրինութիւն չկրնար ընել նոյն նիւթին վրայ. և կը պարտաւորի դարձեալ նոյն Խորհրդոյն յանձնել գործը: Քաղաքական ժողովը չը կրնար նաև փոխել կամ լուծել Ազգային խորհուրդներէն մէկը, քանի որ չը տեսնէ զայն Սահմանադրութեան հիմնական սկզբանց հակառակ ընթացքի մէջ: Բայց երբ տեսնէ անոնց մէկը այսպիսի ընթացքի մէջ. առաջին անգամին՝ բացառութիւն կուզէ նոյն Խորհրդոյ ատենապետէն, երկրորդ անգամին՝ անոր վրով ազդարարութիւններ ընելով, ի կանոնապահութիւն կը հրաւիրէ. իսկ երրորդին՝ անդամները կը փոխէ. միայն թէ այս մասին ունեցած պատճառները պիտի բացատրէ Ընդհանուր ժողովոյ

օլտըգտա, պուռնարըն երինէ Մէճլիսի Ումումիտէ ախէրլէրի ա'գա ինթիխապ օլընուր. վէ պուռնիսիսապ վուզու՝ պուռնճայա տէկին՝ Մէճլիսի մէղքիուրտէ թէք-միլէն ա'գա'ի մէճլիսին էքսէրիյէթի արանըլուր:

Գըրգ պիքիմնի մատտէ. Մէճլիսի ճիսմանինին մէ՛մուրիյէթի՝ Միլլէթին ումուրը ճիսմանիյէսինէ նէ-զարէթ իթմէքտէն իպարէթ տիր: Վէ վէզա'իֆի Միլ-լէթին ըսլահը անվալիլէ իլէրուլէմէսինէ ինթիմամ վէ տիգգաթ իտուպ, գիյրի նէզարէթինտէ պուռնան գո-միսիօնլար թարաֆընտան քէնտուսինէ իրան օլընուպ, միլլէթճէ մէնֆաանթը մուճիպ օլանագ օլան թասսավ-վուրաթը՝ քէմալի տըգգաթլէ մութալա'ա վէ թահգիգ իլէ, լուզուվը թէպէյյիւն իթտիկի հալտէ՝ թաստիգ իթմէք, վէ եախուտ ֆիլէ չըգարըլմասընա մանի՝ օլա-ճագ մէհագիյրինին տէֆինէ չալըճագ խուսուսլարըն-տան իպարէթ տիր:

Գըրգ իքիմնի մատտէ. Մէճլիսի մէղքիուր՝ քէն-տուսինէ վարիտ օլան մէսալիհի միւղաքէրէ օլընմագ իւզրէ ա'իտ օլտըղը գոմիսիօնա իհալէ իտուպ, անըն ըէյինի թահսիլ իթմէտիքճէ՝ իճրանաթա թէշէպալիւս իտէմէզ, վէ գոմիսիօնլարըն գարարընը էսպապը սա-հիհէյէ մէպնի ճէրհ իտէպիլուր իսէ տէ. քէնտուլիկին-տէն օլարտոգ պիր պաշկանա թէտպիր իթթիխազ վէ իճրա իտէմէյուպ, քէյֆիյէթի եինէ օլ գոմիսիօնա հա-վալէ իթմէկէ մէճպուր տըր: Վէ գոմիսիօնլարտան պի-րինի իշպու Նիզամնամէ էսասը անքեամընա մուղայիր պիր հարէքէթտէ կէօրմէտիքճէ՝ թէպտիլ վէ թաղեիր իտէմէզ: Վէ պիրինին պէօյլէ պիր հարէքէթինի միւ-շահէտէ իթտիքտէ, իք տէֆասընտա՝ վուզուի հալ մէզ-քիուր գոմիսիօն ըէիսինտէն իսթիզահ, վէ իքինճի տէֆասընտա՝ թահրիքէն իճրահ իսթալաթ իլէ օլ գո-միսիօնը մուհաֆագահի նիզամէ տանվէթ, վէ իւլիւնճի տէֆասընտա՝ անգասընը թէպտիլ իտուպ. անճագ պու-պապտէ օլան սէպէպլէրինի Մէճլիսի Ումումիյէ սէնէ-

ներկայացնելու երկամեայ տեղեկագրին մէջ:

Յօդ. 43. Քաղաքական ժողովը երբ իրեն եկած քաղաքական գործերէն կարևոր խնդրոյ մը լուծումը իր ձեռնհասութենէն վեր դատէ, Ընդհանուր ժողովոյն կը դիմէ:

2. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅ ԿՈՂՄԷՆ ԿԱԶ- ՄՈՒԱԾ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ԵՒ ՀՈԳԱ- ԲԱՐՁՈՒԹԻՒՆՔ

Յօդ. 44. Ուսումնական, Տնտեսական և Դատա-տանական գործոց և Վանօրէից տեսչութեան համար չորս Խորհուրդ. և մատակարարութեան պաշտօնով՝ երեք Հոգաբարձութիւն պիտի հաստատուի Քաղաքական ժողովոյ կողմէն: Այս Խորհրդոց և Հոգաբարձութեանց անդամները երկու տարի պաշտօն կը վարեն. այն պայմանաւ՝ որ ամեն տարեգլուխ կիսով չափ նորոգուին:

Դատաստանական խորհրդոյ նախագահը Կ. Պօլսոյ Պատրիարքի փոխանորդն է:

1. ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Յօդ. 45. Ուսումնական խորհուրդը եօթն ուսումնական աշխարհականներէ կը բաղկանայ:

Ուսումնական խորհրդոյն պաշտօնն է՝ Հայոց Ազգին դաստիարակութեան և կրթութեան ընդհանուր տեսչութիւնը: Իր պարտաւորութիւնքն են Ազգային վարժարանաց բարեկարգութեանը հսկել, թէ մանչ և թէ աղջիկ տղայոց դաստիարակութեանը հոգ տանելու նպատակաւ հաստատուած Ընկերութիւններուն խրախոյս տալ և ձեռննորոգելու, դպրատանց դաստիա-

թէյն խիթամընտա իպրազ իտէճէկի մազպաթատա պէյ-
յան վէ թաստիզ իտէր:

Գրբզ իւրիւնճի մատտե. Մէճլիսի մէզքիուր՝ ու-
մուրը ճիսմանիյէտէն օլարազ քէնտուսինէ վարիտ օլան
պիր մէսէլէի մուհիմմէնին հալլինի տաիրէի իզթիտարը
խարիճինտէ ատտ իտէր իսէ, օլ հալտէ Մէճլիսի Ու-
մումիյէ միւրաճաթ իտէր:

ՄԵՃԼԻՍԻ ՃԻՍՄԱՆԻ ԹԱՐԱՅԸՆՏԱՆ ԹԷՇՔԻԼ ՕԼԸՆԱՆ ԳՕՄԻՍԻՕՆԼԱՐ ԻԼԷ ՄԻԻՏԻՐԼԷՐ ՀԱԳ- ԳԸՆՏԱ ՏԸՐ

Գրբզ տեօրտիւնճի մատտե. Մաարիֆ վէ թէսի-
սաթը խայրիյէ, վէ մուհաքէմաթ, վէ մանասթըրլար
մէսալիհինէ պազմազ իւզրէ՝ տէօրթ գօմիսիօն իլէ տի-
կէր իւշ իտարէ գօմիսիօնը Մէճլիսի ճիսմանի թարա-
ֆընտան ինթիխապ օլընուպ, իշպու գօմիսիօն ազասը
հէր սէնէ պաշընտա՝ նըսֆիյէթ իւզրէ՝ թէպտիլ վէ
թէճտիտ օլընմազ իւզրէ իքի սէնէ խըտմէթ իտէրլէր:

Մուհաքէմէ գօմիսիօնը ըէիսի, Պատրիզ վէքիլի
օլուր:

ՄԱՐԻՖ ԳՕՄԻՍԻՕՆԸ ՊԷՅԱՆԸՆՏԱ ՏԸՐ

Գրբզ պէշիւնճի մատտե. Մաարիֆ գօմիսիօնը՝ ա-
վամտէն վէ էրպապը մաարիֆտէն օլարազ, ետի ազա-
տէն միւրէքքէպ օլուպ, վազիֆէսի՝ էրմէնի միլլէթինին
թալիմ վէ թէրպիյէսինէ նէզարէթ, վէ միլլէթ մէքթէպ-
լէրինին պիր սուրէթի մունթազամէտէ պուլընմասընա
տիզգաթ, վէ էրքէք վէ գըզ չօճուզլարընըն թալիմ վէ
թէրպիյէսի զըմըտա՝ թէշէքքիւլ իտէն շիրքէթլէրէ իճ-
րաի թէշվիգաթ վէ մուալէնէթ, վէ մէքթէպ հօճալա-
ընըն ըսլահը ահվալինէ վէ թէմինի հալի միւսթապ-

րակներուն կացութիւնը լաւցունելու և ապագայն անդորրելու խնամ տանել. Ազգին մէջ յաջողակ և քաջամուտ դասատուներ հասցունելու, և դպրոցական դասագիրքեր պատրաստելու ջանք և փոյթ ունենալ:

Ուսումնական խորհուրդը Ազգային վարժարանաց մէջ ուսմունքնին լրացունող աշակերտաց վկայական կուտայ. ուսմանց դասագիրքերը կորոշէ, և տարեկան քննութիւնները կը կատարէ:

Իսկ կրօնական ուսմանց համար կրօնական ժողովին կը դիմէ, վասն զի այս ժողովը կորոշէ կրօնական գիտութեանց դասագրքերը և դասատուները, քննութիւնները կընէ և վկայականը կուտայ:

2. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Յօդ. 46. Տնտեսական խորհուրդը կը բաղկանայ եօթն տնտեսագէտ աշխարհականներէ, զորս Քաղաքական ժողովը կընտրէ քուէից առաւելութեամբ:

Տնտեսական խորհրդոյն պաշտօնն է՝ Կ. Պօլսոյ մէջ գտնուած Ազգային բոլոր Հաստատութեանց և աշոնց կալուածներուն ժառակարարութեան ընդհանուր տեսչութիւնը: Իւր պարտաւորութիւնն է՝ նոյն հաստատութեանց բարեկարգութեանը անխոնջ հսկել և հոգ տանիլ:

Տնտեսական խորհուրդը պէտք է հոգ տանի որ ամեն Ազգային կալուած օրինաւոր կալուածագիր ունենայ: Թէ Կ. Պօլսոյ և թէ գաւառներու մէջ գտնուած Ազգային անշարժ ստացուածոց կալուածագրերուն օրինակները՝ Տնտեսական Խորհրդոյ ձեռօք ժողվուելով՝ Պատրիարքարանի դիւանատան մէջ պիտի պահուին:

պէլլերի իլէ էհլ վէ էրպապ հօճալար եթիշտիրիլմէսինէ, վէ մէքեթիպի մէզքիուրէյէ մախսուս՝ տէրս քիթապլարը թէտարիք օլընմասընա իգտամ վէ դայրէթ իթմէք խուսուսլարընտան իպարէթ տիր:

Վէ պու մէքթէպլէրտէ թահսիլի ֆուհունն իտէնլէրէ շահատէթնամէ իթասը վէ տէրս քիթապլարընըն թա՛յինի վէ իմթիհանը սէնէվիլէրի խուսուսլարը մեզքիուր գօմիսիօն մա՛րիֆէթի իլէ իճրա օլընուր:

Ֆազաթ թալիմի մէզհէպ իտէնլէրին Մէճլիսի բուհանիտէն շահատէթնամէ ալմալարը, վէ մէզհէպ քիթապլարը իլէ մուալլիմլէրի հագգընտա՝ մէճլիսի մէզքիուրէ միւրաճա՛աթ օլընմասը իգթիգա իտէր: Վէ թա՛լիմի մէզհէպ իմթիհանը տախի՝ Մէճլիսի բուհանի մա՛րիֆէթիլլէ իճրա գլընուր:

ԹԷՄԻՍԱԹ ԳՕՄԻՍԻՕՆԸ ՊԷՅԱՆԸՆՏԱ ՏԸՐ

Գըրգ ալթընճը մատտէ. Թէսիսաթ գօմիսիօնը՝ ա՛վամտէն վէ էրպապը վուգուֆտէն օլուպ, Մէճլիսի Ճիսմանիտէ էքսէրիյէթ արա իլէ ինթիխապ օլընմագ իւզրէ՝ ետի ազատէն միւրէքքէպ տիր:

Գօմիսիօնը մէզքիուրըն վազիֆէի մէմուրիյէթի Տէրի Սաատէթտէ վազը՝ քեաֆֆէի թէսիսաթը Միլլիյէ, վէ պուշլարըն ազարաթը իտարէսինէ ումուսէն նէզարէթ իթմէք, վէ թէսիսաթը մէզքիուրէնին թանգիմ վէ թէրթիպինէ տիգգաթ վէ իգտամ էյլէմէք խուսուսլարընտան իպարէթ տիր:

Գօմիսիօնը մէզքիուր պիլճիւմլէ էմլաքի միլլիյէ սէնէտաթընըն մէվճուտ օլմասընա տիգգաթ իտէճէք, վէ Միլլէթին կէրէք Տէրի Սաատէթտէ վէ կէրէք տաշրալարտա քեահն քեաֆֆէի էմվալը դայրը մէնգուլէսինին սէնէտաթը սուրէթլէրի պու գօմիսիօն մարիֆէթիլլէ թօփլանըլարապ Պատրիգխանէ գալէմինտէ հըֆգ օլընաճագ տըր:

Ազգային սր և է կալուածոյ գնումն ու վաճառումը չկրնար տեղի ունենալ, առանց Տնտեսական Խորհրդոյ գիտութեան, Քաղաքական Ժողովոյ հաճութեան և Պատրիարքի կնքով հաստատութեան:

Այս տրամադրութեանց ուժովը եկեղեցիներու վիթիւրի վիճակին ըսուած բանը վերցուած է Հայոց Ազգին համար:

Կ. Պօլսոյ և շրջակայից մէջ՝ Ազգային սր և է շինութեանց կամ վերանորոգութեանց չկրնար ձեռնարկուիլ, առանց գիտութեան Տնտեսական Խորհրդոյ, և հաճութեան Քաղաքական Ժողովոյ:

Տնտեսական Խորհուրդը՝ ազգային ելեմտից, Կտակաց և Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւններուն նաև Թաղական Խորհուրդներուն մատակարարութեանը վրայ հսկողութիւն պիտի ընէ. և ասոնց ամեն մէկէն որոշեալ ժամանակներ համար պահանջելով, Քաղաքական Ժողովոյն պիտի հաղորդէ:

Տնտեսական Խորհուրդը տարեգլխէն երկու ամիս առաջ յետագայ տարւոյ մէջ ըլլալիք հասոյթն ու ծախքը ելեմտից Հոգաբարձութենէն ստուգելով, հաշուեկշիռը պիտի պատրաստէ և Քաղաքական Ժողովոյն ներկայացունէ:

3. ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Յօդ. 47. Դատաստանական Խորհուրդը կը բազմանայ ութ իրաւագէտ, և ամուսնացեալ և քառասուն տարին լրացուցած անձերէ, որոց չորսը եկեղեցական և չորսը աշխարհական պիտի ըլլան:

Դատաստանական Խորհրդոյ նախագահը Պատրիարքի փոխանորդն է. և անդամներուն ըտլորն ալ Խառն Ժողովոյ կողմէն կը նտրուին՝ քուէից առաւելութեամբ:

Դատաստանական Խորհրդոյ պաշտօնն է՝ ընտա-

Վէ պու գօմիսիօնըն մարիֆէթի վէ Մէճլիսի ձիսմանիւնին մուվաֆազաթը իւլէ Պատրիզին պիթթէմ-հիր թաստիզի օլմատըզճա էմլաքի միլլիյէնին պէյ գւ ֆիւրուլսի ճաիզ օլմաշաճազ տըր:

Պուսուսաթը մէշրուհէ իզթիզասընճա թէվլիյէթ ուտուլի էրմէնի միլլէթինճէ միւնֆէսիս տիր:

Պու գօմիսիօնըն մարիֆէթի վէ Մէճլիսի ձիսմանիւնին ըիզասը օլմատըզճա Տէրի Սա'ատէթ վէ հավա-լիսինտէ պիր կիուհա ինշա'աթ վէ թա'միրաթ իճըա օլընամազ:

Գօմիսիօնը մէզքիուր մուհասէպէ վէ վասիյէթ վէ խասթախանէ միւտիրլէրիյլէ Դիլիսա ճէմիյէթլէրինին իտարէսի հազզընտա իճըաի նէզարէթ իտէճէք. վէ պուշլարըն հէր պիրիւնտէն էվգաթը մուայյէնէտէ հի-սապ իսթէյէրէք, Մէճլիսի ձիսմանիյէ թէպլիզ իտէճէք տիր:

Գօմիսիօնը մէզքիուր սէնէ պաշընտապ իքի այ մուզատտէմ սէնէի աթիյէ վարիտաթ վէ մէսարիֆինի Մուհասէպէ միւտիրլէրինտէն թահգիզ, վէ պիր գըթա-մուվազէնէ տէֆթէրի թանգիմիյլէ Մէճլիսի ձիսմանիյէ իպըազ էյլէյէճէք տիր:

ՄՈՒՀԱՔԷՄԷ ԴՕՄԻՍԻՕՆԸ ՊԷՅԱՆԸՆՏԱ ՏԸՐ

Գըրզ Էտիմնի մատտէ. Մուհաքէմէ գօմիսիօնը ա-զասը, տէօրթ նէֆէրի էհլի քիլիսատէն վէ տէօրաթի քվամտէն օլմազ վէ Պատրիզ վէքիլինին թահթը ըի-յասէթինտէ պուլընմազ իւզրէ, գըրզ Էաշընը թէքմիլ իթմիշ վէ միւթէէհիլ սէքիզ նէֆէր էրպապը վուզուֆ-տէն միւրէքքէպ օլուպ, պուշլարըն ճիւմէսի Մէճլիսի մուլսթէլիթ թաքաֆընտան էքսէրիյէթի աըա իւլէ Էն-թիլապ օլընուր:

Պու գօմիսիօնըն ֆամիլիաճա զուհուրէ կէլէն միւ-

նեկան վէճերը լուծել. և Բ. Դրան կողմէն Պատրիարքարան յանձնուած դատերը՝ յանձնարարութեան համեմատ քննել և որոշել:

Երբ պատահի այնպիսի դատ մը զոր Դատաստանական Խորհուրդը իր ձեռնհասութենէն վեր դատէ, ըստ պահանջման խնդրոյն կամ Կրօնական կամ Քաղաքական և կամ Խառն Ժողովոյն յանձնուելուն հարկաւորութիւնը կը ցուցնէ:

Եթէ Դատաստանական Խորհրդոյ մէջ որոշուած դատի մը գէժ բողոքէ դատապարտեալը, խնդիրը վերստին կը քննուի յիշեալ Ժողովներուն մէկուն մէջ՝ որոնք որ կը վերաբերի:

4. ՎԱՆՕՐԷՒՑ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Յօդ. 48. Վանքերն Ազգին սեպհական ստացուածքն ըլլալով, Ազգին կը վերաբերի անոնց մատակարարութեան, հասութից ու ծախսոց ընդհանուր տեսչութեան և քննութեան իրաւունքը:

Ըստ որում հարկաւոր է, որ ամեն Վանք իրեն համար յատուկ կանոններ ունենայ, Կեդրոնական Վարչութեան Կրօնական և Քաղաքական Ժողովները Խառն Ժողով կազմելով, իւրաքանչիւր Վանքի Միաբանութեան, նաև Վանօրէից Խորհուրդին կարծիքն առնելէ ետքը, պէտք եղած Կանոնադրութիւնը կը պատրաստեն, և Ազգային Ընդհանուր Ժողովոյ հաստատել կուտան:

Սոյն Կանոնադրութեանց հիմնական սկզբունքն են:

Ա. Իւրաքանչիւր Վանքի մասնաւոր մատակարարութիւնը իր Միաբանութեան կը վերաբերի: Իսկ ամենուն վրայ ընդհանուր տեսչութիւն ընելու իրաւունքը Կեդրոնական Վարչութեան կը վերաբերի, որ կը գործադրէ Վանօրէից Խորհրդին ձեռօք:

նագնաթը թէսվիյէ, վէ Պապը Ալիտէն Պատրիզիանէյէ հաժալէ օլընան տաժալարը հաժալէ իւզէրինէ ըռւյէթ էյլէր. վէ քէստիրէմէտիկի տաժալարը՝ մէժատտուր ըռւ հանիյէտէն իսէ՝ Մէճլիսի Րուհանիյէ վէ մէժատը տիւնեէվիյէտէն իսէ՝ Մէճլիսի Ճիսմանիյէ, վէ իքի թարաֆա աախի թաալիւզի վար իսէ՝ Մէճլիսի Մուխթէլիթէ հաժալէսինի կէօսթէրիր:

Վէ մէզքիուր գօմիսիօնտա ըռւյէթ օլընան պիր տաժալ՝ մահքիուսուն ալէյին իսթիտասը իւզէրինէ՝ պու մէճլիսլէրտէն պիրինտէ իսթինաֆ օլընուր:

ՄԱՆԱՍԹԸՐԼԱՐ ԳՕՄԻՍԻՕՆԸ ՊԵՅԱՆԸՆՏԱ ՏԸՐ

Գլըրգ սեքիզիննի մատտե. Մանասթըրլար՝ Միլլէթին էմժալը մախսուսէսինտէն մատուտ օլուպ, պուսլարըն իտարէսի, վէ վարիտաթ վէ մասարիֆաթընըն նէզարէթի իլէ ըռւյէթ վէ թահգիզի հուզուզը Միլլէթէ աիտ տիր: Հէր մանասթըրըն՝ քէնտի ուսուլի մախսուսէ օլմագ լազըմ կէտիկինտէն, Րուհանի վէ Ճիսմանի Մէճլիսլէրինին իճթիմանիյէ թէշէքքիւլ իտէն Մէճլիսի Մուխթէլիթ՝ հէր պիր մանասթըր ճէմաաթը իլէ մանասթըրլար Գօմիսիօնընըն էֆքեարընը պատէթթահսիլ՝ իճապ իտէն թալիմաթը թէրթիպ իտէր, վէ Մէճլիսի Ումուսիյէ թաստիզ իթտիրիր:

Թալիմաթը մէզքիուրէնին ուսուլի էսասիյէսի պէր վէճհի աթի պէյան օլընուր:

Էվվէլա՝ հէր պիր մանասթըրըն իտարէի մախսուսէսի՝ օլ մանասթըր ճէմաաթընա աիտ օլուպ, պիլճիւմլէ մանասթըրլաբա ումումէն նէզարէթ իթմէք հագզը՝ մանասթըրլար Գօմիսիօնը մարիֆէթիյլէ իճրա օլընմագ իւզըն՝ Պատրիզիանէ Մէճլիսլէրինէ ըրաճի տիր:

Բ. Իւրաքանչիւր Վանքի Վանահայրը իր Միաբանութեան կողմէն կընտրուի, և Կեդրոնական Վարչութեան խառն Ժողովոյ հաւանութեամբը Պատրիարքի ձեռք կը հաստատուի:

Վանահայր ըլլալու անձը պէտք է որ երեսունուհինգ տարին լրացուցած, և Օսմանեան Տէրութեան հպատակ Վարդապետներէն ըլլայ:

Գ. Բոլոր Վանքերը Ազգին բարոյական զարգացմանը ծառայելու պարտաւոր են. ուստի ամեն մէկը իր կարողութեան չափով՝ ունենալու է Ընծայարան, Թանգարան, Տպարան, Հիւանդանոց, և ասոնց պէս ուրիշ ազգօգուտ հաստատութիւններ:

Վանօրէից Խորհուրդը կը բաղկանայ եօթն անձերէ, զոր Քաղաքական Ժողովը կընտրէ քուէից առաւելութեամբ:

Վանօրից Խորհուրդին պաշտօնն ու պարտաւորութիւնն է՝ իւրաքանչիւր Վանքի Կանոնաց գործադրութեանը հսկել և վերատեսչութիւն ընել. եկամուտներն ու հասոյթները ստուգել. և ծախքերը քննել ու կանոնաւորել:

Վանօրէից Խորհուրդը կընտրէ Վանականներուն մէջէն իւրաքանչիւր Վանքի մատակարարութեան պաշտօնին համար պէտք եղած անձինքը: Ասոնք՝ Վանահօր նախագահութեամբ՝ և իրենց Վանքին յատկացեալ կանոններուն համաձայն Վանքը տնտեսելով, որոշեալ ժամանակներ՝ հաշուեհամար կուտան Վանօրէից Խորհուրդին:

Ծ. ԵԼԵԻՄՏԻՑ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 49. Ելեմտից Հոգաբարձութիւնը կը բաղկա-

Սանիա՝ հէր պիւր մանասթըր ըէիսի՝ օլ մանաս-
թըրըն ճէմասթը թարաֆընտան ինթիխապ օլընուպ,
Պատրիգխանէ Մէճլիսլէրինին պիրլէշմէսի իլէ թէշէք-
քիւլ իտէն Մէճլիսի Մուխթէլիթին մուվաֆագաթը իլէ
Պատրիգ թարաֆընտան թաստիգ օլընուր: Բէիսի մու-
մահլէյին թէպասի Տէվլէթի Ալիյէտէն օլարագ՝ օ-
թուզ պէշ հաշընը թէքմիլ իթմիշ բուհպանտէն օլմասը
լազըմ տըր:

Սալիսա՝ պիլճիւմլէ մանասթըրլար Միլլէթին
թէրվիճի մէնաֆիի մանէվիյէսինէ չալըմազա մէճպուր
օլաճագլարընտան, հէր պիւրի՝ տէրէճէի գուտլէթինէ
կէօրէ՝ փափաս մէքթէպի վէ քիւթիւպխանէ, վէ թապ-
խանէ, վէ հասթախանէ միսիլլու՝ միլլէթճէ մէնֆաաթը
մուճիպ օլաճագ թէսիսաթը շամիլ օլաճագ տըր:

Մանասթըրլար Գօմիսիօնը՝ Մէճլիսի Ճիսմանիտէ
էքսէրիյէթի արա իլէ ինթիխապ օլընմագ իւզրէ՝ հաթի
նէֆէրտէն միրէքքէպ տիր:

Գօմիսիօնը մէզքիուրըն վազիֆէի խըտմէթի՝ հէր
պիւր մանասթըր նիզամաթընըն իճրաի ահքեամլնա
տիգգաթ վէ նէզարէթ իթմէք իւզրէ՝ վարիտաթ վէ հա-
սըլաթընը թահգիգ իլէ մասարիֆի վազըասընը բույլէթ
վէ թանգիմ էյլէմէք խուսուսընտան իպարէթ տիր:

Գօմիսիօնը մէզքիուր հէր պիւր մանասթըրըն ի-
տարէի մախսուսէսի խըտմէթինի իֆա իթմէք իւզրէ
իգթիգա իտէն էշխասը օլ մանասթըր ճէմասթը իչին-
տէն ինթիխապ իտէր: Վէ էշխասը մէրգումէ մանաս-
թըր ըէիսինին թահթը ըիյասէթինտէ օլարագ՝ մանաս-
թըրլարընը թալիմաթը մախսուսէյէ թաթպիգան ի-
տարէ իլէ, էվգաթը մուլայյէնէտէ գօմիսիօնը մէզ-
քիուրէ հիսապ վիրիւրէր:

ՄՈՒՀԱՍՆԳԷ ԻՏԱՐԷՍԻ ԳՕՄԻՍԻՕՆԸՆԱ ՏԱԻՐ ՏԻՐ

Գըրգ տօգուզընճը մատտէ. Մուհասէպէ միւտիրլէ-

նայ եօթն հաշուագէտ անձինքէ, զոր Քաղաքական Ժողովը կընտրէ քուէից առաւելութեամբ:

Ելեմտից Հոգաբարձութեան պաշտօնն է Ազգային Կեդրոնական Մեղուկին տնտեսութիւնն ու համարակալութիւնը:

Այս Մետուկին մուտքն են՝ Ազգային Ընգհանուր տուրք, Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքական Դիւանատան հասոյթը, և առանց մասնաւոր տեղ մը որոշելու Ազգին անուանը եղած կտակ կամ նուէր: Ելքն են՝ Պատրիարքարանի և Դիւանատան սովորական ծախք, Կեդրոնական Վարչութեան ձեռքը եղած Ազգային հաստատութեանց և կարօտեալ թաղերու տրուելիք նպաստ, և զանազան ուրիշ պատահական ծախք:

Ելեմտից Հոգաբարձութիւնը կը հաւաքէ ամեն այս հասոյթները. և իր ձեռք կըլլան յիշեալ ծախքերը. միշտ Տնտեսական Խորհուրդին գիտութեամբը և Քաղաքական Ժողովոյ հաւանութեամբը:

Ելեմտից Հոգաբարձութիւնը պարտաւոր է իր տնտեսութեան յանձնուած Ազգային Մետուկին հաշիւը Տօմարակալութեան կանոնաւ կարգադրել, և որոշեալ ժամանակներ հաշուեցուցակ ներկայացնել Տնտեսական Խորհուրդին, որ ստուգելով և վաւերացունելով կը հաղորդէ Քաղաքական Ժողովոյն:

6. ԿՏԱԿԱՑ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 50. Կտակաց Հոգաբարձութիւնը կը բաղկանայ եօթն անձինքէ, որոց երեքը եկեղեցական և չորսը աշխարհական՝ Խառն Ժողովով կընտրուին քուէից առաւելութեամբ:

րի էրպապը վուգուֆտէն օլարագ՝ հտի քիշիտէն իպարէթ օլուպ, Մէճլիսի Ճիսմանիտէ՝ էքսէրիյէթի արա իլէ ինթիխապ օլընուրլար:

Պունլարըն խըտմէթի՝ Միլլէթ Սանտըղընը իտարէ վէ մուհասէպաթընը ըույէթ իթմէք տիր:

Իշպու սանտըղըն իրատը՝ Իանէի ումումիյէ վէ Սթանպօլ Պատրիզխանէ գալէմի հասըլաթը, վէ մահալլի սարֆը թախսիս օլընմայարագ՝ Միլլէթ նամընա վուգու պուլան վասիյէթ վէ հիտայատէն. վէ մասրաֆը տախի՝ Պատրիզխանէ իլէ Պատրիզխանէ գալէմինին մասարիֆի անտիյէսի, վէ Պատրիզխանէնին զիյրի իտարէսինտէ պուլընան թէսիսաթը միլլիյէյէ վէ միւհթաճ օլան Քիլիսա ճէմնաթլարընա իթա օլընաճագ իանէ իլէ սաիր վուգու պուլաճագ մասարիֆի միւթէֆէրրիգատէն իպարէթ տիր:

Միւտիրանի մերգումէ՝ թէսիսաթ Գօմիսիօնընըն մանրիֆէթի վէ Մէճլիսի Ճիսմանինին մուվաֆազաթը իլէ՝ քեաֆֆէի վարիտաթը մէզքիուրէյի թահսիլ, վէ մասարիֆի մէզքիուրէյի թէսվիյէ իտէր, վէ իտարէսի քէնտուլէրինէ մուհավվէլ օլան Միլլէթ Սանտըղընըն մուհասէպէսինի ուսուլի ճէտիտէ իւզրէ թութարագ՝ պիր զըթա տէֆթէրինի էվզաթը մուալլէնէտէ թէսիսաթ Գօմիսիօնընա իպրազ էյլէրլէր: Իշպու տէֆթէր՝ Գօմիսիօնը մէզքիուրտէ պիլմուալլէնէ թաստիգ օլընտըգտան սօնրա՝ Մէճլիսի Ճիսմանիյէ իպրազ օլընուր:

ՎԱՍԻՅԷԹ ԻՏԱՐԷՍԻ ԳՕՄԻՍԻՕՆԸՆԱ ՏԱԻՐ՝ ՏԻՐ

Ելլիմնի մատտէ. Վասիյէթ միւտիրլէրի՝ իւշի էնլի քիլիսատէն վէ տէօրսի անվամտէն օլմագ իւզրէ՝ հտի քիշիտէն միւրէքքէպ օլուպ, պունլարըն ճիւմլէսի էքսէրիյէթի արա իլէ Մէճլիսի Մուլթէլիթատ ինթիխապ օլընուր:

Կտակաց Հոգաբարձութեան պաշտօնն է՝ աղգային կտակաց տնօրէնութիւնը: Իր պարտաւորութիւնն է՝ կտակաց օրինաւոր կերպիւ և կտակարարին նպատակին և դիտաւորութեանը համեմատ գործադրութեանը հսկել:

Կտակաց Հոգաբարձութեան համար պէտք եղած մասնաւոր Կանոնադրութիւնը՝ խառն ժողովը պիտի պատրաստէ Կտակաց Հոգաբարձութեան և Տնտեսական Խորհուրդին կարծիքն առնելով. և Ընդհանուր ժողովը պիտի հաստատէ:

Կտակաց Հոգաբարձութիւնը որոշեալ ժամանակներ իր պաշտօնին վերաբերեալ հաշիւները պիտի ներկայացունէ Տնտեսական Խորհուրդին, որ ստուգելով և վաւերացունելով պիտի հաղորդէ Քաղաքական ժողովոյն:

7. ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԻ ՀՈԳԱԲԱՐԶՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 51. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւնը կը բաղկանայ ինն անձինքէ, զոր Քաղաքական ժողովը կընտրէ քուէից առաւելութեամբ: Ասոնց երկուքը վկայեալ բժիշկ պիտի ըլլան:

Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան պաշտօնն է՝ Աղգային Հիւանդանոցը և անոր սեպհական կալուածներն ու եկամուտները տնտեսել, և անոնց հասոյթովն ու Աղգային Սնտուկին նպաստիւր մատակարարել զայն:

Այս Հաստատութիւնը չորս շրջանակի բաժնուելով, մէկը՝ աղքատիկ հիւանդները դարմանելու, երկրորդը՝ ծեր և անկար աղքատները պատսպարելու, երրորդը՝ խելագարները խնամելու, և չորրորդը՝ որբ և

Միւտիրանը մէրգումէնին վազիֆէի խըտմէթլէրի՝ Միլլէթէ վազը օլան վասիյէթլէրի իտարէ վէ ահքեմ-մը միւնտէրիճէլէրինին սուրէթի մէշրուէտէ վէ մու-վասսինին նիյյէթ վէ թասմիմաթընա մութապըզ վէճ-հլէ՝ իճրայէ զօնըլմասընա տիզգաթ իթմէք խուսուս-լարընտան իպարէթ տիր:

Վասիյէթ Իտարէսինէ տանիր իզթիզա իտէն թա-լիմաթը մախսուսէ՝ Միւտիրանը մէրգումէնին վէ թէսի-սաթ Գօմիսիօնընըն ըէյյի թահսիլ օլընարագ՝ Մէճլիսի Մուխթէլիթ թարաֆընտան թէրթիպ վէ Մէճլիսի Ու-մուսիտէ թաստիզ օլընաճագ տըր:

Միւտիրանը մէրգումէ՝ քէնտու խըտմէթլէրինէ տանիր օլան մուհասէպաթըն պիր գըթա տէֆթէրինի էվզաթը մուլայէնէտէ թէսիսաթ Գօմիսիօնընա իպրագ իտէրլէր, վէ իշպու տէֆթէր Գօմիսիօնը մէզքիուր թա-րաֆընտան պիլմուլայէնէ թաստիզ օլընտըզտան սօն-րա՝ ձիսմանի Մէճլիսինէ իպրագ գըլընուր:

ՀԱՍԹԱԽԱՆԷ ԻՏԱՐԷՍԻ ԳՕՄԻՍԻՕՆԸՆԱ ՏԱԻՐ ՏԻՐ

Ելլի պիրիճօի մատտէ. Հասթախանէ Միւտիրլէրի՝ իքիսի թապապէթ ըուուսընը համիլ աթըպպատէն օլ-մագ իւզըն՝ տօզուզ քիշիտէն միւրէքքէպ օլուպ, էք-սէրիյէթի արա իլէ Մէճլիսի ձիսմանիտէ ինթիսապ օլընուրլար:

Միւտիրանի մէրգումէնին վազիֆէսի՝ կէրէք Միլ-լէթ Հասթախանէսինէ վէ կէրէք անըն ագարաթ վէ վարիտաթը մախսուսէսինէնէզարէթ իտուպ, պոնւլարըն հասըլաթը վէ Միլլէթ Սանտըղընըն իանէսի իլէ Հաս-թախանէի մէզքիուրը իտարէ իթմէքտիր:

Իշպու Հասթախանէ՝ տէօրթ տանիրէյէ թագսիմ օլընուպ, պիրի՝ ֆուզարատէն օլան հասթալարա, վէ տիկէրի՝ ինթիյար վէ ամէլմանտէ ֆուզարայա, վէ իւչիւնճիսի՝ մէճանինէ, տէօրտիւնճիսի՝ թալիմ վէ

անտերունջ տղաքը դաստիարակելու պիտի յատկանան:

Այս շէնքի կարգադրութիւնն ու տնտեսութիւնը բժշկական և առողջապահիկ կանոնաց համեմատ պիտի տնօրինուին:

Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւնը այս հաստատութեան տնտեսութեան մասին՝ Տնտեսական խորհուրդին, և դաստիարակութեան մասին՝ Ուսումնական խորհուրդին պատասխանատու է, և սոյն խորհրդոց որոշեալ ժամանակներ համար պիտի տայ իր գործողութեանց վրայ:

Է. ԹԱՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ

Յօդ. 52. Թաղական խորհուրդները կը բաղկանան ըստ տեղւոյն՝ հինգէն մինչև տասներկու անդամներէ:

Թաղական խորհուրդին պաշտօնն է՝ թաղին ժողովրդեան ազգային գործոց մատակարարութիւնը. Եկեղեցւոյ և Դպրատան Հոգաբարձութիւնը. աղքատաց խնամակալութիւնը, և ազգայնոց մէջ պատահած վէճերուն քննութիւնն ու խաղաղարարութիւնը:

Իր պարտաւորութիւնքն են՝ թաղին Եկեղեցւոյ պայծառութեանը խնամ տանել. թաղին մէջ թէ՛ աղջիկ և թէ՛ մանչ տղայոց դաստիարակութեան համար՝ զըպրատուններ հաստատելու ջանք ընել. և թաղին կարօտեալ ընտանեաց ձեռնտուութիւն ընել:

Յօդ. 53. Ամեն թաղ մէկ Սնտուկ պիտի ունենայ՝ Թաղական խորհուրդին տնօրէնութեանը տակ:

Այս Սնտուկին մուտքն են՝ թաղին ժողովրդեան կողմէն տրուած թաղական տուրքը. Եկեղեցւոյ և Դպրատան կալուածոց հկամուտները. Եկեղեցւոյն հասոյթները. կտակաւ կամ ուրիշ կերպիւ եղած նուէրները և այլն: Ելքն են՝ թաղին Եկեղեցւոյն և Դպրատանց ծախքն ու աղքատաց տրուելիք օգնութիւնները:

Թէրպիյէյի էյթամէ Թախսիս օլընաճագ, վէ պու էպ-
նիյէնին՝ ուսուլի Թըպպիյէ վէ սըհիյէյէ Թաթպիգան
ինչա, վէ իտարէսինէ իթինա գըլընաճագ տըր:

Միւտիրանը մէլզումէ՝ Հասթախանէի մէզքիուըն
իտարէսի խուսուսընտա՝ Թէսիսաթ Գօմիսիօնը Թարա-
ֆընտան, վէ Թալիմ ու Թէրպիյէ մատտէսինճէ՝ Մա-
րիֆ Գօմիսիօնը Թարաֆընտան մէսուլ օլուպ, մուամէ-
լաթը վազըասընը իշպու Գօմիսիօնլարա էվգաթը
մուայյէնէտէ իրաէ իտէրլէր:

ՔԻԼԻՍԱ ՃէՄԻՑէԹԼէՐԻ ՊէՅԱՆԸՆՏԱ ՏԸՐ

Ելլի իքիճճի մատտէ. Քիլիսա Ճէմիյէթլէրի մահալ-
լինէ կէօրէ լա ագալ պէշ վէ նիհայէթ օն իքի ազատէն
միւրէքքէպ օլուպ, մէմուրիյէթլէրի՝ մէնսուպ օլտըգ-
լարը ճէմաաթընըն մէսալիհի միլլիյէսինի ընդէթ, վէ
օլճէմաաթ Քիլիսա վէ Մէքթէպինի իտարէ իթմէք, վէ
ֆուզարասընը գայըրմագ, վէ ճէմաաթճէ գուհուրէ կէ-
լէն միւնազաաթը Թահգիգ իլէ՝ ըսլահը զաթիւլպէյն
էյլէմէք, վէ օլ ճէմաաթ Քիլիսասընըն Թէգեինի իլէ
գրգ վէ էրքէք չօճուգլարա մախսուս մէքթէպլէր իհ-
տասընա սայ վէ իգտամ իթմէք. վէ ճէմաաթը մէզ-
քիուրէնին միւհթաճ օլան ֆամիլեալարընա իճրաի
մուամէնէթ էյլէմէք խուսուսլարընտան իպարէթ տիր:

Ելլի իւքիւճճի մատտէ. Հէր ճէմաաթըն՝ քէնսու
Քիլիսա ճէմիյէթինին Թահթը նէգարէթինտէ պուլըն-
մագ իւզըլէ՝ պիր Սանտըղը օլուպ, պու սանտըղըն ի-
րատը՝ ճէմաաթճա իթա օլընան իննէի մախսուսէ, վէ
Քիլիսա վէ Մէքթէպ ազարաթընըն վարիտաթը, վէ
Քիլիսանըն հասըլաթը, վէ վասիյէթ Թարիգի իլէ վէ
եախուտ սաիր վէճիլէ վազը օլան աթայա վէ սաիրէ-
տէն, վէ մասարիֆի՝ մէզքիուր Քիլիսա վէ Մէքթէպ-
լէրին մասարիֆիյլէ ֆուզարայա իթա օլընաճագ իանէ

Ամեն Թաղական Խորհուրդ իր Թաղին մէջ եղած ծննդոց, ամուսնութեանց և վախճանմանց արձանագրութիւնը պիտի ընէ կանոնաւոր կերպով մասնաւոր Տումարի մը մէջ:

Յօդ. 54. Թաղական Խորհուրդները՝ իրենց պաշտօնին վերաբերեալ գործոց մէջ Տեսուչ Խորհուրդներուն հետ ուղղակի յարաբերութիւն ունին. այսինքն՝ դպրատանց համար՝ Ուսումնական Խորհուրդին հետ. տնտեսական և դրամական գործոց համար՝ Տնտեսական Խորհուրդին հետ. դատի վերաբերեալ գործոց համար՝ Դատաստանական Խորհուրդին հետ: Եւ ասոնց արմեն մէկին որոշեալ ժամանակներ համար պիտի տան իւրաքանչիւրին վերաբերեալ գործոց վրայ:

Յօդ. 55. Իւրաքանչիւր Թաղական Խորհուրդ քը Թաղին Ժողովրդեան կողմէն կընտրուի:

Ամեն ազգային անհատ որ քսան և հինգ տարին լրացուցած է. և ըստ 67-դ յօդուածոյ Սահմանադրութեան՝ ընտրողութեան իրաւունքէն դատաստանապէս զրկուած չէ, իրաւունք ունի մասնակից ըլլալ ընտրութեան Թաղական Խորհրդոյ անդամոց:

Յօդ. 56. Թաղական Խորհրդոց պարտաւորութիւնն ու ընթացքը սահմանելու համար պէտք եղած Կանոնադրութիւնը Կրօնական և Քաղաքական Ժողովներուն ձեռօք պիտի շինուի:

Թաղական Խորհրդոց անդամներուն պաշտօնը չորս տարի կը տևէ. հինգերորդ տարւոյն սկիզբը կը նորոգուին, և անմիջապէս վերընտրելի են:

ազճէսինտէն իպարէթ տիր:

Հէր Քիլիսա ճէմիյէթի՝ պուլընտրղը ճէմնաթտա
թէվէլլիւտ վէ վէֆաթ վէ թէէհհիւլ իտէն նուֆուսը
սուրէթի մունթազամէտէ պիր գըթա տէֆթէրէ գայտ
իտէճէք տիր:

Ելլի տէօրտիւննի մատտէ. Մէզըիուր ճէմիյէթլէ,
ըին իֆնի խըտմէթլէրի զըմընտա՝ տօղըրտան տօղըր-
յա գիքը օլընան Գօմիսիօնլար իլէ միւնասէպէթլէրի
օլաճաղընտան, մէքթէպլէր հազգընտա՝ Մնարիֆ Գօ-
միսիօնընա, վէ իտարէճէ մէվատտ հազգընտա՝ Թէսի-
սաթ Գօմիսիօնընա, վէ մէվատտի տնավի հազգընտա՝
Մուհաքէմէ Գօմիսիօնընա միւրաճաթ իտէր. վէ մէզ-
քիուր Գօմիսիօնլարըն հէր պիրինէ անտ օլան խուսու-
սաթը՝ օլ Գօմիսիօնա էվգաթը մուայյէնէտէ իրանէ
էյլէր:

Ելլի պէշիւննի մատտէ. Հէր Քիլիսա ճէմիյէթի
մէնսուպ օլաղըր Քիլիսա ճէմնաթը թարաֆընտան
ինթիխապ օլընուր:

Երկիրմի պէշ հաշընը թէքմիլ իթմիշ օլուպ տա,
ալթմըշ հտիննի մատտէ իգթիզասընճա, մուհաքէմէճէ
հազգը ինթիխապտէն մահրում օլմայան քնաֆֆէի էֆ-
րատըն Քիլիսա ճէմիյէթի ինթիխապընտա միւշարէ-
քէթէ սալահիյէթի վար տըր:

Ելլի ալթըննը մատտէ. Քիլիսա ճէմիյէթլէրինին
վազաիֆ վէ հարէքնաթընը թահտիտ վէ թնյին զըմ-
նընտա լաղըմ կէլէն թալիմաթ Րուհանի վէ ձիսմանի
Մէճիլսլէրի մարիֆէթիյլէ թանզիմ օլընաճազ տըր:

Քիլիսա ճէմիյէթլէրի անգասը տէօրթ սէնէ իճ-
րաի խըտմէթ իտուպ, պէշիննի սէնէ իպթիտասընտա՝
հնիտէն ինթիխապ օլընա պիւմէք իւզրէ թէճտիտ օլը-
նուրլար:

Ը. ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԱՐՏԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 57. Ազգային Ընդհանուր Ժողովը հարիւր քառասուն երեսփոխաններէ կը բաղկանայ. որոնց՝

Ա. Մէկ եօթներորդ մասը, այսինքն քսանը, Եկեղեցական Երեսփոխանք են, զոր Կոստանդնուպօլսոյ մէջ գտնուող Եկեղեցականք կընտրեն:

Բ. Երկու եօթներորդ մասը, այսինքն քառասունը, գաւառներէն գալիք Ազգային Երեսփոխանք են:

Գ. Զորս եօթներորդ մասը, այսինքն ութսունը, Կոստանդնուպօլսոյ թաղերէն ընտրուած Երեսփոխանք են:

Յօդ. 58. Կրօնական և Քաղաքական Ժողովոց անդամները Ընդհանուր Ժողովին ներկայ կը գտնուին. բայց եթէ Երեսփոխան ընտրուած չեն՝ Ընդհանուր Ժողովին մէջ քուէ չունին:

Յօդ. 59. Ընդհանուր Ժողովը նիստ չկրնար ընել՝ մինչև որ անդամոց մեծագոյն մասը՝ այսինքն գոնէ եօթանասունումէկ հոգի ներկայ չըլլայ:

Յօդ. 60. Ընդհանուր Ժողովին պաշտօնն է՝ Պատրիարքը, Կաթողիկոսը և Ազգին գլխաւոր պաշտօնատարները, և Կրօնական ու Քաղաքական Ժողովոց անդամները ընտրել. Ազգային Ժողովոց վարչութեանը հսկողութիւն ընել. սոյն Ժողովներուն վերաբերեալ՝ բայց իրենց ձեռնհասութենէն վեր համարուած գործերը որոշել և վճռել. և Ազգային Սահմանադրութիւնը անխախտ պահել:

ՄէՃԼԻՍԻ ՈՒՄՈՒՄԻՆԻՆ ՍՈՒՐԷԹԻ ԹԵՇՔԻԼ ՎԷ ՎԱԶԱԽՅԻ ՊԵՅԱՆԸՆՏԱ ՏԸՐ

Ելլի ետինձի մատտե. Մէճլիսի Ումումի, իւզ գըրդ
նզատէն միւրէքքէպ տիր:

Ազանի մէրգումէ իւշ գըսմ օլուպ՝

Պիրինձի գըսմը օլարագ՝ պիր սիւպի քի եիկիրմի
նէֆէրի, Սթանպօլտա պուլընան էլի քիլիսա Թարա-
ֆընտան ինթիխապ օլընան էլի Քիլիսա.

Իքինձի գըսմը օլարագ իքի սիւպի օլան գըրդ նէ-
ֆէրի քի տաշրալարտան կէլէճէք Միլլէթ Վէքիլլէրի
տիր.

Իւշիւնձի գըսմը օլարագ՝ տէօրթ սիւպի եանի
սէքսէն նէֆէրի Տէրի Սնատէթ Քիլիսա ճէմնաթլարը
Թարաֆընտան ինթիխապ օլընան Վէքիլլէր տիր:

Ելլի սեքիզինձի մատտե. Բուհանի վէ ձիսմանի
Մէճլիսլէրինին նզասը Մէճլիսի Ումումիյէ տախիլ
օլուպ, Փագաթ Մէճլիսի Ումումի նզալըղընա ինթի-
խապ օլընամաըշլար իսէ՝ Մէճլիսի մէզքիուրտէ սահի-
պի րէյ օլամայաճազլար տըր:

Ելլի տօգուզընձը մատտե. Մէճլիսի Ումումինին
էքսէր նզասը, եանի լաագալլ եթմիշ պիր նէֆէրի հա-
զըր օլմատըզճա՝ նզտի մէճլիս օլընամագ:

Ալթմըշընձը մատտե. Տէրի Սնատէթ Պատրիզի վէ
Կաթուղիկոս միսիլլու Միլլէթին պաշը միւսթախտէմ-
լէրինի, վէ Բուհանի վէ ձիսմանի Մէճլիսլէրին նզասընը
ինթիխապ իթմէք, վէ պու Մէճլիսլէրին մուսամէլաթընա
նէզարէթ էյլէմէք, վէ անլարա մուհալվէլ օլուպտա՝
քէնտուլլէրինին քէստիրէմէտիքլէրի մէսալիհ գուհու-
րինտէ՝ հալլ վէ Թէսվիյէ էյլէմէք, վէ իշպու Նիզամ-
նամէյի խալէլտէն մուհաֆագա էյլէմէք Մէճլիսի Ու-
մումինին վազանֆինտէն տիր:

Յօդ. 61. Ընդհանուր Ժողովը կը գումարուի՝

Ա. Ըստ վաղեմի սովորութեան ամեն երկու տարին անգամ մը, ապրիլ ամսոյ վերջերը՝ Ազգային Վարչութեան երկամեայ ընթացքին տեղեկագիրը մտիկ ընելու, և Ելմտական պաշտօնակալաց ձեռօք ժողովուած և ծախս եղած գումարներուն ընդհանուր հաշիւը տեսնելու և քննելու, Կրօնական և Քաղաքական Ժողովոց քոլոր անդամները փոխելով ուրիշներ ընտրելու, և յետագայ երկու տարուան մէջ Ազգային տուրքը Թնչալէս տնօրինուելիքը սահմանելու համար:

Սոյն երկ-տարեկան Ժողովը սկսած օրէն մինչև երկու ամիս տեւելով իր նիստերը կը վերջացունէ:

Ընդհանուր Ժողովոյ այս նիստերուն մէջ՝ միանգամայն Ազգային Վարչութեան Ժողովներուն անդամ գտնուող Երեսփոխանները ամեն խնդրոյ վրայ կրնան խօսիլ. բայց տուրքի և ընտրութեան խնդիրներէն զատ՝ ուրիշ խնդիրներու մէջ չեն կրնար քուէ տալ:

Բ. Կաթուղիկոսի ընտրութեան մասնակից ըլլալու համար:

Գ. Կոստանդնուպօլսոյ և Երուսաղէմի Պատրիարքները ընտրելու համար:

Դ. Կրօնական և Քաղաքական Ժողովոց մէջ, կամ Պատրիարքին ու Ժողովոց մէջ պատահած անհամաձայնութիւնը բառնալու համար: Սոյն պարագայից մէջ՝ անհամաձայնութեան ենթակայ եղող կողմերը Ընդհանուր Ժողովոյ մէջ խօսք միայն ունին և ոչ քուէ:

Ե. Ազգային Սահմանադրութեան վերաքննութեանը համար:

Եւ վերջապէս այնպիսի խնդիրներու համար որոց վրայ որոշում տալը Ընդհանուր Ժողովոյն կը վերաբերի:

Սակայն այս տեսակ արտաքոյ կարգի նիստերուն տեղի ունենալէն առաջ՝ Ընդհանուր Ժողովոյ գումարման պատճառը Պատրիարքարանի կողմէն Բարձրագոյն

Ալթմըզ պիրիմնի մատտե. Մէճլիսի Ումումի, էվ-վէլա՝ մին էլ գատիմ օլա կէլտիկի միսիլու, իքի սէ-նէտէ պիր քէրրէ շէհրի նիսան ավախըրընտա իճթիմա քիտուպ, միւրուր իտէն իքի սէնէ զարֆընտա՝ վուգու պուլան իտարէի ումուրըն մազպաթասընը իսթիմա իլէ մուխասսաս օլան մէմուրլէրի մարիֆէթիյլէ թահսիլ վէ սարֆ օլընմըշ օլան մէպալիղին մուհասսէպէի ումու-միյէսինի րույէթ վէ թէֆթիշ իտէր.

Վէ Միլլէթ Մէճլիսլէրինին քեսֆֆէի ազասընը միւճէտտէտէն ինթիխապ էյլէր.

Վէ սէնէթէյն իանէի միլլիյէսինին սուրէթի ի-տարէսինէ գարար վիրիր, վէ իքի մահ խիթամընտա գափանուր:

Մէճլիսի Ումումինին իշպու ինիզատընտա մէզ-քիուր իքի Մէճլիս ազասը՝ Մէճլիսի Ումումի ազասը պուլընտըզլարը հալտէ՝ հէր պիր մէսէլէտէ մուպահասսա իտէպիլուպ, ֆազաթ իանէ վէ ինթիխապ մատտէլէ-րինտէն մատասընտա ըէյ վիրէմէզլէր:

Սանիյա՝ Մէճլիսի մէզքիուր Կաթուղիկոս ինթի-խապընա տախիլ օլմազ.

Վէ սալիսա՝ Տէրի Սաատէթ վէ Գուտսը-Շէրիֆ Պատրիզլէրինի ինթիխապ էյլէմէք.

Վէ րապիա՝ մէզքիուր իքի Մէճլիս պէյնինտէ, եախուտ Մէճլիսլէր իլէ Պատրիզ պէյնինտէ թէքէվվիւն իտէն իսթիլաֆ ըէֆ օլընմազ իւզըն ճէմ օլընուր: Պու թազտիրճէ՝ թարաֆէյնի մուխալիֆէյն պէյանի հալ իտէպիլուրլէր իսէտէ՝ ըէյ վիրէմէզլէր:

Խամիսա՝ Նիզամնամէ էսասընա տօզընըլմայարազ քասհիհի լազըմ կէլտիքտէ, վէ Մէճլիսի Ումումինին ըէյ վէ գարարընա մէնութ պիր մէսէլէ զուհուրինտէ ազա օլընուր:

Շու գատար քի պէօյլէ ֆէվզ էլ ատէ իճթիմահին վուգուլինտէն էվվէլ՝ սէպէպի ճէմ Պատրիզխանէ թա-րաֆընտան Պապը Ալիյէ իֆատտ օլընարազ, իսթիհասլը

Դրան իմաց տրուելով, անոր հաճութիւնը կառնուի:

Յօդ. 62. Պատրիարքը կը գումարէ Ընդհանուր Ժողովը, Կրօնական և Քաղաքական Ժողովոց մէկուն համահաճութեամբը, և կամ նոյն իսկ Ընդհանուր Ժողովոյ անդամոց մեծագոյն մասին խնայրանօքը: Միայն թէ այս կերպ արտաքոյ կարգի ժողով գումարելէն առաջ՝ գումարման պատճառը Բարձրագոյն Դրան իմաց տրուելով, անոր հաճութիւնը առնուլ հարկ է:

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՐԵՍՓՈՒՈԱՆԱՑ

Յօդ. 63. Կոստանդնուպօլսոյ մէջ գտնուող բոլոր Եկեղեցականք՝ Պատրիարքի հրաւիրանօք ապրիլ ամսոյ վերջը որոշեալ տեղ մը կը գումարուին, և զապտիքուէ արկուծեամբ ու քուէից բացարձակ առաւելութեամբ Ազգային Ընդհանուր Ժողովոյ Եկեղեցական անդամները կընտրեն, թէ Եպիսկոպոսներէն, թէ Վարդապետներէն և թէ Քահանաներէն. բայց պէտք է որ ընտրելիք՝ դուրսերը պաշտօն չունենան. և հասակաւ երեսուն տարին լրացուցած, և զոնէ հինգ տարի առաջ ձեռնադրուած ըլլան և որ և է դատաստանի տակ չը գտնուին:

Յօդ. 64. Եկեղեցական Իրեսփոխանաց պաշտօնը տաան տարի կը տեւէ և երկու տարին անգամ մը՝ հինգերորդ մասը փոխուելով կը նորոգուի: Այս հինգերորդ մասը առաջին ութ տարիներու մէջ՝ վիճակաւ պիտի որոշուի և հանուի. և թէ վիճակաւ ելած և թէ տասնամեայ պաշտօնը լրացուած անդամները անմիջապէս վերընտրելի են:

ըուխսաթ գլընուր:

Ալթմը իբիհնի մատտե. Մէճլիսի Ումումիյի Պատ-
րիզ, Մէճլիսի Բուհանի իւլ Մէճլիսի Ճիսմանիտէն պի-
րինին մուվաֆազաթը իւլ. վէ հախուտ Մէճլիսի Ու-
մումի անասընտան էքսէրիսինին իսթիտասը իւլ ագա
իտէր: Անճագ, պէնտի սապըգտա պէյան օլընտըղը
իւղրէ, պու միսիլու ֆէվզ էլ անէ ինթիմա, պէհէր
հալ սէպէպի ին պէյանիյլէ, Տէվլէթճէ րուխսաթա մէ-
նութ տուր:

**Մէճլիսի ՌԻՄՈՒՄԻՆԻՆ ԱՉԱՆ ԲՈՒՀԱՆԻԹԷՍԻՆԻՆ ՇԵՐԱԻԹԻ
ԻԼԹԻԽԱՊԻԹԷՍԻ ՊԷՅԱՆԸՆՏԱ ՏԸՐ՝**

Ալթմը իւրիհնի մատտե. Սթանպուլտա պուլընան
պիլճիւմլէ էհիլ քիլիսա Տէրի Սանատէթ էրմէնի Պատ-
րիզի տանվէթի իւզէրինէ՝ նիսան ախըրընտա պիր մա-
հալլէ թօփանըլուպ, տաշրա՝ մէմուրիյէթի օլմայան վէ
օթուզ հաշընը թէքմիլ իթմիշ օլան, վէ պէշ սէնէ մու-
գատտէմ փափասըզ վէ րահիպլիք բիւթպէսինի իհրազ
իտէն. վէ պիր կիուհա տանվա ալթընտա պուլընմայան
Պիսկոպօսլարտան վէ հախուտ փափաս վէ րահիպլէր-
տէն՝ էքսէրիյէթի արայի մութլագա վէ բէյի խաֆի
իւլ Մէճլիսի Ումումի իչուն անգա ինթիխապ իտէճէք-
լէր տիր:

Ալթմը տեօրտիհնի մատտե. Անիֆէն պէյան օլընան
անգաի րուհանիյէնին միւտտէթի մէմուրիյէթի օն սէ-
նէ օլուպ, պէհէր իքի սէնէտէ՝ պիր խումսը թէպաիլ
վէ թէճաիտ օլընանագլար: Վէ իլք սէքիզ սէնէ՝ պու
խումսըն թէֆրիզ վէ իւրաճը գուրա իւլ ինքա օլընա-
նագ տըր:

Վէ կէրէք պէօյլէ գուրա իւլ վէ կէրէք օնընճը
սէնէտէն սօնրա՝ իքմալի միւտտէթ իւլ չըզան անգանըն
թէքրար ինթիխապը ճաիզ օլանագ տըր:

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ԵՐԵՍՓՈՒՅԱՆՆԵՐ

Ա. Ընտրողութեան եւ ընտրելութեան պայմանք:

Յօդ. 65. Ընտրողական իրաւանաց հիմն կը բըռնուին Ազգային տուրքը, և անձնական արժանիքը:

Ազգային տուրքը ընտրողութեան իրաւունք տալու համար, պէտք է որ ընտրողը տարին գոնէ եօթանասուն ու հինգ հոգուշ ընդհանուր տուրք վճարէ:

Ընտրողութեան անձնական արժանեօք իրաւունք ունեցողներն են՝ Արքունի դիւաններուն և Տէրութեան ուրիշ պաշտօններուն մէջ գտնուողները. վկայեալ բժիշկները, օգտակար գրքերու հեղինակները. դպրատանց ուսուցիչները. և ազգին օգտակար ծառայութիւններ մատուցած անձինք:

Յօդ. 66. Ընտրողութեան իրաւունք ունին քսան ու հինգ տարին լրացուցած անձինք. սակայն ընտրողը հարկ է որ Օսմանեան Տէրութեան հպատակ ըլլան:

Յօդ. 67. Ընտրելու իրաւունքէն դատաստանապէս զրկեալ են հետեւեալ չորս դաս անձինքը:

Ա. Քրէական յանցանօք դատապարտեալները, որոնք ըստ պատժական օրինաց Տէրութեան՝ քաղաքականապէս մեռեալ կը համարուին:

Բ. Ազգային գործոց մատակարարութեանը մէջ նենգութեամբ բռնուած, և Ազգային ժողովներէն մէկուն կողմէն դատապարտուած անձինք, որոց համար Ազգային գործերու մէջ չը գործածուիլը վճռուած ըլլայ դատող ժողովին կողմէն:

Գ. Տէրութեան դատարաններուն կողմէն զգաստացուցիչ պատիժ կրողները, որոնց պատժոյն պայմանաժամը դեռ լրացած չէ:

Դ. Խելագարութեան պատճառաւ անբաւական

ՄԵՃԼԻՍԻ ՈՒՄՈՒՄԻՆԻՆ ԱՎԱՄՏԷՆ ՕԼԱՆ ԱԶԱՍԸՆԸՆ ՇԷ-
ՐԱԽԹԻ ԻՆԹԻՆԱԳԻՑԷՍԻ ՊԷՅԱՆԸՆՏԱ ՏԸՐ

Այթմըլ պեղիցնի մատտե. Իանէի Միւլիյէ իւէ գա-
պիւլիյէթի զաթիյէ՝ հազգը ինթիխապա էսաա թութըլուր:

Իանէի Միւլիյէ՝ հազգը ինթիխապա նաիւլիյէթի
մուճիպ օլմագ իչուճն՝ իանէի ումուճիյէ օլարագ լա ա-
գալլ սէնէվի եթմիշ պէշ զուրուշ իանէ վիբիւմէի տիր:

Ինթիխապա գապիւլիյէթի զաթիյէսի օլանլար
Տէվլէթին ազլամընտա վէ սահր մէմուրիյէթլէրինտէ
պուլընանլար, վէ տօգթօրլար, վէ քիւթիւպի նաֆիս
թէլիֆ իթմիշ օլանլար, վէ մէքթէպ մուալիմլէրիյլէ՝
Միւլէթճէ սասարը նաֆիա վիւճուտէ կէթիրմիշ օլան-
լարտան իպարէթ տիր:

Այթմըլ սլթցնը մատտե. Լա ագալլ հիկիրմի պէշ
հաշընը թէքմիլ իտէնլէր հազգը ինթիխապա նաիլ օ-
լուպ, անճագ թէպահի Տէվլէթի Ալիյէտէն օլմագ շարթ
տըր:

Այթմըլ ետիցնի մատտե. Հազգը ինթիխապտան
մուհաքէմէճէ մահրում օլանլար տէօրթ սընըֆ տըր:

Սընֆը էվվէլ՝ պիր ճինայէթտէն տօլայը, ճէգա-
պանուննամէի Հիւմայունը ահքեամընճա, հուգուզը մէ-
տէնիյէտէն մուէպպէտէն սազըթ օլանլար տըր:

Սընֆը սանի՝ մէսալիհի միւլիյէ իտարէսինտէ
հիյէսի թէպէյյիւն իտուպ տէ՝ մէսալիհի մէզքիուրէտէ
գուլլանըլմամալարը՝ Միւլէթ Մէճլիսլէրինտէն պիրի-
սինին թարաֆընտան հիւքմ օլընմըշ օլանլար տըր:

Սընֆը սալիս՝ մէհաքիմի Տէվլէթի Ալիյէտէ հազգ-
լարընտա միւճադաթը թէտիպիյէ թէրէթթիւպ իտուպ-
տէ, հէնուզ միւտտէթի ճէգասը խիթամ պուլմամըշ
օլանլար տըր:

Սընֆը րապի՝ թէճէննիւն ճիհէթիյլէ հուգուզը

դատեալները, որոց կատարելապէս առողջացեալ ըլլալը օրինաւոր կերպիւ հաստատուած չըլլայ:

Յօդ. 68. Ընտրելի են Ազգին այն ամէն անհատները, որոնք երեսուն տարին լրացուցած ըլլալով, Օսմանեան հպատակ, Տէրութեան օրինացը տեղեակ, և Ազգային գործոց հմուտ են. և ընտրողութեան իրաւունքէն ըստ 67-դ յօդուածոյ զրկուած չեն:

Բայց Կոստանդնուպօլսոյ թաղերուն կողմէն ընտրուելիք ութսուն երեսփոխանաց զոնէ հօթը աստիճանաւոր անձինք ըլլալու են:

Բ. Եղանակ ընտրութեան:

Յօդ. 69. Կոստանդնուպօլսոյ թաղերէն և գաւառներէն ընտրուելիք երեսփոխանաց բաշխման ցուցակը շինելուհամար, ամէն երկու տարի փետրուար ամսոյ սկիզբը՝ Ազգային Կրօնական և Քաղաքական Ժողովները, Տեսուչ Խորհրդոց Ատենապետներուն հետ մէկտեղելով Համախորհուրդ ժողով կը կազմեն. և Պատրիարքական Դիւանատան ընդհանուր Ազգահամարին նայելով, ամեն մէկ թաղին ու գաւառին կողմէն քանի՞ երեսփոխան ընտրուելիքը կորոշեն, Պօլսոյ թաղերուն համար՝ ընտրողաց թիւը, և գաւառներուն համար՝ բնակչաց թիւը հիմն բռնելով: Եւ այս կերպով շինուած ցուցակի համեմատ՝ իւրաքանչիւր թաղի և գաւառի տալու երեսփոխանաց թիւը Պատրիարքի ձեռօք առննց կը ծանուցանեն:

Երեսփոխանաց պաշտօնը տասն տարի կը տևէ. և երկու տարին անգամ մը՝ թէ Կոստանդնուպօլսոյ թաղերէն և թէ գաւառներէն ընտրուած Ազգային Ե-

շախտիյէտէն սագըթ օլուպ, քեամիլէն շիֆա պուլտըզ-
լարը նիզամնա թաստիզ օլընմըշ օլմայանլար տըր:

Ալթմըշ սեքիզիմնի մատտե. Թէպնաթ Տէվլէթի Ա.
լիյէտէն օթուզ եաշընը թէքմիլ իթմիշ օլուպ, նիզա-
մաթը Տէվլէթի Ալիյէ վէ մէսալիհի միլլիյէյէ վագըֆ
վէ աշնա օլան, վէալթմըշ ետիննի մատտէ մուճէպիննէ՝
հուզուզը ինթիխապիյէտէն մահրում օլմայան քեաֆ-
ֆէի էֆրատը Միլլէթին ինթիխապ օլընմասը ճաիզ
տիր, Ֆազաթ Տէրի Սնատէթ Քիլիսա ճէմնաթլարը
թարաֆընտան ինթիխապ օլընաճազ սէքսէն անգանըն
լա ազալլ ետիսինին՝ ասհապը բիւթպէտէն պուլընմալա-
րը շարթ տըր:

Կէրէֆ Տէրի ՍԱՍՏԷԹ ՄԱՀԱԼԼԱԹԸՆՏԱՆ ՎԷ ԿԵՐԷՖ ՏԱՇՐԱ-
ԼԱՐՏԱՆ ՄԷՋԼԻՍԻ ՈՒՄՈՒՄԻ ԻՉԻՆ ԳԻԼ ԻՆԹԻԽԱԳ ԹԱՅԻՆ
ՕԼԸՆԱՃԱԳ ԱՃԱՆԸՆ ՍՈՒՐԷԹԻ ԻՆԹԻԽԱԳՐ ՂԵՑԱՆԸՆՏԱ ՏԸՐ

Ալթմըշ սօգուզըմնը մատտե. Տէրի Սնատէթ Քի-
լիսա ճէմնաթլարընտան վէ տաշրալարտան ինթիխապը
լազըմ կէլէն Վէթիլլէրին մըզտարընըն թէվզիինի հավի
պիր տէֆթէրի մախսուս թանգիմ օլընմազ իւզըէ, պէ-
հէր իքի սէնէ շէհրի շուպաթըն իպթիտասընտա Բու-
հանի վէ Ճիսմանի Մէճլիսլէրիյէ Գօմիսիօն զալէմ
զապիթլէրինին իճթիմնիյէ, թէշէքբիլ իտէն Մէճ-
լիսի Մուխթէլիթ մարիֆէթիյէ, Գատրիզխանէ զալէ-
մինտէ մէվճուտ օլան նուֆուս տէֆթէրի ումուսիսինէ
թաթպիզան, տաշրալարտա մարխասալըզ զալապալը-
ղընա, վէ Տէրի Սնատէթտէ հէր մահալլէտէ մէվճուտ
օլան մունթախիպլէրին ատէտինէ կէօրէ, հէր երտէ նէ
մըզտար անգա ինթիխապ օլընաճազ իսէ՝ Գատրիզ թա-
րաֆընտան մահալլէրինէ իլանը քէյֆիյէթ օլընաճազ
տըր:

Ինթիխապ օլընան անգանըն միւտտէթի մէմուրի-
յէթլէրի օն սէնէ օլաճազ տըր, վէ հէր իքի սէնէտէ՝
կէրէք տաշրալարտան վէ կէրէք Տէրի Սնատէթտէն

րեսպոխաններուն հինգերորդ մասը կը փոխուի և կը նորոգուի։ Այս հինգերորդ մասի ընտրութիւնը պիտի կատարուի ամեն երկու տարին անգամ մը, թէ թաղերուն և թէ գաւառներուն կողմէն, մէջերնին փոփոխակի կարգ պահելով։

Այս փոփոխակի կարգը առաջին ութ տարիներուն մէջ՝ վիճակաւ պիտի որոշուի. սն պայմանաւ որ եթէ թաղի մը ընտրողները և կամ գաւառի մը բնակչաց թիւը աւելցած կամ պակսած է, այն թաղին կամ գաւառին տալու Երեսպոխանաց թիւն ալ համեմատութեամբ պիտի աւելնայ կամ պակսի։

Վախճանեալ կամ հրաժարեալ Երեսպոխանաց տեղ ընտրուելիք անձինքն ալ՝ ամեն տարի տարեգլխէն երկու ամիս առաջ պէտք է ընտրուին։

Թաղական Երեսպոխանները Կոստանդնուպօլսոյ թաղերուն բնակչաց կողմէն պիտի ընտրուին։ Իսկ գաւառական Երեսպոխանները իւրաքանչիւր գաւառի Ընդհանուր Ժողովոյ կողմէն պիտի ընտրուին։

Յօդ. 70. Թէ Պօլսոյ թաղերէն և թէ գաւառներէն ուղղուած Երեսպոխանները՝ հարկ չէ որ ընտրող թաղին կամ գաւառին բնակիչներէն ըլլան. բաւական է որ Կոստանդնուպօլսոյ մէջ բնակին, իրենց ներկայացուցած թաղին կամ գաւառին ազգային գործօցը հմուտ ըլլան, և օղգասիրութեամբ, ուղղութեամբ և արդարախիտհուսութեամբ՝ ընտրողաց յարգն ու համարումը ուսացած անձինք ըլլան։

Ազգային Երեսպոխանները ոչ թէ զիրենք ընտրող թաղին կամ գաւառին Երեսպոխանները կը համարուին։ Ընդհանուր Ժողովոյ մէջ, այլ Ազգին Երեսպոխաններն՝ համազօր իշխանութեամբ։

Յօդ. 71. Երկու տարին անգամ մը Պօլսոյ թաղե-

ինթիխապ օլընան Միլլէթ Վէքիլլէրինին պիւր խումար թէպտիլ վէ թէնտիտ օլընուպ, պու խումարն մահալի ինթիխապընը թայինտէ՝ մահալլէ վէ մարխասալըզար պէյնինտէ, հէր իքի սէնէտէ պիւր քէրրէ, միւնավէպէ ուսուլի իճրա օլընաճափ տըր: Վէ իլք սէքիզ սէնէսինտէ էմրի մուպատէլէ գուրա իլէ թային վէ իճրա գըլընաճափ տըր, շօլ շարթլէ քի պիւր մահալլէտէ միւնթախիպ վէ պիւր մարխասալըզտա նուֆուս չօղալմըշ հախուտ ազալմըշ իսէ, մէվճուտլարընըն ատէտինէ պազըլուպ, ինթիխապ օլընաճափ անգանըն մըզտարը անա կէօրէ թային իտիլէճէք տիւր, վէֆաթ հա իսթիֆա իտէնլէրին երինէ անգա իիթիխապը խուսուսը տախի՝ հէր սէնէ պաշընտան իքի այ էվվէլ՝ իճրա օլընաճափ տըր:

Վէ Տէրի Սնատէթ մահալլաթընտան ալընաճափ անգա՝ Քիլիսա ճէմնաթլարընտա, վէ տաշրալարտան իրսուլ օլընաճափ անգա՝ մարխասալըզարտա պուլընան Մէճլիսի Ումուլմիլէրտէ ինթիխապ գըլընաճար տըր:

Եթմիլիմնի մատտէ. Կէրէք Տէրի Սնատէթտէ վէ կէրէք տաշրալարտա՝ ինթիխապը մաթլուպ օլան Վէքիլլէրին քէնտուլէրինի ինթիխապ իտէն Քիլիսա ճէմնաթընտան վէ Մարխասալըզ տախիւնտէն օլուպ-օլմամալարընտա պիւր պէս օլմայուպ, շու գատար քի Տէրի Սնատէթտէ պուլընմալարը, վէ մէզքիուր ճէմնաթլարըն Միլլէթճէ մէսալիհինէ վազըֆ, վէ ինթիխապ իտէնլէր ինտինտէ հուպալը միլլէթ վէ ըֆֆէթ վէ իսթիգամէթլէրի ճիհէթիլլէ մէրի վէ միւթէպէր պուլընմալարը լազըմէտէն տիւր:

Պու Վէքիլլէր Մէճլիսի Ումուլմիտէ քէնտուլէրինի ինթիխապ իթմիշ օլան Տէրի Սնատէթ վէ հախուտ տաշրա ճէմնաթլարընըն վէքիլլէրի անտ օլընմայուպ, ճիւմէսի՝ բուխտաթը միւթէսալիյէյի հանդ՝ անգա Մէճլիսի Ումուլմի իթիպար օլընուրլար:

Եթմիշ պիլիմնի մատտէ. Տէրի Սնատէթտէն ին-

բուն կողմէն ընտրուելիք Երեսփոխանաց հնգերորդ մասին համար՝ Պատրիարքը փետրուար ամսոյ մէջ ընտրող թաղերուն ամեն մէկուն կը ծանուցանէ քանի՜ Երեսփոխան ընտրելիքը՝ ընտրողութեան և ընտրելութեան պայմաններն ալ յիշեցունելով:

Այս ծանուցման վրայ՝ Թաղական Խորհուրդները Երեսփոխանաց ընտրութեանը կը ձեռնարկեն: Բայց ընտրական գործողութեանց համար թաղին Քարոզիչը՝ կամ անոր չգտնուած ժամանակը՝ Աւագերէցը նախագահութիւն կընէ, և թաղին բնակիչներէն երեքէն մինչև վեց պատուաւոր անձինք Թաղական Խորհուրդին վրայ կաւելցուին:

Այս կերպով կազմուած Ընտրողական Ժողովներուն ամեն մէկը՝ իր թաղին մէջ ընտրողութեան իւրաւունք ունեցողներն ստուգելով, այբուբենի կարգաւ ընտրողաց ցանկ մը կը ապարաստէ, և ութ օր բաց մնալու պայմանաւ Թաղական Խորհրդարանի մէջ կախել կուտայ:

Ընտրողական Ժողովը ընտրողաց որոշումը դիւրացնելու համար՝ ուզուած Երեսփոխաններուն թիւէն եռապատիկ աւելի ընտրելեաց ցուցակ մըն ալ կը պատաստէ, և ան. ալ կախել կուտայ Խորհրդարանին մէջ: Սակայն ընտրողք ամենևին պարտաւորեալ չեն ընտրելեաց ցուցակին հետեւելու:

Գաւառներուն մէջ ալ՝ գաւառական Ընդհանուր Ժողովոց անգամները միեւնոյն կերպով կ'ընտրուին:

Գ. Քուեարկութիւն:

Յօդ. 72. Ընտրողաց ցանկին բացուելէն շաբաթ մը ետքը՝ կիւրակէ առաւօտ, ժամերգութեան աւարտմանէն ետքը, Թաղական Խորհրդարանին մէջ քուէարկութեան կը սկսուի սնապէս.

Թիխապը լազըմ կէլէն Վէքիլլերին ատէտիյլէ, կերէք ինթիխապ իթմէկէ վէ կերէք ինթիխապ օլընմաղա սա-
լահիյէթի միւսթէլղիմ օլան շերահիթի, հէր իքինճի սէ-
նէ շուպաթ ալընտա խուսը ազայը ինթիխապ իտէ-
ճէք ճէմմաթլարա Պատրիզ Թարաֆընտան պէյան վէ
իլան օլընուպ, պուշըն իւղէրինէ՝ Վէքիլլեր Քիլիսա-
ձէմիյէթլէրի մարիֆէթիյլէ ինթիխապ օլընուր. ֆազաթ
Քիլիսանըն Վաիզի վէ օլմատըյը հալտէ Պաշ փափասը
ըէիս օլուպ մահալլէնին միւթէպէրանընտան տախի իւշ
քիշիտէն ալթը քիշիյէ գատար Քիլէսա ճէմիյէթինէ
իլավէ օլընուր:

Պու ձէմիյէթլէր քէնտու ճէմմաթլարը իշինտէ
հազըը ինթիխապա նաիլ օլուպ օլմայանլարը Թահգիզ
իլէ՝ հըրուֆը հէճա Թէրթիպի իւզըէ պիր տէֆթէրինի
Թանզիմ, վէ սէքիզ կիւն մէյտանտա գալմազ իւզըէ
Քիլիսա ձէմիյէթի օտասընա Թալիզ իտէրլէր:

Վէ ինթիխապ իտէնլէրէ վէսիլէի սուհուլէթ օլ-
մազ իւզըէ՝ մաթլուպ օլան վէքիլլեր ատէտինին իւշ միւ-
լինի հալի պիր գըթա տէֆթէր եափըլուպ՝ Քիլիսա-
ձէմիյէթի օտասընա Թալիզ օլընուր: Ֆազաթ ինթի-
խապ իտէնլէր տէֆթէրի մէզքիուրէ մութապապաթէ
գաթա մէճպուր տէկիլլէր տիր:

Տաշըրալարտա Մէճլիսի Ումուդի ազասը ինթիխապը
խուսուսը տախի պու մինվալ իւզըէ իճրա օլընուր:

ԲԷՅ ԻԹԱՍԸ ԳԷՅԱՆԸՆՏԱ ՏԸՐ

Սըմիշ իքիճճի մատտէ. Հազըը ինթիխապա նաիլ
օլանլարըն էսամիսի տէֆթէրի մէյտանա գօնըլտըգտան
պիր հաֆթա սօնրա, Քիլիսատէ սապահ իպատէթի խի-
թամփէղիյր օլտըղը կիպի Քիլիսա ձէմիյէթի օտասըն-
տա ըէյ իթասընա պէր վէճհի աթի պէտ օլընուր:

Թաղական Խորհրդոյ Նախագահը՝ ընտրողաց ցանկը ձեռքն առած կարգաւ կը կանչէ ընտրողները, որք ընտրողաց ցանկին մէջ՝ իրենց անուան առջեւ ստորագրելէն վերջը, քանի երեսփոխան ուղղուած է նէ՝ այնքան անձանց անուն թղթի մը վրայ կը գրեն վերէն 'ի վար կարգաւը և ամեն մէկ անուան առջև, մականուն, բնակութիւն և արուեստ նշանակելով՝ Թուղթը կը ծալին, և յատկապէս պատրաստուած քուէտուփին մէջ կը ձգեն Իսկ եթէ ընտրողք պատճառաւ իւրք չկրնան գալ Խորհրդարան, ստորագրեալ նամակաւ մը քուէնին կուղարկեն:

Յօդ. 73. Քուէարկութիւնը գաղտնի է. ուստի պէտք է որ, քուէարկութեան ատանձին գրեն իրենց քուէ-թուղթը, որպէս զի ուրիշ մը չը կրնայ տեսնել գրած անունները:

Յօդ. 74. Քուէարկութիւնը սկսած օրը պէտք է լինայ: Ընտրողներէն ո՛վ որ իր քուէն նոյն օրը չը ներկայացունէ, ետքը բողոքելու իրաւունք չունի:

Յօդ. 75. Ո՛չ որ պիտի կարենայ միանգամայն երկու թաղի մէջ քուէ տալ:

Յօդ. 76. Ընտրութեան մասին միացեալ Թաղերը և Թեմերը՝ եթէ իրարու մօտ ըլլան, ընտրողները մէկ տեղ ժողովուելով քուէարկութիւն կընեն: Իսկ եթէ իրարմէ հեռի ըլլան՝ իւրաքանչիւր թաղ կամ Թեմ զատ քուէարկութիւն կընէ, և ետքը երկու կողման քուէարկութեանց արգիւնքը կը միացունեն:

Յօդ. 77. Քուէարկութիւնը կատարուելէն ետքը, նոյն օրը միեւնոյն նիստի մէջ՝ Թաղական Խորհուրդին առջև քուէտուփը կը բացուի. և այս բանիս համար

Քիլիսա Ճէմիյէթի բէիսի, տէֆթէրի մէզքիուրը
էլինէ ալարազ՝ ինթիխապա հազըր օլանլարը սըրասլ
իլէ չաղըրուպ, անլար տախի տէֆթէրի մէզքիուրտէ
իսմլէրինին էօնիւնէ վաղի իմզա իթտիքտէն սօնրա՝
իզթիզա իտէն մըզտար մէպուսան էսամիսինի պիր
քեհաղըտ իւզէրինէ եօգարուտան աշաղըյա սըրա իլէ
եազուպ, հէր պիր շախսըն իսմի էօնիւնէ լազապ, վէ
սէմթ վէ սէնաթը իշարէթ, վէ օլ քեհաղըտը տիւրիւպ՝
մախսուսէն թէտարիք օլընան սանտըզչէյէ իլզա իտէր-
լէր: Վէ քէնտուլէրի պիր սէպէպէ մէպնի մէճլիս օտա-
սընա կէլէմէզլէր իսէ՝ ըէյ վիրտիքլէրի քէսանըն էսա-
միսինի պիր գըթա մումզա մէքթուպիլէ իրսալ իտէրլէր:

Նքմիշ իւլէիւննի մատտէ. ըէյ իթասը խաֆիյէն
իճրա օլընմազ լազըմ կէլտիկինտէն՝ ըէյ վիրէնլէր
եազտըզլարը իսմլէրի ախէրի կէօրէմամէք իւզըրէ մախ-
ֆիճէ թահրիր իտէրլէր:

Նքմիշ տեօրտիւննի մատտէ. ըէյ իթասը պէտ օ-
լընտըղը կիւն թէքմիլ օլընմազ իզթիզա էյլէտիկի ճի-
հէթլէ՝ ըէյ վիրմէկէ հազըր օլուպտա իմթինձ իտէն-
լէրին մուախխարէն տաւայա գալզըշմաղա սալահիյէթի
օլամազ:

Նքմիշ պէշիւննի մատտէ. Հիշ պիր քիմսէ իքի քի-
լիսա ճէմնաթընտա ըէյ իթա իտէմէզ:

Նքմիշ ալթըննը մատտէ. ինթիխապճա պիրլէշտի-
րիլմիշ օլան քիլիսա ճէմնաթլարը վէ գազալար, եք-
տիկէրի գուրպինտէ վազը իսէ, իքի թարաֆտան ին-
թիխապա սալահիյէթի օլանլար պիր երէ կէլէրէք՝ ի-
թան ըէյ իտէրլէր: Վէ մէզքիուր ճէմնաթ վէ գազալար
արասընտա մէսաֆէի պախտէ օլտըղը հալտէ՝ հէր պի-
րի այրուճա ըէյ վիրուպ, պատէհու իքի թարաֆլն
ըէյլէրի պիրլէշտիրիուր:

Նքմիշ ետիւննի մատտէ. ըէյ իթասը բէսիտէի խի-
թամ օլտըզտա՝ օլ կիւն թաթիլ օլընմայարազ, ըէյ
քեհաղըտլարընը շամիլ օլան սանտուզչէ քիլիսա ճէ-

որոշուած Քննիչները քուէներն համբելով, քուէարկուաց թուոյն հետ կը բաղդատեն:

Եթէ տարբերութիւն գտնուի, և Թաղական Սորհուրդը խարդախութեան կասկած ունենայ, մինչև առաջիկայ կիրակի՝ միւս օր մը նորէն քուէարկութիւն ընել կ'որոշուի:

Նմանապէս՝ եթէ ուզուած Երեսփոխանաց Թիւը առաջին անգամին չը լցուի, մնացածին համար երկրորդ անգամ քուէարկութիւն կըլլայ միւս օր մը:

Յօդ. 78. Եթէ պատահի որ քուէարկուներէն մէկը պէտք եղածէն աւելի թուով անուն գրած ըլլայ իր քուէթուղթին մէջ, նոյն թիւէն վերջը եկած անունները անընդունելի են. նմանապէս անվաւեր կը համարուին այն քուէթուղթերը՝ որոց մէջ գտնուած անունները վերէն ի վար կարգաւ գրուած չեն:

Յօդ. 79. Քուէարկուաց թուոյն կէսէն աւելի քուէ ստացողներուն մէջէն՝ առաւելագոյն քուէ ստացող անձինք՝ Երեսփոխան ընտրուած են: Եւ եթէ երկու անձանց հաւասար քուէ տրուած ըլլայ, երիցագոյն՝ ընտրեալ է:

Յօդ. 80. Եթէ առաջին անգամ քուէարկութեամբ առաւելութիւն չստացուի, Թաղական Սորհուրդը կը ծանուցանէ առաւելագոյն քուէ ստացող երկու անձանց անունները, և երկրորդ քուէարկութիւնը օրինաւորապէս այն երկու անունաց վրայ կըլլայ:

Յօդ. 81. Ամեն Թաղական Սորհուրդ՝ իր Թաղէն ընտրուած Երեսփոխանաց անունները Պատրիարքին կը ներկայացունէ մասնաւոր տեղեկագրով մը, որուն մէջ պէտք է ճշդիւ նշանակուած ըլլայ ընտրեալներուն անունը, մականունը, բնակութիւնը, սրահատը, և քուէարկութեան բոլոր պարագայները:

միյէթի մուվաճէհէսինտէ քիւշատ օլլնարագ, թային օլլնան միւֆէթթիլէր ընջ քեաղըտլարընը թատատ իտէրէր:

Քեաղըտլարըն ատէտի ընջ վիրէն էշխասըն ատէտինէ թէվաֆուդ իթմէյուպտէ, ճէմիյէթճէ՝ հիյէ վուգուհնտէն իշթիպահէ տիւշիւէճէք օլուրսա, իրթէսի պազար կիւնինտէն էվվէլ՝ ենիտէն ընջ վիրիւմէք իւզրէ պաշկա պիր կիւն թային օլլնուր:

Ինթիխապը մաթլուպ օլան ատէտ գատար վէքիլլէր պիր տէֆատա իքմալ օլլնամագիսէ, մըգտարը պագիսի հագգընտա ընջ իթասը քէզալիք եվմի ախէրէ թալիգ օլլնուր:

Նքմիշ սեքիգիննի մատտե, Ինթիխապ իտէնլէրին պիրի ընջ քեաղըտընտա ատէտի մուայյէնտէն զիյատէ իսմ եազմըշ օլուրսա, օլ ատէտի թէճափուդ իտէն իսմլէր մագպուլ թութըլմագ. վէ իսմլէր եօգարուտան աշաղըյա սըրա իլէ եազըլմըշ օլմայան ընջ քեաղըտլարը տախի միւլգա վէ մուհէսիխ ատտ օլլնուր:

Նքմիշ տօգուգըննը մատտե. Րէյ վիրէնլէրին նըսֆ ատէտինտէն զիյատէ օլարագ հագգլարընտա էն չօգ ընջ իսապէթ իտէնլէր մէպուս ինթիխապ օլլնմըշ օլուրլար: Վէ իքի քիշիյէ միւսապաթ իւզրէ ընջ իսապէթ իթտիկի հալտէ, էն եաշուսը ինթիխապ ղըլլնմըշ օլուր:

Սեքսեցիննի մատտե, էկէր իլք տէֆա ընջ վիրիւտիքտէ՝ էքսէրիյէթի արա հասըլ օլմագ իսէ, հագգլարընտա էն չօգ ընջ իսապէթ իսէն իքի քիմէսնէնին իսմլէրի իլան օլլնուպ, իքիննի տէֆատա՝ օլ քիմէսնէլէր հագգընտա նիզամէն ընջ վիրիւր:

Սեքսեց պիրիննի մատտե. Քիլիսա ճէմիյէթլէրի՝ մուսթախապ օլան վէքիլլէրին իսմ, վէ լագապ, վէ սէմթ, վէ սէնաթընը վէ քեաֆֆէի ահվալը ինթիխապաթը հափի՝ Պատրիգէ խիթապէն պիր գըթա մագպաթա թանդիմ վէ թագտիմ էյլէր. Պատրիգ թարաֆընտան տախի Մէճիլիսի ձիսմանիյէ իպրագ օլլնուր:

Պատրիարքը այս տեղեկագրերը կը ներկայացունէ Քաղաքական Ժողովին, որ զանոնք քննելով կը ստուգէ Երեսփոխանաց ընտրելութեան պայմանները:

Այսպէս ստուգուելէն ետքը, Պատրիարքը պաշտօնական կերպիւ կը ծանուցանէ Երեսփոխանաց ամեն մէկուն ըստ օրինի ընտրութիւնը, և կը հրաւիրէ զանոնք Ընդհանուր Ժողովոյ ատեան կազմել որոշեալ օր մը:

Յօդ. 82. Ընդհանուր Ժողովը իր առաջին նիստին մէջ՝ Քաղաքական Ժողովին քննած տեղեկագիրը մօտիկ ընելով եղած ընտրութիւնները և Երեսփոխանաց իշխանութիւնը կը վաւերացունէ. որով Ընդհանուր Ժողովը ըստ օրինի կազմուած կըլլայ:

Ընդհանուր Ժողով կրնայ գումարուել, երբ Կոստանդնուպօլսոյ Երեսփոխանաց մեծագոյն մասը ընտրուած ըլլայ, առանց սպասելու դաւառական Երեսփոխանաց ընտրութեան վախճանին՝ որոց լուրը մէկ կողմէն Կոստանդնուպօլիս հասնելու վրայ կըլլայ:

Յօդ. 83. Եթէ մէկը քանի մը թագերու կամ գաւառներու կողմէն ընտրուած ըլլայ, ինքը կորոշէ որ թաղին կամ որ գաւառին Երեսփոխանութիւնն ընդունիլը. և եթէ ինք չուզէ որոշել, Ընդհանուր Ժողովը վիճակաւ կորոշէ:

Յօդ. 84. Երեսփոխանաց անուան ցուցակը Ընդհանուր Ժողովոյ սրահին մէջ կախուած պիտի մնայ՝ այն ու բէնի կարդաւ շինուած. և իւրաքանչիւր անուան առջև պիտի նշանակուի հրաժարում, վախճանում, և այլ ինչ որ պատահի: Այս ցուցակը երկու տարին անգամ մը պիտի նորոգուի:

Ի՞նչ պուռ մազպաթալար Մէճլիսի մէղքեռուրտէ մուս-
ջէնէ օլընտըգտան վէ ինթիխապ օլընանլարըն սըֆաթը
մաթլուպէյի ճամի օլուպ օլմատըզլարը թահգիգ գըլըն-
տըգտան սօնրա, Միլլէթ Վէքիլլէրինին նիզամէն ինթի-
խապ օլընտըզլարը, վէ պիր եվմի մուայյէնտէ Մէճ-
լիսի Ումուժի թէշքիլի գըֆընտա իճթիմա իտէճէքլէրի՝
Պատրիգ թարաֆընտան քէնտուլէրինէ ըէսմէն պէյան
օլընուր:

Սէքսէն իքիցնձի մատտէ. Մէճլիսի Ումուժի իւք
ինգատընտա՝ պէր վէճհի մուհարրէր Մէճլիսի ձիսմա-
նիտէ մուայէնէ օլընան մազպաթալարը պիլ իսթիմա,
ինթիխապաթը վագըայը վէ Միլլէթ Վէքիլլէրինին ըուխ-
սաթ վէ իգթիտարլարընը թաստիգ իթտիքտէ՝ նիզամէն
թէշէքքիւլ իթմիշ օլուր:

Տէրի Սանատէթ ճէմանաթլարը վէքիլլէրի էքսէրի-
յէթ իւզրէ ինթիխապ օլընտըզլարը, վէ տաշրա վէքիլ-
լէրինին ինթիխապը փէյտէրփէյ իսթիխապար գըլըն-
մագտա օլտըղը հալտէ, տաշրա ինթիխապաթը խի-
թամընա պէքլէնմէյէրէք՝ Մէճլիսի Ումուժի ազա օլը-
նապիլուր:

Սէքսէն իւլլիւցնձի մատտէ. Պիր քիմէննէ պիր գաշ
ճէմանաթ վէ եախուտ պիր գաշ էյալէթտէ ինթիխապ
օլընտըղը հալտէ, գանղըսընըն վէքեալէթինի գապուլ
իթտիկինի պէյանտէ մուխթար օլուպ. ֆագաթ իմթինա
իտէր իսէ, օլ ճէմանաթ վէ եա էյալէթլէր հագգընտա՝
Մէճլիսի Ումուժիտէ գուրա քէշիտէսիյլէ գարար վիրի-
լուր:

Սէքսէն տէօրտիւցնձի մատտէ. Մէճլիսի Ումուժի
նագասընըն էսամիսի տէֆթէրլէրի հըրուֆը հէճա թէր-
թիպի իւզրէ թանղիմ, վէ Մէճլիս մահալլինտէ թալիգ
օլընարագ, վէֆաթ վէ իսթիֆալէրի միսիլլու վուգու
պուլան ահվալ իսմլէրի էօնիւնէ իշարէթ գըլընուր. վէ
հէր իքի սէնէ թէճտիտ օլընուր:

Գ Լ ՈՒ Խ Բ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՆՈՆՔ ԺՈՂՈՎՈՑ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴՈՑ

Յօդ. 85. Ամեն ժողով և Խորհուրդ պիտի ունենայ ատենական Դիւան մը, որ կը բաղկանայ մէկ Ատենապետէ, մէկ Ատենադպրէ, և երբեմն նաեւ Ատենապետի և Ատենադպրի Փոխանորդներէ: Ասոնց ամենըն ալ հարկաւ ժողովոյ անդամներէն պիտի ըլլան:

Ատենական Դիւանը տարին անգամ մը կը նորոգուի, և անդամներն անմիջապէս վերընտրելի են:

Յօդ. 86. Առանց մեծագոյն մասի ներկայութեան Ատենան չը կրնար կազմուիլ:

Յօդ. 87. Խնդիր մը լաւ քննուելէն, և անոր վրայ ներկայ ժողովականաց կարծիքը հասկցուելէն վերջը, քուէի կը դրուի. և ձայնից առաւելութեամբ որոշում կը տրուի: Երբ ձայնից հաւասարութիւն պատահի, եթէ Նախագահը ներկայ է՝ անոր կարծեաց կողմը կը հակի որոշումը. եթէ ոչ՝ Ատենապետին կողմը:

Յօդ. 88. Խառն ժողովոյ մէջ քննուած որեւէ խնդրոյ որոշում տրուելու համար, պէտք է որ երկու ժողովները զատ քուէարկութիւն ընեն: Երբ երկուքին ալ մեծագոյն մասը միեւնոյն որոշումն ըրած ըլլայ, խնդիրը լուծուած է. իսկ եթէ որոշումնին տարբեր ըլլայ, կարծեաց անհամաձայնութիւն կը համարուի. և հետևաբար խնդրոյն որոշումը Ընդհանուր ժողովին կը ձգուի:

Խառն ժողովը օրինաւորապէս գումարուած հա-

ՅԱՍԼԸ ՍԱՆԻ

ՄԷՃԼԻՍ ՎԷ ԳՕՄԻՍԻՕՆԼԱՐ ՀԱԳԳԸՆՏԱ ՊԱՉԸ ՄԷՎԱՏՏԸ ՈՒՄՈՒՄԻՅԷ ՊԵՅԱՆԸՆՏԱ ՏԸՐ

Սեքսեն պեղինճի մատտե. Հէր Մէճլիս վէ Գօմիսիօնըն՝ պիր Գալէմի, վէ հէր Գալէմին՝ պիր զապիթի վէ քեաթիպի, վէ պազը Գալէմէրտէ զապիթ վէ քեաթիպին՝ պիրէր վէքիլլէրի օլուպ, պունլարըն քեաֆֆէսի ազատէն օլմագ շարթ տըր:

Վէ պունլար պէհէր սէնէ թէպտիլ վէ թէճտիտ օլընուրլար, վէ ազասընըն լէտէլ ինֆիսալ՝ թէքրար ինթիխապը ճաիզ տիր:

Սեքսեն ալթընճը մատտե. Մէճլիսին էքսէր ազասը մէֆգուտ օլտըզը հալտէ, մէճլիս կիւշատ օլընամագ:

Սեքսեն ետինճի մատտե. Լայըզը իլէ միւզաքէրէ օլընուպ, հազըր պուլընան ազանըն էֆքեարը անլաշըլտըգտան սօնրա՝ օլ մատտէ հագգընտա արաի Մէճլիսէ միւրաճաթ օլընարագ, էքսէրիյէթի իլէ գարար վիրիլուր: Վէ ըէյլէր միւսավաթ իւզրէ միւնգասիմ օլտըզը հալտէ, էկէր Րէիսի Մէճլիս Հազըր իսէ՝ Րէիսին, վէ էկէր հազըր պուլընմագ իսէ՝ Գալէմ Զապիթինին պուլընտըզը թարաֆ թէրճիհ օլընուր:

Սեքսեն սեքիզինճի մատտե. Մուխթէլիթ Մէճլիսլէրտէ թէզէքքիւր օլընան մէվատտէ գարար վիրիլմէք իչուն՝ իբի Մէճլիսին այրու այրու իթաի ըէյ իթմէլէրի լազըմ կէլուպ, քէյֆիյէթ իբի Մէճլիստէ տախի էքսէրիյէթի արա իլէ պիր մէրքէզտէ գարարկիր օլտըզը հալտէ՝ հալլ օլընմըշ օլուր: Վէ իբի Մէճլիսին գարարընըն ատմի մուվաֆազաթը՝ իսթիլաֆի ըէյ տիմէք օլաճաղընտան, քէյֆիյէթին գարարը Մէճլիսի Ումուսմիյէ պրալըրուր:

Իբի Մէճլիսին ազասը էքսէրիյէթ իւզրէ հազըր

մարուելու համար, պէտք է որ ժողովոց երկուքին ալ մեծագոյն մասը ներկայ գտնուին:

Յօդ. 89. Ընդհանուր ժողով գումարուելէն գոնէ վեց օր առաջ՝ պէտք է որ Պատրիարքարանի կողմէն հրաւիրանաց գրեւր յուղարկուին անդամներուն:

Գ Լ Ո Ւ Ն Գ.

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն Տ Ո Ի Ր Ք

Յօդ. 90. Ամեն Ազգային անհատ՝ որ չափահաս է և վաստակ ու շահու տէր, պարտական է տրօք մասնակից ըլլալ Ազգային ծախուց:

Այս տուրքը տարեկան է. և բաշխման հիմն կը ընտուի իւրաքանչիւր անհատի կարողութիւնը:

Յօդ. 91. Ազգային տուրքը երկու տեսակ է. մէկը ընդհանուր՝ որ ընդհանուր ծախուց յատկացեալ է, և կը հաւաքուի Պատրիարքարանի կողմէն, Ազգային կեդրոնական անտուկին համար. և միւսը մասնաւոր՝ որ իւրաքանչիւր Թաղի մասնաւոր ծախուց յատկացեալ է, և կը հաւաքուի Թաղական Խորհրդոց կողմէն, Թաղական անտուկներուն համար:

Յօդ. 92. Կոստանդնուպօլսոյ մէջ ընդհանուր տուրքի բաշխման և հաւաքման եղանակը՝ Քաղաքական ժողովին մէջ կորոշուի, և Ընդհանուր ժողովով կը հաստատուի: Իսկ մասնաւոր տուրքը, ամեն Թաղի Խորհրդոյ մէջ կորոշէ և կը հաստատէ:

Սոյնպէս կը տնօրինուին նաև գաւառներուն մէջ

պուլլընմատըզլարը հալտէ՝ Մէճլիսի Մուխթելիթ նի-
զամէն անգտ օլընմը՝ սայըլմագ:

Ալքսէն տօգոսզընը մատտէ. Մէճլիսի Ումուսի-
նին անգտընտան լա ազալլ ալթը կիւն էվվէլ՝ Պատրիզ-
խանէ թարաֆընտան անգաի Մէճլիսէ տանվէթնամէլէր
իրսալ օլընաճագ տըր:

ՃԱՍԼԸ ՍԱԼԻՍ

ԻԱՆՔԻ ՄԻԼԼԻՅԷ ՊԵՅՄԱՆԸՆՏԱ ՏԸՐ

Տօգսանընը մատտէ. Հատտի պիւլուղէ վասըլ օ-
լուպ, քեար ու քիսպ սահիպի պուլլընան քեաֆֆէի
էֆրատը Միլլէթ մէսարիֆի միլլիյէ թէսվիյէսինտէ
միւլարէքէթէ մէճպուր տըր:

Պու իանէ սէնէվի իթա օլընուպ, էմրի թէվզիինէ
գուտըթի զաթիյէ էսաս թութըլուր:

Տօգսան պիթինընի մատտէ. Իանէի Միլլիյէ էքի
նէվ տիր: Նէվի էվվէլ՝ իանէի ումուսիյէ տիր քի, մէ-
սարիֆի ումուսիյէյէ մուհհասըր օլարագ՝ Միլլէթ
Սանտըղը իչուհ Պատրիզխանէ մարիֆէթիյէ թահսիլ
օլընուր: Վէ նէվի սանի՝ իանէի մախսուսէ տիր քի,
պիր ճէմաաթըն մէսարիֆի մախսուսէսինէ մուհհասըր
օլարագ՝ Բիլիսա ճէմաաթը սանտըզլարը իչուհ Բի-
լիսա մէճլիսէրի մարիֆէթիյէ ախղ վէ իսթիֆա օլը-
նուր:

Տօգսան իքինընի մատտէ. Տէրի Սանտէթտէ իանէի
ումուսիյէսին սուրէթի թէվզի վէ թահսիլի Մէճլիսի
Ճիսմանիտէ թախսիս, վէ Մէճլիսի Ումուսիտէ թաս-
տիզ գըլընուպ, իանէի մախսուսէ տախի Բիլիսա ճէ-
միյէթլէրի թարաֆընտան թային օլընուր:

Վէ տաշրալարտա հէր պիր մարխասալըզ ճէմաա-

Գաւառական ընդհանուր տուրքն ու Թաղական մասնաւոր տուրքը:

Յօդ. 93. Գաւառներուն կողմէն Ազգային Պատրիարքարանի Մատուկին տրուելու մինչև ցարդ սովորութիւնը եղած տուրքին բաշխման և հաւաքման եղանակը՝ Ընդհանուր Ժողովը պիտի սրոյշէ, և Բարձրագոյն Դրան հաճութեամբ պիտի գործադրուի:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 94. Առաջնորդը Գաւառական Ժողովոց նախագահն է և անոնց գործադիր իշխանութիւնը կը վարէ:

Իր պարտաւորութիւնն է գաւառին մէջ Ազգային Սահմանադրութեան գործադրութեանը հսկել:

Յօդ. 95. Առաջնորդը չպիտի կարենայ Վանքերու մէջ բնակութիւն հաստատելով՝ պաշտօնին տեղէն հեռանալ. այլ գաւառին գլխաւոր քաղաքին մէջ ազգային Առաջնորդարանը պիտի բնակի. ուր կը գումարուին և Գաւառական Ժողովները:

Երբ Առաջնորդ մը միանգամայն և Վանահայր ըլլայ, եթէ Վանքը միայն մէկ օրուան ճամբայ հեռի է Առաջնորդարանիստ քաղաքէն՝ կրնայ երկու պաշտօնն ալ մէկտեղ վարել, երբեմն երբեմն Վանքին այցելութիւն ընելով: Բայց եթէ հեռաւորութիւնը օրուան մը ճանապարհէ աւելի ըլլայ, պէտք է որ Վանքին մէջ ի-

թընըն իանէի ումումիյէ, վէ հէր Բիւիսա ճէմնաթընըն իանէի մախսուէսի տախի՝ վէճհի մէշրուհ իւղրէ Թան-
զիմ գըլընուր:

Տօգսան իւջիւննի մատտէ. Պատրիզխանէ Սանտրղը
իչուն՝ տաշրաւարտան ախղը միւթմառ օլան մէպալի-
ղին մարխասալըզլարա թէվզիի վէ ուսուլի Թահսիլի-
յէսի հազգընտա Մէճլիսի Ումումինին գաշարը իւզէ-
րինէ իթթիխաղ օլընաճագ թէտպիր Պապը Ալիտէն
պիւ իսթիզան իճրա գըլընաճագ տըր:

ՅԱՍԼԸ ԲԱՊԻ

ՄԱՐԽԱՍԱԼԸԳԼԱՐԱ ՏԱԻՐ ՏԻՐ

Տօգսան տեօրտիւննի մատտէ. Մարխասալար քէն-
տու մարխասալըզլարը տաիրէսի տախիլինտէ ագտ
օլընան Միլլէթ Մէճլիսլէրինին ըրիասէթինի վէ գուվ-
վէի իճրաիյէսինի հաիզ տիր:

Վազիֆէլէրի՝ իշպու Նիզամնամէ էսաարնըն իճ-
րաի ահքեմաճընա նէղարէթ իթմէքտէն իպարէթ տիր:

Տօգսան պէշիւննի մատտէ. Մարխասալար մանաս-
թըրլարտա իգամէթ իտէմէյուպ, մարխասալըզլարը
մէրքէզինտէ մարխասալըզ Մէճլիսլէրինին ագտ վէ
իճթիմա իթտիկի գօնագլարտա իգամէթ իտէճէք. վէ
մահալի խըտմէթլէրինտէն թէպաիւտ իթմէլէրի ճաիզ
օլմայաճագ տըր: Ֆագաթ պիր Մարխասանըն մանաս-
թըր ըրիւլէրինտէն պուլընտըղը Թագտիրտէ, մանաս-
թըրը՝ մահալի իգամէթինտէն եալընըղ պիր կիւնլիք
մէսաֆէտէ վագը իուէ, մանասթըրընը վագթ պէ վագթ
մուայէնէ իթմէք իւղրէ՝ իքի խըտմէթինի տախի պիր-
լիքտէ իճրա իտէ պիլուպ, մանասթըրը՝ պիր կիւնլիք

րեն փոխանորդ՝ կարգելով՝ ինք քաղաք բնակի։ Սակայն հարկ եղած ժամանակը իր վիճակին ամեն կողմը այցելութեան կրնայ երթալ։

Յօդ. 96. Կոստանդնուպօլսոյ մէջ եղածին նման Գաւառներուն մէջ ալ ամեն թաղ պիտի ունենայ ԹԱՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ մը, ԹԱՂԱԿԱՆ ՍՆՏՈՒԿ մը, և ԹԱՂԱԿԱՆ ԴԻԻԱՆԱՏՈՒՆ մը։

Նմանապէս Առաջնորդանիստ Քաղաքին մէջ պիտի հաստատուին ԿՐՕՆԱԿԱՆ և ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ։ Եւ Քաղաքական Ժողովին տնօրէնութեան տակ՝ ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ՍՆՏՈՒԿ մը։

Նաև Առաջնորդարանի մէջ ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ԴԻԻԱՆԱՏՈՒՆ մը հաստատուելով, Առաջնորդական վիճակին բոլոր ժողովրդոց Թաղական Ազգահամարի տուժարները հոն պիտի ժողվելին, և Գաւառական ընդհանուր Ազգահամար պիտի կազմուի։

Յօդ. 97. Առաջնորդի ընտրութիւնը՝ նոյն և նման Պատրիարքի ընտրութեան, Գաւառական Ընդհանուր Ժողովով կըլլայ. և ընտրութեան տեղեկագիրը տեղւոյն Խառն Ժողովոյն միջոցաւ Պատրիարքին կուղարկուի։ Պատրիարքը Կեդրոնական վարչութեան Խառն Ժողովոյ համահաճութեամբը կանուանէ զԱռաջնորդը և Բարձրագոյն Դրան իմաց տալով պաշտօնական հրամանագիրը կընդունի։

Յօդ. 98. Գաւառական Ժողովները Կեդրոնական վարչութեան Ժողովներուն վերաբերեալ տրամադրութեանց համեմատ պիտի կազմուին. և պաշտօնին ու պարտաւորութիւննին նոյն և նման են։

Բայց Գաւառական Ժողովներուն անդամոց թիւը՝ իւրաքանչիւր վիճակի համար մի անգամ պիտի սահմանուի, ամեն մէկ գաւառի բնակչաց թուոյն համեմատութեամբ։

եօլտան զիյառէ մէսպֆէտէ իսէ, երինէ պիր վեքիւ
թային իլէ՝ քէնտուսինին մահալլի խըտմէթինտէ ի-
գամէթ իթմէսի լազըմ կէլուր: Ֆագաթ լէտէլ իճապ՝
մարխասալըգ տախիլինտէ պուլընան հէր պիր մահալլէ
կիտէ պիլուր:

Տօգսան ալթընճը մատտե. Տէրի Սնատէթտէ օլ-
տըղը կիպի՝ տաշրալարտա տախի հէր Գիլիսա ճէմնա-
թընըն պիր Գիլիսա ճէմիյէթի վէ պիր Սանտըղը վէ
պիրտէ Գալէմի օլտըղը միսիլլու. Մարխասալըգ մէր-
քէզիլտէ տախի՝ պիր Մէճլիսի Րուհանի վէ պիր Մէճ-
լիսի Ճիսմանի, վէ պու Մէճլիսի Ճիսմանինին թահթը
իտարէսինտէ օլմագ իւզըն՝ պիր Սանտըղը օլաճագ.
վէ հէր Մարխասա գօնաղընտա պիր Գալէմ օլուպ,
Մարխասալըգ տախիլինտէ պուլընան Գիլիսա ճէմնաթ-
լարը նուֆուս տէֆթէրլէրինի ճէմ իլէ թահրիրի նու-
ֆուս իտէճէք տիր:

Տօգսան ետինճի մատտե. Մարխասա ինթիխապը
լազըմ կէլտիքտէ, Պատրիգ ինթիխապընա զըյասէն՝
Մարխասալըգ տախիլինտէքի Մէճլիսի Ումուսիտէ պիլ
ինթիխապ, մագպաթասը մահալլի Մէճլիսի Մուխթէ-
լէթի վասըթասը իլէ Պատրիգէ թագտիմ օլընուպ, օ
տախի Տէրի Սնատէթ Մէճլիսի Մուխթէլէթինին մու-
վաֆագաթիյլէ օլ վէճհլէ ինթիխապ օլընան զաթը
Մարխասա թային իտէրէք, Պապը Ալիյէ արզ իլէ՝ է-
վամիրի ընամիյէսինի իսթիսալ իտէր:

Տօգսան սեքիզինճի մատտե. Պէր մինվալը սապըգ,
մարխասալըգլարտա պուլընան Մէճլիսլէր՝ Տէրի Սնա-
տէթ Մէճլիսլէրինին էսասը իւզըն թէշթիլ օլընուպ,
վէ վագիֆէլէրի տախի օ մինվալ իւզըն օլուպ, ֆագաթ
մէզքիուր տաշրա Մէճլիսլէրի անգասընըն մահալլ վէ
մէվգիլէրինին մըգտալը նուֆուսընա կէօրէ եալընըզ
պիր տէֆն թային օլընաճաղար տըր: Վէ նիգամէն
իանէի Միլլիյէ թէսիս օլընճայա տէկին՝ տաշրալարտա

Մինչև որ Ազգային տուրքը պաւառներուն մէջ օրինաւոր կերպիւ հաստատուի, Տէրութեան առաջին և երկրորդ և երրորդ աստիճանի տուրք տուող անձինք միայն պիտի ընտրեն Գաւառական Ընդհանուր Ժողովոց անդամները: Եւ այս ժողովներուն կազմութեան կերպը՝ իւրաքանչիւր վիճակի բնակչաց թուոյն նայելով, Կեդրոնական Վարչութիւնը պիտի որոշէ, Առաջնորդաց հետ խորհրդակցելով:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե.

ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Յօդ. 99. Ազգային Սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքը անփոփոխելի են: Բայց երբ փորձառութեամբ՝ ինչ ինչ տրամադրութեանց փոփոխութիւնը հարկաւոր դատուի, Ընդհանուր Ժողովը՝ Սահմանադրութեան հաստատութենէն հինգ տարի ետքը՝ Վերաքննութեան Յանձնաժողով մը կը կազմէ, Կրօնական և Քաղաքական Ժողովներէն երեքական անդամ, չորս Տեսուչ Խորհուրդներէն երկերկու անդամ, և ասոնցմէ զատ Ընդհանուր Ժողովոյ մէջէն կամ զրաէն վեց հոգի, ընդ ամենը քսան անդամ ընտրելով: Այս յանձնաժողովը կը սահմանէ հարկաւոր դատուած փոփոխութիւնները, որ Ընդհանուր Ժողովը վաւերացնելէն ետքը, Բարձրագոյն Դրան կը ներկայացուին, և Կայսերական հրամանին համեմատ կը գործադրուին:

պէր մինվալը սապլոգ ագա օլընաճագ Մէճլիսի Ումու-
մի անասընը ինթիխապա հագգը օլանլար պիրինճի վէ
իթինճի վէ իւչիւնճի մէրթէպէտէ Տէվլէթէ վիրկիու
վիրէնլէրտէն իպարէթ օլաճագ տըր: Վէ պու Մէճլիս-
լէրին սուրէթի թէշքիլի Պատրիգխանէ թարաֆընտան
մարխասալար իլէ պիլ իսթիշարէ՝ տաիրէլէրինին մըզ-
տարը նուֆուսընա կէօրէ գարարլաշտըրըլաճագ տըր:

ՅԱՍԼԸ ԽԱՄԻՍ

Խ Ա Թ Ի Մ Է

Տօգսան տօգուգընճը մատտե. Իշպու Նիզամնամէ-
նին էսասընա տօգընըլմագսըզըն՝ պանը թէֆէրրուա-
թընըն պիթթէճրիւպէ թատիլինէ լիւզում կէօրիւնտիւ-
կի թագտիրճէ, թարիսի թէսիսինտէն պէշ սէնէ սօն-
րա՝ Մէճլիսի Ումումիտէ Րուհանի վէ Ճիսմանի Մէճ-
լիսլէրի անասընտան՝ իւչլէր, վէ սալիֆիւզզիքը տէօրթ
Գօմիսիօնլարտան՝ իքիշէր, վէ պուլնլարտան մատա
Մէճլիսի Ումումի անասընտան վէ եախուտ խարիճտէն
օլարագ տիկէր ալթը քիմէսնէլէր քի ճէման երկիրմի
անգա ինթիխապիլլէ պիր Գօմիսիօն թէշքիլ օլընարագ՝
լիւզումը կէօրիւնէն թատիլաթ ու Գօմիսիօնտա գա-
րարլաշտըրըլուպ, Մէճլիսի Ումումիտէ թաստիգ օլըն-
տըզտան սօնրա՝ Պապը Ալիտէն լէտէլ իսթիղան սատըր
օլաճագ իրատէի Սէնիյէ իւղրէ իճապը իճրա գըլընա-
ճագ տըր:

Ա Ջ Դ

Որքան էլ աշխատեցինք ուղղագրութեան մէջ միօրինակութիւն պահպանել, այնու ամենայնիւ տպագրութեան ժամանակ, սրբագրողի ուղղագրութիւնից վրիպելով, մեր ընդունած ընդհանուր ձևերից մի քանի տեղ շեղումներ են պատահել: Այս ձևերը գլխաւորաբար հետևեալներն են.

1. Երբ բառը վերջանում է ը տառով և հետևեալն սկսում է ձայնաւորով, այն ժամանակ ը-ը փոխվում է ց յօդի: Օրինակի համար՝ մարդն ասաց (փոխանակ մարդը ասաց), խօսքն և գործը և այլն, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս արդէն լեզուական կանոն է եմ և այլ. կամ էլ բառերից յառաջ ն դնել. այն մարդն եմ, այս գործն էլ և այլն:

2. Գործածում ենք ընդհանրապէս յառաջ, յաջողութիւն, եւրօպական, փոխանակ առաջ, անջողութիւն, եւրօպական:

3. Յատկապէս ի գիտութիւն արեւմտեան հայ ընթերցողների (Եւրոպա, Թիւրքիա և այլն) յայտնում ենք, որ բոլոր օտար բառերը գրել ենք ուսանայ հնչման համաձայն, հետևաբար պէտք է կարդալ բ=ք, գ=ց, դ=ժ, կ=ք, պ=ք, ջ=ժյ, տ=է և այլն:

4. Չընդունելով ոչ ւ և ոչ վեվագրութիւնը, պահպանել ենք ընդհանուր, նախնական ու ձևը. միայն կրաւորական բայերում ուր երկու ու են պատահում, առաջին ու-ն փոխել ենք իր բնական վ հնչման:

5. Այն բոլոր օտար բառերն, որոնք համեմատաբար նորամուտ են և մեր լեզուի մէջ քաղաքացիութիւն ստացած որոշ ուղղագրական ձև չունեն, մենք վ (Վ) հնչումը. գրել ենք վ և ոչ թէ ւ, մանաւանդ բառի վերջն, որպէսզի այդպիսի պարագաներում մեր ու և իւ երկբարբառներն իրանց բուն պաշտօնը կատարեն,

տալով ֆրանս. ou (ռուս. у) և u (ռուս. ю) հնչումները. այսպէս՝ ակտիվ, պասիվ, այլ ոչ պասիւ. այս իւն պէտք է թողնել ֆր. u-ի համապատասխան հնչիւնը հայերէն տառերով գրելու համար, ինչպէս reu (ստացական) = բըսիւ բառը կամ Ledru-Rollin = Լըդրիւ-Րօլլէն անունը: Նոյնպէս և Sardou = Սարդու, սեռ. Սարդուի և ոչ թէ խեղաթիւրուած Սարդիւի ձևը:

Իսկ ընդհանուր տպագրական վրիպակները հետևեալներն են.

Էջ	ռուս վերեից	սխալ	ուղիղ
15	32	բանք	նոսանք
17	9	Ժաբմէն	Ժաբմէն
17	26	1877	1887
20	20	Ժաբմէն	Ժաբմէն
25	20	ծառայութեանը	ծառայութեանը
26	22	Մողովով	Ժողովով
27	7	պաշտօնանք	պաշտօնանկ
34	23	պատրիարքի	Պօղոս պատրիարքի
36	7	ըջօրէն	լըջօրէն
57	11	Վարութեան	Վարչութեան
79	5	Խաթիթը	Խաթիթը
79	25	Թանգիաթը	Թանգիմաթը
89	12	* * *	*
138	5	իբ	երանց
151	4	ապուխու	ապաւիխում
218	32	լամար	համար
231	15	շաբ մը	շատ մը
333	5	կողմից	կողմից
349	.	Գլ. Վեցերորդ	Գլ. Եօթներորդ
364	.	Գլ. Եօթներորդ	Գլ. Ութերորդ
371	22	համակրում են	համակրում եմ
373	.	Գլ. Ութերորդ	Գլ. Իններորդ
401	.	Գլ. Իններորդ	Գլ. Տասներորդ
407	.	նւաճումները	նուաճումները
414	20	any ost	any cost
415	.	Գլ. Տասներորդ	Գլ. Տասնէկերորդ
449	.	Գլ. Տասնէկերորդ	Գլ. Տասներկուերորդ
451	15—16	կատարակ	կատարեալ

